

8/2135

N 23/50

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

M. KIR. MEZŐGAZDASÁGI
MUZEUM KÖNYVTÁRA.

SZERKESZTI

5419. SZÁM.

GYULAI PÁL.

szak.

ÖTVENEGYEDIK KÖTET

(127. 128. 129. SZÁM.)

M. KIR. MEZŐGAZDASÁGI KÖNYVTÁR
LELTÁRI SZÁM:
63F

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1887.

BLANKETTING

Dr. L. Lovell & Co. Ltd.
1895/10 61

TARTALOM.

CXXVII. SZÁM.

ANGOLORSZÁG POLITIKAI ÁLLASA A MOHAMMEDÁN KELE- TEN. — Vámbéry Ármintól	1
A KLASSZIKUS DRÁMA. (I.) — Kont Ignácztól	34
UJABB MOZZANATOK A CZUKORADÓ-KÉRDÉSBEN. — Hegedüs Sándortól	54
JETTA. Beszély. (I.) — Peteley Istvántól	88
KÖLTEMÉNYEK: BURNS DALAIBÓL. I. <i>Nézd, kedvesem</i> ; II. <i>Nincs Nanni velem</i> ; III. <i>Folyj csendesen, Afton</i> ; IV. <i>Az én szép Marim</i> ; V. <i>Felföldön a szívem</i> . — Burns után, angolból, Lévy Józseftől	113
EGYETEMI TANÍTÁS. — Sz. A.	117
A MŰVÉSZET NÉGY FAL KÖZÖTT. — S—z.	129
ÉRTESITŐ: Baksay S.: <i>Gyalog ösvény</i> . —e—. Hunfalvy P.: <i>Neuere Erschei- nungen der Rumünischen Geschichtschreibung</i> . —s—. Gozdu E.: <i>Tantalus</i> . t.— Meyer R. et Ardant G.: <i>La question agraire</i> . n—e. — Tokody Ö.: <i>Az öreg plébános levelei</i> . Fr.— László K.: <i>Napló-töre- dekek</i> . — Schalck de la Faverie: <i>Elveszett boldogság</i> . —x—. <i>A Tisza- völgyi társulat központi bizottságának jelentése</i> . Révy G.: <i>A bodrog- közi Tiszaszabályozó társulat belcsatornázási művei</i> . y.— <i>Magyar klasszikusok új kiadása. Kölcsey F. munkái</i>	135

CXXVIII. SZÁM.

BESSENYEI GYÖRGY. (I.) — Beöthy Zsolttól	161
SZABATOSSÁG A MŰVÉSZETBEN. Martha C. után, francziából. — Végh Arthurtól	181
A KLASSZIKUS DRÁMA. (II.) — Kont Ignácztól	212
GRÓF SZÉKELY LÁSZLÓ ÉLETE. — Király Páltól	224
JETTA. (II.) Beszély. — Peteley Istvántól	259
KÖLTEMÉNYEK: <i>Távozóban</i> . Ifj. Apáthy Istvántól. — <i>A leány és a szélkakas</i> . Longfellow után, angolból. Szász Bélától	282
AZ EGYETEMI OKTATÁS KÉRDÉSÉHEZ. — F. Gy.	284
MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉNEK TERMÉSZETI ALAPJAI. — Simonyi Jenőtől	291
A FARO-SZONGO VIZESÉS A KONGÓN. — Ifj. Jankó Jánostól	298
ÉRTESITŐ: Wohl St.: <i>Aranyfüst</i> . Regény két kötetben. —x—. Rosen- thal E.: <i>Die Behörden-Organisation Kaiser Ferdinands I.</i> Acsády Ignácztól. — Vlasics Gy.: <i>A bünkisérlet és bevégzett bűncselek- vény</i> . H. — Duka T.: <i>An essay on the Magyar grammar</i> . Csorba Ferencztől. — Homolka József: <i>Magyarország térképe, különös tekintettel hegy- és vízrajzi, közlekedési és közigazgatási visz- nyaira</i> . S. I.	303

CXXIX. SZAM.

MÁSODIK LAPPFÖLDI ÚTAM. — Halász Ignácztól	321
BESSENYEI GYÖRGY. (II.) — Beöthy Zsolttól	344
HORATIUS VILLÁJA. Boissier Gaston után, francziából. — Molnár Antaltól	378
GAZDASÁGTÖRTÉNET. — Földes Bélától	417
POLICHINELLE. Beszély. Peyrebrune György után francziából. — Haraszi Gyulától	434
KÖLTEMÉNYEK: <i>Az erdei lak.</i> Gyulai Páltól. — <i>A Sáhnaméból.</i> Fir- dúsi után, perzsából. Fiók Károlytól	453
A MAGYAR ZENE JÖVŐJE. — Bertha Sándortól	458
ÉRTESITŐ: Vallis A. V. C: <i>De tragedie van den mensch. Van Emerich Madách.</i> — Prém József: <i>Eljegyzés után. Bertalan szerelme.</i> —l. — <i>A Nyelvőr és szépirodalmunk.</i> —i.	472

ANGOLORSZÁG POLITIKAI ÁLLÁSA A MOHAM- MEDÁN KELETEN.

Minél jobban fenyeget a politikai bonyodalmaknak az ó és új világrész több pontján fölhalmozódott gyújtóanyaga egy európai és ázsiai világháború veszélyével: annál inkább növekszik az érdeklődés az illető felek jövőbeli hatalmi állása — és a nagy fegyvertényben részt veendő harcosok kockázatára iránt. Azon kérdéssel, hogy e háború milyen rázkódásokat és átalakulásokat fog előidézni nálunk, Európában aránylag kevesebbet foglalkoztak, mint az Ázsia jövőjére kiható következményeivel, még pedig azon egyszerű okból, hogy — a nyugati államok szervezetének soliditását tekintve — rendkívüli átalakulástól sehol sem kell félnünk. Azonban a minden részében porhanyó és roskatag Kelettel egészen másképp áll a dolog. Itt minden összeütközés nagy és előre nem gyanított átalakulásokat idézhet elő; a végcél, mely szóban forog, mélyen behatol a legjobban érdekelt felek nemzetgazdasági és állami életébe s mivel a háború következménye, vagyis az egyes résztvevők győzelme vagy leveretése a többi, látszólag távol álló államok- és társadalmakra is hatással lesz: ennél fogva könnyen érthető az az általános érdeklődés, mely a Bosporus partján, Kaukázusban, a Demavendnél s az Oxus és Indus mellékén következendő események iránt mutatkozik.

A küzdelem egyes szemlélői — saját nemzeti hasznuk szerint — már tényleg különböző pártokra is szakadtak, a mennyiben a síkra lépett két versenytárs közül némelyek az angolok, mások az orosz győzelmét jósolják és óhajtják. Én a

magam részéről e kérdést mindig általános európai szempontból fogtam föl s mint ilyenrel foglalkoztam. A nemzeti féltékenykedés mellőzésével, mindig csak a mi nyugati világunknak keleten érvényesítendő civilisáló missiója, szabad eszméink és intézményeink akadálytalan haladása s a XIX. század vívmányainak megőrzése és terjesztése lebegett szemeim előtt. Ilyen szempontból fordítottam figyelmemet, a mohammedán Ázsia gyakorlati és elméleti tanulmányozása közben, a nyugati műveltség két fő tényezőjére; működésök eddigi eredményeit vizsgálat alá vettem s mint magától érthető, azon hatalom föllépésének és magaviseletének adtam előnyt, melynek alapja a népszabadság s mely a művelődés terjesztése által mindig kitűnt. Ez a hatalom Anglia s minthogy mostanában, midőn culturánknak ez a két keleti képviselője ellenséges lábbon áll egymással, nagyon gyakran foglalkoztak azon kérdés megoldásával: vajon Anglia valóban győzni fog-e a nála sok tekintetben hatalmasabb ellenséggel vívott harcban s ázsiai birtokaira alapított hatalmi állását föntarthatja-e Európában? — ezért a következőkben ki akarjuk fejteni nézetünket, a tényállás beható vizsgálata segítségével. E czélból közelebbről szemügyre vesszük Angliának politikai állását a mohammedán kelet egyes országaiban, előnyeivel és hátrányaival együtt, tüzetesen és előítélet nélkül vizsgálat alá vesszük az elkövetett hibákat s a mulasztás helyrehozására fölhasználható eszközöket, hogy végül a kutatás eredményeivel kellőleg indokolhassuk a fölvetett kérdésre adott feleletünket.

E szemlénket természetesen Törökországon, a kelet kapuján, kell kezdenünk, melylyel Anglia jó hosszú időn barátságos viszonyban volt, ma azonban már azon ponton állnak, hogy a régi barátságot eljátszszák, ha ugyan már el nem játszották. A múlt század közepétől egészen maig utilitaris és humanus tekintetekkel kellett küzdeniök az angol államférfiaknak, a Bosphorus partján követett politikájokban, s nehéz volna tagadni, hogy a török állam belső szervezetét megvilágosító fénysugarak, tudniillik a keresztyén lakosság siralmas helyzetébe való bepillantás és a mohammedán társadalom borzasztó hanyatlása — a jogos és hasznos rendszabályok között tehető választást jelentékenyen megnehezítette. Míg az egyik részen a bibliához mérve ragaszkodó Nagy-Britannia az elnyomott keresztyénség védelmére kelt s a rajáh-knak emberiesebb létet igyekezett

biztosítani, addig másrésről az állam érdekei a törököknek olyan támogatását, sőt elkényeztetését parancsolták, melyek a humanus elvekkel homlokegyenest ellenkeztek s az állam és társadalom között folytonos surlódást és viszálykodást idéztek elő. Az ember és politikus meghasonlott egymással, örökös perpatvar és czivódás kapott lábra; s a mint régebben e viszály állapotnak kézzel fogható következményei csak a költők és humanus rajongók nyilatkozatai voltak, úgy a legújabb időben *Bulgarian Atrocities* komédiája arról győzött meg bennünket, hogy a gyakorlati eszével dicsekedni szerető Angliában épen oly sokat lehet keresztül vinni üres phrasisokkal, mint az örökké csak declamálni szerető déli népeknél. Az elveknek ez örökös harcából mindenekelőtt az elvtelenség ténye, sőt — bocsánat a szigorú kifejezésért — a politikai ítélőtelenség hiánya tűnik ki. Az angoloknak mindenek előtt be kellett volna látniuk amaz elv igazságát, hogy «*Salus reipublicæ suprema lex esto*» s hogy e *suprema lex*-nek már azért is alája kell rendelni a humanus tekinteteket; mert először sokkal nagyobb az a kár, melyet az angol állam vitalis érdekeinek védelmezése szenvedhet a különben is sinylődő ottomán birodalom erőszakos meggyilkolása által, mint a szláv, görög és örmény rajáh-k elhamarkodott emancipatiojából háromló haszon. Másodsor, mert a keleti kérdésnek a természet örök törvényei szerint magától bekövetkező megoldása még a mi hozzájárulásunk nélkül sem késett volna tovább, s a catastropha siettetése első sorban csak Oroszország becsúgyának vált hasznára. Ki merné azt állítani, hogy a bolgár sobranje korábbi vagy későbbi megnyitása, vagy az örmény parlamentnek még mindig halogatott összehívása Vanban vagy Erzerumban, fölérne azon óriási hátrányokkal, melyek a keleti bonyodalmakkal kísértő világháború kiütésével nyugati culturánkra háramlanak? Továbbá az úgynevezett philanthropicus angol politikusok meggondolták-e, hogy az ottomán birodalomnak még annyira helytelen és rossz gazdálkodása is sokkal kevesebb kárt okozhat nyugati culturánknak, sőt magának Nagybritannia vitalis érdekeinek is, mint egy szilárd orosz uralomnak, vagy orosz befolyás alatt támadó új államoknak általok pártolt és elősegített aerája? Mondjuk ki tehát nyíltan, hogy humanus czélokra soha és sehol sem törekedtek helytelebbitől és károsabbat, mint az angol politikusok egy része Törökországot illető politikájokban, s tekintve épen ezt a káros

baklövést, alig érhető, hogy micsoda joga számíthatnak ma Londonban a porta rokonszenvére?

Sir William White minden esetre egyik legkitünőbb angol diplomata az újabb időben. Múltja, külső megjelenése, modora, tág körű és alapos emberismerete, mind közreműködtek, hogy Törökország és Anglia ügyes közbenjárójává lehessen. Azonban valami, az emberi tehetséget meghaladó dolgot ő tőle sem lehet várni s jelesen alig remélhető, hogy csak úgy könnyedén és egyszerűre jó útra térítse, vagy éppen az angol politika áramlatába belesodorja a természeténél fogva gyanakodó s Anglia irányában jogosan bizalmatlan Abdul Hamid szultánt. A ki harmincz évvel ezelőtt szemtanúja volt — mint e sorok írója is — azon barátságos és benső viszonynak, mely Stratford Canning idejében Stambul és London között főnállt; a ki közelről szemlélhette a félelmes és nagy tiszteletben tartott böjük elési (nagy követ) hatalmas befolyását s láthatta, hogy a szultán, a vezirek, a katonai és papi méltóságok minden tervökben és tettökben mennyire alkalmazkodtak a Perában székelő britt Jupiter khatirjához (tetszés); s végre a ki emlékezik azon megingathatatlan bizalomra, melylyel egy Resid, Aali, Fuad és Kibrizli viseltetett Palmerston irányában: csak az értheti meg teljesen, hogy egy Gladstone és Granville török-ellenes magaviselete mily szörnyű zavarba hozta s milyen ijedelembe ejtette a jó efendiket és pasákat. Az Atrocity-meetingeknek, Dulcignonak, Smyrnának etc., — melyek Inkerman, Alma és Szebasztopol legkirívóbb ellentétei — csakis azon, mindent leromboló, minden előbbi romba döntő hatása lehetett, a mit ma a porta tanácsában tapasztalhatunk. Régi hitökben, régi tévedéseikben és mind eddigi nézetökben s ítéletökben erősen megingatva, a török kormány vezérférfiainak egészen és alaposan meg kell változtatni politikájok alapelveit és semmi sem természetesebb, mint az, hogy zavarukban s a fenyegető veszélytől való megszabadúlhatás reményében, halálos ellenségek karjaiba rohanak, hogy ez önkénytes megadás által legalább valamit megmenthessenek.

Az az állam pedig, mely a törököknek ez, a körülményekhez képest egyedül helyes eljárását legkevésbé sem gáncsolhatja, — éppen maga Anglia! Mert ez első sorban Nagybritannia bizonytalan, következtelen és államférfihoz nem illő politikájának következménye lesz, azon politikáé, mely a keleti

kérdésben követett hagyományos fölfogástól eltért, délkeleti Európában volt támaszpontját elveszítette s mint ilyen csakis önmagának köszönheti, hogy befolyása azon vidékeken oly bizonytalan és gyöngye lábön áll. Ha ezelőtt sáron-vízen együtt tartottak a törökkel, ha az ázsiai avult világnézetnek és szokásoknak minden korcs hajtásait szépíteni akarták, ha minden ferdeséget helyesnek találtak: ma nem kellene örökösen a barbárságról, pusztulásról panaszkodni s nem volna szabad a megifjodás és reform abszolút lehetetlenségét hirdetni. Ilyen óriási hibát egy államnak sem volna szabad elkövetni, legkevesébbé pedig olyan államnak, mely — mint Nagybritannia — több mint ötven millió mohammedán fölött uralkodik s melynek a kulturális átalakulások elemi fogalmaival tisztában kell lennie. Tehát vagy rövidlátók, vagy rossz lelkűek voltak az illetők, tertium, non datur, s mind a két hiba meg fogja magát boszúlni. Épen Angliában tudhatták volna legjobban, hogy a reformok, a mint ezeket a törököktől követeltük, rendkívül veszélyesek az ottomán birodalom fönmaradására nézve; mert a minden irányban aláaknázott, a minden oldalról bujtogatott és fölingereelt, idegen nyelvű és vallású népelemek minden engedményt s az autonomiának legkisebb látszatát is csak forradalomra s elszakadásra használták volna föl s mert épen úgy a görögök, örmények, albánok és szlávok, mint az arabok és kurdok — elvakítva a több százados törökgyűlölet által a — bosszúállást helyezték volna fölébe a józan nemzeti politikának. Azonban ez igazság előtt készakarva szemet húnytak s ez a tett épen olyan bűn, mint az, ha a beteg organismusára való tekintet, lelkiismeret és megkívántató tudomány nélkül írnak receptet és olyan orvosságot ajánlanak, melynek hatástalan voltáról, vagy épen mérges természetéről már eleve meggyőződtek.

Ma azonban — s fájdalom, ez már a «summa dies» — általános kijózanodást lehet észrevenni. A fenyegető világháború tüzenek sűrűen fölszálló füstje és magasra csapkodó lángja nem tévesztette el borzalomgerjesztő hatását és mielőtt a már teljesen fölfegyverkezett nyugat, a kulturánk dicső vívmányait elpusztítani készülő háborúba rohanna sorsunk intézői, a felelősség súlyától megrettenve, még mindig a vész elhárításán töprengenek. A háritó eszközt és módot természetesen első sorban a leginkább érdekelt európai államok kölcsönös egyetértésében kellene keresni s lehetne megtalálni; — csakhogy

a diplomatiái tárgyalások és egyezkedések teljesen haszontalannak, ha a tulajdonképeni tényállást számba nem veszik s nem iparkodnak olyan állapotot teremteni, melynek aránylag hosszabb fönnállása némileg megkönnyíti a munka keresztülvitelét.

Az ilyen állapot megteremtése minden esetre azon államok együttes föllépésének volna leginkább lehetséges, melyeknek érdekében áll Törökország további fönmaradása; azonban maga Anglia is megtehetné a lépéseket arra nézve, hogy meggyőzze Törökországot a maga jóakarataról. E célból legszükségesebbnek és legsürgetősebbnek látjuk az egyiptomi viszály gyors elintézését, mely dologban a liberalisok hamarkodók, ügyetlenek és igazságtalanok voltak. Gladstonenak a Nilus partján tanúsított eljárása igenis jól illett volna Ororszország politikájába, de semmi esetre sem Angliáéba. Felső-Egyiptomnak birtokba vétele, — a Stambullal való nyílt ellenségeskedés mellett, soha sem lesz szilárd biztosítéka az Indiával folytatott háborítatlan közlekedésnek; s ha az angolok komolyan törekeshetnek a régi pharaok országának neutralisatiojára, e céljokat legkönnyebben és legbiztosabban csak a Bosporus partján érhetik el — a Bosporus partján, a hol az Oroszország ellen vívandó harczukban egyetlen természetes szövetségesöket találhatják föl, s a melynek elveszése egyértelmű az angol hatalom bukásával Ázsia mohammedán tartományjaiban. Ajánlhatná továbbá Anglia — mint Törökország őszinte barátja — a szultánnak az államra nézve veszélyesnek bizonyult centralisatio megszüntetését, mert ez ajánlatával az ottomán birodalom megmentésének legutolsó módját kísértené meg. Régebben, midőn Törökország a hódítás politikáját követte, egészen helyes volt Stambult a három földrészre terjedő birodalom középpontjává tenni; mert csak innen lehetett a különböző ethnikai elemek amalgamisatiojának munkáját vezetni s a moszlim-byzanti államformát mindenütt egyenlően meghonosítani. Ma azonban, midőn az ottomán birodalomnak az államfön-tartás politikáját kell követni, a centralisatio intézménye határozottan káros. Ha a helyett, hogy a Bosporus partján székelő központi kormány van ellátva európai tanácsadókkal és oktatókkal, inkább az egyes provinciák kormányzói mellé rendelték volna európai adlatusokat s ha az eléggé jól szervezett mülkie-iskolákból kikerült hivatalnokokat derék európai kartaársak támogatnák: akkor a Stambulban már eléggé meghono-

sodott európai szellem bizonyos mértékben már a provinciákban is elterjedt volna s a polgári közigazgatás terén olyan állapotot teremtett volna, melynek az egyes tartományok nemzetgazdasági, politikai és közlekedési viszonyaira gyakorolt hatása sokkal áldásosabb lenne, a minőnek ezt mai napság tapasztalhatjuk. Bár mit beszéljenek is a törökök hátramaradásáról, a cultura egyes ágaiban tanúsított előhaladásukat nem lehet eltagadni. Tanügyi állapotaik jelentékenyen megjavultak, az Európát ismerő hivatalnokok száma rendkívül megsaporodott, ha a huszonöt év előtti állapotokkal hasonlítjuk össze; s nem is annyira az az oka a föltartóztatlan bukásnak és sülyedésnek, mintha a törökökben nem volna fogékonyság és tehetség a reformok iránt, hanem inkább tanácsadók egyenetlenkendése, rosszlelkűsége és nyílt ellenségeskedése.

Azon borzasztó veszélyeket tekintve, melyek a török birodalom hirtelen fölbomlásából földrészünkre háramlanak, valóban itt az ideje, hogy a védő gát elrombolása helyett inkább annak megerősítésére gondoljunk s nevezetesen komolyan fontolóra vegyük, hogy azon károkkal, melyek az egyes európai nagyhatalmakat éri Törökország végleges bukása miatt, még a zsákmány elosztásából eredő legnagyobb előnyök sem érnek föl. Ez igazságot különösen Ausztria-Magyarországnak és Angliának kellene jól megfontolni, és minthogy jelenleg az utóbbi államról van szó, határozottan ki kell jelentenünk, hogy azon közönyösség, melyet bizonyos angol politikai körök mutatnak az orosz uralomnak a Bosporus partjára kiterjesztése iránt, vagy képmutatásból, vagy legnagyobb mérvű rövidlátásból ered. Tökéletesen igaza volt Mohammednek, mikor Konstantinápolyt az iszlam kapujának és Ázsia kulcsának nevezte; mert e várost a Bosporustól kezdve egészen Khináig mindig a világ fénypontjának tekintették s birtoklóját a legboldogabbnak tartották. Ha egyszer az «Aranyszarv» hullámain orosz hajóhad büszkélkedik, akkor Anglia, Itália és Franciaország hatalmi állása a Földközi-tenger keleti részén reménytelenül elveszett. Akkor már Malta és Cyprus szigete is csak hiába való vígasztalás, sőt az Egyiptom fölötti uralom is csak az idő kérdése. Míg a suezi csatorna török fensőbbség alatt marad, addig egészen biztos az angol flottának e közlekedési útja, de nem így lesz a dolog, ha Konstantinápoly fölött az orosz lesz az úr.

A merész politikai ábrándozók s Törökországnak úgy-

nevezett, kérlelhetlen ellenségei könnyelműen hangoztatják ugyan, hogy: «ki a törökkel Európából! Ázsiába tartoznak, ott tartsák fönn birodalmukat s Kónia, vagy Brüssza legyen a fővárosuk! stb.», de e tanácsadó barátok elfelejtik, hogy a török államnak a mai Anatóliában nagyon kevés reménye lehet a fönmaradáshoz s hogy a törököknek Ázsiába utasításával még korán sincs megoldva a keleti kérdés s nincs megszüntetve az európai nagyhatalmak örökös villongása, nemzeti feltékenykedése és háborúja. A mily nagy csorbát szenvedett a török állam jövedelme a gazdag Tuna-vilajet (Bulgaria) elvesztése következtében s a mily nagy befolyással volt e veszteség a mai szomorú pénzügyi viszonyokra: épen oly, akarom mondani, sokkal nagyobb pénzügyi zavarokat okoz majd Konstantinápoly, vagy az egész európai Törökország elvesztése a Brüsszában vagy Kóniában, vagy talán Damaskusban székelő török szultánnak; mert a teljesen kiaknázott, elszegényedett ázsiai tartományok korántsem képesek az állam gépezetét mozgatni. Francia-, Orosz- és Angolország szüntelenül czivódni fognak egymással, — az első Syriáért, a második Armeniáért s az utolsó a Persa-öböl és Tigris vidékének birtokáért s ilyenformán a keleti bonyodalmak Damokles-kardja sohasem hagyja nyugodni földrészünket. A bukás szélén álló országnak gyakran még azon tagjai is betegek, melyeket a távoli szemlélő egészségeseknek lát.

Míg Kis-Ázsiának a szakadatlan véradó következtében nagyon elcsigázott mohammedán lakossága részint borzasztó mérvben apad, részint tökéletesen elszegényedik, addig a keresztyén, tudniillik örmény és görög lakosság úgy lélekszámban, mint jóllétben rohamosan emelkedik. Ha sikerült is a győztes oszmánoknak a XIV. században a mohammedán hittérítésnek ellentálló görög elemet Anatólia belsejéből a partokra s innen tovább a Márvány- és Földközi-tenger szigeteire szorítani, az utóbbi évtizedek tapasztalása megmutatta, hogy a századokkal előbb kiszorított hellén népáramlat most visszafordult s a szigetekről a partokra, innen Anatólia belsejébe telepedik nagy tömegekben. Sőt az örmények is — korántsem gondolva arra, hogy az oroszok csábításai következtében orosz területre költözzenek — újabban rendkívül szaporodnak úgy a városokban, mint a kisebb falvakban s e folytonosan szaporodó és a nyugati államok hatalmas befolyása által ösztökélt keresztyén lakosságot egyáltalában nem lehet olyan elemnek tartani, mely az

Európából kiszorított és Kis-Ázsiára utalt új-török államnak különösen alkalmas támasza lenne. A kristallisatio munkája itt óriási akadályokkal volna összekötve s az állami hatalom és tekintély hiánya mellett ez ázsiai török állam sokkal több zavart okozna Európának, mint mai napság okoz.

Arról, hogy micsoda jelentősége van Konstantinápolynak a közlekedés dolgában, jelen alkalommal nem szándékozom beszélni. Ezt mindenki jól tudja, a ki az ide vonatkozó statistikai adatokat ismeri s a Bosporus partján tartózkodása alatt látta, hogy mily serényen és nagy számban közlekednek az Európa legkülönbözőbb lobogóival ellátott hajók a Fekete- és Aegei-tenger között. Ha az orosz kettős kereszt állana az Aja Sophia kupoláján, mindez aligha történnék meg. Orosz befolyás, orosz hódítás egyértelmű az orosz kereskedés egyedüli uralmával, a mint ezt Persiában tapasztalhatjuk, hol a legutóbbi évtized folyamán a nagyon középszerű orosz iparczikkek a nyugotnak legkitünőbb minőségű cikkeit és így az angol, amerikai, francia és német kereskedést, kiszorították Iránnak egész éjszaki részéről. — Konstantinápoly orosz kézbe jutásának morális következményeiről egyáltalában nem akarok beszélni; mert ezen orosz győzelem nemcsak az indiai, jávai és khinai mohammedánok ereiben fagyasztaná meg a vért, hanem a sokkal távolabb, Afrika éjszaki partjaitól kezdve az egyenlítőig lakó összes mohammedánokat is a félelmes oroszoknak legyőzhetetlen hatalmáról s a frengik gyöngeségéről és tehetetlenségéről győzné meg.

Konstantinápolyt és az Arany-szarvat tehát soha és semmiképen sem szabad az oroszoknak átengedni s még magoknak a bag and bagage (pereputtyostól való kiűzés) politika követőinek is el kellene ismerniök, hogy «Bulgarian atrocity-meeting»-jeik, dulcignói komédiájok csak ideiglenesen válhatik hasznára párt-érdeköknek, de Anglia vitalis érdekeinek szempontjából — szeliden mondva — öngyilkosságnak lehet nevezni. Ha Európa Abdul Medsid trónra lépése óta szüntelenül az ottomán birodalom integritását hangoztatta, ezért szívvel-lélekkel jót állott, sőt ennek föntartását kölcsönös szerződésekkel és fogadalmakkal is biztosítani igyekezett, s mindennek daczára egyik évben úgy mint a másokban egyik darabot a másik után vágta le a török állam testéről: — ez ép anyira méltatlan, mint esztelen bánásmódnak és eljárásnak immár igazán végét kellene szakítani. Bulgária, Bosznia, Hercegovina s a Görögországnak

átengedett terület, sőt esetleg az egész Macedonia elvesztését is talán a később bekövetkezhető bonyodalmak és zavarok kisebbitésének lehetne tekinteni, a diplomatiái sophismus ebben a fölösleges teher eltávolítását, vagy a beteg tagok levágását láthatná, — de Konstantinápoly, ez az Eris-alma, a mostani körülmények között csak a törökök kezében nem veszélyes. Csak úgy lehet ment Európa a háborúk okozta károktól, ha az Arany-szarvnál a sörénytelen oroszán uralkodik, de minden egyéb conjectura — mint például, egy szabad kereskedő város építése, Bulgáriának, vagy Görögországnak adandó engedmények, az európai Törökország átadása Ausztria-Magyarországnak — részint mint időelőtti, részint mint megvalósíthatatlan problémák a hiába való combinatiók közé tartoznak.

A mi tehát specialiter Angliát illeti, mélyreható morális és materialis okok szólnak a mellett, hogy Konstantinápoly jövő sorsa iránt nem maradhat közönyös. A nélkül, hogy a khalife-i-Rum-nak, mint Mohammed törvényes utódának az indiai mohammedánokra gyakorolt ismeretes befolyását különöbben megbeszelném, csak azt akarom hangsúlyozni, hogy a hierarchiai felsőbbségnek a török szultánok s az egyetlen, uralomra alkalmas mohammedán nép kezében maradása sokkal nagyobb hasznára válik a dolgok békés tovább fejlődésének, mint a khalifatusnak a mekkai serif-re, vagy általában az arabokra való átruházása. Ez, elég furcsán épen az angolok által kigondolt terv mindenekelőtt azt a tényt ignorálja, hogy az iszlamnak politikai és világi hatalma tulajdonképen már a VIII. század végén a khalifák török hadseregének kezében volt s hogy maga a khalifatus, Bagdad eleste után, az egyiptomi török fejedelmekre s ezekről Szelim szultánra szállott át. Igaz ugyan, hogy az arab gyűlöli a törököt, de ez utóbbi fölülmúlja amazt mint hódító és uralkodó s Szaladin (azaz : Szilah-ed-din) török fegyverei nélkül a mi kereszties hadaink már régen elintézték volna a keleti kérdést. Hiába, a tényeket nem lehet eltagadni, s megtörve és fogyva bár, de mégis csak a török lesz az a népelem még nagyon sokáig, mely úgy az iszlam, mint az arabok, kurdok, persák és tadsikokból álló ethnikai elemek fölött tud uralkodni s tudja azokat a külvilág előtt képviselni. A török szultánok morális tekintélyének csorbítása tehát épen oly veszélyes Angliára nézve, mint a különben is beteg török államnak materialis tekintetben való erőszakos megkárosítása. Igaz,

hogy a mai oszmánokból régi jeles tulajdonságaiknak már sok szép vonása kihalt, de a bennök még mindig megmaradt katonai erény olyan tényező, melylyel barátjaiknak és ellenségeiknek egyaránt számolniuk kell. Oroszország ellen viselendő háború alkalmával a Törökországgal való szövetkezés Kis-Ázsiában, névszerint az orosz-örmény határ mentében válhatik nagy értékűvé; mert Karsz és Ardahan elvesztése daczára is még mindig sokkal jobban veszélyeztethető Oroszország a Kaukázus déli, mintsem nyugati oldalán, a mennyiben a Fekete-tengeren álló angol flottának előbb még a kiköthetést kellene kicsikarni s a legjobb esetben is csak az orosz partvidéket lövöldözhetné.

Arménia, illetőleg Erzerum volt mindig az a pont, honnan a régebbi szultánok a Kaukázus ellen viselt háborújukra indultak, nem pedig a Fekete-tenger partja, melynek legjobb kikötői ma már különben is az oroszok kezében vannak.

* * *

Részünkről azt hiszszük, hogy az újabb időben kelleténél többre becsülték az angol hajóhad működésének strategiai fontosságát a Fekete-tengeren. Itt mindenekelőtt a Kaukázus keleti partjain tervezett kikötésnek gyakran feszegetett kérdését és ez orosz tartomány föllázításának lehetőségét kell megbeszelnünk. Minthogy az orosz közlekedési út, háború esetén, a birodalom belsejéből Odesszán és Szebasztopolon keresztül Batum felé halad, s e vonalnak ma már kereskedelmi jelentősége van, ennél fogva könnyen gondolható, hogy a Fekete-tengeren álló angol hajóhad e közlekedési utat elzárhatja s az orosz seregek szállítását megakadályozhatja. Ámde ez csak jelentéktelen kárt okoz az orosz érdekeknek; mert az éjszaki kolosszus — e lehetőséget előre látva — már régebben megcsinálta a tervét egy, a Kaukázus éjszakkeleti részén, tudniillik Vladikavkaz-tól Petrovszk-ig vonuló vasútnak s ezt valószínűleg nemsokára ki is építi, mi által a Pontus Euxinus veszélyes hullámaint kerülve, minden közlekedést a Kaspi-tengerre terelhet, melynek már régóta korlátlan ura, s mely a gulisztáni béke óta jogosan viseli az «orosz tenger» nevet. A phantastikus strategák ringathatják ugyan magokat azon reményben, hogy szükség esetén a Persa-öbölből szétszedhető hajókat szállítanak a Kaspi-tengerre s ott egy hajóhadat rögtönöznek; de én azt hiszem, hogy e tervet

senki sem vette komolyan. Vízi járművek tovább szállítása a szárazon, csak afrikai útzóknak sikerül s bár a történelem följegyezte II. Mohammed tettét, a ki hengerek segélyével útszálította hajóit a Bosporusról az Arany-szarvba; — de az a terv, hogy egy angol flottát tevék és öszvérek hátára rakjanak, mindenesetre annyira vakmerő, hogy ezt a XIX. században semmiféle ábrándozó sem veheti komolyan.

Ha tehát az angol hajóhad a Fekete-tengeren csak részben gátolhatja az orosz közlekedést, talán sokkal plausibilisebb volna a Kaukázus föllázítása. Sajnálom, hogy e tekintetben is sok szép illusiótól meg kell fosztanom az angolokat s hogy azon vitában, mely erre vonatkozólag legújabbán Malleson őrnagy és Charles Marwin között folyt a *National Review* hasábjain, határozottan ez utóbbinak kell igazat adnom. Mindenekelőtt azt tanuljuk a történelemből, hogy a Kaukázus sikeres föllázítása eddigelé egy hódítónak sem sikerült, még pedig azon egyszerű okból, hogy az ethnikailag teljesen különböző, vallási differentiák által szigorúan elválasztott népelemeket soha és semmiféle, egységes érdekre alapított tervnek nem lehetett megnyerni. Cserkeszek, georgaiak, imretik, abkházok, örmények és török-tatórok épen oly kevéssé fognak egy és ugyanazon czél után törekedni, a mily kevéssé gondolható a keresztények, szuniták és siiták barátságos szövetkezése. Törökország tudna e nehézségekről legtöbbet beszélni; mert azon idő óta, hogy Ferrukh pasa a XVII. században Anapát hatalmába ejtve, az ottani hegyekben meg akarta alapítani a szultán fensőbbiségét, egészen Hobart pasa kísérletéig a legutóbbi orosz-török háború alatt, minden ilyenféle törekvések kudarczczal végződtek. Épen így járt Persia is; mert még Mehemmed Aga khán megfeszített igyekezete sem vezetett a kívánt eredményre s a nagy Abbasz sah teljes erőfeszítése is az egyes törzsfjedelmeknek csak barátságát tudta megnyerni, nem pedig alattvalói engedelmességét. Főlöskéges volna mindazon soi-disant orosz-ellenes törzsek fölsorolásába bocsátkozni, melyeknek támogatására számítani akarnak; elegendő ha általánosságban beszélünk róluk, csak azt kell még fölemlítenünk, hogy a Fekete-tenger melleki tulajdonképeni cserkeszek, a mi íróink költői lelkesedésének gyakran megénekelt tárgyai, a régi Kolchis völgyeiből és zúgjaiból már teljesen eltűntek. Ezen, egykor harcziás es romantikus fajnak gyarló maradékai ma Anatolia völgyeiben ten-

gödnek, mint az ottani lakosságnak valóságos esapásai s rohamosan közelednek végleges kipusztulásuk felé. Szaklijaik (ház) a Kaukázusból már régen eltűntek s az angol és török insurgens seregek hiába keresnék őket hajdani őserdőikben.

Ha a Kaukázusnak 5.750,000 lélekre rúgó népességét közelebről szemügyre vesszük, azt találjuk, hogy ennek több, mint fele, vagyis 3.340,000 ember, keresztyén vallású, s daczára hogy nemzetiségek szerint georgiaiak, örmények, osszettek és oroszokból állanak, mindazonáltal egy közös kapocs, névszerint a vallás köteleke egymáshoz fűzi őket, mely kötelek Ázsia népeinél eleitől fogva sokkal szilárdabb volt, mint a nemzetiség kapcsa s mint ilyen, a politikai kérdésekben mindig irányadó volt. Igaz ugyan, hogy néha lehet valamit hallani a majdnem egy milliányi georgiaiak nemzeti érzületének bizonyos nyilatkozásairól, a mennyiben e nép közül egyesek — a kik megfordultak Párisban és Londonban s ilyenformán tudomást szereztek a XIX. század eszméiről — hajdani történelmi nagyságuk fénye által elvakítva, az Oroszországtól való elszakadásról álmodoznak. A mi felületesen ítélő sajtónk aztán nagy hűhót csinál e hősöknek a szabadságért való lelkesedéséből s rajongásából. Lehet, hogy ez álom a távoli jövőben majd megvalósul, de a jelenben még nincs remény az orosz-ellenes mozgalom megvalósításához. Mert a még annyira rajongó georgiai is, ha visszatér a Kaukázus hegyei közé, nem sokára visszaesik az ázsiai könnyelműségbe, orosz tivornyák, orosz játékok, orosz érdemjelek elfeledtetnek vele minden komoly törekvést s minthogy az iskolákban, a hivatalos és előkelő körökben az orosz nyelv az uralkodó, ennél fogva ő is csatlakozik honfitársai nagy tömégehez s ezekkel együtt halad az oroszosítás útján. — Ugyanezt lehet mondani az örményekről is, a kik a Kaukázusban 750,000 lelket számlálnak s kiket az ani-i és sziszi romok és az ecsmiadzani sziklatemplomok még merészebb speculatiókra jogosítanak. Ezek — a török iga alatt sinylődő testvéreket is számba véve — már inkább ábrándozhatnának önálló Örményországról s valóban Bryce úr, az angol parlament tagja, erősen veri is a nagy dobót nemzeti függetlenségök érdekében, mely törekvésében Gladstone és társai derekasan támogatják; — de az orosz örmények a derék angoloknak e boldogító tervébe nincsenek beleszámítva s ezt nem is óhajtják; mert az oroszok pártfogása mellett jövedelmező üzleteket csinálnak, nemeseik sarjadekai

magas hivatalokat kapnak s a Lazarevek, Loris-Melikovok, Tergukazovok stb. korántsem gondolnak arra, hogy azon államot megbuktassák, mely őket a Kaukázus rabló despotái fölött győzelemre segítette s melynek oltalma alatt a mohammedánoktól szenvedett sérelmeiket százsorosan megtorolhatják. — A kaukázusi orosz lakosság egészben véve másfél millióra rúg, s ez mindenesetre szép lélekszám, ha azon rövid időt tekintjük, mely e tartomány végleges meghódítása óta lefolyt. E másfél millió orosz az orosz befolyás terjesztésében és megszilárdításában rendkívül tevékeny volt s ma is az, nyelvét úgyszólván erőszakosan terjeszté és terjeszti, úgy hogy ezt ma már a fagyos éjszaktól kezdve egészen a Rhion, Phasis és Kur kies völgyeiig mindenütt beszélnek. Politikai tekintetben súlyos lehet ugyan az orosz járom a korlátlan szabadsághoz szokott, kaukázusi kereszténynek vállain, de ez az iga mégis könnyebben viselhető, mint a hajdani nemzeti fejedelmek borzasztó zsarnoksága s a régi anarchia. Az utak biztosak, vasút köti össze a Káspi és Fekete-tengert, a sziklákon épült rablófészkek immár üresek, ipar és kereskedelem virágzásnak indult, — mit várhat még többet és jobbat a kaukázusi keresztény?

Igen ám — szinte halljuk a gyakran tett ellenvetést — de ott vannak a mohammedánok, ez a par excellence harcziás elem, mely semmiképen sem akar fejet hajtani a muszka előtt; ott vannak a csecsenczek, kiknek rettegett nevével gyermekeiket szokták elaltatni az oroszok, ott a lezghik, kiknek borzasztó muridismusára még most is iszonyattal gondolnak vissza az oroszok, sőt Samil hívei sem haltak ki még egészen. — Erre mi azt feleljük, hogy ott vannak, nem haltak ugyan ki, de Bariatinskinak a Káspi-tenger nyugati partjain kivívott győzelme óta sok megváltozott; az orosz előőrsök és várak nagyon szűk körre szorították az egykori fanatikus rajongókat s olyan hatalmasan lobogó tűz, milyent annak idejében Samil gyújtott meg, ma már aligha találna magának elegendő táplálékot. Ám bár a Kaukázusban még mindig több, mint másfél millió mohammedán lakik, de ezekből 975,700 ember azerbajdsáni, vagyis iráni török, 71,968 pedig kumük s jóllehet mind a két törzs török nyelvű, de ez utóbbiakat mint szunnitákat a többségben levő siitáktól áthidalhatatlan vallási különbség választja el, minél fogva egy közös célra sohasem fognak törekedni s föllázadásukhoz már azért sem lehet remény; mert mint béké-

hez és rendhez szokott nép, az egyesült angol és török seregek invasiojától sem politikai, sem vallásbeli szabadságot nem várhat. Az orosz fensőbbség alatt álló siita törököket legjobb esetben csak egy, az Araxesen túl, persa zászló alatt megjelenő sereg tudná lázadásra bírni. Csak az a zászló, melynek czímere nap és oroszlán, s csak az Ali! Hasszán és Huszejn! harczijelzők tudnának itt még csodát művelni; de még e lelkesedés tartós voltában sem lehet bízni s a lakosság lehető legtarkább ethnikai jelleme inkább a Kaukázus mai birtokosának válna előnyére. Mindent összefoglalva tehát a Kaukázusnak Anglia és Törökország részéről megkísértett föllázítását nem lehet azon eszközök és módok közé számítani, melyek elvágják az oroszok előtt az Indiába vezető útat; mert ez eljárás a legjobb esetben is az oroszok terveinek csak részleges és ideig-óráig tartó megzavarását, nem pedig teljes megsemmisítését eredményezné.

* * *

A mily nagy hasznára válik, politikai tekintetben, az angolok érdekeinek Törökország barátsága és integritása a Bosporusnál, a Földközi tengeren és Kis-Ázsiában: épen oly nagy, sőt még nagyobb előnyökkel jár a Persiával való barátságos viszony Angliának Afghanisztánban és Indiában elfoglalt állására nézve. Nagybritanniának Iránhoz való viszonya régi, nagyon régi s még azon időből ered, midőn az éjszaki koloszussal való versenyezésre egyáltalában nem lehetett gondolni. A vetélytárs akkor épen ellenkező irányban, tudniillik délen mutatkozott, hol Angliának Hollandia és Portugalia ellenében védelmezte kereskedelmi érdekeit s szent-jamesi és iszpaháni udvarok közt létrejött érintkezésnek már első phasisai olyan természetűek voltak, hogy jó egyvetértést, sőt bizonyos fokú benső barátságot lehetett jósolni. Ez a jó viszony úgy a szefvidák, a hatalmas Nadir sah és Kerim khán, mint az első kadsarok uralkodása alatt teljesen háborítatlan volt, s valószínűleg ezen körülménynek tulajdonítható, hogy az oroszoknak Transcaucasiában megjelenésekor nem tanúsítottak olyan erélyes ellenállást, minőt az orosz előőrsök alattomos, de biztos előrenyomulása dél felé megkívánt volna. E könnyelmű hanyagságot gyakran szemére hányták Angliának, mi magunk is többször megróvtuk; de másrészt nem mulaszthatjuk el azt is kijelenteni, hogy végtelenül nehéz lett volna az oroszok előnyomulása

elé korlátot vonni. A gulisztani és turkmancsaji békekötéseket közvetlenül megelőző események alkalmával bizony sok olyan dolgot hanyagolt el az angol diplomácia, melyekkel az éjszakai versenytárs lépéseit lassíthatta s megnehezíthette volna. Arra, hogy a természet törvényei szerint éjszokról lefelé ömlő lavinát egészen és mindenkorra föltartóztassák, aligha lehetett volna gondolni; mert az orosz birtokok folytonossága a birodalom belsejétől a Káspi-tengerig és a Kaukázusig majdnem lehetett volna a további foglalásnak megghiúsítását.

Oroszország otthon volt azon vidékeken, míg Angliának, mint a tenger hullámzó fölületén álló idegennek, nem volt szilárd talaj lábai alatt s a történeteket Malibar halmairól, vagy a Persa-öböl kikötőiből kellett néznie tétlenül.

Így történt aztán, hogy ma már Oroszország több, mint 1200 angol mérföldnyi hosszúságban fogja körül Persiát, Bajazidtól kezdve egészen a Herirud mellett eső Zulfikarig s hatalmas befolyása egészen az ország belsejéig ér. Orosz árucikkek, orosz fényűzési tárgyak, orosz rubelek valóban már Persiának felét meghódították s a mint a múlt századokban az európai hatalom és nagyság fogalma Anglia nevéhez fűződött, ma ugyanezt Oroszországban látják megtestesülve. Mindezzel azonban az éjszaki kolosszus kapzsisága korán sincs kielégítve, sőt minden erejét, álnokságát és ravaszságát fölhasználva, tovább igyekszik haladni régóta kitűzött célja felé s ha a jelek nem csalnak, nem is fog nyugodni mindaddig, míg Persián keresztül a déli tengerhez nem érkezik.

Oroszországnak e titkolt szándéka többé már nem titok Európában, sőt a persa kormány előtt is jól ismeretes. A sah és államférfiai eléggé ügyesen is mozgolódnak az oroszok e tervével szemben tanúsított taktikájokban s Naszr-Eddin kormányától valóban nem lehet eltagadni, hogy — nem tekintve Anglia hanyagságát — Oroszországgal szemben követett politikájában, sokkal több ügyességet és óvatosságot tanúsít, mint Törökország az európai nagyhatalmakhoz való viszonyában. Az illető szerepek nagyon előnyösen vannak kiosztva a királyi család tagjai, az egyes ministerek, főméltóságok és befolyásos papok között s szerepét mindenki mesterileg játszsza. Ő felsége a királyok királya — a ki sokkal okosabb és megfontolóbb ember, mint Európában gondolják — öltönye gyémántgombjait egészen nyakáig begombolta; a semlegesség és közönyösség

jéghidegét mutatja, az orosz és angol követtel szemben tanúsított magaviselete minden részleteiben, csekélysegeiben tökéletesen egyforma, sőt ez óvatossága annyira megy, hogy ha a vadászatról haza hozott zsákmányt osztja el az egyes követek közt, az angol követ ugyanannyi és ugyanolyan színű nyúlát és foglyot kap, mint az orosz követ. A keletiek nagy mesterei a képmutatásnak s a persa salnak színlelt neutralismusa teljesen kifogástalan. Szívében azonban egészen más érzelmek laknak, mint a minöket külsőleg mutat; mert a mint olyan emberektől hallom, a kik évekig voltak közvetlen közelében s teljes mértékben birták bizalmát, sokkal jobban rokonszenvez Angliával, mintsem Oroszországgal. Igaz, hogy Persiának Angliával is volt már elég villongása; a vörös zubbonyosak már nyílt ütközetben is álltak szemben a szerbazokkal s 1857-ben, a khosabi csatában Outram tábornok megfutamította az újkori Rusztemeket. De Angliának egészen más természetű tervei vannak az iráni fönsíkon, mint a fehér czárnak, a ki Iránon keresztül a déli tengerhez akar jutni s célját csak a kadsarok trónjának lerombolásával érheti el; míg Anglia érdeke éppen azt kívánná, hogy e trónnak — mint az éjszaki versenytárs előtt álló védfalnak — megszilárdítása és támogatására törekedjék, a mit, fájdalom, mindeddig nem tett.

A király fiai fölölvá érzik magokat az atyjokra rótt neutralismus alól; szabadon nyilvánítják érzelmeiket s ilyen formán jelentékenyen hozzájárulnak a diplomatiái játékhoz. A trónörökös, a sah második fia, a ki mint ex officio Azerbajdsán kormányzója Tebrizben lakik, palam et publice mutogatja orosz rokonszenvét. Kaczérokodik Tiflisszel és Szt.-Pétervárral, orosz tisztekkel van körülveve, kedvelt élvezete a caviar és votki s az oroszok iránti szeretetében és bámulatában már gyakran átlépte a politikai illedelem határait. — A sah elsőszülött gyermeke, Meszud Mirza herczeg, az úgynevezett Zil-esz-szultán, vagyis az «uralkodó árnyéka», méltán megérdemli ez elnevezést, a mennyiben teljesen atyja rokonszenvében osztozva, az angolok barátja s e mellett porosz érzelmű. Annyira a katonai tökéletesség mintaképének tartja a poroszokat, hogy saját tartományának katonaságát egészen a német hadsereg mintája szerint alakította át és szerelte föl s a fővegül választott sisakot még éjjel sem teszi le. — A sah harmadik fia, Kamran Mirza, a ki hadügyminiszter és Teherán administratora, semmiféle poli-

tikai színezetet nem árul el, határozott irányú szerepköre még nincsen.

Ugyanily eljárást követ a sah egészen lelkiismeretesen a felsőbb hivatalnokok kinevezésénél is, annyira, hogy például egy angol érzelmű hadügyminiszternek mindig egy orosz érzelmű külügyminiszter az ellensúlyozója vagy megfordítva. Nem akarják megsérteni az egymással versenyző követeket; fönn akarják tartani a békét, a meddig lehetséges, — ezért játszsák ezt az ügyesen rendezett komédiát, melynek háttere azonban — mint ezt a persák éles eszéről és mozgény szelleméről másképen nem is gondolhatjuk — egészen más természetű. Előbbi közvetlen tudomásom s újabban szerzett adataim alapján mondhatom, hogy Persiában ma az Anglia iránt érzett rokonszenv az uralkodó, ebben egyetért a nép, királyával; annál érthetlenebb tehát az, hogy — e tényállást nem méltatva — miként lehet oly rövidlátó Nagybritánia politikája, hogy Persia irányában mindig hideg közönyösséget és hanyagságot tanúsított, holott inkább hasznára kellett volna fordítania az iránta érzett sympathiát. Ez az utóbbi húsz év alatt elkövetett hiba olyan, hogy ebből az angol államférfiak nem tisztázhatják ki magokat. Ha bármily indokokat is hoznak föl ürügyül, bármily nyomatékosan hangsúlyozzák is az Oroszországgal való összeütközés veszélyét: még sem fognak meggyőzni arról senkit, hogy a tevékenyebb politika és erélyesebb föllépés Oroszországot háborúra indította volna s a persa kormány nem lett volna elegendő támogatás és buzdítás. A mit Anglia régebben a persáknak Heratra vonatkozó tervei meghiusítása czéljából tett, tökéletesen igazolja állításunkat. A Szimonics tábornok és Mac Neil között történt villongások feszült viszonyt idéztek ugyan elő London és Szent-Pétervár közt, de háborúra mégsem vezettek. Akkor a persa politika természetesen még az indiai kormány kezében volt, mely az Ázsiát illető kérdésekben ügyesebben s erélyesebben látott a munkához s ha ez erélyesség, melyet Mac Neil és Sir Henry Rawlinson oly kitűnően képviselt, tovább is tart vala, akkor Oroszország aligha foglalta volna el a Káspi-tenger keleti partvidékét s aligha kerítette volna be Iránnak egész éjszaki határát, a mint ezt ma látjuk.

Egész nyíltan kimondhatjuk tehát, hogy Angliának mostani veszélyeztetett helyzete Közép-Ázsiában, főképen a Demavend lábánál követett politikájának hibájából ered s azon nagy

zavar és veszély, melyben ma a hatalmas szigetország van ázsiai hatalmi állására nézve, csak a teheráni udvarnál követendő józan és egészséges politika által hárítható el. Elmúlt már az az idő, mikor Persiáról s a persákról csak ócsárolva beszéltek s Hadszi Baba személyeiben gyönyörködve, Persiát egy kietlen pusztaságnak s a persákat romlott, hazug és tönkre ment ázsiai népnek tartották. Őszintén megvallom, hogy az én, ide vonatkozó véleményeim is jelentékenyen megváltoztak, a mennyiben azon Persia, melyet 25 évvel ezelőtt láttam es azon Persia közt, melyet legújabbán Benjamin G. W., a józan amerikai miniszter, ismertetett meg velünk, óriási különbséget lehet észrevenni. Igaz ugyan, hogy — a nyugattal való közvetlen érintkezésben távolsága miatt akadályozva — az ázsiasságnak még ma is sok félszégeit s undorító kinövéseit találhatjuk föl benne s a barbárság, zsarnokság, megvesztegethetőség és jellemtelenség borzasztó nyilvánulataival lépten-nyomon találkozhatunk; — de Iránnak ethnikai eleme, az árja kulturának e régi sarja, lassankint kezd már útat törni magának. A vallási fanatizmus, a despotizmus es keleti conservativizmus bilincseiből igyekszik kiszabadítani magát s megmutatja, hogy egészen más anyagból való, mint a turáni és sémi népek, s ennek igaz volta már a nyugattal való eddigi érintkezéséből is kitűnik. Ezt bizonyítja mindenekelőtt fölébredt nemzeti érzése s őseinek lakhelyéhez való szigorú ragaszkodása. Míg a törökség a keresztyén Európa győzelmes előnyomulása előtt meghátrál s Bulgáriából, Boszniából és Arméniából ezrével kiköltözködve, házáat és földjét a hódítóknak hagyja: a kaukázusi persáknak és a siita törököknek sohasem jutott eszökbe, hogy a régi hazából Irán földjére visszahúzódjanak. Említésre méltó továbbá az az élénk kereskedelmi szellem, mely Irán lakosságának minden rétegét áthatja s habár az importált árúczikkek kilencz millió font sterlingnyi értéke mögött még mindig hátra marad is a kiviteli kereskedés, de a dohány, opium, selyem, bőr, festő kelmék és egyéb iparczikkek termelése mindinkább emelkedik. Persia még nem ismer semmiféle európai kölcsönt s a pauperizmus, mely Törökországban és Arábiában az utóbbi évtizedekben oly óriási mérveket öltött, Persiában legkevésbé sem vehető észre.

Egy szóval Persia az az ország, mely természeti fekvése és nyolcz egész kilencz milliónyi lakossága következtében semmi

esetre sem azt a megvetést vagy elhanyagolást érdemelné meg, melyben eddigelé az angol államférfiak részesítették. Angliának, ha Oroszországgal háborúba elegendik, a Persiával való szövetekezés a Kaukázusban, sokkal nagyobb hasznára válik, mint a Fekete-tengeren állást foglalt hajóhada. A karabagi, az Eriván és Semakhi környéki, valamint a mugani pusztaságon lakó török törzseket a legszorosabb rokonság és érdekközösség csatolja az iráni törökökhez; ezek képezik még mindig Iránnak «natio militans»-át s az orosz lovasság egy része soraikból kerül ki. Az Oroszországgal folytatott háború esetén az egyesült angol-persa hadaknak igen nagy hasznára válnék az Araxesen túl lakó törököknek még mindig élénk siita érzelme. A «Ja Ali! ja Haszán: Huszejn!» harci kiáltás e kalandokra vágyó harcosok közül ezeket csábítana a persa lobogó alá. Anglia, Persiával egyesülve, sokkal könnyebben ellentállhatna az oroszok terjeszkedésének Irán éjszaki határa mentében és keleti Khoraszánban, mintsem közönségesen hinni szokták. Ámbár az orosz befolyás mély nyomokat hagyott hátra Kabusánban, Budsnuurban és Meshedben s a kedélyek bizalmát megingatta; de nagyon tévedne az, a ki azt gondolná, hogy e kieroszakolt határszabályozást a Görgennél, a Kubbet hegység éjszaki völgyeinek erőszakos elvételét s a Sarrakhsz körüli foglalásokat nem mindenki fájlalja Persiában. «Törzsünk bölcsőjét már elvettétek tőlünk, de szentjeink nyugvó helyét nem fogjátok elvenni!» kiáltott föl egy öreg kadsar főnök, mikor egy orosz tiszt a cárnak Meshedre vonatkozó terveiről beszélt neki. Én erősen hiszem, hogy Persia a megsemmisüléssel fenyegető sorsába nem oly könnyen nyugszik bele s hogy Angliával való szövetekezése eléggé erőssé teszi, hogy ellentállhasson az éjszaki kolosszus hatalmának.

Már ezért is helytelennek tetszik előttünk némely köröknek azon politikai nézete, mely szerint az orosz birodalom épen Persián keresztül és Persia által éri el azon régen kitűzött célját, hogy a déli tengerhez jusson. Persiának nemzeti egysége már több százados, sőt évezredes; az Akhemenidák és Szaszanidák állami köteléke — a különböző sorscsapások, változások és forradalmak dacára is — még mindig szorosan egymáshoz fűzi a két tenger között lakókat s Oroszország itt korántsem találhatja meg azt az előnyösen kínálkozó alkalmat, a nemzeti és vallási érdekek különbségét, mely neki az Arménián és Anatólián keresztül vezető úton kínálkozik. Továbbá azt is számba

kellene venni, hogy Persia az állam és hadsereg lassan, de biztosan haladó reformjában, ez utóbbit illetőleg előnyös átalakításokat teremtett a múlt évtizedben. A persa hadsereget eddigelé nagyon hibásan ítélték meg s e sorok írója is tévesen a szerint becsülte meg a sah hadi erejét, a milyen állapotban huszonöt évvel előbb látta, mikor a szerbázok rongyokba burkolt házalókhöz hasonlítottak, menet közben különféle mesterségekkel és kiskereskedéssel foglalkoztak, őrhelyeiken dinnyét, kenyeret stb. árultak s egy és ugyanazon ezredben fiút, apát és nagyapát lehetett találni. Ma azonban e tekintetben már sok előnyös változás történt, a sahnak európai útazásai nem maradtak hasznos eredmények nélkül, úgy hogy a persa seregnél alkalmazott európai oktatók már is szép eredményeket tudnak fölmutatni. A persa katonaság létszámát nagyon különbözőleg becsülik meg, a mennyiben majd ötven, majd kilenczven, majd 100,000 emberre teszik. Felosztása szerint: *a*) gyalogság, *b*) begyakorolt és *c*) gyakorlatlan lovasság, *d*) tüzérség, *e*) utász-hadtest és *f*) néphad s háború esetén, józan számítás szerint, könnyen 200,000 emberből álló hadsereggé egészíthető ki. A derekhad a lovasság, melyről egy szakember ezt írja: «The horsemen are good riders, and generally have good hardy horses. The infantry and artillery soldiers are strong and capable of enduring great fatigue. A march of 300 or 400 miles, at an average rate of 20 miles a-day, would be thought no extraordinary feat.» Sőt a nervus rerum gerendarum dolgában sem áll rosszabbúl Persia; mert — a mint már említettük — az Európával érintkezésbe lépett államok között csaknem az egyetlen, a mely európai kölcsönt még nem vett föl s következőleg nincs államadóssága, a mely körülmény pedig nagy jelentőségű, ha meggondoljuk, hogy az európai kölcsönöket méltán tartják olyan méregnek, melytől először betegednek meg a keleti, félig civilizált államok, vagy olyanak, mely a halált okozó amulettek tulajdonságával bír, mint ezt Egyiptom és Törökországon tapasztalhatjuk. A hadi költségeket Persiában — mint a történelemből tudjuk — mindenesetre primitív és barbár módon teremtették elő. A természeténél fogva fukar persa sokkal szívesebben adózik életével, mint pénzevel. De a veszély perczeiben sohasem hiányoztak a ritka patriotismus példái s annál kevésbbé fognak hiányozni az Oroszország ellen folytatott háborúban, mert minden egyes persa

meg lévén győződve arról, hogy hazája veszélyben forog, borzalommal tekint az éjszakfelől összetornyosodó sötét fellegekre.

Egy szóval tehát azon előbbi állításunkat ismételhethetjük, hogy a mai Persia semmiesetre sem megvetendő szövetséges, legkevesébbé pedig Anglia részéről; mert erre van utalva s ezzel egyesülve sokkal jobban és könnyebben megvédelmezheti Indiát, mintsem a Törökország és a független fejedelmek szövetségével a Persa-öbölben. A Persiával való szövetkezés gondolata nagyon életre való volt már e század elején is, és csak megbocsáthatatlan rövidlátás és vétkes mulasztás tudott lemondani e szándékról. A mint annak idejében Abbasz Mirza az angolosan betanított csapatokkal gyakran érezhető csapást mért az orosz seregekre, épen olyan könnyen megakadályozhatta, sőt egészen lehetetlenné tette volna a persa hadseregnek tovább is angol módon folytatott iskolázása az orosz befolyás növekedését. Nagybritannia és Persia érdekközösségét minden áldozat árán fönn kellett volna tartani. De minthogy ez nem történt, minthogy a Themse-parti politikusok a maga sorsára bízták Persiát, ennélfogva Teheránban a legkülönbébb befolyások érvényesültek s hogy a czár tetszését megnyerjék, még kozákokat is hívtak katonai oktatókúl s ma már egy egész persa ezred van, mely halálos ellenségök vezénylete alatt van begyakorolva, s muszka egyenruhában díszeleg. A persák ezen ide-oda kapkodásának és habozásának az angolok vannak hivatva végét szakítani. Még mindig nem késő, hogy az elkövetett hibát helyrehozzák s Iránt — mely az angol szövetség után vágyódik — bizalmas baráttá tegyék, közös ellenségök, az éjszaki kolosszus ellen. Az angoloknak Kandahár, Busir és Mohammedránál elfoglalt állása következtében, könnyű volna rövid idő alatt jelentékeny haderőt szállítani az iráni fensík belsejébe, sőt Persia éjszaki határára is, a Kaspi-tenger és Merv közötti vasúti közlekedés elvágása által pedig megakadályozni az oroszokat a még szükségelt katonaság utólagos szállításában. Heylesen mondja erre vonatkozólag Benjamin úr: «These may seem like colossal plans, difficult and disproportionate to the object in view. If, however, England proposes to hold India she must be prepared for bold strategy. She can be sure that unless she attacks the Russians in the rear, by harassing their long line of march or their stealthy railway, Russia herself will employ this manouvre against England, by causing a flank

insurrection in India while the British forces are occupied defending the passes. With seventy five thousand trained Russian troops in front and one hundred and fifty thousand trained Indian troops firing into the flank and rear, caught as it were between the upper and nether millstones, may not the English be ground exceedingly fine? Is it absurd to sneer at such possibilities.» Valóban ideje tehát, hogy fölhagyjon Anglia azon veszedelmes politikával, mely szerint azt hitte, hogy — a körülmények által parancsolt kedvező és célzra vezető eszközök hanyag mellőzésével — áldozat nélkül birtokában maradhat az óhajtott előnyöknek. Valamint India birtoka biztosítja Angliának ázsiai hatalmi állását, úgy e birtok ismét csak a szükséges külső védgátak segélyével oltalmazható meg s e külső védgátak legszilárdabbika regtől fogva Persia volt.

*

*

*

Mint hogy éppen most India védbástyáiról beszélünk, második helyen természetesen Afghanisztánt kell említenünk, mely e tekintetben Angliával már azért is szorosabban össze van kapcsolva, mert az utóbbi két század folytán Afghanisztánban időlegesen lábra kapott zavarokat a persa udvar növelte legjobban s mert a persa politika ügyesen hasznára tudta fordítani a nyugtalan hegyi lakók rabló hajlamait. A mint mai napság Ejub khán kísérete elárasztja a persa fővárost, éppen így volt ez a szevfidák korában is. Ha azonban Persia Angliának barátja és szövetségese lesz, nem fogja megengedni, hogy területe afghán elégületlenek gyülekező helye legyen s ha egyszer nyugat felől el van zárva a rejtekhely, akkor a béke állandóvá lesz a Barekzaik házában s magok a kadsarok sem fognak többé a Hilمند és Herirúd felé kacsingatni. Azt az örömdetes tényt jelenthetjük ki, hogy a legutóbbi két év alatt, mióta *The coming struggle for India* című munkámat kiadtam, a dolgok jobbra fordultak Afghanisztánban. Az elveknél régtől folytatott harcza, hogy vajon Angliának az afghánok országát kell-e meghódítani, vagy az afghánok rokonszenvét megnyerni, immár szerencsésen véget ért. A viszálykodások hosszú sorozata hozta tisztába a bonyolódott tényállást s a mit Anglia óriási vér- és pénzbeli áldozatok árán sem tudott elérni, ahhoz versenytársá-

nak fegyverténye, névszerint Komarov tábornoknak Pendsdelh melletti hőstette segítette 1885 márczius 30-dikán. Igen, azon percztől fogva, hogy a pathanok a Kusk partján összemérték kardjokat a kozákokéval s hogy az afghán gházik vérékkel itatták a földet hazájok határán, mondom, attól a percztől kezdve Afghanistanban, mint egy varázsütésre, egészen megváltoztak a dolgok. A bámulatba ejtett s megrémült afghánok előtt új világosság kezdett derengeni, szemeik előtt föllebbent a fátyol s az előbb halálos ellenségeiknek tartott angolokhoz fordulva, csaknem egész Afghanistan így kiáltott föl: «Nem Hindosztán ura, hanem a turkománok legyőzője és Merv meghódítója a mi halálos ellenségünk. Csak ez fenyeget bennünket megsemmisítéssel, cscsak az ezzel folytatott háborúban kell védelmezni vallásunkat és függetlenségünket.» Az érzelem és gondolkozásmód ilyenmő változása Afghanistan legtöbb vidékén és völgyeiben észrevehetővé vált. E változás legékesebben szóló tanúsága Abdurrahman khán mai magaviseletében találjuk meg, de nyilvánul e fejedelem titkos és elkeseredett versenytársainál is, — a mely utóbbi körülmény nagy jelentőségő ezen ország vad pártoskodását tekintve. A Sir Joseph Ridgeway vezetése alatt álló határkijelölő bizottság is lépten-nyomon találkozott e fordulatnak fényes bizonyítékaival. Még a legfélelmesebb afghán vetélytárs, tudniillik Iszhák khán is, gyűlöli az orosz terjeszkedést; az angolokkal való érintkezése alkalmával nem volt ugyan áradozó szeretet és függést mutató szavakban a mostani afghán fejedelem személye iránt, de annál határozottabban kinyilatkoztatta gyűlöletét az orosz káfirok irányában s elárulta a fenyegető sötét fellegektől való félelmét, mely ellen a szegény afghán nép csak Nagybritannia lobogója alatt találhat védelmet. Hasonlót tapasztaltak az angolok Heratban és vidékén, azon a területen, melyen én huszonöt évvel előbb még a legelkeseredettebb angol-gyűlölettel találkoztam s melyen egy angol sem mutatkozhatott volna élete koczkáztatása nélkül. Mikor az angol bizottság az Oxustól Kabulon keresztül visszatért, formális diadalmenethez hasonlított útja s azon palotában, hol alig tíz év előtt Sir Lewis Cavagnari, angol társaival együtt mártýrhalált szenvedett, ott Sir Joseph Ridgewayt és kíséretét kitüntetéssel halmozták el; sőt Abdurrahman emir annyira ment, hogy az angolokkal való barátságának indokait nyilvános proclamatióban igazolta, a Rawul-Pindiben létrejött egyezke-

dést Afghanistan fönállása érdekeben mulaszthatatlannak nyilvánította s kijelentette, hogy Afghanistannak Hindosztán uraihoz való viszonyában új æra kezdődött.

Ha Afghanistan legalább is olyan szilárd alapra s állandó kormányformára épített állam volna, mint Törökország és Persia s előbb Bokhara, akkor az angolok e megváltozott tényállással tökéletesen megelegethetnének s Abdurrahman khán szövetségét az éjszokról ömlő vizárt föltartóztató szilárd gátnak tekinthetnék. De fájdalom, nincs így. Az afghánok országát, a mennyire a történelemből ismerjük, mindig több részre darabolta a vad pártszenvedély. A híres ghur-dynastiák nagyon ismeretesek voltak e gyöngeségről, s a szamanidáknak, ghaznevidáknak, timuridáknak és duraniknak sokat kellett szenvedniök e veszedelmes feudalismus miatt s az egyes khánok és törzsek féktelen, rabló és harcziás szerdárjaitól. E visszás állapotok javultak ugyan némileg, de még mindig meg vannak s különösen a hegyi lakók határtalan kapzsisága az, mely e régi rabló lovagokat igen könnyen czivódásra indítja fejedelmökkel, valahányszor a Szulejman hegységen túl szerzett zsákmány elosztásában megkárosítatva gondolják magokat. A hitetlenek pénzere és javaira áhítózást mindig a vallási buzgóság palástjával takargatják; az emírnek, ha nem ad elég ajándékot, az iszlám ellenségeivel való bünös barátságát és szövetkezését hányják szemére s ha ezt a kapzsiságból eredő elégedetlenséget kívülről még ösztökélik, könnyen bekövetkezik a fensőbbség elleni lázadás és így a szövetséges fejedelem hatalma ipso facto értéktelen. Régebben ez elégedetleneket Bokhara és Persia ösztökélte s használta föl ellenségei legyőzésére. Ma Oroszország, a cselszövényekben és undok fondorkodásokban ügyes Oroszország az, mely ez eszközt fölhasználja céljaira, melynek a magában erős, egységes Afghanistan nagy szálla a szemében s mely az angoloknak nagy hasznára való védgátnak lerombolásán megfeszített erővel munkálkodik. Így látjuk épen most, hogy a ghilzaik és barekzaik törzse dühös ellenségeskedésben áll egymással; bokharai vagy más eredetű orosz kémek egészen elúrasztották Afghanistan nyugati részét, pénzzel és mindenféle ígéretekkel polgárháborúra nógatják a kapzsi afghánokat s ha Anglia ravasz szomszédjának e lelkiismeretlen játékát azon hidegvérűséggel szemléli, melyet hasonló esetekben eddigelé mutatni szokott, akkor az afghán-angol pártnak nem

sokára afghán-orosz párt áll ellenében s a sympathiának fáradságosan rakott épülete menthetetlenül összeomlik.

Épen azért mülhatatlanul szükséges, hogy úgy Londonban mint Calcuttában lehetőleg kizsákmányolják az Abdurrahman khánhoz való barátságos és kedvező viszonyt, vagyis egyrészt a mostani uralkodót kellő támogatással annyira segítsék, hogy alattvalói fölött elvitathatlan fensőbbséget gyakorhasson, másrészt olyan rendszabályokról gondoskodjanak, hogy előre nem látható események beálltával a helyzetnek ura maradjon, vagy a megbuktatott fejedelmet szükség esetén mással lehessen helyettesíteni. Azon politika, melyet most követ Anglia Afghanistanban, értem előörseinek előretolását a Khodsa-Amran hegylánczon túl s a vasútnak az Industól Kandaharig tervezett kiépítését, mindenesetre a leghelyesebb eszköz ilyen eshetőségek ellen. Csak a bánásmódot látjuk veszélyesnek s azon óvintézkedést túlhajtottnak, hogy különben is látva a mostani emir szolgálatkészségét, mégis követelik tőle, hogy magát mindenben alája vesse az angolok rendeleteinek. A lord Dufferin és Abdurrahmán között Rawul-Pindiben létrejött egyezkedést csak főbb vonásaiban ismerjük; de mindenesetre nagy baj volna, ha Anglia a mostani emirnek nagyobb képességet tulajdonított volna, mint Doszt Mohammed khánnak s ígéreteiben megnyugodva, a ma oly alaposan megváltozott tényállást nem venné számba. Minthogy a Zulfikar-szorosnál, az Oxusnál és a Pamir éjszaki részén az oroszok vannak, az Afghanistanhoz való viszony egészen új stadiumába lépett. Abdurrahmán khán tökéletesen ismeri a fenyegető veszélyt s Oroszország irányában tanúsított bizalmatlanságát tekintve, aligha irtózik attól, hogy föltétlenül megbízzék a barátságos Angliában s hogy Anglia segítségére a Hilmednél és Herirúdnál minden áldozatot meghozzon. Azon merevségnek, föltünő hallgatagságnak és tartózkodásnak, melyet Abdurrahmán khán a Rawul-Pindiben történt összejövetel alkalmával tanúsított, ma már — a legújabb események által teremtett veszélyes helyzetet tekintve — nincsen semmi jelentősége; s ha Anglia a vasútnak Kandahárig kiépítését és angol tiszteknek a Heratban és más fontosabb pontokon állomásozó afghán őrségnél való alkalmazását követelné, Abdurrahmán khán aligha opponálna; mert már nincsen semmi alapjuk azon korábbi mentegőzéseknek, hogy az angol tiszték élete veszélyben foroghat. Angliának ma már a helyszi-

nén magának kellene értesülnie az oroszok hadi modulatairól, nem pedig idegen, távolról szemlélő agensek által; többé nem volna szabad orosz kémek bátorságos garázdálkodásában gyönyörködni s ellenfelének mindennemű tervét már csírájában el kellene folytatnia.

Angliának eddigi magaviseletét Afghanisztán éjszakteleti részén, tudniillik az Oxus felső folyása melletti apró khánságok és a még mindig homályba burkolt pamiri fensík egész hosszában is éber és tevékeny politikával kell föleserélnie. Mindenki tudja, hogy Oroszország, Khokand meghódítása óta, szüntelenül küldözte az úgynevezett tudományos kutatókat a híres «világ tetőjére». Mint eleinte állítják, ez expedíciók célja volt: egyes heglánczolatok geographiai átkutatása, bizonyos folyók forrásának fölfedezése, különböző helyek magasságának mérése s botanikai, zoologiai, geologiai stb. kutatás. De minthogy az oroszok telhetetlensége mindig Pallas Athenæ köpönyegébe szokott burkolózni s a tudomány ürügye alatt mindig foglalásra és terjeszkedésre czéloztak; ezért e tudományos expedíciók tulajdonképeni természete sem maradt sokáig titok. Nem valamely geographiai fölfedezés dicsősége lebegett a szentpétervári urak szemei előtt, hanem egy olyan út fölkutatása, melyen a déli vidéken gyanútlanul élő Jon Bullt meglephessék. A jogcímet nem sokáig kellett keresniök; mert a bedakhsáni, dervazi, rosáni, signani, és köndsiti kisebb khánságok bonyolult politikai helyzete legjobb ürügyet szolgáltatott beavatkozásra. Azt kürtölték a világnak, hogy Oroszországnak esze ágában sincs az annectálás és terjeszkedés; hanem a kedvelt bokharai khánnak érdekeit hordozza szíven, melynek e khánságokhoz való százados jogát akarja védelmezni és érvényre juttatni. Ilyen szempontból Afghanisztán emirjét bitorlónak tekintette; a nyomorúlt apró fejedelemségek pedig, melyek igazság szerint eddig senkihez sem tartoztak s melyeknek vazallsága tulajdonképen nagyon kétes természetű volt, most egyszerre tényezők gyanánt kezdtek szerepelni a két európai nagyhatalomnak ázsiai vetélkedésében. E khánságok hova tartozásának kérdése még ma sincs eldöntve. A hódítási jognál fogva ma mindenestre Afghanisztán fensőbbsege alatt állanak s alapjában véve csakis diplomatáinknak geographiai tudatlansága volt az oka a pörlekedésnek. Midőn 1873-ban a szentpétervári és londoni udvarok hatalmok körét akarták meg-

szabni, hibásan Pendsét tartották az Oxus fő ágának. Ma azonban kitűnt a tévedés, mert a Murgabi, vagy Bartang képezi az ethnographiai, tehát a legalkalmasabb határvonalat. Oroszország, mely máshol mindig épen az ethnographiai határt kereste, itt ellenkezőleg geographiai határvonalat követel. Persze — szokása szerint — bokharai cliensének megsértett jogát védelmezi, egyes legelőhelyekből pièce de resistance-t csinál, de tulajdonképen arra törekszik, hogy — mint Kham-i-Ab-nál tette — a vitás kérdést eldöntetlenül hagyja, hogy aztán alkalom adtával angol ellenfelével összetűzhessen.

A mi az úgynevezett tudományos kutatások céljának többi részét, tudniillik a Pamíron keresztül Kashmirba vezető útnak megtalálását illeti, e cél elérhetése fölött még nagyon eltérők a vélemények. Vannak ugyan egyes hegysorok (például a tenger színe fölött 15,000 lábnyi magasságban fekvő Kilik-szoros), melyek egy ilyen á la Gurko merész vállalatnak kivételére tökéletesen alkalmasok; de orosz tekintélyek ennek ellenére vannak, a mennyiben más, sokkal járhatóbb hegysorokat ajánlanak; azonban a vitakozásnak eddigi eredményei semmi esetre sem alkalmasak arra, hogy a magas fensíkon keresztül tervezett hadjáratnak sikerülését valószínűvé tegyék. Mindenek előtt a történelemre utalunk, melynek egyetlen egy, ilyenmű hadjáratról sincs tudomása, pedig e vidék már számtalan világhódítót és hadsereget látott. Hogy Oroszország ily merész vállalatot tervez, az ugyan lehetséges, de keresztülvitele az év nagyobb része alatt is, nagyon kétséges. Elég az hozzá, hogy az angolok az oroszoknak e tizenöt év óta folytatott «tudományos» kutatásaitól meghökkentek s nem régiben ők is hasonló expedíciót küldtek éjszak felé Lockhard ezredes vezetése alatt. Más angol utazók is kutattak e vidéken, például a Mongoliában tett kutatásairól ismeretes Ney Elias, kasgári utazása alkalmával keletről nyugat felé ment át a Pamíron. Szóval az angolok figyelme már a közép-ázsiai terület legkeletibb része felé irányult, az ellenfelek szemben állnak egymással s a vitás kérdés a határjelölési bizottságokból a londoni és szentpétervári diplomaták kezére szállott s nem joggalánul kíváncsi mindenki az eredményre, melyet el akarnak érni.

A dolgok mai állása szerint, Angliának sem itt, sem a kham-i-ab-i kérdésben egy hajszályt sem szabad engedni ellenfelének. Az engedményekből már untig elég volt; a tény-

leges afghán utalkodónak törvényes jogait nem szabad többé megsérteni engedni; mert minden engedékenység Afghanistan keleti részén epen oly veszélyes lehet Anglia érdekeire nézve, mint a nyugaton és Persiában tanúsított szolgálatkészség. Minden további engedmény csak Angliának már úgy is megintgatott tekintélyét szállítaná alább belső Ázsia népeinél s az e népekkel való érintkezésének emez alapkövét ingatná meg még jobban, vagy vetné ki helyéből. Ezen kívül az a veszély is fenyegeti Angliát, hogy Oroszország — ha fondorkodásaiban tovább is a maga szabadjára hagyják — az előbb semleges, közben eső területet az utolsó támasztól is megfosztja s több pontról kiindulva, India határának közvetlen közelebe jut, — a mit magok a legjobban optimista politikusok sem tarthatnak üdvösnek.

* * *

Angliának a mohammedán országok legkeletibb részén, tudniillik a khinai fensőbbiség alatt álló keleti Turkesztánban követett politikája sem egészen kifogástalan; mert ott olyan mulasztásokat követett el, melyek egyáltalában nem válnak majd hasznára Oroszországgal folytatandó háborújában. Az angol befolyás és Anglia tekintélye úgy Kaszgarban és Jarkendben, mint a «hatváros» egész területén határozottan emelkedőben volt egészen Kusbegi Jakub khán haláláig. A nem rég elhalt Sir Douglas Forsyth követsége igen jó emléket hagyott itt hátra; a mohammedán lakosság mint barátjokról beszélt a Kün-Lün hegységen túl lakó angolokról s az angol portékák könnyen haladtak a minden esetre fáradtságos és nehezen járható úton. Annál érthetlenebb tehát, hogy az angolok, Jakub khán bukása és az országnak a velök jó lábbon álló khinaiak által történt visszafoglalása óta, miért húzódtak vissza egyszerre s miért engedték át a tért orosz versenytársuknak? Oroszország — mely különben Kuldsa visszafoglalása előtt és után nagyon feszült viszonyban állott Khinával s az Ili völgyében történt bonyodalmakat tekintve, még ma is titkos ellenségei egymásnak — elég okos volt, hogy a legelső kínálkozó alkalmal kieszközölte a kasgári consulatust megengedését és, a Peking és Szent-Pétervár közötti ellenségeskedés daczára is, megalapította hatalmi állását a Thien-Shan déli részén s ezt igyekszik minél jobban hasznára fordítani. Petrovszki úr még

mindig a legbefolyásosabb consul Kasgárban, kinek pártfogása mellett az orosz árúczikkek éjszak és éjszaknyugat felől akadálytalanul jutnak be az országba s elárasztják Akszu, Kasgár, Jarkend és Khoten bazárait; — míg az angol kereskedelmi ügynök, Dalgleish úr, először minden befolyását elveszítette, később pedig minden igaz ok nélkül, egyedül csak az orosz consul ármánykodása következtében, kitiltatott az országból s ezzel az örvendetesen föllandúlt angol kereskedés az említett városokban nagyon aláhanyatlott, sőt csaknem egészen megszűnt. Valóban érthetetlen, hogy micsoda okból tanúsít itt Anglia elnezést és miért viseltetik oly föltűnő kimélettel a khinaiak érzékenysége iránt? Azt ugyan értjük, hogy a Pekinggel való jó egyetértésre nagy súlyt helyeznek; s azt is megfogható-nak tartjuk, hogy e jó egyetértés kedvéért legújabbán a Malcolm vezetése alatt álló, Tibetbe indult angol expedi-tiót visszahívták; — de az, hogy miért mondtak le épen a Kasgarral való közlekedésről, s miért nem akarják előmozdítani e vidéken az angol kereskedést, az már tökéletesen érthetetlen elő-tünk. Két ilyen fontos helyen egyszerre vereséget szenvedni: több, mint gondolhattuk volna. Hogy vajon Oroszország, mely az angoloktól megtagadott kedvezményt a maga hasznára akarja fordítani s épen abban buzgólkodik, hogy a Przsevalski által fölfedezett úton egy kereskedő karavánt küldjön Tibetbe — eléri-e e célját, még nagyon kétséges. De annál bizonyosabb az, hogy az angoloknak keleti Turkesztánban tanúsított hanyagsága javukra vált az oroszoknak s nem csak nemzetgazdasági, hanem politikai előnyökben is fogja részesíteni. A hatalom varázsa, de még inkább az orosz érzelmű tarandsik titkos működése s végre az orosz pártfogás által támogatott kasgári trónkövetelők a mohammedán lakosságot az ország minden részén megnyerték Oroszországnak s a czárt az igazságosság és szerencse mintaképének kürtölték ki; egy szóval a khinai Tatárország mai napság sokkal jobban orosz érzelmű, mint a szomszédos Ferghana. Említésre méltó, hogy az oroszok iránti rokonszenv keleti Turkesztánból már Jún-nannak mohammedán lakóihoz is eljutott, azon Jún-nan-ba, mely a Khina elleni utolsó lázadásaért keményen meglakolt, de a hol a mohammedán fanatismus lángja még mindig hatalmasan csapkod föl s a hol válságos pillanatokban a szenvedélyek kitörése úgy Khinára, mint Angliára nézve veszélyessé válhatik.

*

*

*

Miután az előző lapokon Angliának állását a mohammedán keleten leírtuk, előnyeit és hátrányait fölmutattuk, s államférfiainak hibáira és mulasztásaira rámutattunk: most tanulmányunk végén egyrészt azon eredményeket vizsgáljuk meg, melyeket az eddigi eljárás maga után vont, másrészt a végzetes politika visszahatását mérlegelve, azt kutatjuk, hogy miként fordul Anglia kockája a bekövetkezendő háborúban.

A ki figyelemmel kísérte Anglia működését a lefolyt ötven év alatt, a mohammedán kelet különböző részein, az bizonyára észrevette, hogy a Pendsab elfoglalása és a sepoy-fordalom leverése óta a régi tetterőnek határozott leohadása vált észrevehetővé. Úgy látszik, hogy a birodalom már meglevő óriási nagyságától már magok az angolok is meglöbbentek s a határnak kelleténél nagyobb kiterjedésétől való félelmökben elhatározták, hogy minden további hódításról egészen lemondanak, hogy így a már meglevőt annál jobban biztosíthassák. Ázsiában a hódítás majdnem könnyebb, mint a megtartás, s e szempontból nem is lehet kifogásolni az angolok eme határozatát; de a szüntelenül előrenyomuló Oroszországgal szemben nagy jelentőségű rájuk nézve az a mondás, hogy «a ki marad, az nem halad». Az örökös szerzés, foglalás és a hirtelen megállapodás között van még egy közbeeső stadium: a munkás éberség és az állandó akaraterő, melynek az angol államférfiak részéről történt figyelmen kívül hagyását az utolsó évtized folyamán Európában, de még inkább Ázsiában a hanyatlás és erőtlenség jelének tekintettek. És e téves politika, fájdalom, súlyos következményeket vont maga után. Európában ma mindenki úgy tekint Angliára, mint olyan államra, melynek a fölhalmozott jóllét terhe egykori szárnyaló képességét megbénította s a mely lemondva nyugati műveltségünk terjesztésében való részvételéről a régi romlott intézmények átkától sújtott vidékeken — ma már többé nem törekszik másra, csak arra, hogy a szerzettet megtartsa birtokában s a világ körül kerített uralkodói övében gyönyörködjek. Ázsiában, hol ezelőtt Angliának parancs szava messze elhangzott, hol befolyása rendet és nyugalmat csinált s fényt s áldást szórt s mint ilyent, még a legdühösebb fanaticusok is tiszteletben tartották, mondom: Ázsiában Anglia nyugalmát nem a megelégedés, vagy a körülmények által parancsolt mértékletesség, hanem a fáradtság és betegség jelének tekintik. A keleti ember Nagybritannia hanyatlásában a sors

forogóságának változhatatlan törvényét, minden földi dolog mulandóságának bizonyosságát látja, a mennyiben a szerencse, mely eddig Angliának kedvezett, most orosz versenytársára mosolyog, amazt lealacsonyítja, emezt fölemeli.

S valljuk meg őszintén, nehéz volna e, fatalismusból eredő következtetést egyszerűen az agyrémek közé sorolni. Anglia lelohadása ébresztette föl Oroszország erélyét, valamint Anglia megállását és hátrahúzódását mindig Oroszország újabb rohama és újabb előrelépése követte. Nem ijedt meg Anglia az oroszok túlnyomó erejétől, hanem Oroszország talált legnagyobb bátorítást az angolok hanyagságában és közönyöségében; s ha az angol államférfiak mindig olyan mértékben támogatták volna honfitársaik lelkesedését és patriotismusát, mint a múlt században s még e század első felében is: akkor a muszka vetélytárs becsvágvának sokkal szűkebb tere volna, későbbi terjeszkedésének eszközei jelentékenyen megfogytak volna s a világháborúnak majdan eldobott kockájá biztosabban fordulna Anglia javára, mint ma reméljük.

De minthogy az angol kormány e nagy hibát már elkövette, ennél fogva nagyon természetes, hogy — a megállás és hátrálás fogalmak szoros rokonsága következtében — az angol nemzet lassankint elvesztette, mert el kellett vesztenie, tekintélyét s hatalmának varázsát Ázsia különböző népei előtt. «A ki nem mozdul, vagy beteg, vagy halott» mondja a példabeszéd s az utóbbi évtizedekben föltűnően nehézkes és mozdulatlan Angliát törökök, persák, arabok stb. olyan mértékben ignorálják s becülik kevesebbre, a mily mértékben az örökösen mozgékony, terjeszkedő Oroszország nagy, erős és tiszteletet parancsoló hatalomnak mutatja magát. Ez erkölcsi hátrányokkal természetesen az anyagi veszteségek is karöltve járnak. Az angol kereskedést jelentékenyen megkárosították, sőt a vetelkedés által kölcsönösen érintett területnek szélteréről hosszáról kiszorították az oroszok. Az orosz árúczikkek már Arménián keresztül Mesopotámiáig, az Araxesen s Khoraszánon keresztül Persia déli részéig, az Oxuson át az Indusig és Gangesig s a Muzanton keresztül egészen Khotenig eljutnak s a manchesteri iskola fillér-fukarsága épen Manchestert és Birminghamot sújtotta legérzékenyebben; mert a politikában való lanyhaság a valódi szülője a kereskedelem pangásának.

Hogy vajon az angolok tevékenységének lelohadása Ázsiá-

ban visszahat-e majd a híres régi vállalkozó szellemre Angliában, vagy nem az otthoni vétkes hanyagság-e az oka a külföldön elkövetett hibáknak, azt itt nem akarjuk kutatni. Elég az hozzá, hogy a külföldit mélyen elszomorítja az a közönyösség és ignorantia, melyet az angol közönségnél tapasztal az ázsiai országokat és népeket illető kérdések tekintetében. Törökországgal, Persiával, Közép-Ázsiával, sőt Indiával is sokkal kevesebbet törődik az angol közönség fele része, mintsem a hold, vagy más égi test tudományos ismeretével; azon út-mód pedig a hogyan a fenkölt szellemet, bámulatra méltó heroismust és magasztos patriotismust, fájdalom, igen gyakran meddővé és sikertelenné teszi a diplomatiái szolgálatban s az adminisztrációban, az elkényeztetett kegyenczek vétkes hanyagsága, undok pártoskodása és tehetetlensége, mondom, ez már épen nem fölemelő látvány! Senki sem csodálkozhatik tehát azon, ha e hibákat és ezeknek borzasztó következményeit tekintve — ma már sokan vannak, a kik Angliának, ázsiai hatalmi állásától függő, jövőjében kételkedve, a hatalmas szigetország hanyatlásának esalhatatlan jelét látják magok előtt és beleharsognak az irigyek chorusa által hangoztatott «*finis Britanniae*» szomorú énekébe. Igen, Anglia zászlaja észrevehető ingadozást mutat, olykor-olykor meg is hajlik; de eldőléséről még szó sem lehet, mert az a veszély, mely e zászlót végleges bukással fenyegeti, nem külső ellenségtől, hanem az angol nép sorsa intézőinek rövidlátásából és könnyelműségéből származik s mint ilyen, még mindig elhárítható. Óriásokat nem lehet tüzszúrással megölni; s olyan nép, mely ernyedetlen erélyével s szabad intézményei segélyével a legnagyobb birodalmat megteremtette, nem mehet tönkre egykönnyen és egyhamar. Angliának még mindig van ideje, hogy magába szálljon s elkövetett hibáit jóvá tegye. Reméljük tehát, hogy végre magához tér s a mohammedán Keleten követett politikáját megváltoztatja s ázsiai hatalmának varázsával európai hatalmi állását támogatja és visszafoglalja!

VÁMBÉRY ÁRMIN.

A KLASSZIKUS DRÁMA.*)

Első közlemény.

1881 július 10-dikén halt meg e mű szerzője. Ki volt Paul de St.-Victor? Rövid a válasz: A *Moniteur* színházi kritikusa. De azonkívül egyike volt Franciaország leghírnevesebb kritikusaiknak.

A St. Beuve-ök és Jules Janin-ek osztályához tartozott. Benne az assyr magus tudománya a francia lovag becsület-érzésével egyesült, mondja Victor Hugo. Ragyogó stílusa, melyben keleti színgazdagság francia ízléssel párosul, mély tudománya és higgadt ítélete a szépirodalom egyik kiváló alakjává avatják. «A toll Veronese»-je, «a mondatfűzés Don Juan»-ja, miként St. Beuve nevezi. Olvasván szerzőnket, Lamertine-nak kék pápaszemet kellett föltennie, hogy stílusa szemét ne vakítsa. Nagyobb műveket nem írt. Számtalan czikk hírlapokban és folyóiratokban, két röpirat a poroszok ellen a francia-német háború után; ebből állt sokáig csaknem összes működése. De mintha érezte volna, hogy még egy nagyobb művel is adósa a világnak, röviddel halála előtt egy négy kötetre tervezett munka kiadásához fogott, melyből két kötet a klasszikus drámának, egy Shakespearenek s egy a francia drámának Beaumarchaisig volt szánva. De a halál már az első kötet megjelenése után kiszólitotta őt az élők sorából; a második kötet mint posthumus jelent meg. A klasszikus drámáról szóló rész tehát meg van mentve. E téren St.-Victornak két számbavehető előzője volt:

*) *Les deux masques. Tragédie-Comédie.* Par Paul de Saint-Victor. Les antiques. I. Eschyle. (551 p. II. *Sophocle, Euripide, Aristophane. Calidasa.* (577 p.) Paris. Calmann Lévy, 1880—1882. 7 fr. 50 c. le volume.

Patin, ki nagy művet írt a görög tragédiáról és Klein a dráma történetéről szóló művének első két kötetében, a mely a klasszikus drámával foglalkozik. De se az egyik, se a másik előadása nem mérhető össze a St.-Victoréval. Nem mintha tudomány tekintetében fölöttünk állna, vagy műve szélesebb alapon nyugodnék, sőt ellenkezőleg sokkal rövidebben bánik el — Aeschylot kivéve — az egyes költők műveivel, de míg Patin különösen a tragédiák bő analysisére fektetvén a súlyt, művének inkább tudós színezetet ad; míg Klein csapongó phantasiájával túlzásokig megy és a más véleményben levők ellen kéréllhetetnül kel ki, addig St.-Victor nyugodtan ítél, senkivel sem polemizál, nevetek nem is említ s oly vonzóan tárgyalja e nagy-szerű műveket, mint előtte még senki. Műve e remek drámákat a lehető legszebb fényben tünteti föl. Itt is láthatjuk a francia és német modor nagy különbségét a klasszikusok tárgyalására nézve. A német kétségkívül a legnagyobb philologus, de dolgozatai többnyire csak a szaktudósnak szólnak; a nagyobb művelt közönség számára szép alakba öntött műveket vajmi keveset találunk nála. A francia fölhasználja a tudomány kutatásait s azután élénk szellemével oly képet állít élénk, melyben minden művelt ember gyönyörködhetik. Hogy a francia ez által hatást gyakorol szélesebb körökre s az ízlést mindenütt nemesíti: az kétséget sem szenved. St.-Victor, a ki egy emberöltön keresztül a párizsi színházak première-jeit kritikus szemmel látta, a drámákról helyesebben is ítélhet, mint az a tudós philologus a ki egész életében talán harminczszor sem látta «a világot jelentő deszkákat».

St.-Victor nemesak mint irodalmi emlékeket tárgyalja e darabokat; varázsvesszejével egész környezetökkel állítja őket élénk; nála a dráma a társadalom síma tükre. Ha Aeschylos *Persáiról* szól, előbb a nagy persa háborúkat s az azokból fejlődő viszonyokat festi; *Prometheus* eredetét fölkeresi az ind mythusban s kimutatja szereplését az emberi nem történetében a tűz föltalálása előtt; a *Könyörgő leányokat* magyarázva, a természet mythusaira nyúl vissza; az Oedipus-tragédiákat a solaris mythusok eredete előzi meg, szóval mindig az összehasonlító mythologia eredményeit alkalmazza a mondák megfejtésében. Az Orestianál a Pelopidák véráztatta házának szenvedéseit, a *Heten Théba ellen* című darabnál pedig a Labdakidák utolsó férfisarjainak gyászos küzdelmeit állítja élénk. Így az egyes drá-

mák, különösen Aeschyloséi, valódi kulturtörténeti rajzokká változnak, mert minden egyes föllépő istenség vagy hős álarczát leveszi, hogy vallási és mondai keletkezését és fejlődését vázolja. A múzsák meg is áldották észszel és finom tollal, hogy e nehéz föladatát teljesítse; ő legnagyobb jutalmát abban leli, hogy e tanulmányok az antik világba s a szent kristály forrásokhoz vezették, a honnan a legnagyobb örömet merítette, mely a szellemet fölüdíti és gyönyörkölteti.

I.

Tudjuk, hogy a görög dráma eredetét a Dionysos-cultusból vette. De vajon ki ez a Dionysos, a ki Proteusként alakját oly gyakran változtatja, s majd mint víg isten az emberek szívét borával örvendezteti, majd búskomor mysteriumok istenévé változik; kinek alakja oly változó mint természete, mert majd mint isten, majd mint ember szerepel. Abány a bortermelő vidék, annyi a születéshelye; mindegyik ország az isten egy részét bírja csak s azt hiszi, hogy az egésznek birtokában van. A régiek a Dionysosok egész sorát ismerték; mikép függnek egybe e különféle alakok, mely láncz fűzi őket össze? Ezekre a kérdésekre St.-Victor az első fejezetben felel, a mely a dionysusi tisztelet emelkedését és sülyedését festi. E részlet, francia kritikusok szerint, a legkitünőbbhöz tartozik, a mit az újabb francia irodalom termelt. Indiában keresi föl Dionysost s ott Soma-ban, az ázsiai borbán, találja eredetét, a melyet a papok a láng élesztésére az oltár tűzébe csepegtetnek. Bacchus tehát ős árja istenség, kit azonban legkésőbbben vettek föl az Olymposba. Vándorlásai Kis-Ázsián át egészen addig, míg Thebában határozott alakot nyer, az árja törzs szétágazásával esnek össze. Görögországban az élő és teremtő természeti erő istene; gyöngye és szépsége a földnek, melynek legnemesebb gyümölcse, a szőlő, az ő jelképe. Mikép a szőlő, az égető napsugár és a föld nedvességének szülöttje, úgy az isten maga is Zeus és Semele fiává lesz. Semele áldott állapotban Hera fondorkodásai következtében Zeus ölelései közt meghal, de a magzatot maga az isten addig rejti el ágyékában, míg a világra jöhet. Nysosban a nymphák fölnevelik s ott uralomra is jut. Környezete mindinkább nagyobbodik; Menádok és Thyádák, Lenæák és Najádok veszik körül kocsiját, bac-

chans nők ujjongnak párduczoktól húzott szekere körül. E kísérettel bejárja a hegyeket, mindenütt a legharsogóbb zene szólal meg, kíséretének bacchikus zajával és lármájával vegyülve. De a bor mámorea vért is követel s csakugyan a Dionysos-kultuszban szüntek meg legkésőbb az emberáldozatok. Istenségétől ihletett személyeinek lakomáján néha maga is részt vesz, de többnyire csak messziről méltóságteljesen nézi, két fáklját tartva izmos kezében s avval a búskomorsággal tekint körül, melylyel Lucifer a boszorkány-tánczot szemléli. Minthogy a titkon működő természeti erő istenét is benne tisztelték, azért nemsokára a mély titkok és phantasmagoriák istenévé is avatták. E mysteriumokba csak kiválasztott egyéneket avattak be, kik életökkel lakoltak, ha a titkokat fölfedezték. E mellett Dionysos jeles harczos; thyrsusa lándzsája, melynek vasát a venyige földi el. Az Olymposzt ostromló gigasok elleni harcban annyira kitüntette magát, hogy az istenek nagy részben neki köszönik győzelmeket. De az Olympos, minthogy halandó anyja volt, nem ismerte el sohasem Dionysost valóságos istennek, úgy hogy ő is mint Alkmene fia, a nagy Herakles, a heros és az isten szerepe közt ingadozott. Ép ezért becsülték oly nagyra az emberek. Az emberi nem benne istenített képmását látja s mint ilyen benne van a vándorlási szellem, a hódítási vágy, melylyel a görög szellem a barbárokat leigázta és isteni s emberi törvényeket terjesztett legyőzhetetlen karjának hatalmával. Venyigéje, mely vele együtt utazik és harczol, az egész földön gyökeret ver, thyrsusa mint Diomedes dárdája sebesít, de egyuttal gyógyít is. Nagy Sándor diadalmenetében Dionysost látták, a ki meghódítja a keleti birodalmat s vissza megy Indiába, a honnan eredt. Nemsokára az orphikusok tették főistenökké s ott elvesztette ama szép és nagyszerű szerepet, melyet a görög népeletben viselt. Az orphikus tanokkal, melyek a görög szellemnek legkevésbé sem feleltek meg, áthatolt később Rómába, hol a legundokabb orgiákban ünnepezték. Mindenki ismeri a bacchanaliákat, melyeket Rómában titkon ünnepezték; ezreket kellett halálra küldeni, míg csak némileg fékezhatték ez undok szokásokat. Később a kis-ázsiai Cybele tisztelettel egyesítették, de itt is azt a vad, durva alakot adták neki, a mely a víg természet e jelképét annyira elundokította. St.-Victor még tovább nyomozza a Dionysos kultusz elfajulását s a középkori sátánban nem lát mást, mint egy elfajult Bacchust, a ki kereszthe

vetett lábakkal ül a márvány asztalon, melyet fekete gyertyák világítanak meg s komor arczczal nézi a körülötte folyó orgiákat.

De félre ezekkel a mogorva, sötét képekkel! Nézzük azt a Bacchust, kinek tiszteletéből a görög szellem legsajátságosabb és legremekebb terméke: a dráma vette eredetét. A hatodik században az ő kultusza alapította a színházat. Azt az örömet, melyet mai nap a tavasz közeledtével érzünk, százszorosan érezték a régi görögök. A természet minden egyes jelenségében isteni erőt találtak; az év változó szakáiban az egymással ellenkezésben élő istenek harcát látták, csodálatos győzelmeiket és vereségeiket, természet fölötti szokásaikat szemlélték bennök; hol halálra vannak sebesítve, hol szemök láttára ébrednek föl halottaikból. Isteni lehelet ömlött el a növényeken s ez általános örömmel tavaszkor víg dalokban adtak kifejezést. Mindazok az érzelmek, melyeket a nemsokára keletkező dráma a színházban ébresztett: félelem és könyörület, aggodalom és remény, csíráikban már meg voltak a régiek lelkében a természet változásainak szemlélésekor. Dionysos, a ki télen mély álmát aludta, tavaszkor megújnodott. Borába az öröm és fájdalom könnye vegyült; könnyre harcza és küzdelme, mosolyra ünnepi vigalma és kísérete fakasztott. A színpad kettős álarcza már ekkor homlokára volt sűtve. Fuvolaszó és ének hangzott a városokban és falvakban, még mielőtt állandó színháza épült. A tiszteletére készült dithyrambusok nagyobb kardalok voltak, melyeket oltára körül énekeltek. Már a legrégebb időkben tárgyak szerint vígak és szomorúak lehettek, mert a borban is megvan a keserűség. Ha Dionysost ünnepelték, nem feledték el soha, hogy ő egyszersmind az alvilág ura; ez volt a sír Mementoja, mely az orgiák Evohe-jébe vegyült. Később a korból egy személy kilépett s elmondotta a strophákat, míg a körülállók az antistrophákban feleltek. E dalok azonban mind csak Dionysossal foglalkoztak; az ő tetteit és vándorlásait, az ő szenvedéseit és győzelmét énekeltek meg. Ily módon a drámai cselekvény lehetetlen volt. Nemsokára nagy újítás keletkezett. Herodotos említi, hogy Sikyonban Adrastost isteni tiszteletben részesítették s szenvedéseit tragikus kardalokban ünnepelték, s így Dionysos helyebe lassankint Adrastos lépett. Ez volt az első határozott lépés; ez tette lehetővé a dráma fejlődését. Adrastos argosi király volt s egyike a hét hősnek, a kik

Théba ellen harcoltak, s a ki egyedül maradt meg e hadvezérek közül. A drámai múzsa tehát, mely eddig rabszolgaként az isten szolgálatában állott, elhagyja a szentélyt és az emberek hajlékába vonul; a dithyrambus leveti a venyigével átfűzött lánczot: a halandókat siratja és könyörül szenvedéseiken. Hiába kiáltották Bacchus papjai: Hisz ez ének nem tartozik Dionysoshoz! de az első lépés meg volt téve s a szabadság meg volt nyerve. Dionysos megmarad ugyan a színház istenének, szobrát mindig ott találjuk a színi versenyeknél, oltára a theatron középpontja, papja ott ül a díszhelyen, a színészek az ő «munkásai», a drámaköltők az ő ihletet «papjai», de immár nem ő az énekek egyedüli változhatatlan témája. A hősök veszik át a tragédia uralmát s azt végleg meg is tartják. Ez az újítás és az, hogy a kar egyik tagja a karral fölváltva beszélt, a dráma fejlődésében ép oly, vagy talán nagyobb jelentőségű mozzanat, mint a későbbi költők világra szóló újításai. Thespis az utóbbit akkép változtatta meg, hogy színészt, s nem a karból való egyént léptetett föl, a mely változás egyszerű ugyan, de mégis belőle származott a drámai világ, mint Kolumbus tojásából az új világ. Thespissel a tragédia Athénbe, a minden jó és szép székhelyébe, jutott; a város ünnepiesen fogadta s az ily előadások alkalmával nemzeti ünnepe volt: a nagy Dionysziák ünnepe. A költők az ünnepek alkalmával versenyeztek; a jutalom a régi bakkecske helyett egy korona vagy egy háromlábú szék volt, melyet Athénben a «triposok útján» állítottak föl s mely a költő, a karvezető és karállító nevét megörökítette. A versenyző költők egész sora lép föl: Choerilos, a ki száz éves korában még Sophoklessel is versenyzett, először írt tragikai dalokat. Utána jó Phrynichos, Aeschylos méltó versenytársa; ő a kart két részre osztotta, úgy hogy a színész mintegy két párthoz fordulhatott; ha az egyik rész nem helyezte véleményét, a másik pedig mellette volt, valóságos drámai összeütközés keletkezett, melyet a darab végén kiegyenlítettek. Ugyancsak ő vezette a nőt a tragédiába s vele együtt a gyöngédséget és a szájalmat, az anyai érzést és a szerelmet. A nők szerepét azonban mindig a férfiak játszották; színésznőt az ó kor nem ismert. A dráma a világirodalomban még nem tapasztalt gyorsasággal halad tetőpontja felé; már ekkor felöleli a mythoszt, az epikus cyklust, sőt a történetet és a legújabb eseményeket is. Tudjuk, hogy Phrynichos Miletos elfoglalását hozta színi-;

a színpadon látták a persáktól fölégetett várost, a leölt férfiakat, a rabszolgaságra hurczolt asszonyokat. Athén sírt a darab láttánál, mert késedelmezése volt oka e szerencsétlenségnek: a költőt pénzbírságra ítélték és darabját a színpadról letiltották, mert a haza sebeit föltárta. Pratinas a satyrdrámában tünt ki; «hajtja satyrjait, mint egy kecskenyáját abba a templomba, mely e nyáj régi legelőjén támadt». Bacchus e régi társait, kik a tragédiában még mindig üzték játékukat, magokból a darabokból kivetették és kárpótlásul minden trilogia után egy satyrdrámát adtak, melyben a természet e vad fiai játékukat a közönség mulattatására tovább folytatták. Így a dráma eszménye mindinkább növekedett; befolyása egész Görögországra kiterjedt; a faszínház egy verseny alkalmával összedölvén, az Akropolis lejtőjén kőből vágták ki Dionysos templomát s ott gyönyörködtek a nagy tragikusok és komikusok művein. A szint már elkészítették, a prologust elmondották, az előfutárok bevégezték működésüket: ütött az Aeschylus órája, már fölléphetett.

A görög tragédiának alapítója nagy hős volt, akár egy híres ókori város alapítója. Homlokán a harczy babér a tragikai pálmával egyesül. Ha a színházban a kar élén tánczolt, lyráját kardjával üthette volna, mint a Curetok lándzsáikkal verték pajzsukat. Aeschylus Eleusisben, Demeter mysteriumainak e székhelyén, született s bizonyára a szent titokba is be volt avatva. Atyja, Euphorion, Pythagoras tanítványa volt; ő oltotta fiába azt a komorságot, mely Aeschylost mindenben jellemzi. Mint ifjú és férfi részt vett a persák elleni harcokban; egyike volt azon Marathon-harczosoknak, kikre a későbbi kor oly nagy örömmel tekintett vissza. A monda elmésen egybefűzi a három nagy tragikus életét: a salamisi csatában (480) Aeschylus mint férfi küzdött, Sophokles a győzelem ünnepére kivonuló kar előtt tánczolt és Euripides a csata napján Salamisban született. Ámbár tehát nem nagy időköz választja el Aeschylust utódaitól, darabjai mégis úgy tünnek föl, mintha évszázadokkal előbb írattnak volna. St.-Victor Aeschylusban nem egyedül a görög költőt látja, hanem az árja faj egyik régi képviselőjét ismeri föl benne. Egyedül ő őrizte meg egykorú társai közt a mythoszok természeti jelentéseit. Azt hinné az ember, hogy avval az ős fajjal együtt megtette a nagy vándorlást Ázsia fősíkjairól s eljutott az aegæumi tenger partjaihoz.

Dramái a történet előtti, főleg keleti Görögországot rajzolják; a Védák istensegeit találjuk bennök, melyeket pedig már a homerosi költemények is görög alakban tüntetnek föl.

Így még bizonyára senki sem ítelt Aeschylusról. A nagyszerű gondolat, mely St.-Victor művében talál először kifejezést, sok tekintetben igaz. Aeschylos mythosz-tárgyalása sokban különbözik a későbbi tragikusok eljárásától, s ép ebben rejlik fölénye. Valószínű, hogy mint a mysteriumokba avatott egyének, a mythoszokról régibb és eredetibb fölfogása volt.

Aeschylot a tragédia atyjának nevezték és jogosan. Míg elődeinél még mindig a kar, vagyis a lyrai elem, játszsza a fő szerepet, s a cselekvény egészen háttérbe vonul, addig ő a második színész fölléptetése által több életet önt a dráma menetébe. E két személy finom jellemzése, de különösen az által, hogy a kart is mint cselekvőt lépteti föl, a tragédiára nézve fő fontosságú volt. Néha a kar fő személylyé változik, mint azt a *Könyörgő leányokban* látjuk; az egész darabon keresztül a Danaidák félnek az isten haragjától s egyszersmind a király segítségét reménylik. Az Orestióban a kar eleintén csak mellék szerepet játszik ugyan, de a darab végén a cselekvényben is kiváló részt vesz.

Mindezzel együtt járt az egész színi technika fejlesztése s itt ismét Aeschylos az, a ki a díszleteket és jelmezeket gazdagítja, a zenét csinosítja, szóval mindenben mint reformator lép föl. Az ókori költő nemcsak írta a darabokat, ő volt egyszersmind a zeneművész, a karvezető s a rendező.

Aeschylos fenséges darabjai csak az ő korának tetszettek, ő félisteneket léptet föl, oly embereket a minők nem léteznek; ezek később, midőn a görögök már csak messziről bámulhatták a marathoni harczosokat, nem tetszettek; a nép felt a gigás alakoktól, mert saját sülyedését látta bennök. Sophokles, a ki hőseit gyöngéd bájjal vonta körül, és Euripides a köznapi színvonalra sülyedt alakjaival uralkodnak a színpadon, midőn az egyéni fejlődés és a philosophia előrehaladásának korszaka állott be. Aeschylosnál az ember ez államba olvad; itt csak hősök s nem egyszerű emberek küzdhetnek. Látnia kellett nemsokára, mint emelkedik föl mellette új napként Sophokles s nyeri el előle a pálmát, s miután még arról is vádolták, hogy a mysteriumok titkait fölfedezte, elhagyta Athént és Hieróhoz, Syrakusæ zsarnokához ment, a ki szívesen fogadta

udvaránál. E sicíliai zsarnokok, a kik a költöket annyira pártolták, a renaissancekori Itália kis fejedelmeire emlékeztetnek, a kik nappal egy byzantiumi tudóssal Homerost olvassák, és este ellenségeiket megöletik vagy mérgezett ételeket tálalnak eléjük. Aeschylus visszatért ugyan még Athénbe, de az Orestia színrehozatala után végleg Siciliába ment s Gelában meghalt. A monda szerint egy sas egy teknőczöt dobott kopasz fejéhez, melyet sziklának nézett s így összezúzta a költő koponyáját. S e sas nem csalódott, mondja St.-Victor. Ha az emberi elmét mint a föld rétegeit osztályoznók, Aeschylust a kőkorszakba kellene helyezni. Daczára csodálatos művészetének s nagy újításainak az ő költészete még cyclopsi munka. Mintha az Atridák mykenæi kincstára volna előttünk, mely egymás mellé helyezett roppant kövekből áll. Városok ostromlása, nemzetek vándorlása, népek küzdelmei, és legyőzött titánok vonóznak el szemeink előtt. A helyzetek változatossága, a szín elevensége, a jellemek fejlődése, az érdek felköltése, a peripetiák bonyolultsága elötte teljességökben még ismeretlenek. Kivételt csak az Orestia képez. De e lapidaris stílusú tragédia ép oly élénk, mint a legszabadabb dráma. A lelkesülés lehel életet e nagy alakokba s emeli darabjait a pathos és félelem magaslatára. Amphion kövei ezek, melyek a lyra hallatára mozogni kezdenek s önmagok rakódnak össze akkép, hogy város lesz belőlök.

A kilenczven darabból, melyet Aeschylus írt, hét maradt ránk; ugyanannyi maradt Sophokles száztizenhárom darabjából.

A persa háboruk szerencsés bevégzése új aerát nyitott a görög drámairodalomban; e háborúk ama nagy épület propyleái, mely telve van remek művekkel. E háborúk nélkül a dráma csírájában elveszett volna; e harcok dicsősége volt éltető ereje. Trója ostromlása óta ekkor egyesültek legelőször a görögök a csatatéren, s ekkor olvadtak össze a különböző törzsek mythoszai. E sok monda ezentúl a dráma közös kincstára volt, melyből a tragikus múzsa gazdagságát merítette. Hét évvel a salamisi csata után kerültek színre a *Persák*, az egyedüli ránk maradt görög tragédia, mely a költő korában játszik. Aeschylus részt vett e nehéz harcokban s úgy tűnik élénk, mintha kardjával éreztáblába véste volna nagyszerű drámáját. A mit a darab az idő régisége által veszít, azt a hely távolsága által nyeri. Aeschylus jól átlátta, hogy e háboruk dicsőségét nem

ünnepelheti kellőképp, ha Görögországot választja darabja színhelyévé. Az athéni demokrácia bizonyára rossz néven veszi vala, ha Miltiadesz, Themistokles vagy Aristides lépett volna föl, a kik népoket győzelemre vezették; nem hona férfainak dicsőítése által akart hatni, hanem az ellenség gyászos sorsán akarta megmutatni a győzelem nagyságát. Azért messze a persa birodalom fővárosába, Suába teszi át a színt s ott látjuk a persa birodalom öregeit mint várják a hírt Európából; látjuk a döllyfös anyakirálynét, Atossát, kit egy baljóslatú álom fölver nyugalmából. E nő nem is foghatja föl, hogy létezhetik egy állam király nélkül s az egész földet csak a persa önkényuralom szerint véli kormányozhatónak. A kar, mely öreg persákból áll, elmondja neki, hogy van nyugaton egy nép, mely a szabadságot szereti, s melynek nincs uralkodója, mert nem akar lánczokat viselni. Végre, midőn a hírnök föllép és a gyász-hírt hozza, az öregek és Atossa megdöbbennek. E persa hírnök jelentése a görög győzelem legnagyobb dicsőítése. Mint örvendhettek és lelkesülhettek a görögök, midőn hős tetteiket a persa birodalom fővárosában dicsőíteni hallották! Dareios szellemét is földézik, hogy a nagy inségben tanácsot adjon. Aeschylus e nagy királyt egész méltóságában mutatja be; vele mondatja el a darab erkölcsi tanulságát. A sírból kiáltja oda népének az emberi sors változó szeszélyeit s hirdetvén, hogy kemény boszút áll a Nemesis, ha a megengedett határát túl lépjük. Xerxes áthidalta a Hellespontost, melyet a természet tengerszorosnak alkotott, megkorbácsoltatta a tengert, s ez által az istenek haragját vonta magára; e miatt lakolnia kellett. Az athéniak megtanúlhatták e szavakból, hogy győzelmekben ne legyenek elbizakodottak, mert a sors, mely ma Susát sújtja, holnap Athént érheti. Eléggé szemlélhették annak csapásait, midőn Xerxest rongyosan és halálíg kimerülten látták belépni régi palotájába, s elpanaszolni hallották nagy veszteségeit. A *Persák* bizonyára e nagy háborúknak legszebb diadaléneke.

A *leláczott Prometheus* e hatalmas titán mythosának egy részét tárgyalja; csak a középső darab maradt meg a trilógiából, a tüzet hozó és a megszabadított Prometheus elveszett. Prometheus a görög mythosz Adámja, ki által az egész, tőle származott emberi nem az isteni átok alá esik. Ő szegi meg először a természet szent rendjét az által, hogy Zeus ellenére

embereket alkot és az isteni tüzet beléjük leheli. Mint Ádám a tudás almáját a paradicsom fájáról, úgy ő a felhőkől lopja az isteni lángot, mely az emberi kebelben mindig új meg új táplálékot talál s az emberiséget fölemésztí. Itt láthatjuk a tragikus öntudat nyilvánulását, mert Prometheus mondájából kitűnik, hogy az emberi lét erényével és bűnével együtt csak az isteni akarat ellen való törekvés. Az első vétékért az emberiség képviselője, Prometheus, lakol azokban a bilincsekben, melyeket mindenki közülünk visel s oly gyakran súlyosan is érez. De a helyett, hogy meghajolna a felsőbb hatalom előtt s bűnét bevallaná, a daczos titán — s így tesz többé-kevésbbé minden halandó — még fenyegetődzik. Néma nyugalommal tűri, a mint a sziklához verik, de a mint magára van hagyatva, elpanaszolja szenvedéseit, mint mi gyöngeségeinket, melyekhez bilincselve vagyunk s mint a keselyű az ő szívét marja, úgy dúlják a miénket is a szenvedélyek. A közvetítőt, ki őt istenével ki akarja békíteni, elutasítja magától; kitűnő tanácsot ad a Hera haragjától üldözött Ionak, a ki ép úgy szenved Zeus szerelme, mint ő annak gyűlölete miatt. Megjósolja neki vándorlásait és szenvedéseinek végét; de minden okossága mellett se oszt neki helyes tanácsot, és mert Zeus ellen ingerli s ő maga is az isteni követ Hermes minden ígérletét visszautasítja. Midőn a föld mélyébe süllyed, még akkor is azzal az öntudattal száll alá, hogy az embereken segített.

Mily megható és nagyszerű kép! Egy ókori költő sem érezte magában azt az óriási erőt, hogy Prometheus, az emberiség e problémáját színre hozza; Aeschylus megkísérlette, s bár trilogiája csonka, bátran mondhatjuk, hogy az eszményt, melyet el akart érni, minden tekintetben elérte. Célja volt e daczos titánt a felsőbb hatalmakkal kibékíteni; Prometheus mindig reméli, hogy elérkezik megszabadítója s a nagy titok birtokában, mely Zeust uralmától megfoszthatja, vegre kibékül az Olympossal. Herakles megszabadítja s az isteni hatalom kiegészítése után a herosok közt foglalt helyet.

Az egyházatyák sokszor hasonlították össze az emberi nemért szenvedő Prometheus a Megváltóval. Verus Prometheus, Deus omnipotens, blasphemiis lancenatus! Igazi Prometheus, mindenható isten, kit a kajánság lándzsája szúrt át, kiáltja Tertullián, midőn Krisztust a pogányoknak mutatja. A sziklához láncozott titán, kinek máját a sas fölemésztí, s kit az Oceanidák

vigasztalni jönnek, sok tekintetben hasonlít a keresztfán függő Krisztushoz, kinek oldalába lándzsát szúrnak, s kit a szent nők vesznek körül. Prometheus megváltását Io egyik sarjától várja s Io a fő isten megérintése által szülte Epaphost, kinek egyik utódja Herakles volt. A titán az emberi nemet boldogítani akarta, s ez által ellenkezésbe jött a felsőbb hatalommal; Krisztus az egész emberiséget akarta megváltani, s a földi hatalom dühét vonta magára.

A Prometheus tragédia az erkölcsi gigás-harcz, melynél nagyobbszerűt, félelmetesebbet és főségesebbet a világirodalom nem mutathat föl. Nagyságát titokteljes volta még emeli.

A *Könyörgő leányok*ban Danaos ötven leányát látjuk, a mint Argosba menekültek Aegyptos ötven fiának üldözései elől. A tragédiában nincs katastropha, kevés benne a cselekvény, a főszerepet a kar játszsza. A trilogia elveszett két darabjában volt meg a bonyolulat és a szomorú vég. A darab megható példája a görög vendégszeretetnek és a könyörgők ótalmának. Ötven leány, kik rokonaik ölelései elől menekülnek, Argosban segítséget kérnek. Az oltár körül csoportosúlnak, hogy biztosítva legyenek a veszély ellen. A király, Pelasgos, szívesen fogadja őket, ők az égre kérik, hogy ne szolgáltatssa ki őket Aegyptos fiainak. Pelasgos mint egy alkotmányos állam feje, de nem önhatalmú uralkodója, ígéri, hogy a nép elé hozza majd a dolgot. Ezen az egyiptomi szolgasághoz szokott leányok nem kevéssé csodálkoznak; hisz az ő fölfogásuk szerint a királynál van a korlátlan fő hatalom, az ő szava a parancs, s a nép csak engedelmeskedik. Argos népe a nőket meg akarja védni; ezt a király Danaos leányainak hírül hozza, de rémület fogja el őket, midőn észreveszik, hogy üldözőik már is nyomukban vannak. Aegyptos hírnöke föllép, s erővel akarja őket elhurczolni, Pelasgos segítségökre megy, s a hírnök nagy fenyegetésekkel távozik. A következő darab a kitörő harczot mutatta; Pelasgos rémületében már ki akarta szolgáltatni a leányokat, e miatt a nép megölte és Danaost emelte a trónra, a ki színleg kibékült Aegyptos fiaival, de leányait reá bírta, hogy férjeiket a nászjében mind megöljék, kivéve Hypermnestrát, a ki Lynkeust valóban szerette. Az atya leányát a bíróság elé idézi, mely őt fölmenti, a többiek büntetésül az alvilágban feneketlen hordóba hordottak vizet. A tragédia összefügg Prome-

theusnak Io-hoz intézett jóslatával, mely szerint ennek egyik sarja majd kibékíti a nyugatot a kelettel. Hypermnestra és Lynkeus elfoglalják Danaos trónját.

Laios, Oedipus és a *Heten Theba ellen* trilogiát képezték, melyben a Labdakidák házának szerencsetlenségét hozta a költő színre. Csak az utolsó darab maradt ránk, mely Sophokles remek alkotásait mintegy kiegészíti. Sophokles három thébai tragédiájában nem fordul elő a Polynikes és Eteokles közti harc. Időrend szerint *Oedipus Kolonosban* és *Antigone* közé esik. Midőn a két testvér Oedipust Kreon tanácsára városából kiűzte, a vak atya borzasztó átkot szórt rájuk, mely nem sokára teljesült is. Kölcsönösen akartak uralkodni, de Eteokles a határidő után nem akarta átadni az uralmat, a miért Polynikes mindenütt segítséget szerzett s testvére ellen síkra kelt. A hét hős, a kiket Polynikesnek megnyernie sikerült, mint hét óriás, Théba kapuit döngetik. A thébai hírnök a legborzasztóbb dolgokat beszéli el rólok, leírja roppant nagy fegyverzetöket, döllyfüket és erejüket. A harc kezdetét veszi; a gonosz hősök többnyire elvesznek; egyet Zeus villáma sújt agyon, a másikat a föld nyeli el. Végre a két testvér közt kerül csatára a dolog; fegyverrel kezökben akarják az uralmat megosztani, de az atyai átok teljesül s mind kettő halva rogy össze. Gyászos képe ez Sparta és Athén háborúskodásának, melynek szomorú végét a költő látuoki szemmel megjósolja. Egyiknek sincs igaza! ez az Aeschylus hangos szózata. Az egész tragédia harcias zaja úgyis a thébai vérmező porában oszlik el, e mellett egyik fél sem küzd jogosan, tehát minek a folytonos ingerlés és úszítás, mely a jogtalanságot csak növeli. A darab vége *Antigone* elejéhez hasonló. Théba megtiltja Polynikes eltemetését, mert hazája ellen fogott fegyvert, de Antigone kijelenti, hogy ő a tilalom ellenére maga fogja megadni testvérenek a végtiszteességet. Az összeütközés a főnálló törvény és a természet rendje közt ez által jelezve van; magát az összeütközést Sophokles remek tragédiájában meghatóan adta elő. Mintha Michel Angelo egy mártyszüzet vázolt volna és Raphael remek ecsetje fejezné be a festményt.

Az ókori dráma egyetlen ránk maradt trilógiája; az Orestia, a mely *Agamemnon*, *Síri áldozók* (Chephoroi) és az *Eumenidák*ból áll és nagyszerűségben fölülmúl mindent, a mi eddig a dráma terén létrejött. Felelmetes egyszerűsége túlszárnyalja

a legbonyolultabb tragédiákat. A művészetek kultusában az Orestia megérdemli azt az oltárt, melyet Rómában a Félelemnek szenteltek. Az első két darabban a kérlelhetetlen sors, mely a gonosz tettet megbünteti, játszsza a főszerepet; a harmadikban pedig Aeschylus föelve, a földi és égi hatalmak kiegyenlítése és egymásközi kiengesztelése üli diadalát; a fatalismus ellenébe az isteni igazság, a félelem ellenébe a könyörtület van helyezve. Új istenek lépnek föl, kik a régi istenségeket lefegyverzik és jogtalan uralmukról lemondani kényszerítik. A dolgok új rendje keletkezik s az Igazság a trónusra jut. A Pelopidák és Atridák véres drámájának utolsó jelenete az Orestia, melynél borzasztóbbat a görög mythosz sem mutathat föl; Oedipus Tantaloshoz képest ártatlan; Eteokles és Polynikes a testvérgyilkolás hősei, míg Atreus és Thyestes annak szörnyetegei. Az isteni átok először Tantalosra nehezült s általa családja minden ízére kiterjedt, míg végre Orestesben nyugalmat lelt. Tantalos, Pelops, Atreus, Thyestes, Agamemnon, Klytëmnestra! mily gyászos nevek, pedig csak egy és ugyanazon átok örökösei. Mindegyik nem annyira önmaga által, mint a sorstól tüzetve cselekszik, hogy a büntetés és boszú eszközévé legyen. Agamemnonra csak a homéri költészet vetett fényt, de darabunkban, a mint véráztatta házának küszöbét átlepi, Dike és Nemesis elkezdik működésüket. Az Igazság és Boszú, az ókor e két legtisztább istenfogalma, melyekhez a görögök az egész világ kormányát fűzték, úgy hogy uralmok alatt egyik esemény a másik szülője. Dike és Nemesis az, a kiken e nagyszerű darab alapul. De *Agamemnon*ban Cassandra jóslata által már előre jelzi a költő, hogy az istenek végre könyörülnek Pelops szerencsétlen házán, s hogy az utolsó sarjat, Orestest, ha majd atyja meggyilkolását megboszulta, két kegyes istenség oltalmába veszi. Ez által a hallgató már az első darabban némi megnyugvást lel.

Miben állt tehát Agamemnon vétke? Egyrészt ősei házának átka ő rá is nehezült, másrészt az összes görögöket egy roppant nagy vállalatra indította s ez által sok szerencsétlenséget okozott, végre leányát, Iphigeniát, önczéljai miatt föláldozta. A trójai háború után Argos a dicsőség árjában látszik úszni, de ez mind csak külső csillám, mert az istenek a győzelmet, mely annyi csellel és gonoszsággal párosult, nem nézhették boszúlatlanul; Agamemnonra a háló, még mielőtt házába lép, már

ki van vetve. Klytæmnestra a darab fő alakja, mert csak ő cselekszik. Látszólag örvend férje hazajövetelén és diadalán, de a kar egyes vonatkozásai már előre sejtetik a vést. A mint gonosz tettét véghez vitte, bátran előlép s úgy képzeljük, hogy egy ércz álarcz esik le a földre, midőn borzasztó nagyságában bevallja tettét és azt még indokolja is. Csak Iphigenia fölaldozása indította őt erre; e miatt az istenek halálra szánták a királyt. Cassandra is fölkelti féltékenységét s ez elég ok arra, hogy a szerencsétlen jósnőt Agamemnonnal együtt megölje. Klytæmnestra gaz tettének még örvend s keserű ironiával azt mondja, hogy Iphigenia az árnyékok országában atyja elé fog menni s az Acheronnál, mint egy leányhoz illik, üdvözölni is fogja. Seholy sem halljuk, hogy tettét megbánná; ő nem volt Agamemnon felesége, ő csak annak a nemzetségnek boszuló dæmona, mely önmagának ássa a sírt.

Agamemnon a költő föllépése előtt alig jellemzi; ő úgy lép föl, mint a legnagyobb és legboldogabb halandó, kit az istenek dicsőséggel és győzelemmel koszorúztak. Ezt a költő Trója bevételének, a hadsereg diadalmas visszatérésének és az általános örömmek ecsetelése által éri el, mely leírást az öreg ór, ki végre megpillantotta a vár tornyáról a tűzjelet, mely a harcz végét jelezte, oly vonzóan ad elő. Agamemnon átlátja, hogy ennyi szerencse fölkelti az istenek írgységét, azért kegyelettel akar bánni mindenkivel; a zsákmányúl hozott rabszolgákat, köztük Kassandrát, neje oltalmába ajánlja; mellözni akarja mind a fényt és pompát és csak háza és nemzete ügyeinek készül élni. Mily egyszerűen megható a jelenet, midőn Klytæmnestra fogadja s a bíbor szőnyeget teríti lába alá, s a király fél rálépni, mert ez által is magára vonhatja az istenek haragját, míg Klytæmnestra rábeszéli, hogy így férje vétkét nagyobbitsa s még a halál küszöbén is bűnre csábítsa!

Kassandra tölti ki a kínos perczeket, melyek Agamemnon megerkezete és halála közt lefolynak. Mint jósnő, kinek senki sem hisz, előre látja a vést, mely a királyra és ő rá vár. Hatytyúdálát kezdi el zengedezni; a kar alig érti jóslatait és csillapítani akarja, csak Agamemnon halálos jajveszékése ébresztik öntudatra. Velőt rázkódtató e jelenet; a szerencsétlen királyleány gyászos sorsa egész valóságában mutatkozik: próféta, ki önsorsát jósolja meg. A borzasztó jóslatok rendesen csak a hallgatóra nézve vészthozók: Tiresias nem részesül Oedipus szé-

gyenében, sem számkivetésében; Illés próféta tüzes kocsin ég felé megy, míg Achab harczi szekereről lebukik és kutyák nyaldossák a vérét. Kassandra jóslata azonnal teljesül, oly gyorsan, mint a mennydörgés a villámot követi; önmagának jósol itt a Pythia, ő papnő és áldozat is egyszersmind. A mint az ihletett szavakat kiejti, halálos ítéletét mondotta ki, enthusiasmus, halálküzdelleme, szent tüze megemésztik. Nemsokára a szerencsétlen királylyal együtt mint holt tetem hever, ki fölött Klytæmnestra diadalmaskodik. Képzeljük csak e nőt, mint áll szeretőjével, Aegisthossal együtt férje és a jósnő teste mellett égre földre hivatkozván, hogy tette jogos! Ha a tragédiának alvilága volna, Aeschylus Klytæmnestrajá bizonyára annak királynője lenne. Csak az anya érzelmeiből marad még egy szikra benne, e kívül semmi emberi érzés nincs e nőben. Háromszoros düh ösztönzi: a sujtott anya dühöng, mert leányát föláldozták, a sértett nő nem tűrheti, hogy Kassandrában vetélytársát lássa és az elvetemedett királynő Aegisthos szerelme után eseng. Csak a darab végén lép föl e gyáva lélek, «ki hálókka és asszonyokkal vívja harcait», mintha oduból mászna elő. Aljas jellem, ki csak azon örvend, hogy ő, mint Thyestes fia, lábát Atreus meggyilkolt sarjára teheti. A kar megvetését fejezi ki előtte, gyávának nevezi, mert csak lesben és nő segítségével öllhetta meg azt, kinek házába lopódzott. Orestest hozzák emlékezetébe, a ki majd boszút áll gonosz anyján és aljas szeretőjén is. Mint a mennykő, úgy hatnak e szavak a palotába visszavonuló gyilkosokra.

Tíz évi időköz fekszik a trilogia első darabja és a *Siri áldozók* közt. Orestes, kit nővére, Elektra, az általános öldöklés közepett megmentett és Strophioshoz, Phokis királyához küldött, ezalatt felnőtt és isteni küldetését jó teljesíteni. Elektra anyja házában maradt, de Klytæmnestra a legembertelenebb módon bánt vele, mert a leány szemére vetette a gyilkolást és mindig fenyegette Orestes boszújával. Elkülönítve a házi tűzhelytől, a rabszolgák közé vetve, Elektra a gyászos palotában bolyong és várva várja megmentőjét, Orestest. Ez eljön barátjával, Pyladessel, Agamemnon sírjához és tervezi a cselet, mely által anyját és Aegisthost megölheti. Apollo küldötte őt, hogy végezze e szomorú tisztét. Orestes egyik hajfürtjét a sírdombra teszi és távozik. Nemsokára Elektra a síri áldozatot hozó nőkkel, a kik trójai foglyok s látták mikép ölték meg királyuk leányát,

Kassandrát, eljön a sírhoz, hogy áldozatát bemutassa. Klytæmnestra küldötte őket, mert az éjjel borzasztó álma volt; egy kígyó, a melyet emlőjével táplált, a tejjel együtt véret is kiszívta. Aeschylos állomképei mindig rettenetesek; Sophokles a mint egészben véve sokkal gyöngédebb és finomabb és soha oly borzasztóan nagyszerű mint nagy előde, ez állomképet is egészen megváltoztatta. *Elektraja* a mythosz ugyanazon részletét tárgyalja, mint a mi darabunk; tudniillik Orestes megérkeztét és a rá következő boszúállást. Nála is a királynő áldozatot küld Agamemnon sírjára, de Chrysothemis, a szelídebb testvér, által. A leány szerint az anya azt álmodta volna, hogy Agamemnon-t látta.

Ismét életre kelve megjelenni és
Melléje állni; s megragadva a jogart,
Mely hajdan az övé volt, most Aegisthosé,
A tüzhely mellett állítá föl; galy fakadt
Belőle tüstént, melynek gazdag lombjai
Egész Mykene országát beárnyalák.

Elektra és a kar meghozzák az áldozatot, de jól tudják, hogy ez nem használ semmit, s hogy egy kis víz mézzel vegyítve nem csillapítják le a megholt haragját. A mint Elektra az áldozatot kiönti, megpillantja a hajfürtöt a sírdomb tetején s nemsokára megjelen Orestes is. A viszontlátás nagy örömeinek szép hangjait ismét csak a gyilkosság tervelése szakítja félbe; a két testvér közötti dialogban egyik a másiktól mintegy bátorságot kölcsönöz a véres tette. Orestes mint idegen lép most a palotába s előadja a királynőnek, hogy egy Strophios nevezetű ember azt kérdezteti: vajon Orestes hamvait, ki Phokisban meghalt, haza küldjék-e Argosba, vagy pedig temessék-e el, a hol fölnevelkedett. Klytæmnestra e rá nézve örvendetes hír hallatánál az öreg dajkát, Gilissát, mindjárt Aegisthoshoz küldi, hogy hozza neki hírül Orestes halálát. Gilissa az egész klasszikus dráma dajkáinak mintaképe; azt gondoljuk, hogy Julia szoptatónője áll előttünk. A szegény öreg siratja a kedves Orestes halálát, s midőn útközben Elektrával és a karral találkozik s nekik ezt tudtul adja, dajka módra még úrnője titkos parancsát is elárulja: tudniillik hogy Aegisthos csak fegyveres erővel jöjjön haza. A kar figyelmezteti, hogy ezt ne mondja meg, hanem csak magát a királyt hívja. Így esik Aegisthos a

hálóba. Egész szerepe csak egy jajkiáltás, a mint Orestes levágja; de ez borzadálylyal emlékeztet Agamemnon sikoltására, midőn a fürdőben megölték. Klytæmnestra a lármára előrohan és átlátja a cselet. Rimánkodik fiának, de ez behurczolja a palotába, mint a pap az áldozatnak szánt állatot, hogy ott fogadja a halálos csapást. A mint az ajtó ismét kinyílik, két holttestet látunk; az Atridák házának dæmona gondoskodik arról, hogy az öldöklés megfelelő legyen az azelőtt történthez. Ugyanaz a nézők csoportja, ugyanabban a tornácban történik a tett, csak a tetemek mások. A gyilkosok most azon a helyen fekszenek, a hol előbb az ő áldozataik voltak kiterítve; az anya, ki a férj holtstére lépett, most fiának keze által esett el. De már is mutatkoznak Orestesen az örjögés jelei, a Furiák megjelennek lelki szemei előtt s ő mint üldözött vad fut a palotából.

A következő darab, az *Eumenidák*, mely a kiengesztelést hozza, Delphibe, Apollo templomába, visz bennünket. Itt keres menedéket Orestes, mert Apollo parancsára végezte gyászos tettet. A Furiák borzasztó alakban, mint a minőt az athéni színpad még azelőtt sohasem látott, fekszenek az oltár előtt. A sötét éj ez istenségei, kik a bűnt és vétket mindig megboszúlják, kiknek uralma régibb mint magáé Zeusé és az egész Olymposé, s kiknek uralmától a világ rendje függ, a bűnöst addig üzik, míg hatalmukba kerítik. Apollo most elaltatta őket; papnője, a Pythia, bejő a szentélybe, melyet a görög a föld középpontjának és legszentebb helyének tartott, s háromlábú székére akar ülni, de e rémalakoktól annyira megijed, hogy félelmében alig beszélhet. A mint eltávozik, a világosság istenének deli termete tűnik elénk, ki Orestest védő szándékkal átkarolja; fölmenti őt bűne alól, mert a mit tett, az az ő jóslata következtében történt s ez az istenek parancsa volt. Ő megtisztította szertartásai által, Pallas Athéne be fogja végezni a kiengesztelés nagy művét. — Mily különbség a fényes Apollo és az éj e borzasztó leányai között! A nap istene született ellensége az Erinnyeknek; közöttük a fény és sötétség, a kiengeszteles és boszúállás harcát látjuk. Míg a Furiák alusznak, addig Orestes Hermes segítségével Athénbe menekülhet, és ott Pallas templomában keres menedéket.

Klytæmnestra árnyéka nem hagyja soká nyugodni a Furiákat; fölbrednek s rémületekre észreveszik, hogy Orestes

elmenekült. Apollónak szemére vetik, hogy martalékukat kiragadta kezeik közül; a szemrehányásokban e régi istenségek dühe a dolgok új rendje és a fiatalabb isteni nemzedék ellen nyilvánul. Apollo, mint vatikáni szobra ábrázolja, hevesen előtör s meghagyja nekik, hogy távozzanak templomából és ne fertőzzék be szentélyét, különben éreztetni fogja velök boszúját. A Furiák kivonódnak a templomból; a szín megváltozik s Athénben vagyunk, Pallas temploma előtt. Orestes átkarolja az istennő szobrát; az Erinnysek nem mernek hozzányúlni, mert ezt a hely szentsége tiltja, de körülállják, mint a halálra üldözött vadat. Orestes nem ijed meg tőlök, mert bízik Apollo és Athéne oltalmában. Ekkor kezdik énekelni a Furiák a rémítően gyönyörű kardalt, azokkal a magikai rhythmusokkal, melyek a bűnös lelket átdöfhetik, s azokkal a gyászos jóslatokkal, melyeket Shakespeare később «az átkok borzadalmas tárogatójának» nevezett. Mintha a Tartaros *Dies irae*-jét hallanók. Az atheniek védő istennője, Athéne, kinek látásánál minden görög szíve hangosabban dobogott, megjelen s a közvetítő szerepet átveszi. Az általa alapított Areopagos elé állítja Orestest, mely tizenkét férfiből áll, kiket a legerkölcösebb, legtisztább jellemű athéniekből választott, s ezek látnak törvényt a bűnös fölött. A szavazatok egyenlők; ekkor Athéne veti az urnába követ, mely által Orestes fölszabadul. A Furiák dühöngnek az elkövetett jogtalanságon, de Athéne kibékíti őket s még csak azután változnak át Eumenidákká, azaz kegyes istennökké. Pallas megmutatja nekik a templomot, hol ezentúl az athéni nép tisztelni fogja őket, s az Eumenidák az átkok helyett áldásokkal halmozzák el a népet és kibékülten elvonódnak. — Az atya és fiú sorsa közti láncz el van törve; a csodálatos kibékülés szívárványa koszorúzza a mű végét.

A darab utolsó jelenete nyilván politikai jellegű. Aeschylus az Areopagos ősrégi eredetét és méltóságát akarta az athéniak szeme elé hozni. Az a tény, hogy maga Athéne ily válságos pillanatban, mint minő Orestes kibékítése az Eumenidákkal, alapította, figyelmeztethette volna az athéniakat, hogy ez ősrégi intézményen ne változtassanak. Mert Perikles már is el akarta törölni a régi arisztokratia ez utolsó maradványát; annak hatáskörét lassankint korlátolták s már teljes fölösztatásáról szóltak. Aeschylus, mint a régi kor bajnoka, s maga is az eupatridák családjának szülöttje, a régi kor e szép hagyományát és

ítélőszékét, melynek komolysága, szigora és igazságszeretete vallási és erkölcsi dolgokban ismeretes volt, veszélyeztetve látta. Védelmére kelt tehát itt és megmutatta, hogy Pallas ezt az ítélőszéket szent városának sarkpontjává emelte. A nép megkoszorúzta ugyan nagyszerű drámáját, de nem követte politikai tanácsát. Haragosan távozott e miatt a költő szülővárosából s végleg Siciliában telepedett meg.

KONT IGNÁ CZ.

ÚJABB MOZZANATOK A CZUKORADÓ- KÉRDÉSBEN.*)

Egyik iparágban sem gyakorol a tudomány oly gyakori és közvetlen befolyást, nem idéz elő oly gyors változásokat, mint a répacukor-gyártásban. És viszont: ennek viszonyai, főleg kereskedelmi és adózási viszonyai is, a legközvetlenebb, úgy szólva sürgető és kényszerítő befolyást gyakorolnak az ipari technikára és chemiára, azon célból, hogy ezek a versenyképesség és pénzügyi előnyök, sőt az adóképessegen kívül, az adónak kijátszása vagy áthárítása végett, újabb és újabb eszközöket és módokat adjanak rendelkezésére. Természetes tehát, hogy a harmadik tényező, az állam pénzügyi érdekei-

*) Tíz év előtt a *Budapesti Szemle* 1877 november-decemberi füzetében *A cukorkérdésről* jelent meg szerzőtől egy értekezés, melyből nincs mit visszavonnia. Jelen dolgozat annak mintegy kiegészítő részét képezi. Forrásúl használta a szövegben és szöveg alatt idézeteken kívül J. Wolf két művét; az egyik Schanz *Finanz-Archiv*-jában jelent meg 1886-ban *Zuckersteuer und Zuckerindustrie in den europäischen Ländern* stb. cím alatt; a másik a magyar országos gazdasági egylettől megjutalmazott pályamunka volt, melyet kéziratban áttekin-tenie szabad volt. Ezenkívül adatait *Die deutsche Zuckerindustrie* című lapból s a *Deutsches Handels-Archiv* legutóbbi évfolyamaiból merítette. Kútforrásai voltak továbbá: a francia, német, osztrák és magyar kormányok törvényjavaslatainak indokolásai; az 1883-ik évi német és 1886-ik évi osztrák (prágai) szaktanácskozásokról szóló jelentések; Wilbrandt, *Regelung der Zuckerbesteuerung* és mások apróbb röpiratai és hirlapcikkjei. Végül: Bivort Károly *Legislation et commerce des Sucres en France et dans les principaux pays étrangers* ötödik kiadása. (Paris, 1885.)

nek védelme és fejlesztése szempontjából, szintén folytonosan kénytelen a czukoradóra vonatkozó törvényeit és intézkedéseit módosítani, hogy a tudomány haladásával, az ipari fejlődéssel és ennek gyakran csakis az adótól való menekülésére irányzott változásaival, fogásaival lépést tartson; mert csaknem minden perczen ki van téve annak, hogy jövedelmei — e nagy iparágban — csökkennek, elapadnak, a helyett, hogy emelkednének. Így hajtják kölcsönösen tudomány, ipar és állam egymást a czukoriparban, a nélkül, hogy a változás, sőt a tökéletesebb gyártási vagy pénzügyi módozatok, néha magok a tökéletesebb rendszerek is, egyik vagy másik, vagy mindenik tényező szempontjából, valódi haszonnak és bensőleg, érdemileg indokolt és maradandónak tartható előnynek lennének tekinthetők.

És nem is kell ipari furfangnak tekinteni azt, ha ugyanazon adóalapon, tudniillik a megszabott répa, lé vagy átlag fölvetett czukormennyiség után kiszabott adó egy része alól — megfelelő termelési és kereskedelmi combinációk segédelmével — a gyáros kibujni akar, mert a nemzetközi verseny kényszeríti erre; versenytársainak megfelelő előnyei, melyeket hiányos adórendszerek és kiviteli præmiumok által érnek el, kényszerítik mindenik gyárost arra, hogy valami ipari találmány és pénzügyi előny útján szintén fentartsa vagy fejlessze versenyképességét. Ezért szemrehányásnak vehető ugyan, de kényszerítő körülmények által kimagyarázható ténykörülmény az, mit Tirard, volt francia pénzügyminiszter, egyik, nem is utolsó francia czukoradó törvényjavaslat tárgyalása alkalmával mondott, mikor 1884-ben kijelenté: «1815 óta 26-szor foglalkoztak a parlamentek a czukoradó-törvényhozással. A változások mindig az ipar kívánságára történtek; a kormányok, valamint a parlamentek a kívánságnak mindig megfeleltek és mégis az (tudniillik az ipar) néhány év, ha nem, már néhány hó mulva is kijelenté, hogy rosszabb állapotban van, mint azelőtt.»

Ez a tapasztalás nemesak Franciaországban, de minden répaczukort termelő országban, kisebb-nagyobb mértékben, előfordul, és így annál tanulságosabb jelenség, minél általánosabb. Mert most is constatálni lehet azt, hogy az ipari és nemzetközi forgalom szempontjából jelentőséggel bíró valamennyi vagy répaczukrot termelő országban: például Franciaországban, Németországban, az osztrák-magyar monarchiában

és Oroszországban nemcsak, hogy mindegyre változott a cukoradó-törvény, hanem most is, az említett országokban épen a a változás szüksége, de a gyökeres átalakítás iránti habozás vagy előkészület miatt, cukoradó-provizorium van. Pedig ez országok egyfelől döntő befolyással vannak az európai cukorpiac alakulására, illetőleg annak csaknem kizárólagos tényezői, másfelől: adórendszerek fejlődése tekintetében a legkülönbözőbb alakulásokat mutatják fel és most is, e tekintetben, a legkülönbözőbb rendszer és helyzet mellett jutottak oda, hogy változtatni kívánják adórendszereket; de a változtatás módja és várható eredménye iránt annyira nincsenek tisztában, hogy úgy szólván ideiglenes átmeneti rendszabályokkal vesződnek; mesterséges combinációk ideiglenes segítségéhez folyamodnak és a végleges megoldás előtanulmányait és előkészületeit mesterségesen hosszabbítják, keresve a tájékozást kívülről és az eredmény iránti biztosítékokat belülről.

Ennek a helyzetnek rövid magyarázata és illetőleg okainak kifejtése képezi főadatomban; de mielőtt ebbe bocsátkoznám, föntebbi állításaimat akarom röviden igazolni.

Hogy Franciaország, Németország, monarchiánk és Oroszország bírnak csak a cukorrépa termelése és főleg nemzetközi forgalma tekintetében jelentőséggel, az kitűnik abból, hogy (Wolf — Licht adatai nyomán eszközölt — összeállítására szerint *) Európának (1883. és 1884. évekből vett adatok alapján) 2.366,000 tonna répacukor-termeléséből, 960,000 tonna esik Németországra, 500,009 tonna az osztrák-magyar monarchiára, 406,008 tonna Franciaországra és 323,572 tonna Oroszországra: tehát ez országok az évi termésnek több mint $\frac{9}{10}$ részét állítják elő. A nemzetközi forgalomban pedig még kizárólagosabban uralkodnak. Mert saját termésökből tulajdonképen csak ezeknek van kivitelök. És pedig Németországnak 595,814 tonna, monarchiánkknak 259,880 tonna, Franciaországnak 156,210 tonna (melylyel szemben azonban 246,908 tonna bevétel van, holott Németország és monarchiánk cukorbevitel egy pár száz tonnát alig tesz ki), Oroszország kivitele még a Wolf által használt adatokban csak 13 tonna volt; de már

*) *Zuckersteuer und Zuckerindustrie in den europäischen Ländern* stb. Dr. Julius Wolf. Finanzarchiv, v. Dr. Georg Schanz 1886. I. k.

1885-ben 52,000 tonnát tett ki és folyton emelkedik. Természetes dolog, hogy Anglia 109,000 tonna kivitele csak finomító gyárainak terméke, illetőleg átviteli forgalom, mert cukorgyárai nincsenek és cukorbevitelle 1.416,000 tonnára megy.

Ez adatokból kitűnik az, hogy a termelés és külkereskedelem szempontjából, jelenleg csak Franciaország, Németország és monarchiánk játszanak nagyobb szerepet a cukoripar terén, de kétségtelen az, hogy Oroszország, sőt Olaszország is, rövid időn szintén képesek lesznek nagyobb kivitelre; ha még nem tekintjük is az amerikai, sőt ausztráliai (igen komoly) erőfeszítést, valamint a répán kívül, más növényeknek (sago, czirok, stb.) cukorgyártásra használása végett tett többé-kevésbé sikeres kísérleteket és a nádcukor-gyártásnak, a technika segedelmével, újabban folytonosan olcsóbbá tételét, melyeket a nemzetközi verseny szempontjából mind megannyi tényezőül lehet tekinteni, melyek Európa cukorpiaczára és termelésére is közvetett vagy közvetlen hatással lesznek.

Igaz, hogy a fogyasztás Európában még mindig nagyobb, mint a termelés; mert a fentebb idézett és az 1883/4. évekből vett termelési adatokkal szemben, ugyanakkor a fogyasztás 2.864,000 tonnára, tehát 500,000 tonnával többre tehető; de már az 1884/5. évi termelés: 2.575,000 tonnára ment és csak a fogyasztásnak természetes fejlődésében kell keresnünk a termelés további kedvező fejlődésének lehetőségét, mert az európai átlag fejenként 8·575 kilogrammot ad ugyan, de ezt csak Nagy-Britannia 30, Dánia 15¹/₂, Svájc 14·25, Hollandia 12, Franciaország 11 és Svéczia átlag 10 kilo fejenkénti fogyasztása teszi ily kedvezővé; de már az átlagon alul van Németország 8·05, Norvégia 7·2, Belgium 7, az osztrák-magyar monarchia 5·75, Oroszország 3·85, Olaszország 3·3, Törökország 3·1, Románia és Szerbia 2—2 kilo átlagos fogyasztásával. Van itt elég tér a haladásra; annyival is inkább, mert még ez adatok legnagyobb része is inkább mutat kevesebbet, mint többet; mert a legtöbb államban dívó répaátalány- és léadó átalányrendszer mellett (Franciaország, Dánia, Anglia és Oroszország kivételével, melyekben terményadó volt), lévén ez adatok összeállítva, csak közvetve vannak kiszámítva és a valódi fogyasztást most sem tüntetik fel. De másfelől, már ez adatok alapján állíthatjuk, hogy általános túltermelésnél, mint az 1884. évi cukorválság alkalmával hirdetek, egész Európa szempontjából beszélni nem

lehet; egyes országoknak az értékesítési áraknak meg nem felelő drága túltermeléséről és ezzel kapcsolatban a készletek felszaporodásáról lehet-e 1884-ben szó, melyet az általány-adórendszer és kiviteli præmiumok nagyban mozdítának elő, hanem általánosítani a következtetéseket e tekintetben nem lehet.

Ezek előrebocsátása után, kérdezhetjük tehát: mi a répacukorgyártás és adóviszonyok jelenlegi helyzete és jövője Európában, illetőleg ennek azon főntebb említett főbb termelő országaiban, melyeknek az európai cukortermelésre, piacra és adózási viszonyokra könnyen észlelhető állandó és egymásra is kölcsönös hatásuk van. Értem ezek alatt, mint említém: Franciaországot, Nemetországot, az osztrák-magyar monarchiát és Oroszországot. Ezt a kérdést azért szorítom így össze, mert Anglia, Románia, Szerbia, Törökország nem termelnek cukrot; Dánia, Hollandia és Belgium termelése jelentéktelen és adózási rendszere inkább recipial, mint kifelé befolyást gyakorol, és mert a nemzetközi versenyben még eddig nem szerepelnek. Másfelől azért vetém föl a kérdést ily általánosságban, hogy nagy keretben kísértsem meg arra a választ röviden megadni, de egyuttal a tapasztalatokat és tanulságokat a magyar cukoripar és pénzügyi érdekek szempontjából is biztosabban levonni: mert, hogy ezeknek szempontjából vizsgálom a kérdést és ezek számára akarom a következtetéseket levonni, azt, úgy hiszem, mondani sem kell.

Igaz, hogy a magyar cukoripar nem csak a főntebbi nagy termeléssel és kivittel bíró országokkal, de a monarchia másik felének termelésével szemben is, jelentéktelen és a gyárak számát tekintve, épen hanyatlást is mutat; mert 1869/70-ben volt 26 cukorgyárunk, 1874/75-ben 18, 1884/85-ben 15; de ezek termelése az utóbbi campagneben 2.155,648 métermázsa nyers és 1.290,849 métermázsa finomított cukor volt, míg tíz év előtt 1.387,934 métermázsa nyers, és 2.257,465 métermázsa finomított cukrot állítottak elő, tíz év előtt a magyar gyárak 1.038,416 métermázsa répát, most (1884/85. évet véve fel) 3.181,405 métermázsa répát dolgoztak fel; 1867-ben a gyárak 92 gőzgéppel 691 lóerővel dolgoztak, 1883/84-ben 171 gőzgéppel, 1731 lóerővel. Termelési képességben és erőben tehát haladtak a magyar gyárak is, fölszerelésben pedig tökélesedtek; mert hat kivételével diffusionalis rendszert alkalmaz-

nak, a melasset pedig 12 dolgozza föl, és pedig 11 osmose-al; egy Maussery-rendszerrel.

Tehát: számban megfogyva, de termelési erőben és technikai felszerelésben haladva állanak előttünk a magyar cukorgyárak, melyeknek jövőjük van, melyek bizonyítják, hogy ha elkerültetnek azon hibák, melyeket az égalji, a forgalmi és talajviszonyok ellenében követtek el nálunk némely gyár alapításánál; ha az ország azon részeiben, melyekben az égalji viszonyok a répatermelést előnyössé teszik, a forgalmi és adózási viszonyok javíttatnak, a mezőgazdaság szempontjából — hulladékainál, takarmány nyújtásánál és talaj-javításánál fogva — nagyon fontos, ipari szempontból jelentékeny répacukorgyártás nálunk is sokkal nagyobb lendületet nyerhet; a mi a fentebb említett szempontokon kívül, pénzügyi tekintetben is fontos. Mert a rossz adózási és aránytalan termelési viszonyok miatt a magyar államkinestár 1875-től 1885-ig tíz évi átlag bevétele a cukorgyári adóból brutto csak 1.783,900 forint, a visszatérítés levonása után netto csak 475,400 forint volt ugyan, de ez a termelés és adózás helyesebb irányba terelése által tetemesen fokozható; és így közgazdasági ép úgy, mint pénzügyi tekintetben nagy súlyt kell fektetnünk arra, hogy úgy a mezőgazdaság, mint ipar és állam részéről megtörténjen minden, a mi a répacukor-gyártást azon kedvezőtlen égalji viszonyok ellenére is, melyek az ország nagy részében ez iparágra nézve főnforognak, előmozdítsa.

Ezzel a pár adattal azt akartam jelezni, hogy a kedvezőtlen viszonyok ellenére is megállotta helyét és bizonyos tekintetben fejlett is a magyar cukor-ipar; tehát jelenlegi állapotában is érdemes arra, hogy a külföld tapasztalatai és saját viszonyaink tanulmányozása alapján, annak hátrányait, nehézségeit lehetőleg elhárítsuk és biztosabb ipari és pénzügyi fejlődését úgy közgazdasági, mint államadózási tekintetben előmozdítsuk, illetőleg biztosítsuk.

A külföldi tapasztalatok és belföldi észleletek alapján, el is mondom röviden a magyar cukorgyártás mostani — különben is ismeretes bajait és nehézségeit; hogy ha átmegyek a német, francia, osztrák és orosz cukor-ipar, illetőleg adóügyek legutóbbi fejlődésének és tapasztalatainak rövid előadására, már megjelölve legyenek előttünk úgy az érintkezési és solidaris, mint különböző és ellentétes pontok

a mi ipari és pénzügyi viszonyainkban, a répacukorra vonatkozólag.

A répacukor-gyártás fő kelleke a jó répa. De erre kell jó mag, talaj és megfelelő égalj. Nálunk az égalj ott, hol június és július hava a kellő nedvességet nem adja, erre nem alkalmas, mert a répának erre szüksége van; a talajt inkább lehet megteremteni és nagyobb is a választás, mert hol a kapás növények jól megteremnek, a répa is díszlik, de a magválasztásnak is nagy fontossága van, mert például Dippes Imperialja ad egy hektaron 185 métermázsza répát, a Vilmorin 200 métermázsát, a Wanzleben 300 métermázsát, a Knauer Imp. Rose 345 métermázsát; de egyttal azt is meg kell jegyezmem, hogy a magok és termények gyorsan elfajzanak, a legnagyobb vigyázattal kell azok tekintetében eljárni.

Mert nem csak a mennyiség, de a cukortartalom is nagyon különböző a különböző fajú répáknál. E tekintetben legújabbán a romagnai Rietiben tett kísérletek 1886-ban*) igen érdekes adatokat szolgáltatottak. Így például még a Vilmorin különböző neme is nagyon eltérő eredményt adott. A Vilmorin perfectionnéé (race brabant) adott 11·12 százalék egész 13·04 százalék cukortartalmat és 2·64 egész 2·84 százalék idegen anyagot, a Vilmorin amelioreé adott 13·66 egész 14·36 százalék cukortartalmat és 2·54 egész 2·86 idegen anyagot, a Vilmorin race française adott 11·20 egész 11·37 százalék cukortartalmat és 2·50 egész 2·87 százalék idegen anyagot, a Vilmorin collet Rose 9·76 egész 11·09 százalék cukortartalmat: és 2·95 egész 3·48 százalék idegen anyagot. Hát még a többi faj különböző eredménye!

A termés minősége, az égaljnak és talajnak befolyása alatt szintén nagyon különböző, így a legjobb magyarországi répa, a sopronmegyei, elér 460—740 kilogramm súlyt 14·6 egész 18·2 Sacharometer fokkal; 11·18 egész 15·39 polarisatióval; 2·81 egész 3·7 nem cukortartalommal, úgy hogy quotiense 45·47 egész 84·56 közt változik, míg a legjobb németországi, a szászországi répa súlyának átlaga 585 kilo, Sacharofoka: 16·76 egész 19·68; nem cukortartalma: 2·51 egész 2·94 és quotiense: 85·5 egész 87·5; tehát ennek súlya kisebb, zu-

*) *Die deutsche Zuckerindustrie*. 1886. 96. sz.; e lapot különben gyakran használom.

kortartalma nagyobb; idegen — a krystallisatiót zavaró — vegyülete kevesebb és cukorban eredménye nem oly változékony, megbízhatatlan, és mégis körülbellül másfél — egész két fokkal nagyobb.

Arra tehát el lehetünk készülve, hogy ha jó talajelőkészítés és megválasztás által lehet is ezt a különbséget csökkenteni, de elenyésztetni nem. Épen így vagyunk a napszám drágaságával az ország egy részében, és pedig — fájdalom — épen ott, hol a cukortermelés lehetséges; mert ha Csehországban a napszám 66 krajczár, Szileziában 58 krajczár, és nálunk 80 krajczár — egy forint, természetes, hogy ez gyártás szempontjából hátrány. Kőszéndrágaság és forgalmi nehézségek forognak még fönn, de mindezen nehézségek legyőzhetők, illetőleg enyhíthetők szakszerű, gyakorlati kezeléssel és ügyes üzembeosztással. És kell is erre törekedni, nem csak pénzügyi szempontból, mert különben az állam egyik jövedelmi forrása szárad ki, nem csak ipari tekintetben, mert ez a mezőgazdasági iparág egyúttal a munkás és iparos osztály sok elemének nyújt bő keresetet és az ipari technika fejlődését mozdítja elő, hanem mezőgazdasági szempontból is. Mert — mint Humbert igen alaposan mutatja ki,* — a répacukor-gyárral ellátott gazdaságok, illetőleg ezek számára répát termelő gazdaságok, a magtermelésben és állattenyésztésben ép úgy, mint az általános jövedelmezőségben jóval meghaladják az ilyen gyárral összeköttetésben nem álló gazdaságokat. Úgy, hogy Humbert (harminczkét különböző német gazdaságra alapított) fölvétele szerint (a magterményeket Engel módszere alapján rozs-egységekre redukálva) a répacukor-termelő gazdaságok 2839 száz kilós rozs-egységet, a nem répacukor-termelők 1894 rozs-egységet termelnek 100 hektáron gabnából; az előbbiek átlag 49 (súly szerint 57) marhát tartanak és 49·6 marhát (legelőn) az utóbbiak; az előbbiek 13,513 márka tiszta hasznot adnak és 9163 márkát az utóbbiak. Ezenkívül, hogy a talajjavítás, gaz-írtás és a termés állandósága, megbízhatósága inkább érhető el répagazdaságokkal, mint nem, az is kétségtelen dolog. Hogy tehát minden érdekünk a mellett van, hogy a cukorgyártás az országban fejlődjék és terjedjen,

*) *Agrar-statistische Untersuchungen über den Einfluss des Zuckerrübenbaues auf die Land- und Volkswirtschaft.*

a mennyire legalább nem épen kedvező égalji viszonyaink engedik, azt, úgy hiszem, bővebben magyarázni sem kell.

A mit az állam a forgalmi és hitel könnyebbítés terén kívül tehet, az főleg az adózási rendszernek, e téren is, a közgazdasági és pénzügyi érdekeknek megfelelő átalakításában áll. Mert hogy a répa-megadóztatásnak főleg az átalányra fektetett rendszere sehol sem felelt meg egyik érdeknek sem, azt a külföld tapasztalatai is bizonyítják, mint Németország példájából is azonnal látni fogjuk; de hogy főleg az osztrák tartományokkal való vámközösségünkben nem felelt meg ez adórendszer érdekünknek, azt a répa cukortartalmától — a napszámig, a gyárak tüzelő anyagától és berendezésétől forgalmi viszonyáig, a két államterületen ez iparágban részben természeti, részben közgazdasági okokból származó különböző helyzete eléggé bizonyítja.

Most azonban vissza kell térnem azon főbb államokban ez iparág jelenlegi közgazdasági és pénzügyi helyzetére, melyeknek jelentőségét e tekintetben kiemeltem.

Első helyen áll és a legtanulságosabb tapasztalatokat nyújtja Németország.

Németország a répát adóztatja és pedig átalányozás alapján. Hogy ez adórendszer az ipar fejlődésének nem csak szabad tért enged, hanem azt még mesterségesen is fokozza, egyoldalú irányba tereli, az természetében van, mert az adótétel különböző minőségű és súlyú répára egyformán alkalmaztatik (Németországon egy márka 60 pfennig egy métermázsára); az átalányozás megengedi a gyártás mindenféle tökéletesítése és fogása által a termelésnek fokozását és az adótehernek minimumra leszorítását, egyúttal pedig az adónak teljes visszatérítése a kivitel alkalmával nem csak tehermentessé, hanem jelentékenyen jutalmazóvá is teszi ezt, mert az adó tényleg sokkal kevesebb a cukorra, mint a hogy az a nyers termény földolgozása alapján ki van számítva és a kivitelnél megtérítve. Így midőn Németország az 1869 június 26-ki törvényben 80 pfennig adót vetett ki egy régi mázsa mosott répára, és 12¹/₂ mázsa répát számított egy mázsa cukor előállítására, a technika akkori helyzetében sem felelt meg a valóságnak, mert már akkor a hivatalosan constatált átlag Németországon 12 mázsa répából egy mázsa cukrot adott; lehet gondolni, hogy sok gyárnak mennyit lehet az adóból megtakarítani, mikor a répa fölszele-

telésétől — a melassenak folytonosan tökéletesedő czukortalanításáig, a gyártási előnyök ezerfelesége és a répa különbözősége állott — ugyanazon adótétel mellett — rendelkezésére.

Még a hivatalos átlag is a répamennyiség folytonos apadását mutatja föl ugyanazon czukormennyiség előállításában; és 12 mázsáról már 1874/5-ben 10.75, 1884/5-ben pedig 8.96 mázsára száll le az a répamennyiség, mely egy mázsa czukor előállítására szükséges volt, vagyis a répából 1869. 70-ben Németországon átlag képesek voltak 8.33, 1884. 5-ben 11.16 százalék czukrot előállítani.

Ennek természetes következménye volt ugyan az, hogy Németország különböző területein is nagyon különböző volt az adóteher és így Szászország nagy előnyei fölött a többi német tartományok panaszkodtak, de a czukor-ipar bizonyos mesterséges fejlődést és központosítást is nyert, mely a földárakat, munkabért mesterségesen fölcsigázta és az államadó jövedelmeit nemcsak nagy hullámnak tette ki, hanem egyszersmind fejlődés helyett, csökkenté.

Ugyanis Németország tiszta jövedelme a czukoradóból volt:

1869/70-ben : 37.156,621 márka

1873, 74-ben : 58.246,984 „

1875, 76-ban : 58.331,003 „

Ez a tetőpont. Ekkor kezdődik a hanyatlás. Úgy, hogy:

1881, 2-ben 37.822,944 márka

1882/3-ban 46.046,005 „

1883, 4-ben 29.443,721 „

1884, 5-ben 36.520,833 „ (Az utóbbi szám

a vámbevétel tekintetbe vétele nélkül.) Igen, mert a kiviteli visszatérítés folytonosan nőtt.

1869/70-ben volt: 4.052,104 márka

1884/85-ben „ 123.204,697 „

A fejenként való bevétel pedig leszállott egy márkáról 76 pfennigre annak ellenére, hogy a fejenkénti fogyasztás

1869, 70-ben 5.17 kilogramm,

1884, 85-ben 8.15 „ volt; tehát már

a fogyasztás emelkedése alapján is egy márkával több adóeredményre számíthatott Németország és nem pedig egy negyed márkával kevesebbre 1884/85-ben, mint volt 1869/70-ben.

Másfelől a czukortermelés nagy mértékben növekedett.

Németországon volt :

1869/70-ben 296 gyár,

1884/85-ben 410 „

ezek földolgoztak :

1869/70-ben 25.845,866 métermázsa répát,

1884/85-ben 103.987,975 métermázst,

és így Németország cukortermelése (Licht adatai szerint) volt :

1881. 2-ben 6.448,000 métermázsa

1884. 5-ben 11.500,000 „

míg ugyanezen két campagneban Franciaország cukortermelése :

3.933,000 métermázsról

3.250,000 métermázására ment.

Az osztrák-magyar monarchia cukortermelése :

4.110,000 métermázsról

5.250,000 métermázására emelkedett.

Oroszország cukortermelése :

3.089,000 métermázsról

3.350,000 métermázására

emelkedett.

Ez adatokból kitűnik az, hogy a francia termelés csökkenését nem is tekintve, a másik két nagy cukortermelő ország termelésének emelkedése elenyésző, mennyiségben épen úgy, mint arányban, Németország termelésének emelkedéséhez képest.

El kell ismerni azt is, hogy Németország a gyártási tökélyt (főleg a kiindulásponthoz arányítva) legtovább vitte. Bizonyítja az, hogy míg 1873/4-ben a diffusionalis gyárakban 12 óra alatt 513 métermázsa répát, a sajtóval dolgozó gyárakban 354 métermázsa répát volt képes földolgozni: 1883/4-ben már a diffusionalis gyárakban 1006 métermázsa és a sajtóval dolgozó gyárakban 358 métermázsa répát dolgozott föl ugyanazon idő alatt, mi a kétféle rendszer közötti különbség növekedését is bizonyítja, mert a diffusio és sajtó közt az első időszakban 159, a második időszakban 648 métermázsa földolgozási különbség volt. A mi nem csak a diffusionalis rendszer tökélyét, hanem időközben tökéletesbítését is bizonyítja.

Másfelől jelentékeny haladást tett a cukoripar Németországon és másutt is, nem csak a répa gyorsabb és sikeresebb földolgozásában (itt a földarabolás, maceratio, a főzés külön-

böző módzatai úgy szólván napról napra mutatnak föl új találmányokat és haladást), de az üledékszörpnek, a melassenak fölhasználásában is. Pedig magának a répaföldolgozás tökéletesítésének egyik előnye abban is mutatkozik, hogy a melasse és az abban maradó krystallizálható cukor apad. Így Németországon 1870/75-ben a répa súlyának 2·43 százalékát, 1883/4-ben 2·31 százalékát tette a melasse. A melasseból a cukrot kivette: Németországon 1880.1-ben 333 gyár, 1883,4-ben 376 gyár és pedig ezek közül: osmose-zal 1880.1-ben 121, 1883/4-ben 115 gyár; elutióval 35, illetőleg 46 gyár; substitutióval 4, illetőleg 13 gyár. És hogy e különböző földolgozási módszerek változása milyen haladást jelent, azt az eredményekből lehet megítélni. Ugyanis a melasseból nyerni lehet Osmose-zal 22·3 százalékot, substitutióval 32·2 százalékot, elutióval 35·4 százalékot, hideg mészoldattal 39·9 százalékot, strontianittal 38·8 százalékot.

Nem csoda tehát, ha — bár az elutio és substitutio eljárás igen nagy befektetéseket igényel és csak nagy gyáraknál alkalmaztatik, legolcsóbb a strontiannal dolgozás — ily eredmények után a cukortermelés fokozódott és terjedt Németországon; a kivitel még nagyobb mértékben vette igénybe az adóvisszatérítést és így az állami bevételek csökkentek. Csak 1882/3-ban 1.979,505 métermázsa melasseból 577,794 métermázsa cukrot állítottak elő, pedig ez Németországon még eddig adó alá sem esik. Ebből könnyen megérthető az is, hogy az — azonnal ismertetendő — német cukor-enquête tanácskozmányának egyik kiváló tárgyát képezé a melasse külön megadóztatása, mi magában bizonyítja, hogy a répamegadóztatás a cukornál nem helyes adóalap, mert tárgyát ki sem meríti és nem csak eltitkolt praemiumot ad a legkülönbözőbb mértékben, nem csak az állam bevételeit teszi bizonytalanná, nemcsak a termelést és kivitelt mesterségesen fokozza, hanem egyszersmind a technikát is arra ösztönzi, a verseny által a gyárost arra kényszeríti, hogy az adó alól való kibuvást keresse és főleg melléktermékeiben vagy másod termékében attól egészen megszabaduljon. Ha csak az állam egy adó tetejébe, ugyanazon termékre nézve, egy második adót — hasonló egyenlőtlenséggel és változatosságnak kitett sikerrel — meg nem kísért. Ez kitűnt az 1883-ik évi német cukor-enquête tanácskozásaiból és így ezt a tárggyal kapcsolatosan már itt

constatálni kívántam, mert itt a külön melasse-adó sokat vitatták és nehezen vetették el.

Másfelől el kell ismerni, hogy a német cukor-ipar fejlődésében van egészséges mozzanat is. És ez annak a mezőgazdasággal való igen tanulságos kapcsolatában áll. Mert Németországon a répatermelést 350,000 hectaron honosíták meg, (míg monarchiánkban 250,000 hectaron, Francia- és Oroszországban, Wolf szerint, 190—190 ezer hectaron termeltetik a répa) és másfelől a cukorgyártás hasznában directe is részesíté azt, mert *) igen sok helyen a répa fejében részben fix, részben változó osztalékot nyújt a gazdáknak a cukor-üzletből is és a gyárak saját répatermése az utóbbi (1874—1883) tíz év alatt 69·2 százalékról 47·2 százalékra ment le, míg a vett répa (és pedig most már kis gazdaktól is) 30·8 százalékról 52·8 százalékra emelkedett. Így a hulladék és takarmány is a gazdának marad, míg a gyárak bő trágyaanyagot, télen előleget és — napszámosoknak — foglalkozást is nyújtanak. Néhol előfordul a répa árának megszabása cukortartalom vagy a cukor-ár szerinti scala alapján is, azon czélból, hogy a gyáros és gazda közötti azon érdekellentét, mely szerint a gyáros kis és cukros, a gazda nagy és vizenyős répát iparkodik nyerni, az érdeksolidaritás által kiegyenlítse. És e módozatoknak van is hatása, főleg miután a magot a gyárak választják meg és osztják ki. De tagadhatatlan, hogy ez az ellentét akkor, midőn a gyárost az adórendszer bizonyos mértékig fölmenti a répaválogatás kényszerűsége alól és a nagy mennyiség földolgozására ösztönzi, kevésbé küszöbölhető ki, még a főntebb említett valóban gyakorlati és tanulságos combinatiók segédelmével is. Komoly kísérlet e tekintetben volt az, melyet Schultz meg is tett Querfurtban és indítványba is hozott,**) hogy tudniillik a répa cukortartalma szerint vásároltassék. De maga a vágás formájában, a kúpos vagy lapos metélésben, a különböző répák keverésében annyi mesterséges cautelát és hosszadalmas eljárást ajánlott, hogy gyakorlatinak az alig mondható. Maga huszonnégyféle apparatusot alkalmazott. Ha eljárása alkalmazható volna, annak

*) *Entwurf eines Gesetzes, betreffend die Besteuerung des Zuckers, sowie Bericht der Zuckerenquete-Commission.* Berlin, 1886.

***) Jelentése. Scheibler: *Neue Zeitschrift für Rübenzucker-Industrie* jelent meg 1886 nyarán.

még az a következménye is lenne, hogy a répának időközben való czukorveszteségét a gazda azon mértékben viselné, minél későbbben szállítaná be vagy fogadnák el répáját.

A német czukor-enquête — mint nagy aparatussal elkészített és már idézett jelentése bizonyítja — a német adórendszer minden hiányát őszintén föltárta, de megállapodásaiban nem bírt azon határozottsággal és őszinteséggel, melylyel fejtegetéseiben. Így mindjárt a czukor előállítására nézve, még a hivatalos átlagok is, 10'493—10'618 (a szerint, a mint melasse földolgozó vagy a nélküli gyáraktól vétettek) métermázsa répát mutattak föl szükségesnek egy métermázsa 93'75 polarisationalis százaléku czukor előállítására (az 1880—1883 három évi átlagban) és mégis 10'75 métermázst javasolt az adó alapjául. Minthogy azonban az 1880—1885 öt évi átlag 10'04, az 1875—1885 tíz évi átlag 10'47 métermázst ad, a kormány javaslatában 10'50 volt indokoltnak mondva. És hogy ez is elmarad a valóságtól, azt főntebb közölt adataink alapján bátran állíthatjuk. De a birodalmi gyűlés ezt sem fogadta el. Mert úgy az 1883 július 7-iki, mint az 1885 május 13-iki törvény tulajdonképen csak évről évre hosszabbítják meg a provisoriumot, a régi alapon, a kiviteli adó visszatérítés némi módosításával és így ez intézkedésekben a régi alaphiba megmaradt, a lappangó és egyenlőtlen præmium föntartatott, a melasse földolgozása adómentesen hagyatott és így e két tényező segítségével a czukortermék nagy része adómentes egészben, átlag pedig kivitelénél túlságosan jutalmazva maradt, tehát elmondhatjuk, hogy az adózás régi hibái megmaradtak és ezekkel szemben az a csekély változtatás, hogy a répa adója 10 pfenniggel emeltetett, hogy az adóvisszatérítés a 90 fokú czukorra 18 márka, a 98 fokúra 20 márka 80 pfennigben állapítatott meg, reformnak és orvoslásnak épen nem mondható. Annál kevésbbé, mert midőn a kormány az enquête javaslatai alapján az adó fokozásában és az adóvisszatérítés megszorításában tovább akart menni, javaslata el nem fogadtatott.

Ezen a téren tehát a német enquête jó és hasznos eredményt föl nem mutat. Pedig a württembergi királyi biztos (a szászországi előnyös répatermelési viszonyok közt levő és az általános rendszerhez épen ezért ragaszkodó gyárasokkal szemben) tüzetes indokolás kíséretében, javasolta a terményadó behozatalát, mint egyedül igazságos, a közgazdasági és pénz-

ügyi érdekeknek megfelelő adót. Előadta, hogy ez a rationabilis adó, mert a terméket adóztatja, az iparosok közötti egyenlőtlenségeket kiegyenlíti; a mezőgazdának szabadabb kezet ad, mert az égalj, talaj és művelési viszonyok tekintetében kedvezőtlenebb helyzetben levő gazdának is lehetővé teszi a répa-termelést, biztosítja az államnak jövedelmét, az ipart egészséges alapra fekteti, mert folytonos újításnak (és pedig csakis az adókijátszásra és így nem valami érdemleges technikai haladásra irányzott újításnak) szükségeivel összekötve nincs, a finomítást egészségesen mozdítja elő, mert adómentes nyers anyagot nyújt neki, a fogyasztási adó céljából is az adó-ellenőrzést biztossá teszi, az adót a fogyasztókra hárítja át, míg a répa-adónál könnyen visszaesik az (a speculációval) a gyárosra vagy (a répa árának lenyomásával) a gazdára. Nagy előnye a terményadónak továbbá az, hogy simúl a szükséghez: emelni és csökkenteni lehet tetszés szerint, ki nem játszható. Épen ezért a rendszer maradátságát ígér, tehát a legjobb.

Érdekes, hogy az ez indítványon kifejtett vitában érdemleges kifogás csak kettő hozatott föl ellene; az egyik az, hogy az érték és ipari viszonyokban nagy változást, eltolást idézne elő, a másik az, hogy míg a többi államok a nagykiviteli præmiumokat (részben épen az adórendszerök segédelmével) föntartják, örültség lenne Németországtól, ezzel szakítani. De ezzel szemben megjegyezhetjük, hogy a befektetés és ellenőrzés nehézségei csak egyszer fordulnak elő, és orvosolná a rendszer, a régi adó mellett keletkezett és szaporodó sok visszásságot, a præmium pedig nem okvetetlenül szüntetendő meg terményadóval sem, tehát a külfölddel a verseny föntartható csak az — belforgalomban is — adó alól való kibúvásban rejlő lappangó præmium, a maga kiszámíthatatlan mennyiségével és hatásával nem fér meg azzal.

A német enquête negyvenhét szakértőjéből azonban csak tizenhárom nyilatkozott — és ezek közül is többen csak föntartással — a terményadó mellett; hanem azt mégis ki kell emelni, hogy a délnémet küldöttek, mind a württembergi indítvány mellett szólottak és szavaztak.

A szakértők közt — a dolog természete szerint, az érdekeltek számosan voltak, és ezek a *Denkschrift des Vereins für die Rübenzucker-Industrie des deutschen Reichs* czímen kibó-

csátott munkálatban már előzetesen kifejték érveiket, melyeket az enquêteon csak röviden ismételtek. *)

Azonban kötelességem kiemelni, hogy két technikai természetű ellenvetést is hoztak föl a német enquêteon a cukortermény-adó ellen. Az egyik az, hogy a különböző finomságú cukrot, a polarisatio csalékony mértéke szerint sem lehet igazságosan megadóztatni. De ez ellenvetés a sokkal egyenlőbb termény ellen sokkal kevésbé áll meg, mint a répa, vagy lé még különbözőbb minőségű megadóztatása ellen, főleg ha akár egyik, akár másik, akár pedig feltöltési edények átalányoztatnak, mert ezeknél összehasonlíthatatlanul többféle érték és eredmény esik ugyanazon adóteher alá. Különböznél is a forgalomban előforduló 90, 93 és 98 fokú cukornak értéke közt sokkal jelentéktelenebb a különbség, hogy sem igazságosabb ne lenne az erre vetett adó, még akkor is, ha egy tételből állana az, és nem is idomúlna a polarizationalis fokhoz, mint a répa bármely formájú megadóztatása.

A másik kifogás az, hogy a technika haladása nincs úgy előmozdítva, úgy szólván kihíva, a terményadó mellett, mint az átalány-rendszerrel. Ez igaz, nem a nemzetgazdasági természetes haladás által követelt vagy annak szolgáló technikai tökéletesítés van ez alsó rendszer által elzárva, hanem az a sok erő- és pénzpazarlással járó és folytonos változást, újabb és újabb meddő költséget okozó haladás, mely nem az ipar tökéletesítését, hanem az adó kijátszását tűzte ki föladataiúl, és, azt hiszszük; hogy ennek elmaradása, nem komoly veszteség.

Nem akarom a német enquête alkalmával fölmerült különböző terveket egyenként bírálni. A léadó, az adó contingentálás, a külön melasse-adó szóba jöttek, de sok erőfeszítésre, hosszasabb megvitatásra egyiket sem érdekesíték. A melasse-adóra vonatkozólag már nyilatkoztam, tehát az enquêteon fölmerült eszmékből még csak az adócontingentálást kell — mint reánk nézve tanúlságost — kiemelnem, mert a contingentálással járó utófizetéseket és ezzel járó üzleti bizonytalanságot (kivivő és belföldön eladó gyárosokra nézve) aránytalan megterhelhetést ép úgy kifejték ez enquêteon, mint a hogy azt érzik a mi gyárosaink. Hacke, Cunze, Treutler, Lan-

*) L. e *Denkschrift* alapos bírálatát a *Frankfurter Zeitung* 1883 9. és 10. számainak mellékletén.

gen, dr. Reichardt, Rabbethge, Klein, Wanzlebən stb. mind e terv ellen nyilatkoztak. Csak némely szakértő (például Maquet, Vibraus, Latzel, Reinman, stb., köztök Görtz, Herbettz is, kiknek röpiratai nevezetesen) engedtek meg annyit, hogy egy időre lehetne azt alkalmazni. Egyetlen szakértő, Martin, tartá azt végleges rendszerképen is elfogadhatónak. De a vége a tárgyalásnak az volt, hogy azon indítvány, miszerint az adó 60 millió márkában contingentáltassék, elvettetett.

Igaz, hogy a kritika és a mozgalom a német cukoradó reformja iránt az irodalomban és politikai világban inkább pénzügyi, mint közgazdasági szempontokból indult ki. Mert az általános rendszer nemcsak azt idézte elő, hogy a kiviteli præmium Wolf szerint 3 márka 25 pfennig, más számítás szerint 2 márka 40 pfennig lévén, a kincstár jövedelme e czímen apadt; de igen helyesen figyelmeztette Salomon *) a kormányt és közönséget arra is, hogy a belfogyasztásnál is jelentékeny adó-megtakarítást érnek el e rendszer által a gyárosok. Salomon azt bizonyítja, hogy ezek minden mázsa cukor után a különböző években 60·8 pfennigtől egész 157·6 pfennigig takarítanak meg és e czímen a kincstár vesztesége évenként 9—10 millió márkára megy. Ez azért figyelemre méltó megjegyzés, mert minden általános rendszernél előforduló jelenséget constatált, és míg egyfelől a gyárosok nagyon egyenlőtlen megterheltetését — répaminőség, fölszerelés szerint — úgy a különböző években, mint a különböző gyárak közt fejezi ki, egyúttal a fogyasztó közönség részéről oly adófizetést tár föl, mely nem az államkincstárba, hanem a gyárosok zsebébe megy.

Nem volt a német cukor-enquêtának az a hatása — mint már érintém — mit tőle várni lehetett volna azért, mert az érdekeltek leszavazták az egyedül helyes terményadó eszméjét, mert még az enquête által elfogadhatónak tartott tételek sem vitettek keresztül a régi adórendszerben, de azért a kormánynak — bár 1884-ik évi javaslata megbukott — némi megszorításokat, — a célból, hogy a præmium korlátoltassék — sikerült két ízben keresztül vinni.

1883 szeptember 1-től (július 7-ki törvény) 40 pfenniggel leszállítá a visszatérítést, tehát 9 márkában, illetőleg (kandis, kenyérezukorra) 11 márka 10 pfennig és (többi cukorra) 10

*) *Die Zuckersteuer-Frage*. Carl Salomon. Leipzig, 1883.

pfennigre szorította, mi 8·9 százaléknyi cukornyeredéket jelent a répából.*) Az 1886 június 1. törvény értelmében pedig a répa adóját 10 pfenniggel (1 márka 70-re) emelte; a bonificatiót az addigi magaslaton megtartá, azonban 1887 október 1-től — a másik két tételt — 21 márka 50 pfennigre, illetőleg 20 márka 15 pfennigre szállították le. Még nevezetesebb azonban azon intézkedése, hogy azon cukor polarisationalis fokát, mely bonificatióban egyáltalában részesülhet: 88 százalékról 90 százalékra emelte. Az 1886/7-ik évi campagnera 10·59 métermázsa vétetett föl 93·75 fokú nyers cukor előállítására; jövőre pedig 10·15 métermázsa van fölvéve, ez utóbbi 9·85 százaléknyi cukornyeredékeknek felel meg.

Mindebben némi erőfeszítés történik arra, hogy egyfelől a kiviteli præmium korlátoltassék, másfelől az adótétel és a gyártási eredmény a valóságnak megfelelőbbé tétessék. De míg egyfelől a főntebb említett tételek is elmaradnak a valótól, másfelől az átalányozási rendszer természetes hatását és eszközeit az adó alól való kibuvás tekintetében meg nem változtatják.

Különben érzi ezt Németországban nem csak a szakirodalom,**) hanem a kormány és törvényhozás is, mert intézkedéseiben világosan kimondja, hogy provisoriumnak tekinti a helyzetet; nem bízik apróbb módosításainak sikerében, azokat évenként módosítja és végleges megoldásnak nem tekinti. Időközben folytatta a kormány tanulmányait és egy legújabb hír szerint a répaadót megszorításókkal fön akarja ugyan tartani, de egyúttal cukorfogyasztási adót kíván életbe léptetni. — És csakugyan az előzetes intézkedések is arra mutatnak, hogy vagy a terményadóra vagy ilyen külön fogyasztási adóra készül, mert úgy az 1883-ik mint az 1884-ik évi törvényekben a termény és a készletek bevallása a gyárosoknak kötelességévé van téve, meg van nekik hagyva a gyártási eredményekről való külön könyvvitel és ez még a melasse-földolgozó és keményítő cukrot és más cukrot előállító gyáraknak is meg van rendelve. Ez nem az átalányrendszer követelménye, ezzel épen annak titkait akarják kitudni és ellenőrizni. De a nélkül, hogy a hír szerinti tények bírálatába szándékoznám bocsátkozni,

*) *Die Rübenzucker-Steuer des deutschen Reichs.* Von Troje. Harburg a. d. Elbe.

***) L. Scheibler lapját; Wittek, Görtz, Salomon műveit.

azt meg kell jegyezni — nekünk is van erről tapasztalásunk — hogy külön fogyasztási adóval a gyártási adórendszer semmiféle hátránya — értem ezt pénzügyi és közgazdasági tekintetben egyaránt — orvosolva, elhárítva a legkisebb mértékben sem lesz. Az adómentes termelés, a præmium marad úgy, a mint volt a gyáros; különböző előnyeit élvezi, csak a fogyasztó közönség fizet — méltányosan — de nem az egész cukortermelés, csak egy kis része (fogyasztása) után, adót.*)

Sajátságos dolog, hogy Franciaország ellenkező adó rendszerről, a termény-adónál — mint azonnal látni fogjuk — áttérve a répaadóztatás átalány-rendszerére, az állami jövedelmekben e czímen — épen az új rendszer alatt — beálló csökkenés miatt, szintén az 1887-ik évre rendkívüli adót volt kénytelen a cukorra vetni, mi által szintén elismeré, hogy csak ez nyújtja a biztos adóalapot, noha a rendkívüli 10 frank adó ép oly egyoldalúan és igazságtalanul adóztatja a fogyasztókat — a répaadó-átalány minden pénzügyi hátrányának föntartásával — mint a hogy ez mutatkozni fog Németországban, ha a hír szerinti kétféle cukoradó életbe lép.

Franciaországban az 1864 május 7-iki törvény óta a terményadó volt érvényben. És pedig ekkor az 1860-ban életbe léptetett léadó-átalányból ment volt Franciaország erre a rendszerre át. Igaz, hogy a terményadó oly módon volt életbe léptetve, hogy inkább a finomító, mint a közönséges cukorgyáraknak kedvezett, mert a finomítók az excercise (szoros pénzügyi körülzárolás és fölügyelet) alkalmatlanságaitól föl voltak mentve és az adózás alapját a hiányos típusok (külszín után ítélő) rendszere képezte. Ez természetesen a gyárosokkal szemben a finomítók előnyét mozdította elő és ezenkívül a répa-termelés, valamint gyártás tökéletesbitésére alig történt valami Franciaországban. Maga az adórendszer csak két irányban javított, a mennyiben 1875-ben a típusokat megszüntették, de megtartották az osztályokat; 1880-ban pedig behozták a Sacharométer szerinti adózást. De ez a föntebbi anomaliákat meg nem szünteté. Minthogy pedig az 1880 július 19-ki törvényvel az adót (mely 1871—73-ban 73 franc 32 centimera emeltetett) egyszerre 44 százalékkal apaszták azon föltevésben, hogy a fogyasztás 4 év alatt 50 százalékkal fog növe-

*) Időközben e német törvényjavaslat tárgyalatott.

kedni, holott az csak 30 százalékkal emelkedett, igen természetes, hogy a pénzügyi eredmény is kedvezőtlené vált legalább az előirányzattal szemben. Ehhez járult az a körülmény, hogy — mint láttuk — Németország, főleg az 1874. 5-ik évtől erősen kifejté külföldi versenyét az angol, román és más piacokon, melyekre Franciaország dolgozott, mi természetesebb tehát, hogy az iparosok ép úgy, mint az állam, a termény-adórendszerben keresték azt a hibát, illetőleg azon okokat, melyek Franciaország iparának stagnálását és versenyképességének és jövedelmeinek csökkenését idézték elő, pedig az adórendszernek nem lényegében, hanem hiányaiban és annak kezelésében (præmiumnak nem kellő szabályozása és adó leszállítása) volt a baj; ez valamint a francia iparosok és gazdáknak minden újítás elleni magatartása bőségesen megadja a francia cukoripar és jövedelem kedvezőtlen helyzetének magyarázatát.

Különbön sem nevezhető az nagyon kedvezőtlennek, mert ha Franciaországnak 1870-ben volt 482 gyára és ezek termeltek 282,109 tonna cukrot, és 1880-ban volt 494 gyára, melyek 333,614 tonna cukrot termeltek, ez a fejlődés a terményadó érvénye alatt állott be, még pedig oly időben, mikor már a német — ellenkező adórendszer mellett kifejlett — verseny erősen éreztette hatását. Igaz, hogy a francia cukoripar időközben, 1874/5-ben, érte el tetőpontját, mikor 525 gyár 462,000 tonnát termelt és 1884/5-ben már csak 449 gyár 310,000 tonnát képes előállítani. De ezt az illető évek különböző (kedvező és kedvezőtlen) viszonyainak és a gyárosok rossz felszerelésének is kell tulajdonítani, a külföldiek időközben rohamosan tökéletesbített gyártási rendszere azokat jóval túlszárnyalván. Elég ennek bizonyítására azt fölemlítenem, hogy Franciaországban diffusionalis rendszerre csak 137 gyár van berendezve, hydraulikus szerkezetű 184 és még most is sajtolással dolgozik 162. Sőt az egyes gyárak a répalevet nagy messziségről csöveken át bocsátják a finomítóba; ilyen lé-statio van 137. Mindezen állapothoz járul az, hogy a répamag helyes megválasztása, a talaj kellő előkészítése meglehetősen el van hanyagolva Franciaországban; nem csuda tehát, ha itt nyernek legkevesebb cukrot, a nemzetközi versenyben szerepet játszó államok közt, a répából és (az exercise terhe is hozzájárulván) a kezelés a legköltésesebb. A cukornyeredék például 1884. 5-ben volt (a répa mennyiségének) 11 és egy negyed százaléka monar-

chiánkban és Németországon, és csak 6·87 százalék Franciaországban; bár ez még haladást jelez 1882/3-hoz képest, mikor 6·6 százalék volt a cukornyeredék, és a cukor métermázsájának átlag előállítás költsége 40·35 frankra tétetett.

De ezek a tények és adatok eléggé bizonyítják azt is, hogy nem a terményadó-rendszer, hanem annak hiányai és a közgazdasági tényezők voltak befolyással arra, hogy a francia cukoripar nem fejlődött úgy, mint a német és osztrák, versenyképességét pedig (a mennyiben a termelés tökélyein kívül a praemiumok is előmozdíthatják) ezeknek terményadó mellett is lehető biztosításával (míg ez anomalia más államok részéről is föntartatik) elő lehet mozdítani.

De a francia cukorgyárosok a kedvezőtlen helyzetet az adó-rendszer ellen zsákmányolták ki. Minthogy pedig a pénzügyi érdekek is a változás mellett szólottak, megindult annak előkészítése.

A gyárosoknak Amiensben 1883-ban tartott congressusán a vélemények nagyon elágaztak volt. 115 gyár nem nyilatkozott az adóreformról; 160 gyár egységes terményadó mellett nyilatkozott 25 frank tétellel (tehát a nyers és finomított cukor adójának egyenlővé tétele és 40 frankról leszállítása mellett), 107 gyár a répaadót ajánlotta; 42 gyár a feltöltés megadóztatása és 3 a terménynek minden stadiumban való megadóztatása mellett nyilatkozott. Ebből tehát a terményadó elleni fordulatot még nem lehet kiolvasni, legföljebb zavart és bizonytalanságot.

Ezután következett a «Conseil Superieur de l'agriculture» által kiküldött bizottság tanácskozása és véleménye, mely az ipar hátrányát, főleg a rossz, kevés cukortartalmú répában látta és az adórendszer tekintetében a segítséget vagy a répaadóban, vagy lé-adóban kereste, és a léadó mellett nyilatkozott azon indokból, hogy a répaadó az ipari viszonyokban igen nagy fölfordulást idézne elő. Később a gyárosok egy része ehhez a véleményhez csatlakozott, míg — még később — átsapott egyenesen a répaadóhoz.

Ily körülmények közt került Robert indítványa a répaadó behozatalára vonatkozólag, 1884 márcziusban a parlament elé. Nagy vita volt, de a többség úgy a képviselőházban, mint a senatusban a mellett nyilatkozott és ebből lett az 1884 július 10-ki törvény, mely a répaadót és átalányozást egyelőre facultative behozta, 20 évi terményadó-rendszer után, Franciaországba is. Az adótétel a cukorra 50—53 frank 50 centimeban

állapítottatott meg; a szesztermelésre nem használt melassera, ha legalább 50 százalék cukrot tartalmaz, 15 frank adó rovatott, ha ennél több annak cukortartalma, 32 frankban állapítottatott az meg. A répaadó abban tör útat magának, hogy minden gyárosnak szabadságára van hagyva átalányozással egész üzemet megváltani és pedig a földogozandó répa mennyisége alapján, úgy hogy diffusio mellett 6 százalék, sajtó gyáraknál 5 százalék cukortermék vétetett föl, a répa után azonban a terményaló mellett maradó (nem átalányozó) gyáraknak is az 1884. 5—1885. 6—1886/7-ki campagneokban, összes gyártmányukból veszteség címén 8 százalék leengedés adatott, 1887 szeptember 1-jére pedig, az összes gyárakban, a répaadó kötelezőnek mondatott ki. Azonban a cukor-nyeredékben emelkedő skala vétetett föl és pedig az 1887. 8-ki campagne-ra 6.250, 1888. 9-re 6 egy fél, 1889. 90-re 6.750, 1890. 1-ben 7 százalékban állapítottatott meg a répából a cukornyeredék. Még két oly kivételes rendszabály léptettetett életbe, mely erősen védvamos jellegű; az egyik abban áll, hogy a gyarmatokról behozandó cukorból — veszteség címén — 12 százalék leengedés adatott; (ez később 24 százalékra emeltetett); a másik az, hogy az Európából behozott idegen cukorra egy vissza nem térítendő 7 százalék surtaxe (pótlék) vettetett ki.

Mindez egyenesen a cukorgyárosok és pedig a nyers cukor előállítók érdekében történt. Mert az a 10 finomító, mely Franciaországban mintegy öt és egyharmad millió métermázsa nyers cukrot dolgozott föl, a melyből mintegy egy millió métermázsat Németországból, monarchiánkból és Belgiumból hozott volt be, a 7 frank vámpótlék által a nyers cukor gyárosok javára terhelte meg.

Nyilvánul a védelem, az adó-átalányozás alapjául fölvevett eredményekben is. Mert ha a főntebb finomított cukorban kifejezett adóalapokat nyers cukorra visszük vissza, kitűnik, hogy az 1884-ik évi törvény sajtógyáraknál 5.68 százalék és diffusionál 6.62 százalékra vette föl a répából a cukor-eredményt, a mi azt teszi, hogy a törvény azon föltevésből indult ki, miszerint 17.6, illetőleg 15 métermázsa répa kell egy métermázsa cukor előállítására. Pedig nemcsak a német törvény vesz föl 11.75 illetőleg (újabbán 10.75) métermázsat, nemcsak Németországon és monarchiánkban a valódi eredmény csaknem két akkora, mint a franczia adóalap, de rögtön a törvény

életbe lépte után, az 1884/5-ik évi campagneban, a francia gyárok 1.222,905 métermázsa czukrot állítottak elő és csak 946,953 métermázsa után fizettek adót és a tényleges előállításnál egy métermázsa czukorra csak 12·7 métermázsa répara volt szükségök. Kitűnik ebből, hogy mekkora (az adónak 20 százalékát meghaladó) præmium van a francia gyárosok rendelkezésére, már magában az adóalapnak fölvételében, de egyszersmind ugyanez magának a francia termelésnek a különböző répaminőségű vidékek szerint való megzavarását és hátrányát, egyenlőtlenségét fejleszt ki, a minthogy már is constatálják, hogy Franciaország régi czukorvidékei, a departement du Nord és Pas de Calais, szenvednek e verseny alatt.

Mielőtt tovább mennénk, föl kell említenem a pénzügyi eredményeket. Franciaország adó- és vámbevétele a czukorból volt :

1881-ben :	133.697,945 frank.
1882-ben :	145.746,506 «
1883-ban :	146.162,739 «
1884-ben :	159.775,000 «

Tehát az adó leszállításával nem járt ugyan oly gyors emelkedés, mint számíták, de mégis folytonosan emelkedett e címeken a francia állam jövedelme oly időben, mikor Németországon, mint láttuk, tetemesen csökkent és monarchiánkban csak a contigentálás menté meg a jövedelmet, még pedig oly furcsán, hogy sokszor csak az adó egész összegének vagy nagy részének pótfizetés útján való behajtása vált szükségessé. Tehát e tekintetben magára az adórendszerre Franciaország nem panaszkodhatik.

Most lássuk az új adórendszernek következményeit. Bár rövid két év tapasztalata áll rendelkezésünkre, de fölötte érdekes és tanulságos az. A gyárok gyorsan mentek át a répa átalányozásra. Már az 1884/5-ik évi campagneban 307 gyár fogadta azt el és csak 142 maradt meg a terményadó mellett; az 1885/6-ik évi campagneban 325 fogadta el a répaadót és csak 88 maradt a terményadó mellett; 1886/7-ben pedig 391 fogadta el a répaadót és 7 maradt a terményadóval. Ezt nagy előnynek tartják és maga a kormány egyik újabb törvényjavaslatának indokolásában *) annak hirdeti. Pedig annak kiinduláspontja

*) *Projet de loi sur le régime des sucres Annexe au Procès verbal de la Seance de 14. Fevrier 1887.*

a gyárak apadása az új rendszer alatt is folyt tovább, mert míg 1884-ben még 449 gyár működött, 1886/7-ben már mindössze csak 398 gyár volt működésben. Tehát e tekintetben az ipar hanyatlása meg nem akadályoztatott.

Az természetes, hogy az új adórendszer nagy kedvezményét és részben élvezhető mentességet, a megélhető gyárak fölhasználják, de ez még nemzetgazdasági szempontból sem bizonyítja helyességet, mely szempont a gyárak fejlődését és terjedését, nem pedig apadását és külön javadalmazását tüzi ki föladatúl.

Hogy milyen praemium van ebben az adórendszerben, illetőleg ebben az adófölvételben a gyárakra nézve, azt hivatalosan a francia kormány legutóbbi — már idézett — törvényjavaslatának indokolásában előadja, mikor megállapítja, hogy az 1884/5-ik évi campagneban 7·27 százalék, az 1885, 6-iki campagneban 8·12 százalék volt a répa tényleges cukor-eredménye és így 100 kilo cukor praemia 11·23 — illetőleg 15·60 frank volt. Pedig ez hivatalos átlag, melynek keretében sokkal nagyobb előnyök és kedvezmények rejlenek. Minthogy pedig az 1886/7-ik évi campagne eddigi eredményét a közvetett adók igazgatósága 9 százalékban mutatja be, kitűnik, hogy az új adórendszer alatt folytonosan nőtt a gyárosok előnye. És ennek az eredménynek, természetesen, a gyárosok örülnek, a kormány pedig ezek nyomása alatt «tapsol» (mint indokolásában mondja) annak. De fájdalommal teszi hozzá, hogy az adónak 10 frankkal emelése távolról sem kárpótolta az állampénztárt az e czímen beállott veszteségekért. Annyira nem, hogy az 1886/7-ik évi campagneban már a 4 millió métermázsa finomított beltermékből 1.640,000 métermázsa cukor (a kormány hivatalos jelentése szerint) kivonta magát az adózás alól és e czímen az államkincstár vesztesége 60 millió frankra fog menni.

Ennek daczára a kormány kijelenti, hogy az 1884-ik évi törvény alapelvét érinteni nem szabad. Azonban a cukoreredéknek azonnal való fölemelését javasolja és pedig a legközelebbi campagnera 7 százalékra és azontúl évenként: 0·25 százalékkal való fokozását, úgy hogy az 1890, 1-ben 7·75 százalékra emelkednék. Hogy ez mennyire hiányos és fél rendszabály, azt magának a kormánynak főntebb idézett adatai bizonyítják; hisz e fokozatban a legmagasabb, mely a 4-ik campagneban lenne elérve, kisebb, mint az 1885/6-ik évi cam-

pagneban hivatalosan megállapított tényleg elért átlageredmény, a mennyiben ez 8·12 százalék volt és a két legközelebbi cam-pagnera fölött adóalap pedig kisebb, mint a két év előtt már elért eredmény. Hogy a németországi és osztrák-magyar eredményektől még jóval messzibb marad el, azt nem is kell bizonyítgatnom.

De ennek a kérdésnek kritikájával most védelmi irányba terelt francia kormány nem törődött, csak azon pénzügyi hátrány elhárítására gondolt, mely ez adórendszerrel összekötetésben állott. A keletkezett hiányt a cukoradóban pótolni kellett. E célból egy külön, kivételes intézkedéshez folyamodott. Az 1887-ik év folyamára kivételesen a cukoradót 20 százalékkal (10 frankkal) emelte, még pedig, merő ellentétben az egész rendszerrel, az összes cukorkészletet ez adó alá vonta, tehát (a kormány javaslata szerint 10 métermázsánál a pénzügyi bizottság módosítása következtében 5 métermázsánál kisebb mennyiség, illetőleg készlet nem jön tekintetbe) a kereskedők-nél és gyárosoknál levő összes készlet 10 frank külön adó alá vettetett. Fölvetette ugyan a pénzügyi bizottság jelentésében*) azt a helyes kérdést, hogy «méltányos-e habár csak pillanatnyira is, a fogyasztót igénybe venni azon célból, hogy pótolja azon hiányt, mely a belföldi és gyarmati cukoriparnak az 1884. és 1886-ik évi törvények által nyújtott védelemből keletkezik», de a bizottság is, a törvényhozás is, túltették magokat ezen a kérdésen. Pedig ez a dolog sarkpontja, mert ebben az egy kérdésben benne van az egész adórendszer közgazdasági és pénzügyi szempontból való elítélése. Mert olyan adó, mely alól az adóalap kivonható és melyből származó teher hivatalosan rovatik ki másokra, önmagában van elítélve, és olyan pénzügyi forrás, melyet másunnan kell megtölteni, magában véve helytelenül van fölnyitva és kezelve.

Igaz, hogy a francia kamara pénzügyi bizottsága azt mondja, hogy elviselhetik a fogyasztók az ily rendkívüli módon kivetett adót, mert a cukor ára épen az új adórendszer következtében lement és ha a pótagó azt 90 frankról 100 frankra

*) *Rapport présente au nom de la commission du budget Chargé d'examiner le projet de loi tendant a l'établissement immédiat d'une taxe complémentaire de dix francs par 100 kilogrammes sur les sucres de toute espèce et de toute origine.* Par M. Wilson.

emeli, akkor is az 1885-ik évi árnál 3 frank 64 centimeal, az 1884-ik évinél 3 frank 33 centimeal, az 1883-ik évi árnál 4 frank 60 centimeal, az 1882-ik évinél 10 frank 35 centimeal, az 1881-ik évinél 12 frank 35 centimeal olcsóbb lesz; de ez a kérdés érdemére nem válasz. Lehet igazolni a cukorfogyasztás megadóztatását az árviszonyokkal (melyek egyébiránt másutt sem voltak jobbak, tehát nem a francia adórendszer-változtatásnak tulajdonítandók), de nem lehet azzal a cukorgyári adórendszer hiányát orvosolni, mert ha a cukrot csak úgy foghatja adó alá Franciaország, ha a készleteket adóztatja meg, akkor a répa-átalánnyal hagyjon föl, vesse egész adóját a kész gyártmányra vagy épen kész árúra és így is azt igazolja, hogy mostani adórendszere rossz. Különbén maga is elismeri egyfelől az által, hogy correctivumot alkalmaz, másfelől az által, hogy ideiglenesen és minden évben változó méretekkal alkalmazza azt. Mert például a cukor-nyeredéknek évenként emelkedő skálája nem az illető év tényleges viszonyaira, hanem önkényes föltevésre és a protectio némi enyhítésére van alapítva. De hogy ez az adóalapnak kisiklását, annak ipari és pénzügyi hátrányait meg nem akadályozza, sőt — átalány-rendszer mellett, mindeniket csak fokozza, arról nekünk és Németországnak nagyon is bő tapasztalataink vannak. Mert az ipari tökéletesítés erőltetett fogásai minden évben újabb eszközöket és módokat szolgáltatnak az adó kijátszására; és hogy ez sem közgazdaságilag, sem pénzügyi szempontból nem egészséges fejlődés — mert még ugyanazon ország aránytalanságait is fejleszti és a nemzetközi versenyt beteges lázzá változtatja — azt már érintém.

Hogy monarchiánk adórendszerére és hazánk cukoradó-reformjára nézve a föntebbiekből a tanulságokat levonhassam és azokat alkalmazhassam, még röviden elő kell adnom Oroszország újabb intézkedéseit a cukoradó kérdésében. Előre kell bocsátanom, hogy Oroszországban úgy a gyártás mennyisége, mint az adó összege folyton emelkedik és különösen az 1880/1-ik évi campagnetól kezdve tetemesen szaporodott; csak a gyárak számában van némi hullámlás. Míg ugyanis:

1875/6-ban volt 254 gyár, mely előállított 9.507,105 pud (egy pud = 164 kilo) cukrot és fizetett 4.850,809 rubel adót,

1880/1-ben volt 236 gyár, mely előállított 12.399,897 pud cukrot és fizetett 3.590,772 rubel adót.

addig 1881/2-ben volt 235 gyár, mely előállított 15.936,714 pud cukrot, fizetett 7.962,258 rubel adót és

1884/5-ben volt 245 gyár, mely előállított 22.100,000 pud cukrot és fizetett 12.656,159 rubel adót; tehát az utóbbi négy év alatt az eredmény fölötte kedvező, pedig éppen ez idő alatt volt érvényben a terményadó, mely 1881-ben (május 12-ki törvény) hozatott be Oroszországba. Tehát a francziák azon okoskodása, hogy a mostani viszonyok között a terményadó mellett a cukor-ipar tönkre megy, Oroszország példája által van megczáfolva, sőt éppen ez ország tapasztalata czáfolja meg azon állításukat is, hogy a répatermelést és gazdasági gyártást rontja meg, mert míg 1881-ben 223,093 dessjaniteon termeltek Oroszországban répát, 1884/5-ben már 291,725 dessjanitra terjedt ki a répatermelés.

Igaz, hogy 1885/6-ban csak 241 gyár működött, de ezek 33.687,207 berkowetz répát dolgoztak föl és 2.364,199 pud finomított és 22.285,460 pud fehér cukrot állítottak elő és 12.258,500 rubel adót fizettek.

Azonban a speculatio Oroszországot is nagy cukor-crisisbe sodorta, de éppen ellenkező irányban, mint monarchiánkban és Franciaországban, míg ezekben ugyanis az adórendszer az árak csökkentését nagy mértékben előmozdította és az 1883/4-ik évi crisis jellege éppen az olcsó árakban nyilvánult, addig az Oroszországban az idegen cukrot teljesen kizáró magas (1885 június óta nyers cukorra 2·30 rubel és finomított cukorra 3·30 rubel a vám) védvámot arra használta föl a speculatio, hogy az árakat folytonosan fokozta, úgy hogy 1882-ben a cukor 71 százaléka speculansok kezében volt és 1883 márcziusban annak ára 8·40 rubelre csigáztatott föl. De ezt a magas árt föntartani nem lehet, beállott a reactio és folytonos hanyatlás következtében 1885 aprilisben, az ár 4 rubelre szállott le. Úgy, hogy a kiewiek kérelmére az 1885 augusztus 7-iki törvény az adó-visszatérítésen kívül 1 rubel præmiumot is adott a kivitelnek, melyet azonban a kormány két kikötéssel terhelt meg; egyfelől a gyárosok a kiviteli præmium összegét az 1885/6-ik és 1886/7-ik évi campagnekben megtéríteni tartoztak, másfelől a kivitelnek mennyisége, a 2 millió pudot meg nem haladhatta. Szóval egy-egy olyan provisiumot teremtett, mely nagyon is erőltetett módon markolt bele egy válság orvoslásába. De bizonyítja ez is azt, hogy terményadó mellett is

lehet azon mesterséges praemiumokat létesíteni, melyekért ragaszkodik a cukor-ipar sok helyen az olyan (átalány) adó-rendszerekhez, melyek részben (és a fejlődés arányában fokozott mértékben) az adó alól való kibúvást és az egyenlőtlen adóztatást lehetővé teszik. De a terményadónak még a legerőszakosabb védvamos és praemiosos irányzat mellett is megvan két jó és teljesen igazságos tulajdonsága; egyik az, hogy az államkinestárt csalódásnak és kijátszásnak ki nem teszi, másik az, hogy az egyenlőtlen adóztatást elő nem mozdítja.

Oroszország azonban a terményadót is egy olyan módosítással létesíté, melyet az újabb cukoradó-rendszerckből vett át. Ez abban áll, hogy az adótételt, az életbeléptetést követő legközelebbi évekre, bizonyos fokozatban szabta meg. Ugyanis egy pud cukorra 1881 augusztustól 1883 augusztusig 50 kopek, 1883-tól 1886 augusztusig 65 kopek, 1886-tól 1889 augusztusig 85 kopek és 1889-től kezdve 1 rubel adó van kivette. A régi rendszerrel azonban egy szép intézkedés szűnt meg, az tudniillik, hogy az ország föl volt osztva három zonára abból a czélből, hogy a répamennyiség, mely egy pud cukor előállítására szükséges, annak cukortartalma szerint, különböző százalékkal vétessék föl és pedig három osztályban: $6\frac{1}{2}$ —7— $7\frac{1}{2}$ százalékkal, sőt a különböző gyárak közt is különbség volt a mennyiben a diffuseurök és sajtógyárak előállítási képessége külön szabott meg és a gazdasági gyáraknál általában, a cukor-nyeredék egy fél százalékkal kevesebbre tétetett mindenik zonában. Ez intézkedések természetesen a terményadó mellett föntarthatók nem voltak, de az bizonyos, hogy érdekes kombinációkat képeznek és a zona-rendszer az esetben, ha monarchiánk a kötelező terményadót keresztül nem viszi, nálunk is alkalmazandó lenne, mint azt 1880 júniusban a képviselőházban indítványozni bátor voltam. Öröömre szolgál, hogy ez indítványomat egy olyan nagy tekintély, mint Wolf, zürichi tanár, figyelmére méltatta, és a kérdés megoldására monarchiánk számára alternatívának szintén elfogadja és helyesli.

Monarchiánknak mint a két felében és így hazánkban is, az átalányozásnak (pénzügyi és közigazdasági szempontból egyaránt) hátrányait mindenféle mechanikus és pénzügyi megszorításokkal és biztosítékokkal akarták a kormányok és törvényhozások megakadályozni és szűk korlátok közé szorítani. Úgy, hogy az iparnak fejlettsége és az intézkedések sokoldalú-

sága leginkább monarchiánkban bizonyítja be annak a tételnek igazságát, hogy nem ölthet az átalányozási rendszer oly formát és nem szorítható az oly korlátok közé, hogy közgazdasági hátrányai elenyésszenek és pénzügyi eredményei az államkincstárnak teljesen biztosítva legyenek.

Az 1880-ik évig a répamennyiség az egyes edények feltöltésénél, illetőleg ezek mértéke szerint volt a megadóztatás alapja és az átalánymegváltás mértéke. Ekkor alkalmazott a törvényhozás a diffuseurökre a feltöltéseket mesterségesen mérő eszközt, hogy így megakadályozza legalább az adó alól való kibúvás azon módját, hogy az edények (a gyártási mód szerint különböző arányban) gyorsan töltettek föl. E mértékek alapján a feltöltések száma is tekintetbe jött egyuttal azon célból is, hogy megakadályozzák a diffuseurök kisebbitése által elért roppant előnyöket, most ezek átlag ürmértéke (miután korábban csak ez volt az adóalap) az 1873/8-iki 13·9 hectoliterről 1879/80-ban már 6 hectoliterre szorítottatott le. Ily módon — a feltöltések számba vétele által — az ürmérték-adó lényegesen módosult.

De lényeges különbség volt az egyes feltöltések módjánál is arra nézve, hogy mennyi nyers anyag férjen egyszerre a diffuseurbe. Különbség az, ha vajon fölmelegítve vagy hidegen töltetik-e föl a répa, ha vajon nyomás alkalmaztatik-e vagy nem, ha vajon utántöltés fordul-e elő? Mindezt az 1882., 1883. és 1884-ben kibocsátott rendeletek szabályozták. És e három eset előfordulása vagy együttes alkalmazása szerint egy feltöltésre számítandó répamennyiség különbözőleg vagyis 46—69, illetőleg 80·2 kilóban vétetett föl.

Ezenkívül még két mechanikus kikötés, illetőleg adó ellenőrzési rendszabály alkalmaztatott. Ha egy telepen 9-nél kevesebb vagy 11-nél több diffuseur volt — az adótétel 25 százalékkal emeltetett. Ha a diffuseurök magassága apadt (a mi a kifőzést gyorsítja) szintén változott az adótétel, 75—70 centiméter magassággal 5 százalékkal, 70—65 centiméternél 7½ százalékkal és minden további 5 centiméter apadással 2½ százalékkal emelkedett az adó. A tischnovitzi (csehországi) gyárban alkalmazott (és erről elnevezett) diffuseurre még 9 százalék külön pótlék vettetett. És ezzel mégis 20 százalék adó-megtakarítás volt elérve. 1885-ben pedig az átalány-mennyiség 50—75—87½ kilogrammra emelkedett.

E tisztán technikai intézkedések a magok részletességében és — úgy szólván — specialitásában azért érdemelnek általánosabb figyelmet, mert sehol a törvényhozás és kormányzás ennyi fáradságot nem vett magának azon czélból, hogy az adóalapot megtartsa és azt arányosan adóztassa az átalányrendszer mellett is. A gyárak fölszerelésének tökélye ép úgy, mint az anyag volta, legalább physikai állapota, fokozatos mértékben vétetett tekintetbe.

De mindez nem vezetett célra. A fölvételeknek a tények nem feleltek meg. Így 1883/4-ik évi campagnera fölvelt 46 kilónyi répatöltés helyett, a szakértők már azon campagneban 55 kilónyi töltést állapítottak meg, az első osztályú répamelegítés és nyomás, valamint utántöltés nélkül dolgozó gyáraknál; a diffuseurök magassága és alakja utólérhetetlen változásokon ment át; az ellenőrzés épen a sokféle változó részletes rendszabály miatt hiányos maradt és a répa minősége sehol tekintetbe nem jött.

Azonban az államkincstárak legalább a pénzügyi eredményt akarták biztosítani és ezért fogadták el a kormányok és törvényhozások a kontingentálás rendszerét. Nem pénzügyi közegek találták ki e mesterséges rendszabályt; a gyárosok magok ajánlották azt, hogy az átalány-rendszert megmentsék. Alkalmazva van e rendszer — lé-adó mellett — Belgiumban is. Pénzügyi rendszabálynak sikeres is, mert a törvényben kikötött és a gyárosok által fedezendő összeg csakugyan befolyt az államkincstárakba, de nem biztosítja az az adórendszer hatályát és meg nem szünteti egyetlen hátrányát sem. Mert az 1880/1—1885/6-iki években a monarchiánk két felében biztosított adóösszeg csak kétszer (1881/2-ben és 1882/3-ban) folyt be az egyenes kivetés alapján; a többi években utánfizetéssel volt az csak biztosítható. Így például az 1884/5-ik évi campagneban a törvényben kikötött 11.600,000 forint nem csak be nem jött, még ezen fölül (vagy inkább alól) 445,051 forint hiány volt, tehát az egész adóösszeget kellett a campagne befejezése után, a gyárosoknak pótfizetéssel pótolni. Úgy, hogy egy métermázsza repára 27.75 krajczár utánfizetés esett. Ebben az adatban kifejezést nyer az egész adórendszer kritikája. Adótechnikai és közgazdasági szempontból ugyanis helytelen az, hogy a kivetett adó természetes alapján be nem szedhető, a pénzügyi biztosítékok daczára; hátrányos az hogy, a jövedel-

met csak pótfizetéssel lehet biztosítani, üzleti tekintetben pedig csaknem absurdum és minden szilárd kezelést és számítást kijátszó tény az, hogy az egész üzleti évben, se a répvásárlásnál, se földolgozásánál és czukor-eladásnál nem tudhatja a gyáros, hogy üzletét milyen teher terheli. Ezt az osztrák gyárosok 1886 április 11- és 28-iki gyűlésén, Prágában is több oldalról bizonyították.*) Halomra dönt ez minden combinatiót és azonkívül a fölszerelés, anyagkülönbség minden egyenlőtlenlétséget teljes mértékben föntartja. Hogy pedig a természetes közgazdasági, ipari fejlődést meterségesen téríti el útjáról, azt bizonyítják az adó céljából előszabott technikai rendszabályok békói, melyek hogy a termelés és fogyasztás fejlődésében sem részesítik az államot, az is kétségtelen és ezenkívül a mesterséges árszabás és üzleti speculatio minden baját nem csak lehetővé teszik, hanem úgy szólván előidézik és általánosítják.

Ha az adótétel 1875 óta 73 krajczáról 80 kraczárra emeltetett is egy métermázsa répa után és az adóvisszatérítésben, az 1880-ban életbeléptetett, hármasszázalékos (92—88, 94¹/₂—92 és 99 fél százaléknál magasabb foktartalom szerint) 8—9 forint 40 és 9 forint 55 krajczárban megállapítva, szintén arra volt irányozva, hogy arányosabbá és kijátszhatatlanná tétessék az adóteher, illetőleg kiviteli præmium; ez az adórendszer ferdeségein nem változtatott semmit. Az üzleti dolgokban különben is, az újabb idő tömeges termelésénél vagy szerepet játszó speculatio és túltermelés az ily adórendszer által nagy mértékben mozdítottatott elő; hisz az sem áll egyébből, mint combinatióból és hitelezésből; az adót az állam hitelezi és a gyáros — túltermelésre és erőltetett kivitelre van ösztönözve, az adó alól való kibuvás és a kiviteli præmiumnak ennek megfelelő emelkedése által. Így nem csoda, ha nem ugyan nálunk, mert nálunk czukorpiacz nincs, de Csehországban 1833/4-ben a legnagyobb czukorválságok egyike tört ki. Melyet nem egy év túltermelése, hanem egy pár év fokozódó mennyiségű készlete idézett elő oly mértékben, hogy míg a 88 százalékos czukor ára 1881/2-ben 34.15 forint volt, 1882/3-ban 31 forint 78 krajczár 1883 szeptemberben 32 forint, 1883 novemberben

*) *Stenographisches Protokoll der Berathungen der österreichisch-ungarischen Zucker-Fabrikanten in den Versammlungen am 10. und 28. April 1886 in Prag.*

30 forint 5 krajczár 1884 januárban 28 forint 64 krajczár, márcziusban 28 forint 31 krajczár, májusban 26 forint 17 krajczár volt.

Ezután az ár kezdett javúlni egy kissé; júliusban 30 forint lévén, de szeptemberben még nagyobb hanyatlás állott be: 22 forint 6 krajczár, novemberben 20 forint 56 krajczár és deczemberben 19 forint 47 krajczár volt a czukor ára; ezután lassan emelkedett az, 1885-ben 20 forint 16 krajczárra, márcziusban 22 forint 36 krajczár, májusban 26 forint 55, júliusban 27 forint 26 krajczárra. Láttuk, hogy érezhető volt ez a válság Oroszországban, Franciaországban és Németországon is, tehát a legkülönbözőbb adórendszerek mellett, sőt ennek legfőbb tényezőjéül, Németország termelésének fokozását (1881-től 1885-ig 5 millió métermázsával emelkedett Németország czukortermelése) hozták föl, tehát nemzetközi és más ipari termelésnél is időnként mutatkozó jelenséggel volt dolgunk; nem is lehet első sorban vagy kizárólag miatta egy adórendszert felelőssé tenni; de hogy az átalányozási rendszer is előmozdítja azt, az csalékony természetében van és épen a főntebb előadott eset is bizonyítja, mert Németország és az osztrák-magyar monarchia túltermelésének volt tulajdonítandó a válság és ebben nagy része volt az adórendszernek is.

Természetes tehát, hogy már 1880-ban az osztrák parlament kormányát utasítá, hogy még 1881-ben nyújtson be a czukortermény-adóról javaslatot, hogy az 1886/7-ben már érvénybe lépjen, és magok a szakértő érdekeltek még akkor is, midőn az osztrák és magyar kormányok ilyen javaslatot a múlt évi májusban a törvényhozásoknak benyújtottak, nem ennek eszméjét és rendszerét, hanem egyes tételeit támadták meg, melyeknek fejtegetése föladatomon kívül áll.

Az új javaslatok magát a czukrot 10 forint egységes adóval terhelik, de egyúttal nyíltan főntartják — mit a mostani nemzetközi viszonyok kényszerítő szükséggé tesznek — a kiviteli præmiumokat is, még pedig a polarisationalis foktartalom szerint, három (1 forint 16 krajczár 1 forint 26 krajczár 1 forint 55 krajczár) összegben; azonban az így nyújtott præmium összegét egy évre 4 millióban szabják meg az egész monarchia részéről. Ez utóbbi önkényes és tisztán a pénzügyi megkárosozás szempontjából sugalmazott rendszabály, mely tisztán becslés dolga, úgy szólván mechanikus korlátot képez. tehát az adó-

rendszerrel egyáltalában semmi kapcsolatban nem áll, és így tudományos elbírálás tárgyát sem képezheti, mert tudományos alappal és indokkal egyáltalában nem bír. De maga a terményadó rendszere, mint — azt hiszem bebizonyítám — a legkülönbözőbb országok eltérő rendszerekből folyó tapasztalatai bizonyítják, egyedül marad meg mint igazságos; a répa — talajból és égaljból származó — különböző természeti előnyeit kiegyenlítő, az ipari fejlődést és combinatiót biztos alapra fektető és a teherviselésnek a termeléshez simuló és így minden mesterséges és erőltetett ipari, közgazdasági és pénzügyi speculációnak elejét vevő rendszer, mely e mellett még azon két nagy pénzügyi előnnyel is bír, hogy egyfelől, a gyárostól nem a nyers anyag földolgozása kezdetén, hanem akkor kéri terméke után az adót, mikor abból pénzt csinálhat, azt a fogyasztásnak adhatja át, tehát sok tökeheveréstől kíméli azt meg; másfelől pedig, az állam jövedelmét a termelés és fogyasztás arányában biztosítja. És ha — részben épen a hibás adórendszerek következtében — a nemzetközi verseny jelenlegi formája és mértéke még szükségessé teszi a kiviteli præmiumok föntartását, azt ép úgy nem zárja ki a terményadó, mint az egységes adótétel mellett különböző arányú adóvisszatérítést a különböző finomságú cukor után, mint ezt a két rendszabályt a két kormány javaslata is tervezi.

Igaz, hogy legjobb lenne, ha a kiviteli præmiumok rendszere megszűnnék, de ez csak a viszonyok későbbi hatásától, esetleg nemzetközi megállapodástól remélhető. A minthogy erre 1881-ben kísérletet is tett volt Anglia, csatlakozott is indítványához (a tanácskozás megkísérlésére nézve) az osztrák-magyar monarchia és Belgium; de Németország nem ment bele, Hollandia és Franciaország pedig csak úgy voltak hajlandók azt elfogadni, ha Anglia vámot vet azon országok cukorára, melyek az ily nemzetközi megállapodást nem fogadják el; e két körülménynél fogva a nemzetközi értekezlet meghiúsult és az angol kormány (bár parlamentben és azon kívül többször szólítottatott föl erre) sem vállalkozott többé annak kezdeményezésére. Így a kivételes helyzet indokolja a kivételes rendszabályt, és ha az is megfér a terményadó-rendszerrel, annál több indok van annak elfogadására. Természetes, hogy ennek tételeit és intézkedéseit, a viszonyokhoz kell alkalmazni, az átmeneti intézkedések megszabásánál nagy óvatossággal kell eljárni, de

a rendszer helyessége a többi adórendszer orvosolhatatlan bajai-
val ép úgy van indokolva, mint saját egészséges nemzetgazda-
sági alapjával. Hogy a rosszabb minőségű répával, drágább
munkással és kőszénnel, gyöngébb tőke és gépi erővel dolgozó
magyarországi gyárak megállhatását és szaporítását az osztrák
gyárak mellett és a nemzetközi versenyben ez a rendszer bizto-
síthatja leginkább, a föntebbiek után magyarázgatnom és
bizonyítgatnom sem kell.

HEGEDÜS SÁNDOR.

J E T T A.

Beszély.

Első közlemény.

Az alkony rászállt a házakra. A téli este sötétje elnyelte a kicsi fészkeket vedlett sárfalaikkal, fekete szalmazsupp földelökkel, maroknyi ablakaikkal. Olyan szomorú volt a falu, mintha gyászolná az elmúlt őszt.

A zsidó koresmájának belső szobájában világ gyúlt ki. Az ivóban senki sem volt, s a vén Jakab a tiszta szoba napkelet felé eső oldala előtt hajtogatta kopasz fejét, elmondva a tizennyolcz áldást Jehovának, minek előtte a csillagok kiül-
nének.

A koresma kapujában egy férfi beszélt lusta mély hangon :

— Nem várok többet, Jetta!

— Csak addig, a míg megvirrad!

— Egy óráig sem!

— Hát elhagyjam az apámat éjnek idejében? Addig csak hát, míg a csillagok kiülnek.

— Ölembe veszek s úgy futom át a falut.

— Hát csupán addig bár, míg imádságát elvégezte apám.

Féld az Istent . . .

Szorongó, remegő női hang volt ez. A férfi rátámaszkodott kezével a leány feje fölött a kapufélfára. Mély, suttogó szóval mondta :

— Nem, Jetta, már nem lehet. Azon a küszöbön nem lépsz át többet. Kit akarsz? apádat-e, vagy engem?

Karjait lebecsátotta a leány vállára s mellére szorította a fejét.

A vén zsidó hajlongott a napkeletet mutató tábla előtt ott

benn . . . «Te adod a bölcseséget, Jehova, te bocsátod meg bűneinket, te gyógyítod a betegeket». Arczán mély bánat és megalázkodás volt, a mint ott szemben állott a mindenek fölött valóval. Hosszú szakállas fejének árnyéka rávetődött az ablaküvegre.

A leány kábultan hajolt a férfúra. Aztán megfogta remegő kezével az ő kezét s félve súgta :

— Menjünk be hozzá. Elmondok neki mindent. De így — így elhagyni azt az öreg embert! Már senkije sincs rajtam kívül. Átölelném a térdét és elmondanám, hogy meghalok nálad nélkül. És meg is halnék . . .

A mint a vén zsidó ingatta fejét, úgy hajlongott önkénytelenül a leány is ott a homályban, a férfi melléhez érintvén fejét.

— Hagyj el, hát — felelte röviden, indulatosan a férfi, és kilépett az utcára. A leány utána nyújtotta karjait.

— Hát mit tegyek ?

— Utálok az apádat. Magamat is utálok, a miért így megfogott az örülség. Azt akarod látni, hogy mint pöki le Berói Tamást a zsidó? Azt a pogányt, a kit ő lejjebb néz a kutyánál? a kivel nem eszik egy tálból, nem iszik egy pohárból s tisztátlanabbnak tart a bélpoklosnál. «Kérem a leányodat, zsidó. Kérem tőled én: Berói Tamás». Korbácsot, korbácsot! Eh hát vége s annyi. Úgy. Én megtagadok érted mindent; a kik a sírból néznek reám s az előket mind: te pedig nem érettem azt az egy embert ott. Nem ismerlek.

— És el tudnál hagyni?

— El tudlak hagyni. Megtanúltam rimázkodni miattad, mint egy gyermek. Nappal tolvaj módra búvom a hegyet, hogy lássam a fészket, a hol te élsz, éjjel elkerül az álom. Követlek, mint a rossz lelkiismeret, téged, a zsidó leányát, én, Berói Tamás. Elég. Hagyj el. Férfi leszek, úr leszek. Menj, imádd az Istenedet.

— Pedig szeretsz — mondta kérdeve, vágyva, félve.

A férfi nem felelt. Keserűen, durván beszélt.

— Ha négy lóval jönnek utánad, tarsulyos legénnyel, hát nem vonakodnál, hanem a mim van, az kevés neked. Zsidó vagy, drágán tartod a szép orczádat. Jól teszed. Megjön az ára. Nem ismerlek.

A leány megragadta a levegőben hadonázó két erős kart és egy hang nélkül szinte futva indult meg a fagyos úton.

Elhaladtak a templom előtt s a falu házikóit kikerülve, egy szűk sikátorba tértek, mely a hegyre visz. A leány néha hátra tekintett s lihegve igyekezett föl a kopasz diófák között.

A hegyről a vén sírásó ballagott le.

— Dicsértessék — mondta és félre állott. A leány eltakarta arcát. Az öreg paraszt megállott és hosszan nézett utánok. «No lásd, lásd (talán kutyájához beszélt a melyik ott állott lábánál) a kis zsidó leány és a nagysás úrfi. Mit akarnak?» Aztán ráütött botjával a kuvaszra s tovább ballagott.

Az oláh temetőbe értek. A leány megbotlott egy megdőlt kis kökeresztben s elesett. A férfi utána hajolt és átölelte a derekát. Így haladtak el a kis fatemplom pítvara előtt. Ott egy pad volt. A férfi elibe vezette a leánykát.

— Fáradt vagy, Jetta?

Most nézett a szemébe először azóta, hogy megindultak.

— Nem, nem — felelte idegesen, lihegve, szinte sírva. Fussunk innen.

A férfi fölemelte, mint egy gyermeket s hevesen megcsókolta. A temetőn túl egy nagy gyümölcsös kezdődött. A férfi áttemelte a leányt a sövénykerítésen és akkor nagyot rikkantott, mint egy vadember valami győzelem után.

Otthon volt; a Berói udvarban.

A leányt akkor ölbe kapta és a száraz, zörgő gyepen nagy szökésekben, rohanva ragadta magával.

A kertiútra hogy leértek a dombról, a körbe ültetett hársfák alatt fölállította a leányt a kőasztalra, átfogta lábait s magosan a levegőbe tartva, s aztán, úgy csúsztatva le a földre, hogy minden tagját érezze, ölelje: viszont földobta, mint egy pelyhet s a szőlővel szeptett ösvényen a tornácra vitte. Néhány kutya rontott elő.

— Hé, bolondok, kiáltott rájuk vígan. A kopók hozzá dörzsölődtek a kuvaszok bizalmatlanul morogtak az idegen leányra.

A férfi átfutotta tekintetével a tornácot.

— Senki — mondta. Berugta az ajtót s a küszöbön megállott.

— Békesség a bemenőnek — kiáltotta s magasra emelte fejét. Lépj be, a Berói-házba, a te otthonodba, Jetta.

A sötétben magához szorította s ismét megcsókolta. Aztán egy régi karszékhez vitte a kemence elé s beleültette. A kályhában csillámpolt a tűz. Kukoriczahéjat vett a földről, a

szénre tette, ráfúj s meggyújtotta. A gyertya világa elveszett a nagy, tágas, magas szobában.

Berói Tamás levette a kucsmáját és elhajtotta. Aztán két kinyitott nagy tenyerébe fogta a leány fejcskáját, s oda fordította a szeme elé s számba vette :

— Ez a hajad, ez a homlokod, ez a szád, ez a nyakad. Ez te vagy egészen, és itt vagy, és itt vagy.

Magasra ugrott s eltaszította a leányt. Kiegyenesedett öklét fenyegetőleg rázta az ég felé, káromkodott s kaczagott. Aztán az ablakhoz rohant, fölszakította s széles mellén kigombolta a a czondra kabátot, hogy érje a hideg. Homlokát megsúrolta, s nehéz leptekekkel, hogy döngött alatta a kotyogós padozat, ismét a leányhoz tért; esodálkozva, vígan gyönyörűséggel kérdezte :

— S te igazán az enyém vagy, Jetta? És nem is fogsz elhagyni?

A leány falnak fordította fejét és sírt.

Tamás hirtelen nyersen rivallt rá :

— Nem fogsz elhagyni? nem fogsz megcsalni? Hulljon szét a csontod s minden Isten ellenséged legyen, ha bolondot üzöl belőlem. Nézz ide. Ha parázna a véred s az csalt ide — menj el most. Ha e ház nevének a tisztessége csábított el — menj el most. De jól ügyelj, Jetta, mert én meg vagyok bolondulva s ha szóval, ha cselekedettel, ha egy tekintettel elárulsz valaha, megöllek. Úgy segéljen az Isten. Azt akarom hogy felelj.

A leány érthetetlenül rebegett valamit s a csupaszon álló erős, széles mellre hajtotta kis fejét. Tamás ünnepélyesen, komolyan, minden szót élesen tagolva, mondta :

— Eljegyezlek hát, Jetta, a sírig tartó tulajdonomnak. Úgy legyek boldog, a mint el nem hagylak se rosszban, se jobban. Tulajdonodba adom magamat és a mivel bírok, a házamat, a becsületemet. Add a kezedet, Jetta.

És kézen fogva s más kezében a gyertyát tartva, végig vezette a vén szobán, megmutogatva mindeneneket.

Ez itt a fehérneműs láda. Már megsárgult a szöttes. A nagyasszony fonta két kezével. Még a levendula szagja érzik rajta, ha gyöngén bolygatják. Fele a Tamásé csupán, más fele a bátyját Miklóst illeti . . . Ott a fekete almáriumban a régi drága köntösök; a nagyasszony virágos selyem szoknyája s vitézkötéses mentéje. Ott állnak a selyematillák s a forgós kucsmák is. Mind ősi tiszta jószág. Többet ér, mint Judea min-

den aranya. Azt a tevébőr skofiummal varrott kulacsot Bethlen Gábor ajándékozta egy Beróinak. Ezek is csak félben a Tamáséi.

A falon a puskák. Nem jó bántani. Ott a Berói Kata kése, gyöngyökkel, drágakövekkel rakva a nyele. Az egyedül a Miklósé — s arcza elborúl — azt a bátyjának hagyták örökül. Hiszen majd hallani fog Jetta e késről. És minden fiók így kihúzogatva, föltúrva, valami dohos, de azért nem kellemetlen szag árad szét a szobán.

A leány szótlanul követi Tamást. Szemét olykor ráemeli az arczára s beszélő ajkára tapad csodálkozó tekintete. A nyitott ablakon besuhan a szél és meglebegteti a gyertya lángját. Tamás beteszi az ablakot és megpiszkálja a tüzet. Aztán kiabálni kezd a cseléd után s káromkodik rá, hogy hideg van, hogy piszok van.

— Nézd, ez az asszonyod. Ő parancsol itt, neked s nekem s mindenkinek. Mi lesz a vacsora, trapp, trapp . . .

S traktál vele a vacsora felől. Kimegy a konyhába s hallszik sürgeti untalanul: trapp, trapp . . .

Jetta egyedül marad. Körüljárja nesztelenül az asztalt (fél a lépése zajától is) s a falakat megnézegeti még egyszer. Ott rég nem meszeltek. A fal egészen sárgás vörös. A mennyezet czifra párkányából sok lehullott s az egyik ablak mellett úgy levedlett a vakolat, hogy a téglá látszik. A padozatra ételmaradékokat hordtak a kutyák; a szögletben egy halomban ócska vasak, patkók, abroncsok. Nagy szögeket vertek a falba; némelyiken tavalyi piros kukoriczacsó, másikon a juhtejhez való oltó zacskóban s az ablak mellettin egy köteg rovás. Sok pókháló szerte szét . . .

Az ablakon át látni lehet a falut. Az alvó völgyben a kis fészkek maroknyi ablakain gyöngye világ szűrődik ki s ring a sötétben. Az égen néhány csillag fénylik; a torony, mint egy kísértet nyúlik be a fekete légbe. Azon túl ah! azon túl nyitva a korcsma ajtaja végre. A gyertya fénye ráesik a tornácra s megvilágítja.

A csillagok kiültek, hát a zsidó bizonyosan a második, az esteli imádságot mondja, arczával arra fordulva, hol az Úr napja kel föl. Már vége a munkának, mert a szombat előestéje vagyon. Az asztalt megteríti, két gyertyát gyújt s vállára teríti a selyem takarót. Leánya, gyöngye szemefénye — azt gondolja —

a szomszédban járkal. Majd hazatér mindjárt. És hajlong és énekel.

«Akkor kiüzi mind az Úr a pogányokat tielőletek. Minden hely a tiétek lészen a pusztától fogva a Libanus hegyéig az Eufuratestól a tengerekig. Áldott légy, ki a világosságot teremtet s adod nyugovásúl a szombatot az embereknek».

És mikor, majd megtudja, hogy elhagyta egyetlen öröme, megtépi köntösét s szakállának ezüst szálait. És eszébe veszi, hogy az ő virágszálát tisztátlan kéz töri le, és haját nem vágják meg, ha férjhez megyen és a poharat nem törik el az esküvő órájában. És érinteni fogják őt gyöngeségének idejében és káromolják előtte Jehova nagy nevét. Megtépi ekkor köntösét és nehéz, rettenetes átkot mond.

A kutyák élesen ugattak az udvaron. Ismerős érkezett. Jetta nem hallotta. Szemeit elborították a könnyek s homlokát az ablak hideg üvegehez szorította.

Már a lépcsőn volt a jövevény s kezét a kilincsre tette. Az ajtó alig nyílt meg; egy egész farka kutya rontott be rajta.

* * *

Berói Miklós érkezett haza a vadászatból. Tászkáját földhöz csapta a rajta csünggő nyúllal s a korbáccsal szétverte a kutyákat. Puskáját a szögletbe állította s akkor észrevette a leányt. — Nem lépett hozzá, hanem hanyagúl a kemence előtti székbe telepedett s tenyerével a térdeit csapkodva szólott:

— Ni, ni, Jetta, hát megérkeztél? Aztán kiverte a pipáját s újból megtöltötte. Szenet vett s bagaria csizmába bújtatott lábait melengette a kemenczénél. Minthogy pedig a kutyák czibárolni kezdtek a nyúlat, fölkel s részint az állatokhoz, részint Jettához beszélt szaggatottan, vontatva, mint az olyan ember, a ki nem szokta meg a sok szót.

— Csiba te. Értesz a nyúlhoz, Jetta? Vén gaz volt. Tudtam, hogy idekerülsz. Az öcsös formás legény, mi? Hol csavargog? Czudar világ van itt, Jetta. Mit ügyelsz az ablakon? Rég jár utánad. Nem szerette, ha én is akartalak látni; pedig te igazán szép leány vagy, Jetta. Nem is tudom, hol a mennyköbe szedett föl az a vén zsidó. Mi?

A leány megfordúlt s szemébe nézett.

— Az az apám — mondta sértődve.

Miklós egykedvűleg felelt:

— Az apád, és aztán?

Jetta elfordult. A férfi hozzá lépett és megcsipte arcát. Erre boszúsan, röviden kérdezte:

— Akar valamit?

Akkor lépett be Tamás. Jetta hozzáment, megfogta kezét s végigmérte tekintetével Miklóst. A két testvér egymásra nézett s Miklós kedvetlenül húzódott vissza a kemence mellé. Fölrángatta néhányszor vállát s melengette tovább fázó lábait.

Tamás a leánynyal a szoba túlsó szögletébe húzódott s ott leült az ágy szélére. Miklós halkán fütyürészett s elterpeszkedett a széken.

Ott a kemence előtt szoktak ők ülni az öcsesel esténként s szívták pipáikat mogorván. Egy szót sem szóltak órákig, csak néha káromkodtak valami lusta cselédre vagy tisztességet nem tudó parasztra. Olykor egy jó lovat látott valamelyik. Az érdekes volt a szóra. Vagy valami facsaros róka és egy vad farkas. Aztán mikor jól beesteledett, Miklós kettőt lépett a vedlett bőrdiványig s legtöbbször úgy ruhástól rávetette magát és aludt reggelig.

Ő volt az öregebb, de a Tamás szava járt. Kedvetlenül, hallgatva, de mindig tűrte Miklós ezt. Mert az már így volt kezdetről fogva. Az anyja is őt tartotta többre s minden neki sikerült. Tanult s jogra is járt egy kicsit. Miklósnak nehéz volt a feje, de még mindig elég jó volt úrnak, parancsolónak az ősi curiára. Ne is rontsa a fejét. A paraszt a nélkül is fél tőle.

Nem volt okuk, hogy megosztozzanak, mikor rájuk is maradt a megfogyott vagyon s együtt ölogetni a napokat, kényelmesebb is. Rendesen otthon ültek a faluban. Sokat vadásztak — s ennyi.

Néha bementek a városba. Ez mindig nagy készülődésekkel járt, mert alávaló rossz és durva ruháik voltak. A vén cseléd azonban arra az alkalomra kiporolta s a zsírpecséteket kiszedte belőlök; csizmáikat megfeketítette s gombot varrt oda, a hol hiányzott. Tamás csinos gyerek volt valamikor, de rájött otthon, hogy a ruha mire se való, csak a szél meg az eső ellen s nem is bibelődött vele. A városban egy régi korcsmába szálltak, a hova a nemes urak szoktak hajtatni hajdanában. Czudar, ronda hely biz az, de a Berói fiúknak több a módinál a régi szokás.

Ott aztán ketten egy asztal mellé ültek, kivertek mindenkít az ivóból, cigányt hoztattak, egy ingre vetkőztek és ittak mogorván, szótlánul míg csak elég részekek nem lettek. Akkor fölkapaszkodtak a szekérbe s hazatértek.

Ezek azonban igen rendkívüli alkalmatosságok voltak s többnyire csak a négy országos sokadalomkor engedtek meg ilyen hatalmas vigasságot magoknak.

És íme . . . Egy kis zsidóleány ül az ágy szélén s Tamás, a híres Tamás fölmondja az ismeretséget a bátyjának, azzal mulatkozik.

Veron a csorba tányérokát az asztalra tette s Tamás a főhelyre a nagyasszony székébe vezette a zsidó leányt. Miklós meg nem mozdult. «No hát» riadt rá későre Tamás. Ez volt az első szó, a mit hozzá szólott ez este. Miklós morogva kelt föl, s oda lépett.

Egyformán izmos, vállas, öles férfiak voltak. Hasonlítottak is egymáshoz. Ugyanazon magos homlok, ugyanazon kis fekete szemek, kissé hajlott orr s erős bajusztól árnyalt keskeny ajkak. Ugyanazon napégette piros arczbőr, ugyanazon czondra ruha s ugyanazon lomhaság a testtartásban. Miklós csak egy pár esztendővel volt idősebb az öcsésénél.

Keveset s szótlánul ettek. Jetta egyszer a Tamás poharába bort töltött. A férfi mosolyogva nézte meg a poharat és megszorította a leány kezét. Ez a kicsi gyöngédség is szokatlan volt neki. Miklós mogorván fordította el a fejét erre a nyájaszkodásra.

Hamar fölkel, az abroszhoz törülgette a bajuszát s a kemence mellé ült. Ingerelte, hogy suttogva beszél az öcsce. Mit czerimoniázik?

Tamás is fölállott; a leánynyal a kulcsokat zörgették a sarokban s nyitogatták a szekrény fiókokat. Bizonyosan mutogatott neki egyet-mást. A falról levett egy kardot s a föliratot olvasták. Jetta a gyöngyházás kés után nyúlt. Miklós sötétén nézett rá:

— Az az enyém — morogta. Jetta visszakarta a kezét. Akkor Tamás ezt kérdezte:

— Hol fogsz aludni?

— Mi bajod velem?

— Csak tudni szeretném. Itt nem. Veron befűt a belső szobában.

— Sohse kínlódj' velem.
Tamás fölrántotta a vállát.

* * *

A hegyeket köd űlte a falu körül s a hajnalnak alig akart szállást adni a sötétség. A béres még bizonyosan aludt volna egyet, ha a kutyaugatás föl nem veri. Káromkodva nézett az udvarra. A kapu előtt az öreg zsidó viaskodott a kuvaszokkal. A kocsis is kiczammogott s egykedvűleg, álmosan nézte micsoda tánczot járatnak a pogánynyal a kutyák.

A zsidón csak egy gyöngé kabát volt s az is végig kigombolva; kalapja csak kopasz feje búbján állott. A szolgáló is kibújt és a vén Veron.

— Hol a gazdád? — rikácsolá a zsidó — hallod Mihály, hallod Veron, a gazdáddal akarok beszélni. Valami nagy dolog van vele. Hívd vissza a kutyákat, Marcsi. A kisebbik gazdáddal, Veron. Ereszszetek be hozzá. Itthon van, mondd? Ne hazudj, mert látták idejönni! Szólj a kutyáknak, Marcsi. Mondjátok, hogy nem ment el . . . mondjátok.

— Lassan, Jakab hé — förmedt rá Marcsi a vén fehér bajuszú kocsis — fölvered az udvart. Húzz a kuvaszra, mert bőjtöt kéne hogy tartson ma a dög, s látom, hogy mindjárt hússal telik meg a szája.

— Te mondd azt, hogy lassan, Marcsi? Te is öreg ember vagy s nagyok a gyermekeid. Igen, de nekem már csak az az egy volt — a leányom, Jetta. Hogy mondhatod, hogy : lassan . . . Ellopták tőlem tolvajúl. Szólítsd a kutyákat. Az üdvösséges Isten ne lássa meg, a ki érintette. Erőszakkal hozták el Marcsi, mert az édes apját ő el nem hagyta volna.

Veron a kulcsokat rázta s a zsidó felé ment.

— Nem szégyelled magad így üvöltölni. Nézze meg az ember. A te házad ez, mi? Hátha kilőne az ablakon a nagysás úrfi.

— Csak lőjön, Veron, ide reám, Veron. A leányomat már megölték. Tudsz úgy-e, te is róla? Ne hazudj . . . te is tudod. Eltemették? Soha se lásd meg a mennyországot. De tömlöczbe fogtok száradni. Mondd, hogy lőjön ide. Már én miért is éljek, ha őt elvesztették. Megöltétek, úgy-e, leányomat, Jettát, a szemem fényét.

— Meg vagy bolondúlva? Miért bántotta volna valaki a leányodat!

A zsidó sírva, kaczagva, habozva, hadonázva mondta:

— Él, él? Hát tudsz róla úgy-e, Veron? Itt van? Eleven? Nálatok van? Semmi baja? Mit kívánsz tőlem? Mondd még egyszer, hogy itt van? Te láttad? A vérem . . . a vérem!

Hátát a kapufélfának vetette, botjával kört vert a kutyák között s úgy kiabált, mint egy eszeveszett. Daczára a lármanak azonban igen jól meghallszott egy mély mogorva hang, mely azt mondta:

— Verd el azt a piszkot onnan.

Miklós úrfi volt. A béres lekapta a kucsmáját, a szolgáló hátra húzódott s a kocsis becsapta az istálló ajtaját. Miklós füttyintett a kutyáknak s csöndesen szólott a zsidóhoz:

— Eltakarodj onnan, a míg jó dolgod van.

A zsidó kiegyenesedett. Egészen magán kívül volt.

— De nem takarodom. Van még törvény. Adják vissza a leányomat. Nem megyek. Én nem félek senkitől. A tolvajokat megfogja a törvény. Hol a leányom?

És szétvetette a kabátját, fenyegetődzött a botjával; bizony, egy parasztnál nem nézte többre Berói Miklóst.

A maga berzenkedő borzas mivoltában igen hasonlatos volt egy verébhez, a melyik a fiókája védelme okán megtámad egy komondort. Miklós úrfi körülnézett, mintha keresne valamit, hogy a szemtelen pribékhez vágja. Azonban megrántotta a vállát s azt felelte:

— Tőlem kéred? — Aztán intett a béresnek. Ez a kapuhoz futott s meglökte a zsidót. Miklós a ház felé indult, a zsidó pogányul átkozódott, a kutyák ugattak, a majorság rikoltozni kezdett, kivált pedig a libák verték szárnyaikat s úgy gágogtak, a hogy csak a szájokon kifért. A fordulónál a zsidó elesett. A béres taszította meg, mert az elvakult öreg ember nagyon mocskosan beszélt s ezenkívül ütött a botjával.

Miklós föllépkedett a lépcsőkön. «Ezt se érte még ez az udvar» — morogta. Mérges szók szürödtek ki ép fogai közül a zsidókra, a kutyákra, a fehér népekre, míg pipáját megtömte a tornáczon és mogorván rágyújtott.

A világosság ezalatt megszínésítette az udvart. Igen szegényes kép volt ez. Nagy csűrök oldalt, de mind pusztulóban.

Az istállók közül az egyik leroskadt s két ajtón kívül mind-egyik nyitva.

Azok üresek. Szekérroncsalékok a szín alatt, néhány fa-eke az őszi szántáskor ráakódott földdel. Az istálló előtt halommal a széna, a szalma, a szemét. A csűrös kertben az asztagnak csak az emelt helye. Az udvar szöglete tele ággal, a mit tüzelni hoztak, de azért a fonott korlátot égeti a szakácsné, mert az szárazabb... Mindez azonban miért, kiért lenne jobban!

A falu lassanként elevenedett, de már szekerek is jártak, mikor Tamás kilépett a szobából. Elment a bátyja előtt, de nem köszöntek egymásnak. Nem is szoktak, de máskor legalább megkérdezték egymástól: «Mit csinálunk ma?»

Miklós észrevette, a mint félszemmel az öcsésére tekintett, hogy Tamásnak nyakravaló van az inge fölött csokorra kötve. Keserű vonás jelent meg a szája körül. Tamás a kertbe ment s a kopót, a melyik a lábához dörzsölődött, megsímogatta. Más-kor rárugott volna.

Miklós kiverte a pipáját s a konyhába nézett reggeli után. Ott senkit sem talált. Takarítottak. Ingerült lett. Behúzódtott a szobájába s leheveredett. Aztán káromkodott az öcsese nyakra-valója miatt, s önkénytelenül maga is törülgetni kezdte tenye-rével durva szürke kabátjáról a ráragadt sárt.

A mennydörgős menköt kívánta a szolgálóra, mikor reg-gelizni hívta, de az ajtó előtt a haját lesimította újjaival, mi-előtt belépett. A zsidóleány elejébe jött s kezét nyújtott. «Jó reggelt» — mondta. Miklós morgott valamit s lesütötte fejét. Az ablakhoz lépett, hogy kinézzen, mindazonáltal meglátta, hogy a zabos zsákot kivitték a szobából, hogy a pipák sorba vannak rakva, hogy az asztalra abroszt terítettek, s egyéb ilyen haszontalanságokat.

Jetta azt kérdezte: hogy miféle zaj volt a reggel? Kedve lett volna megmondani magyarul: «az apádat a vén zsidót ver-tük el», de miért, miért nem, azt felelte: «nem tudom». E ha-zugságot kiejtve, még kellemetlenebbül érezte magát s alig várta, hogy kiszabadúljon. Puskát vett s nyergeltetett. A lova szép, nyulánk nyakú, száraz lábú pej volt. Megsímogatta, meg-veregette s könnyen ugrott rá. Lépésben szállt le a dombon a faluba.

Az emberek alázatosan köszöntötték.

*

*

*

A falu végén, a Zöldi curia kapujában, megszólította a gazda. Ez aszott, kis kellemetlen emberke és nem valami jó fajta. A nagyapjáról azt beszélik, hogy oláh volt és béres, de az is sokat szerzett tolvaj úton s az apja is; a kis Zöldi pedig, a milyen mozgékony s fukari lélek, még növelte a vagyont. A felesége igazi Baranyai vér. A kis Zöldi viszi a faluban a bíróságot («hogy ne piszkáljon az orrunk előtt a paraszt»).

— Kellemetlenség, kellemetlenség öcsém — mondta. Miklós megállította a lovát.

— Vérszemre kapott a paraszt, öcsém s az ember még végig sem verheti becsületesen. Hallom nagy pataliát csapott a zsidó, öcsém, a házatok előtt a reggel.

Miklós igent intett.

— Nem szállsz le. A feleségem épen tegnap említette, hogy egészen idegen lettél tőlünk. — Melléje állott s a nyeregre tette a kezét. — Én nem csinállok nagy dolgot belőle, de sajnálom, hogy Tamás öcsém összebarátkozott a zsidóleánynyal. Mi lesz abból, úgy-e na? Az ilyféle nem járja köztünk. Az ember tartson a rangjára. Na mi? — Aztán hamisan pislantott s kérdezte: «Hát szép az a czéda?»

A dombon épült otromba nagy ház kerek, oszlopos verandájára egy vörös képű, magas asszony állott ki. Az igazi Baranyai . . . Miklós leszállott a lóról s egy ügyelgő parasztra bízta.

— Ott fogsz maradni, öcsém abban a házban? — kérdezte a fényes asszonyság az üdvözlések után — egy földel alatt avval a magáról megfeledkezett emberrel? De a Jézusért, csak nem veszi feleségül?

Miklós vállat vont. Minthogy ő mindig szeretett ellenkezni, szívesen mondott volna az öcscse érdekében valami gorombaságot. A pompás vörös asszonyságot az ő apró befont hunczfutkáival, melyek a homlokára voltak czokkenekbe rendezve, a szokottnál is kiállhatatlanabbnak találta.

— És azt a förtelmes rossz csontot — folytatta — ha bár türelhető képe lenne, az ember értené, de azt a zsidóverebet. Ah! És te ott fogsz lakni, öcsém?

Miklós magasra emelte a fejét s kereken nézett a szobában. Bizonyos, hogy mindegyik loknis Baranyai hölgnél, kiknek képei ott függtek a falon, mérhetetlenül sokkal szebb Jetta. Mindegy.

A Zöldi nagysás úr háza, az előrehaladott és elegans

világ szigete különben a környék sivatagán. Ott néhány új szék van, csipkefüggöny is az egyik ablakon s petróleumos lámpa az asztalon. Ezekon kívül hirlap jár a házba, valami képes krajczáros lap, melyre nézve ugyan megírta a nagyságos asszony a szerkesztőnek Buda-Pestre aperte, hogy nincs megelégedve vele s neki küldjön jobbat . . . Mert a szegény Baranyai leány egy báró-háznál nőtt fel hajdanában s tudja mi a jó, mi a selejtes. Polituros asztal és divatos pohárszék is van — mindazonáltal igen üres a szoba s inkább csak a falat látja az ember, melyet a városi zsidó mázolt be pazarúl kék és sárga színekkel. Künn a curián viszont a nagysás úr úz a maga módja szerint luxust. Ő ott halas-tavat ásatott adósaival a luczernás közepén s abba gyűjti a hegyekről befolyó esővizet. Még ugyan csak békák vannak benne, de a közel jövőben fürdő is lesz ott. Keskeny facsáros ösvények vezetnek a partjáig s mindazon szomszéd falusi nemes urak, kik meglátogatják a Zöldi curiát, nagy álmélkodással vannak ez újítások iránt. Ez a Zöldi olyan ember, a ki halad a világgal. «Hát a felesége — mondják magyarázatul — micsoda olvasott hölgy! Attól telnek az ilyféle szép gondolatok . . .»

A házzal szemben a korlátot kukoriczás kasok képezik. Tele vannak; és tele ott istálló és gabonás s minden nagy és gazdag, csak a nagysás úr aszott, száraz. Hanem milyen rangos! Egy kép látható az első szobában a falon, melyen oktalan nagy sokágú fa mutatja, hogy a Bakos-nemzetség, a melyből való a Baranyai leány, is mekkora térségen van e világban elterjedve.

— Itt vannak grófok, bárók, sőt hercegi házak és kereken útzhatnám a világot, hogy mind az atyám fiainál szálljak meg, hát a ti házatokba nem teszem a lábamat, öcsém. Ne haragudjál, de az a zsidó veréb nem közénk való (s a kis Zöldi buzgón igenel száraz fejével). Boldogúlt anyád, ha élne, ha élne!

Azzal a képpel valahogy, de minden nap legalább egyszer, előhozakodik a nagysás asszony. Ráfacsarja a beszédet s a falra pislog újatosan, kis szemével. Az a kép a vigasztalása, gyönyörűsége, az élete vitorláit duzzasztó szél.

— S hát nem lehetne valamit tenni hivatalból e botrány ellen? — kérdi a pompás Baranyai leány. A buzgó kis Zöldi, ki a falusibiróságot viszi, összeránczolja homlokát s ajánlkozik, hogy hivatalból csinál rendet.

— Csak menj le, öcsém, a zsidóhoz, hogy ő panaszoljon nálam, majd rendet szabok. Hiszen az ember ki sem mehet a faluba a szégyen miatt, a mit mindnyájunkon ejtett Tamás öcsém . . .

Miklós komoran tagadólag int. «Hagyjuk az öcsémet», mondja. Persze, persze az öcsese. Aztán a nagysás hölgy egy százesztendő s pukkedlit követ el s Miklós a nyeregbe ugrik. Sarkával megüti a ló vékonyát s a nemes állat vad iramatban száguld el vele az országúton.

* * *

— Ne félj te senkitől — mondja Tamás a zsidóleánynak, míg követi ott a vén szobákban nyomról nyomra — ne ügyelj te senkit. Az enyém vagy, Berói Tamásé s azt szeretném látni, ki néz reád görbén? Ha szeretsz valamit, megmondod s kiásom neked a földből, lehozom a csillagos égből. Ha bánt valaki, megmondod s keresztül megyek a lelkén. De én legyek neked az Istened Istened helyett. Az a világ, a melyikből jöttél, nincs: én legyek neked az egész világ. Bolondság! Hiszed, hogy muzsikát hallok, Jetta. Mintha valaki szavaimhoz csinálna nótát.

A leány ránéz és mosolyog. Igen szép, ha keskeny ajaka közül kifehérlenek apró fogai s eleven szemei fölragyognak. Keskeny orrczimpája kitágul olyankor s valami bájos hamisság ül a képére. Tamás összecsapja a tenyerét vígan.

— Csakhogy derülsz, Jetta . . . Mert azt hiszem, mikor szomorkodni látlak, hogy megbántad, miért követtél. Én nem tudok szépeket beszélni neked. Máskor egy hónapig sem fut ki ennyi szó a számon. Hát azért csak higgy te nekem s légy te víg, Jetta. Úgy szeretnék ezekben a szobákban kaczagást hallani.

A leány pedig ajtóról ajtóra ismét és ismét végig járja a házat.

— Milyen szép itt minden — mondja s úgy látszik akkor, hogy mérlegeli, mennyivel különb az új állomása a régi-nél — ez a kép, ez a takaró, ez a fegyver, ez az abrosz. De hideg és sárga minden. Az a szék kié volt? nincs története?

És Tamás magyaráz s a leány az ő erős cserzett kezére fekteti a maga puha kezecskéjét s szemébe néz. A férfinak megakad a szó a torkán s a leány után kap, hogy átölelje a

derekát. De ez kisiklik s végig fut a szobán, szemével hívogatva maga után párját.

Egy kis oldalszobában a régi gazdaság maradványai között kutatnak. Elrongyolt nyergek, a melyekről még török szőnyeg rongyai fityegnek alá; porló daliák lovagszerszámai, hosszú, keskeny csövű puskák s a szögletben egy halom kép, vedlett rációkban.

Azt egyenként kezébe veszi Jetta és kérli: «Ez ki volt?»

— Ez a nagyanyám, Katalin, hozzád hasonlít. Ez a szépanyám; a szemedet, mintha tőle loptad volna. Mindegyikben van egy vonás Jettából. Szerelmesek voltak ők is, fiatalok egyszer, egy szép tavaszon. Szemök előtt futott el az örömet, a boldogságot rabló idő.

De íme, Jetta reszket, úgy fázik. Hát átöleli karjával Berói Tamás s dobogó szívéhez szorítja. Oh! el nem múlik soha ez a melegség, ez a boldogság. Porrá nem válik az öröm, az édes szerelem.

Kardos leventék, erős zömök férfiak festett szemei is nézik azonban a Berói Tamás párját. Szigorú, haragos tekintetű arcok. És az ölelő kar végig leng a zsidó leányka derekán s lehull csendesen.

— Menjünk innen, Jetta, nehéz ez a levegő!

És mennek a másik szobába. Ott egy mennyezetes ágy roncsai, a melyeknek függönyét megette a moly s lábait a szű. Szép menyasszony fészke hajdan, most arra jó, hogy a kis zsidóleányka megfogóddék az egyik oszlopához s karjait Berói Tamás felé nyujtsa. A férfi mohón kap utána. Jetta föleszippen, mint egy játszó madár s a másik oszlophoz szalad. Tamás utána törtet . . . és keringenek, futnak az ágy körül s a régi por fölszáll.

Nem libben-e ezen a finom porszemen elmúlt időkből valami láthatatlan emlék? egy sóhaj vagy egy csengő kacaj maradéka, mely elszlott valamikor a légbé? És Tamás kering mint egy lepke a hang körül és aztán elfogja a leányt, ajakát ajakához szívja és átöleli gyöngye derekát. Aztán fáradtan kapaszkodik Jetta a karjába s csendesen érnek a nagy szobába.

— És ez tör a falon?

— Egyszer Berói Kata elment az uráért. A török úrnak, a ki tömlöczbe tartotta az urát, nem kellett se arany, se ezüst, csak Kata ölelése. Hát elment érte. És mikor az uráról

levették a lánczot s drága paripát adtak alája és mikor a török kutya kereste a díját, ezt a drága köves markolatú tört Berói Kata be tudta verni a pogány szívébe. Hanem a Berói leány sem arra való már, hogy az ura karja ölelje át a derekát, ha idegen érintette. Látod, Jetta, ennek a késnek a hegye látta a Berói Kata szívét is. És attól fogva ivadékról ivadéokra úgy őrzi ezt a kést a család legöregebbje, mint a becsületét. Most Miklósé . . . mert őt mondták az öregebbnek. Az anyám hordta a míg élt — és most Miklós.

A Berói Kata története szomorú történet. A szivárványos ablaküvegen beleng a napfény és aranyos takarót borít a kopott fekete asztalokra s a vasazott székekre. Tamás piszkálja a tüzet s kukoriczacsutkát vet reá. A leány tesz, vesz, rendezget szóltanúl.

A Miklósé, a Miklósé . . . A Miklós szobájába lopózik Jetta csendesén. Az szörnyű rendetlen. Üvegek a földön, csizmak szerteszt s porlepte rongyos ruhák a szögletekben. Ő az öregebb . . . A vén cselédet is behívja s Veron félve lépi át a küszöböt. Kong a padló, s némely deszkája ki is van rothadva és a tölgyfa-rámás ablakok néhány üvege helyén sárgúlt papirosok. «Menjünk innen — kéri a cseléd — mert a nagysás úrfi nem szereti, ha szobájába járnak» — és félve nyúl a lomokhoz.

Jetta kíváncsian kutat, a míg rendezget. Turkál, mint egy gyermek a színes rongyokat tartó zsákban, ha a babájának keres köntösnek valót. A babájának . . .

— Haragos Miklós? . .

— Az Isten őrizzen.

Jetta elfordul, hogy ne lássa mosolyogni a cseléd. Hirtelen eszébe jut az a tekintet, melylyel tegnap őt mérte végig Berói Miklós. Némi kacérsággal rángatja egyenesre kötenykéjét. Majd meglátjuk, ha haragos-e? . . . Anyira elfoglalja fejét valami hamis gondolat, hogy halkán dúdorász. Azonban szeme az ablakon át akkor a csendes falura téved, hol az öreg zsidó tenyerébe temetett arczzal sirdogál leánya után s szakállának fehér szálait megtépdesi.

Futva menekszik vissza Tamáshoz. Ő íme tünődve néz a széthulló paráztsba. Minden egyebet elfelejt Jetta mindjárt s hamisan, szemeivel hunyorgatva, lopózik a háta mögé és befogja szemeit.

*

*

*

Miklós csak estére tért haza. Egész nap semmi dolguk se volt a testvéreknek egymással s azért bódorgott mindegyik a maga útján, hogy elölje az időt. Rendszerint csak este találkoztak. Ritkán jártak vadászni is együtt. Minthogy olyan kevés sikerült nekik, irigyeltek egymástól egy nyulat is. Néhányszor hevesen összevesztek a miatt, hogy melyik találta a vadat. Ilyenkor Miklóst ingerelte az öcsese. Érezte vele, hogy lenézi s röviden, rendelkezve beszélt hozzá. Aztán napokig nem szóltak egymáshoz, de csak kibékültek. A bátya engedett mindig. Mert este csak mégis egymás mellett kelle ülniök a kemence előtt, hogy hallgatva szívják pipáikat (legalább nem voltak magokra) s két haragos ember, hogy pipázhatnék közel egymáshoz békeségben . . . A Zöldi-ház lett volna nekik való hely a faluban, de nem tartották elég jó fajnak a száraz kis embert s inkább boszantsa az embert az unalom, mint egy rátarti paraszt, a kinek a nagyapja még béres volt s oláh volt . . . Úgy mondják legalább . . .

Nem tekintve azokat az ünnepnapokat, a melyeket országos vásárok alkalmával engednek meg magoknak, mikor is bementek a városba egy istenes nagy ivásra, derekabb mulatságot csupán akkor szereztek, ha a rektort hívták föl a curiára s azt teletömték eczetes nyúlós borral. Mikor pedig a rongyos, borzas sovány emberke már énekelni kezdett, akkor ráültették valamelyik vad csikóra, s a tornáczból nézték kaczagva, mint száguld az állat kereken a nagy udvaron s milyen kétségbeesve kapaszkodik nyakába, sörényébe a kis mester. A végén mindig leesett. Egy kicsit összerontotta magát, de aztán haza szállították s a felesége kigyógyította.

A nagy szobában világ égett. Miklós füttyintett a béresgyereknek s kezébe adta vadász zsákmányát. Nem vitte be a házba. Aztán, hogy be akart nyitni Tamáshoz, eszébe jutott a zsidóleányka és előbb levette kalapját s haját újjaival elegyengette. Akkor dühös lett e gyöngeségért magára, káromkodott; visszatért és szobájába ment. A kemenczében ott tűz égett. Meggyújtotta a gyertyát. Jól esett a meleg.

— No lásd, lásd — morogta — gondolt reám, a míg oda voltam. — Szétnézett a szobán. — Milyen bolondos lélek — mondta félhangon — nézd csak, azt hiszem, itt járt. — Nem haragudott érte. A Berói Kati gyöngyökkel kirakott kése az asztalnak közepén állott. Megrázta fejét. — Megbántottam teg-

nap, mikor hozzá akart nyúlni. Kár... kár. — Néhányszor nekiindult, hogy belép Jettához s ismét visszatért. Erre viszont ingerült lett. Hát mitől tart ő?

Kezét a kilincsre tette s benyitott. Jetta elejébe jött: «Lőtt valamit?» kérdezte. Tamás csak fél arcát fordította a bátyja felé. Arról is jól lehetett olvasni, hogy nem szívesen látja. Miklós kurtán felelt a leánynak, mi alatt az öcscsére nézett. Aztán, hogy a kemence elé akart telepedni, már ott találta szokott székét, s szokott kis pipáját. Szerette volna mondani: «köszönöm», de nem tudta.

A vacsoránál Jetta félkezét az asztal alatt a Tamás kezében tartotta s mindenféle semmi-kérdéseket tett. Ezekből mindig jutott egy-egy szó Miklósnak is.

A csillagok benéztek az ablakon. Jetta mindegyikről tudott valamit. Inkább csak ő beszélt, Tamás nyitott szemmel nézte. Miklós csak néha emelte rá a tekintetét. Egyszer azt mondta Jetta:

— Arról a csillagról mesét tud az apám.

Erre elhallgatott és elkomolyodott. Néhány perczig nehéz csend lett. A tücsök kiabált csak a kemence alatt. Akkor Miklós fölállott és köszönt a leánynak. A vén cseléd csodálkozva hallgatta.

Aztán szobájába ment, melyet nyitott veranda választott el a nagy ebédlőtől. Úgy ruhástól az ágyra dőlt s az ég felé fordította fejét, hogy lássa a csillagokat. Néhánya eleven fényvel tekintett egyenesen az ő szemébe. Ugyanazok bizony.

Az égből ismerni kezdett valamit.

Nemsokára azonban elaludt.

* * *

Minthogy a Berói-házban surolni és törölgetni kezdtek, a sáros, nagycsizmájú parasztnak a hátulso lépcsőt igazították meg. Ugyanott járt le reggelenkint Miklós úrfi is, hogy ne verje föl Jettát. A cselédeket, kutyákat leszoktatták a tornáczról s Tamás egy hetivásárba bement a vásárba, hogy némi szükséges dolgokat vásároljon. Észre sem lehetett eddig venni, hogy mennyi minden hiányzik. Nevezetesen gyertyatartók, mosdótál s poharak. A tél is keményen rájok csapott, hát Jettának ruha kellett

s ha már ott van az ember, ráerőszakol a boltos holmi haszontalanságokat.

A tollas kalap, lám, határozottan jól áll Jettán; olyan az arcza benne, mint egy kép a rámában. («Igaz-e, Miklós?») Magának mit sem vett volna Tamás («már nekem ugyan mire?»), hanem a boltos . . . Boszankodik is érte bárha az a prémes bunda csakugyan jó meleg és akárha rászabták volna. Ezenkívül ő télen beérte egy kucsmával s nyáron a kovács felesége fonta szalmakalappal, de addig kábitotta a fejét szapora nyelvével a boltos, hogy im ilyféle bolondos posztósüveget kényszerített rá. A nap is, meg a hold is . . . és az ördögbe semmiféle égi testnek nincs dolga a Tamás szobájában, miért is függönyöket hozott az ablakra. Néhány képet kivettek a kamara porából, a butorokra új takarót szőtt Veron erős gyapjúból, az asztalra pedig némi csecsebecsét szerzett Tamás.

A béres egy vasárnap este részegen jött haza, és pogányúl káromkodott, énekelt. Arra Miklós szótlánul lement az istállóba és alaposan megkorbácsolta a gazembert. Ez mind csak azt hajtotta: «baj van? mi a baj? hiba történt? mi a hiba?» s gagyogott részeg emberek szokása szerint többféle esztelenséget. Bizonyos ugyanis, hogy az esze ment el annak, a ki úgy áll be erre az udvarra, mint egy részeg állat és hangosan mer csúf szókat ejteni . . .

A szolgáló másnap sírva kérte Jettát a béres miatt. Mert ők már úgy vannak, mintha egymáséi lennének, s épen abban töprengtek, hogy a nagysás úrfikat is megkérik a lakodalomra. Most micsoda szégyen lesz, ha elcsapják a tegnapi kis hibáért!

De hát semmi baj sincs, ha Jetta megígér valamit. Általában hozzá is jönnek az ügybajos emberek («Az a kicsi boszorkány ha nem bír az úrfival, hát az Isten sem bír») s látni kell azt, milyen komolyan pöröl velök s hogy veszi észre fufangjait. De ha ő valakin segíteni akar, aztán nincsen baj.

— No tudod, Jakab — mondja némelyik paraszt a zsidónak — te jól imádkoztál az Istenednek. Térdig kophatott volna a lábad, a míg olyan módba tehetted volna leányodat, a mi-lyenbe jutott.

— Rosszúl imádkoztam — feleli a zsidó, s reszket mérgeben, mint egy pulyka. — Bár tudnám inkább a földben, bár nyüvek lennének inkább a derekán, mint a Tamás úrfi karjai. Rosszúl imádkoztam. A zsidónak nincsen igazsága. A törvény

nem hallja a zsidót, csak a pénzt tudják elvenni az adóba. A bíró azt mondta: «Lopd vissza a leányod, Jakab, ha ellop-ták» lopja vissza a semmi, a miből lett. «Szép a leányod, Ja-kab?» A himlő verje le a szépségét. De rossz vége lesz ennek, rossz vége lesz. Egyszer csak eljön az én időm is, meglátják kentek» . . . S ilyenkor ökölbe szoritja csontos kezeit, fölfenye-get vele a Jehova lakta égre s vörös karikától gyűrűzött szemei kigyúlnak.

A parasztok némán hallgatják. Az úrfi . . . az úrfi. Min-den szabad az úrnak. A zsidót ez egy dologban olyan ember-nek számítják, mint ők íme mind. A kereszt a paraszté. Hadd roskadjon alatta. Némelyik segít neki az úrfit szidni — mert különben is hátha így jobban méri a pálinkát . . .

Csak a korcsmában persze, mert szembe ugyan ki merne e világon állani az úriakkal.

Különösen Miklós, az még vadabb, mint rendesen. Eddig ő néha még szót is váltott a szegénnyel. Egyszer tulajdon kezével korbácsolta ki a végrehajtót a köhögös határpásztor vis-kójából, mikor a párnát czibárolta ki a beteg ember feje alól. Fizetett érte s punktum. De most! A falun vágatva megy a pejesikón. Meg sem látja, a kik süvegelik. Ha a mezőre ér, örül-ten kergeti az állatot s habba veri mindennap. Néha látják, a mint a czilheres szélén, az ormón törtet végig. A sánczokat csak úgy repüli át. Rendszerint a zsidó háza mellett jön haza; meg-kerüli a nagy tavat, a malmot s a szűk ösvényen száguld el, mint egy kísértet. Mintha valami szándéka lenne Jákobbal.

A kis keszeg Zöldihez tér be néha, de nem sok gyönyör-úségére lehet a pompás Baranyai leánynak, mert leül s maka-csúl végig hallgatja századikszor is a híres terebélyes család-fa történetét, de se fehéret, se feketét nem beszél. Nem is ügyel oda, csak ha az öcsését mocskolják. Akkor kerekre nyitja a szemét, de abból a tekintetből mit sem lehet olvasni.

A kiváló hölgy egyszer némi czélzásokat tett egy rendel-kezés alatt álló Baranyai leány felől. («Mert a család becsületéért is most már meg kell házasodni Miklós öcsém».) Akkor fölka-czagott Miklós és egyebet sem felelt. De e kaczagásban annyi vad-ság volt, hogy a gyöngé, vörös Baranyai hölgy megíjtedt tőle. Néha azt kérdezte Miklós: «Van valami a hirlapban?» s hü-velykével megvetően taszított a nyomtatott papíros felé. Az asszony hirtelen egy kazal gyilkosságról, kivégzésről, furfangos

lopásról szóló historiát hányt össze előtte. Miklós otthon a vacsoránál minden bevezetés nélkül rágyújtott valamelyik kévére, hogy: «mit mondott az a betyár a vesztő helyen».

— Hol tanul ilyféléket? — kérdezte Jetta. De hát Istenem! egyéb beszélni való tárgyat honnan vegyen Berói Miklós. Pedig akar beszélni . . .

Otthon különben úgy látszott, mintha a régiben lenne minden. Csak a külső képe változott meg a dolgoknak. A hol ablak nem volt, oda tettek, hogy világosság legyen, csak mintha az úrfiak falaztatták volna be még jobban a szívökig vezető utat, hogy oda be ne lehessen látni. Ritkán szóltak egymáshoz. Mind a kettő úgy tett, mintha nem is érdekelné a mit a másik cselekszik. Tulajdonképen azonban minden kiejtett szót meglátoltgattak, hogy az mit tesz? és minden lépést megügyeltek, hogy az miért történik?

Tamást bosszantotta, ha a bátyja Jettához szólott és szívesen hozzávágott volna valamit, mikor reggel lábhegyen ment el a nagy otromba ember az ablak előtt. Hogy meri kényeztetni . . . Miklós pedig soha sem volt érzékenyebb, türelmetlenebb az öcsésével szemben. Nincs-e olyan szándéka, hogy őt megalázza a leány előtt? Kicsi dolgokban is csökönyös lett s nagy kedvteléssel csapta oda, ha Tamás valamit kívánt: «Tedd meg te, ha akarod».

A türelme teljesen elhagyta.

— Írigyel téged tőlem — mondta Tamás Jettának.

A zsidóleány ajaka körül gyöngye mosoly szaladt végig. Tetszett neki, hogy írigyelik őt. Ha Miklós arca kigyúlt valami bántó szóra, oda szaladt hozzá, megfogta kezét s a szemébe nézett.

— No látja, ne haragudjék . . . értem . . . És akkor lehajtotta fejét az erős férfi s visszavonta kezét . . . Nem bírta a Jetta gyöngye újjainak szorítását.

Tamás sötét tekintettel nézte végig őket, de nem szólott.

* * *

Egy szombaton este tartotta a béres a lakodalmát.

Már tavaszodni kezdett az idő; a Berói fiúk délután kimentek a szántókhoz. A körisfa a ház előtt kivetette fekete bogjait s a mogyoróbokrok kávézín poros csengetyűi ingtak

a szellő lebbenésén. Egy-egy madár is csippent néha s Jetta nyitott ablak mellett nézte a zöldülő búzavetések közt az oldalon elvonuló utat, a hol párja ment el.

A mint szürkült (mintha a hegy mögül egy szörnyű pipából füstölt volna a néma falu felé valami óriás), bolondság ötlött Jetta eszébe. Meg fogja ő tréfálni Tamást. Hirtelen bezárta az ajtókat és a nagy diófa sifonerekből mindenféle régi köntösöket szedegetett elő. A Berói Kata képe ott függött a falon. Úgy öltözik fel, mint a hogy az van. Az ő karcsú derekát takaró virágos selyemderékhez hasonlót, lobogos ujjút, aransújtással varrottat öltött; csipkés skófiomos fejkötőt tűzött szőke haja fölé s vállára panyókára dobta azt a lila bársony mentét, a melyikhez hasonlóval ment az urát rabságban tartó töröknek elibe drága váltságul Berói Kata.

A mikorra elkészült, megkopogtatták ajtaját. Nem Tamás jött, hanem Miklós. Ő az ösvényen került s hamarabb ért haza. A küszöbön megállott és tágra nyitott szemmel nézte meg Jettát. Mély sóhaj szakadt föl melléből.

— Milyen szép — lehellte. Igazán azért sietett, hogy valamit mondjon Jettának. Nem tudta tisztán, hogy mit, de egy szíves szót négy szem között. Mennyit tervelt nagy fejében erre a pillanatra. Semmi rosszat, semmi árulást. Ah! ő és ez a zsidó leánya, a ki a Tamásé. De semmi sem jutott eszébe a tervek-ből. «Milyen szép, milyen szép», ismételte sokszor s karjait messziről feleje nyújtotta. Mélységes vágy ült szemében s tele szájjal lélezgett. Egy ige fullasztotta, a melyik nem tudott utat kapni gégején. Miféle?

Jetta úgy lehúzta szemhéjait, hogy sugaras két szeméből csak egy keskeny vonal látszott s mosolygott. Melegítette őt is ez a hangtalan bámulat. Selyemruhájának ránczait egyengette keskeny kezével s a mente lágy prémjét simogatta.

— Kihez hasonlítok? — kérdezte elfojtott hangon. Olyan pillanat volt az, a mikor nem lehet hangosan beszélni. — Nézze a Berói Kata képét; nem úgy áll-e rajtam is ez a hosszú derék? És a karjaim látja! A csipke-inget nem találtam meg, és azért hagytam szabadon.

Közeledett Miklóshoz és felé nyújtotta gömbölyű, üde, meleg hófehér karjait. A nagy ember kinyújtotta ujjait, hogy érintse. Jetta ráütött és fölkaczagott. Ez a koppanás, mintha egy soha sem szólott harangot ért volna, hogy hangot adjon belé.

Miklós megtalálta háborgó agyában azt a szót, a melyiket keresett. Ajakán is lebegett már!

Akkor Jetta az asztalig vonúlt s félkarjával rátámaszkodva, kaczer tekintettel nézett föl Miklós kigyúlt arczára.

— Csak valami hiányzik — mondta vontatva — derékszorító övöm nincs és rajta a Berói Kata kése . . .

A kés . . . A család legöregebb tagja őrzi azt úgy, mint a becsületét. És a kívánság egy percze elverte a Miklós fejéből a mámort. Egy perczig csak. A másikban azt kérdezte:

— Kívánja?

Jetta igent intett fejével s aztán az ajtó felé futott.

Tamás lépett be azon. Mellére borúlt és kaczagott. A férfi karját lomhán a dereka köré fonta, de szemével a bátyja arcát vizsgálta. Gyanakvó, sötét kegyetlen tekintet volt az. Egy szót sem szólt. Hölgyét a szoba túlsó szögletébe vitte s kísérté azzal a gonosz nézéssel Berói Miklóst, míg lesütött fővel az ajtóig ment s lassan betette maga után.

— Mondott valamit neked? — kérdezte Jettát. Nézz a szemembe igazán, igazán. Mondott valamit neked?

Jetta összeborzolta a Tamás bajuszát s azt felelte: «Bor-lond vagy».

Tamás ismételte: «Mondott valamit?»

Jetta nevetett, megrázta fejét s hízelegve nyújtotta ajakát:

— Szép vagyok? Szeretsz?

* * *

Mikor a csillagok kiültek, elindultak a béres lakodalmára. Miklósnál világ égett. Jetta azt kérdezte: «Nem hívjuk őt is?» A Tamás arcán ismét végig vonúlt a gyanakvás árnya. «Miért?» Jetta szorosán belékapcsolta karját a Tamáséba s sietve ment le a lépcsőn.

Őnök akárhány pompásabb, sőt szebb nőt láthattak, mint Jetta, de kecsességben akárkivel versenyezhetett ő. Nem volt elég magas, de mégis jól kilátszott a vele egyformák, sőt a magasabbak közül is. Ha ment, kissé ingott, de nem úgy, mint az almafa derékban, hanem tövétől fogva, hasonlóan a gyöngö virágszálhoz, melynek tetejére pillangó rebbent.

A szemével mintha mindig keresett volna valami kedvet, a mit elvesztett; de nem semmit érő kíváncsisággal, hanem

szeretetteljes érdeklődéssel. Csupa figyelem volt az a mandula metszésű végével, kissé lefele álló, világos kék szem. Csupa figyelem, de hamisság is olyankor, ha puha ernyőivel félig eltakarta. És említhetném azt a varázslatos igét, a melyre magoktól nyíltak föl a kincseskamarák ajtai, ha Jetta szemeit rajzolom. Mert elcsukott vágyak minden zárja fölpattant az emberben e nedves, mégis fényes szemek tekintetére. Olyan szem volt, a melyiken az asszonyi szív kitanúlhatatlan mélységéig lehetne belátni, ha volna, a ki nem szédül el ilyen örvénybe tekintve. Kissé száraz orra volt izgékony czimpákkal, és keskeny ajaka.

És milyen csodálatos haja! Annýira szöke volt ez a haj, hogy szinte rózsaszínben játszott és mintha halvány füst este volna meg, valami ezüstös szürke lehellet látszott rajta. De milyen puha, omló, lágy haj ez, ráborúlva símán a magas homlokra. Úgy . . . Egészen a szeméig ezzel a hajjal úrtatlan gyermek Jetta; szemétől kezdve kis hegyes álláig hamis leány; s gömbölyű nyakától, a mint ott ím, a falu göröngyös utcáján, félig rádőlve a Berói Tamás karjára, mégis ruganyosan, keces vonalokban ingva lépeget — egy epedésre csábító gonosz tündér, a ki most kelt ki onnan a hegy lába alatt elterülő mély sötét tó hallgató vizéből, emberek vesztére.

A béres lakodalman már ették a lágyra főtt bornyúhúst s az étékfogó mondta a rigmusait. A törpe, füstös agyagos szobában alig lehetett mozogni s erős, rossz szag terjengett. Az ablak ugyan nyitva volt, de az csak akkora mint egy tenyér. A magasra vetett ágyon ott állottak a menyasszonynak küldött ajándékok. A nagysás úrfit nem is várták. Azt a szerencsét, hogy a Beroi-udvarból valaki átlépje küszöbét, nem érte meg paraszt-ház, mióta a nagyságos asszonyt a kőrifákkal szegett néma kőpalotába fektették örök pihenőre. Mindjárt nagy nyüzsgölődés támadt. Mindenki át akarta adni a helyét s az asztal üres lett egy percz alatt.

Akkor az ajtóban Miklós úrfi is megjelent. A menyasszony édes anyja kezét akart csókolni Jettának. A nagysás úrékat az asztalfőn kínálták helylyel, Miklós azonban az egyik szögletre húzódott, szemben az öcscsével. Senki sem mert beszélni. Új tálat hoztak, de a rigmus az esküdt torkán rekedt, bárha az atyafi egy kissé már kapatós volt. A villákat igen halkán mozgatták s néhány gyerek a hideg tűzhely szélén összebújt felénken.

Jetta néhány szót szólott a menyasszonyhoz s megnézte, mit hoztak neki a vendégek ajándéknak. A piros pántlikás bottal fegyverkezett vőfély is odaalázatoskodott melléje s mutatta vígan a fogait, de nem mert beszélni, pedig tulajdon azon Jetti volt az, kivel ő hajdanában kedélyeskedett a Jakab korcsmájában. Miklós lesütötte a fejét; Tamás olykor szétnézett az asztal fölött, hogy tekintetét a bátyján pihentesse.

Lassanként az asszonyok mozgolódni kezdtek s az esküdt untalanul töltögette a zavaros bort s a pálinkát. A levegő mind terhesebb lett. A nagysás úrfiak nem ereszkedtek szóba. A vas-kos bajuszú, zömök kisbíró valami végetlen történetet habart Tamásnak egy bitang ösvényről, melyet elszántott valaki s minthogy a nagysás úrfi nem nézett feléje, hát oda könyökölt az asztalra, szembe az orcájával és fujta a szót s a borszagot. Tamás elfordult, nagy néha lökve oda egy-egy szót.

A kisbíró, ki násznagy is volt, akkor fölemelkedett és megtöltötte a poharát. Szörnyű czikornyásan, hol versekben, hol gyalog szónokolt arról a köztudomású eseményről, hogy a béres elvette hitese feleségül eme tisztességes fehérszemélyt. Néhanyan könnyeztek (a mint az már szokás), a gyermekek elszunynyadtak, Jetta pedig az ő csodálatosan figyelő tekintetével nézte az izzadó, igyekvő ember czibikelését a szónoklat mezején.

Akkor hirtelen történt valami.

A kisbíró úgy végezte beszédét, hogy fölhevítte a magosságbelit a végre, hogy e szép rozmaringszálat (s Jettára mutatott) minél előbb a szent házasság boldogságába vezérelni ne terheltesek . . .

Tamás ingerülten ugrott föl, Jetta betakarta szemeit selymes héjával, Miklósnak pedig kiragyogott az arcza, mintha világosság érte volna.

A nagysás úrfi készülődni kezdett. Mindenki sietett keresni kalapját, kabátját s egymást lökdösve, senki sem juthatott hozzá. Arra Tamás félkarjával szétaszította a tolongókat s kézen fogta Jettát. Fejével bölintott s kifelé indult. Jetta oda szólott Miklóshoz: «Jön?»

Aztán fölszisszent. Kezét úgy megszorította Tamás, hogy fájt.

BURNS DALAIBÓL.

I.

NÉZD, KEDVESEM.

Nézd, kedvesem, mi zöld a pást,
Mi bájos a liget!
Illatos szellő lengeti
Szép szőke fürtidet.

Kastélyt pacsirta nem szeret,
Kunyhók körül dalol,
A természet királyt s juhászt
Biz' egyformán karol.

Hallgassa czifra énekét
A fényes úri ház:
Együgyü nádsípval mulat
Berkében a juhász.

Paraszt-táncunkat a nagy úr
Gunyolva megveti;
De a mi szivünk itt vidám:
Vidám-e hát neki?

Virágos völgyben a juhász
Juhász-módon szeret,
Az urfi czifrábban beszél:
De hord-e hübb szivet?

Én vad virággal halmozom
Fehérlő kebledet,
Az urfi gyöngyöt át: de úgy
Mint én, sohsem szeret.

II.

NINCS NANNI VELEM.

A természet imé már zöld mezét ölt
S báránysereg éli vígan a mezőt...
Madarak idvezlő dalát figyelem;
Engem nem üdit az, nincs Nanni velem.

Száz tarka virág nyit erdők pagonyán,
Reggeli harmat reng a friss ibolyán...
Ah! illatokon csak vérzik kebelem,
Nannim jut eszembe — nincs Nanni velem.

Pacsirta! ki földről felszállva korán,
Zenged a juhásznak, hogy itt a korány,
S barna rigó, kivel az estve jelen —
Ah! hallgassatok el — nincs Nanni velem.

Jer búskomoly ősz, te! jer, sárga level!
S enyhíts az enyészet bús képeivel;
Zord, néma, havas tel — most azt kegyelem,
Most már az üdit csak — nincs Nanni velem.

III.

FOLYJ CSENDESEN, AFTON.

Folyj csendesen, Afton! zöld partod ölén,
Folyj csendesen, míg dalt zengek neked én,
Lásd, Marim itt szenderg; zúg, loccsan a part;
Folyj csendesen, Afton! álmát ne zavard.

Vad gerle, ne bújjon a völgybe' szavad,
Fütyös barna rigó, a bokrok alatt,
S bóbás bibicz, a mely visít, felesel:
Míg kedvesem alszik, hallgassatok el.

Melletted, oh Afton! halmot halom ér
S távolra kitetszön lejt rajtok az ér . . .
Dél tájon itt a tájt nyakamba veszem,
Nyájam', s Mari házát bámulja szemem.

Melléked oly ékes, a völgy üde zöld,
Erdőn kikiricstől tarkállik a föld;
Gyakran ha a langy est a tért fedi már,
Engem s Marit itt a lomb illata vár.

Kristály habod, Afton, mily vágyva kerül
S kigyózva Marimnak kis háza körül;
Hó-lábát mi kéjjel fűrösztí vized,
Míg tarka virágot bájos keze szed.

Folyj csendesesen, Afton, zöld partod ölen,
Folyj csendesesen, míg dalt zengek neked én,
Lásd, Marim itt szenderg: zúg, loccsan a part.
Foly csendesesen, Afton, s álmát ne zavard.

IV.

AZ ÉN SZÉP MARIM.

Hozzatok egy pint bort ide
S töltsetek egy ezüst pohárba,
Szép kedvesemért hadd igyam,
Míg eltávoznám, utoljára.
A révben ing már a naszád,
Ferrytől a szél zúgva indul,
Berwick mellett száll a hajó . . .
El kell szakadni szép Marimtól.

Trombita szól, zászló lebeg,
 A fényes dárdák sorba, készen ;
 Távol hallik a harci zaj . . .
 A csata szörnyű, véres lészen . . .
 Nem a tenger hulláma, nem,
 Nem az késztet még itt maradnom,
 Nem is a távol harci zaj :
 De hogy tőled el kell szakadnom.

V.

FELFÖLDÖN A SZÍVEM.

Felföldön a szívem, nincs a szívem itt :
 Felföldön a szívem vadászni hevit ;
 Szarvasra vadászok, őzet neszelek,
 Felföldön a szívem, bármerre kelek.

Isten veled, felföld ! s éjszak, te veled !
 Te szülöd a bátrat s a hőst neveled . . .
 Bármerre bolyongok, bármerre megyek,
 Bájoltok örökké, felföldi hegyek !

Isten veled, agg bércz ! hóval fejedem,
 Mély földszakadások s zöld völgy odalen,
 Erdők, terepély fák, csüggő levelek,
 Zúgók, s patakok már Isten veletek.

Felföldön a szívem, nincs a szívem itt :
 Felföldön a szívem vadászni hevit ;
 Szarvasra vadászok, őzet neszelek,
 Felföldön a szívem, bármerre kelek.

BURNS *után, angolból*

LÉVAY JÓZSEF.

EGYETEMI TANÍTÁS.

(Különösen az orvosi természettudományi tanítás. Báró Eötvös Lorántnak a *Budapesti Szemle* 125-ik számában megjelent cikke alkalmából.)

Rég ideje, hogy az oktatásügy terén olyan cikket olvastam, a melyben a természetes józan ész, phrasisok és nagyzások által meg nem hamisítva, oly őszinte egyenességen nyilatkozik, mint báró Eötvös Lorántnak a *Budapesti Szemle* 125-ik számában megjelent cikkében. Jóízűen olvastam végig, látva, hogy az egyetemi oktatásügyünk egészséges irányba terelését célozza; örültem rajta, hogy épen báró Eötvös írja, a ki talán többet «tehet» is, mint egy másik, s így remélhető, hogy föllépésének lesz is valami eredménye, talán kilép az ügy az enquetezés, a tanulmányozás és még nem tudom miféle előkészületezés, meddő stadiumából. Nem vagyok szerencsés az érdemes íróval ismeretségben állani, de munkásságát figyelemmel kísértem kezdettől fogva, ismerem régibb nézeteit is, tudom, hogy a régibb időkben épen ő volt egyik leglelkesebb pengetője azon húroknak, melyeknek zenéje mellett se egyetemi, se semmi-féle oktatás soha nem létesülhet. Ő maga is bevalija, hogy régebben más nézetei voltak, — annál jobb s öröndetesebb, hogy azokat megváltoztatta.

E sorok írója sohasem volt képes belátni, micsoda bölcsesség van abban a német egyetemi tanrendszerben, vagy legalább annak budapesti kiadásában. E rendszernek ugyanis a túlzók szerint az volna egyik legfőbb alapelve, hogy a tanár nem köteles tanítani, nem köteles tanítványával törődni, nem köteles tárgyát végig adni, a tanár a tudományok nem tudom miféle magas légkörében él, az étellel, a gyakorlati szükségle-

tekkel törődni nem köteles. «O quanta species,» csakhogy «cerebrum non habes.» — Ez az alapelv ugyan a valóságban igen gyakran és több tekintetben megsemmisül, mindamellet ott lebeg az egyetemünk fölött, mint jó köpenyeg a netaláni mulasztások, hibák és hiányok sokféle nemei számára. Az egyetemi hallgatókra nézve teljesen közönyös dolog, ha az államnak kedve van ábrándozók számára ilyen intézményt is föntartani, kiváló munkásokat akár ezen, akár más módon «sine cura» helyzetbe hozni, hogy a tudományt előmozdítsák; azt azonban jogosan megvárhatja az egyetemi tanulótság, hogy hát jelöljék meg számukra azon intézményeket és helyeket, a hol ők tanulhassanak és tanításban részesüljenek; jogosan megvárhatja az oktatásügy, hogy egyetemi tanszékek a tanítástól mentes intézményekké ne váljanak. Mert abban téved báró Eötvös, hogy a magyar ifjú nem akar tanulni, tanul biz az, csak adjanak neki rá jó példát és jó alkalmat.

Nagyon sokat hallottam beszélni a német egyetemek nagy híréről, nagy eredményeiről s ezen eredményeket elvitatni csakugyan nem lehet. Csakhogy a német egyetemek nagy eredményeinek épen úgy nem oka a német egyetemi tanrendszer, mint a hogy Tisza Kálmán nem oka annak, ha miniszterelnökösködése idején Magyarország termését elveri a jég. — Német nyelvű egyetem van Európában vagy harmincz, ennyi egyetem nagyszámú tanárai között bizonyosan sok tehetség is válhatik ki. Ám lett volna ez a harmincz egyetem bárminő rendszer szerint föllállítva, a sok még is csak sok eredményt létesít s ennyi egyetem mellett az lett volna a csodálatos, ha a német tudomány és tudományos irodalom föl nem virágzott volna.

De van még egy igen fontos tényező, a mi a német egyetemek közt igazi és nemes versenyt teremtve, lényegesen hozzá járul a német tudomány fölvirágzásához. — Ha az a sok német nyelvű egyetem egy államhatalom kezében lett volna, nem következett volna be a tényleg létesült eredmény. A német nyelvű egyetemek külön államok kezében vannak s voltak még inkább a német államegység előtt. E külön államok más és más fizetést adtak tanáraiknak s ha egy tanár bejutott valamely kisebb fizetésű egyetemre, hírré kapva, reménye lehetett más nagyobb szerű egyetemhez juthatni; a mi úgy a becsvágy, mint az anyagi érdekek szempontjából hatalmas emeltyűt képezett. Vagy lett legyen valamely tanárnak valami kellemetlensége

akár tanártársai között, akár felsőbb hatóságával szemben, meg volt a lehetőség teljesen kiszabadulni az unott légkörből, tudományos érdemekhez jutás esetén. A tanárok törekvésével párhuzamosan fönnállott az egyetemek azon törekvése, hogy hírének s tekintélyének föntartása érdekében, megüresedő tanszékeiket a legkitünőbb erőkkel igyekeztek betölteni. A német egyetemeknek e különbözősége teremtette meg a német tanárok természetes és egészséges versenytét, a mely versenyt ne téveszszük össze az egy egyetemen itt ott fönnálló párhuzamos tanszékek beteges versenygésével. A sok egyetem különbözősége létesítette azt a nagy eredményt, a melyet az egyformaság bármily czifra jelszavak mellett is soha nem létesített volna. — E viszonyoknak tulajdoníthatjuk a német tudomány fölvirágzását, nem pedig az egyetemek szervezetének.

Báró Eötvös lefesti tanuló korából a heidelbergi egyetemi életet, mint ő maga mondja «rózsás színben». Abban az időben mikor ő Heidelbergben tanult, e czikk írója a budapesti egyetem küszöbeit taposta. Én tehát lefestem a budapesti egyetemi életet, csakis az orvosnövendékek köréből adva a képet; lefestem nem rózsás, hanem realis színben.

Mikor a budapesti egyetemhez kerültem, már azelőtt ismertem egy pár igen derék tanárt, általában gymnasiumi tanárain nagy része jóra való ember volt. Én ezekhez mértelen alkottam magamnak fogalmat a budapesti egyetem tanáraitól. Egyszerű falusi észszel úgy képzeltem az egyetemi tanárt, hogy azok mindenike a jellemnek, a szakképzettségnek és széleskörű sokattudásnak, az előadói s tanítói képességnek valódi mintaképe, — hiszen azokat nagy Magyarországból válogatják össze, minők lehetnek ezek a válogatott emberek! A tudomány iránti igaz lelkesedéssel iratkoztam be; orvos lettem, mert kenyérre is kellett gondolnom, de az orvosi pályán egyszer mind magasabb természettudományi képzettséget óhajtottam és reméltem szerezhetni. Hittem, hogy a kötelező tantárgyakon kívül egy kis physikát (akkor ez nem volt kötelezett tárgy) egy kis matematikát, egy kis philosophiát is fogok tanulhatni, — a tanulási szabadság megengedte ezek hallgatását is. Igaz lelkesedéssel, majdnem ideges vágygyal sóvárogtam az előadások megkezdését; keveset gondoltam azzal, hogy mi leszek, sokkal többet azzal, mit tanulok és mit fogok tudni. Végre megkezdődtek a várva várt előadások!

Nem akarom ez előadásokat sorra venni; mert az igaz kritika mindenütt jogosult ugyan, de nem mindig helyén való, az igaz kritika mellett az igaztalan is jogosultnak szokta magát érezni; én jobban is szeretem, ha a tanárt, még a netalán gyarlót is, bizonyos nimbus veszi körül, sem minthogy az érdeemes is pellengérré állíttassék.

Az orvos-természettudományi oktatásnak már akkor a tanulók nagy létszáma okozta egyik legfőbb akadályát. Bármely tudós és kitünő előadó lett légyen is valamelyik tanár, bármennyire fölfogtuk is az általa mondottakat, mindig ott állott az a nehézség, hogy magát a tárgyat nem láthattuk. Például a leíró boncztanból előadja a tanár a nervus trigeminust; előadja érthetően és helyesen, be is mutatja apró részletekben; ezt a bemutatást látja tíz vagy húsz közelálló, száz vagy százötven hallgató pedig nem lát semmit. Ez utóbbi nagyobb rész azon előadáson tulajdonképen semmit sem tanult, az az elmondás ilyen leíró tárgynál mutató nélkül teljesen fölösleges: azt a száraz, egyszerű dolgot régen leírták pontosan, a könyvből jól meg lehet tanulni, ha tudniillik valaki az ilyen megtanulást tanulásnak nevezi. — Hát a szövettan? E tárgyat — mely azon időben leginkább az állattanba s az ember-élettanba ékelve adatott — előadni szintén fölösleges munka, ha az előadás nagyszámú s mindenki által hozzáférhető mutatóványokkal nem kísértetik; talán hozzá tehetjük, ha a tanuló sajátkezüleg is nem dolgozik rajta, legalább valami keveset.

E hiányokon teljes mérvben segíteni talán alig is lehetett volna, de hogy valamit mégis lehetett, azt tényleg megmutatta egy pártanár. Fölemlítem e tekintetben az ásvány-földtan tanárának egy utánzásra méltó intézkedését. Az illető köztudomásúlag meg is írta tankönyvét a mely szerint előad, e mellett az ásványtani helyiségnek folyosószerű részletében egy kisebb gyűjteményt állított össze, a mely egészen a tankönyv szerint volt berendezve. E gyűjteménybe bármikor bemehettünk (míg nem egy tanár szorgalmasan elcsukta előlünk a tanulási anyagot) s itt a könyvet kézbe véve, minden pontnak megtaláltuk a megfelelőjét, sorban a könyv szerint rendezve. Ez a kitünő didaktikai érzékkel összeállított kis gyűjtemény, úgy szólva, egy második tankönyv volt, a melyben írás helyett jegeczek, ásványok közetek stb. beszéltek a természet igazi nyelvéen. Az ásvány- és közettant megtanúlhatta itt könnyű szerével bár-

mely közepes tehetségű ember is. A kórboneztani előadásoknál szintén voltak ilyen ügyes didaktikai fogások, a tárgyhoz mértén más alakban s mondhatom, hogy azt a közönséges durva kórboneztant (akkor még a kórszövettan nem igen divatozott) jól meg lehetett ott tanulni, a nélkül, hogy az embernek nagyobb fáradtságába került volna.

Ezek a rólunk való gondoskodások azonban csakis egy pár tanszéknél fordultak elő, a legtöbbször nem törődött velünk senki s ez volt az oktatásnak másik hiánya. A tanár elmondta a magáét, nagyobbára nem láttunk semmit s így tényleg alig is tudhattunk valamit.

De volt oly tanszék is, a hol a terembe csak zsúfova, vagy épen nem férhettünk be, a hallgatóság fele kiszorúlt, pipázott vagy kávéházakba széledt el, gyakran a következő órára is vissza nem kerülve. Én mai napig sem tudom megérteni, miként érezhette magát az egyetem följosítva oly számú hallgatóság elfogadására, a mely számra nézve az előadások hallgatását lehetővé tenni nem tudta, vagy kényelmi szempontok miatt nem akarta. Vajon nem ütköznénk-e meg azon, ha egy vendéglős száz terítékre hirdetne ebédet és fogadná el a pénzt; de az ebédnél csak hatvanra való eleséggel és terítéssel állana elő s a tisztelt közönséget a helyek elfoglalásánál versenyre utalná, negyven embernek pedig egyáltalában nem adna enni. A hasonlat talán igen prózai, de teljesen találó.

Az elméleti és gyakorlati szülészetet a második évben hallgattuk chirurgusok és bábák társaságában; együtt lehattunk legalább vagy százötvenen. Az elméleti rész jól is ment; de hogy ilyen létszám mellett hiába töltöttük ott a klinikán az időt, azt könnyű megérteni. Komikusnak tetszik talán, de igaz, hogy a hallgatóság legnagyobb része végezte a pályát, oklevéllel láttatott el, följosítottatott szülő nőknek orvosi segílyt nyújtani, a nélkül, hogy valaha csak egyetlen egy, bár normalis szülést látott volna. Pedig egyetemünk tanulhatott volna a bécsitől, a hol már akkor néhány tanuló számára éjjel-nappalra be volt rendezve egy helyiség, mert hát a szülő egyénnek nem lehet megrendelni, hogy épen előadás idején hozza világra az ő magzatát. Volt is melegünk mint fiatal orvosoknak, ha vidékre kerültünk; városokon könnyű, vannak specialisták, de a falusi doktornak mindenhez kell tudni s a szülészet körében gyorsan segíteni, nincs sok idő gyakran még gondolkodásra

sem. — Ha azok a tudós egyetemi tanárok megkóstolták volna a falusi praxis kenyerét egy pár éven keresztül, azt hiszem, tanári működéseikben inkább számolnának az étellel is.

Mit mondjak a késeknek, ollóknak és más hasonló szerzőknek és fásliknak az ő tudományáról, a mely tudomány «sebészi eszköz és köttan» cím alatt heti öt órában egy éven keresztül adatott elő, épen úgy mint akár a legfontosabb úgynevezett elméleti tárgy, például a physiologia. Igazán sajnáltam azt az igen derék és tiszteletre méltó férfit, kit sorsa e semmiségnek előadására kárhoztatott. Ebben a tudományban csakugyan hiába kerestük a tudományt s a magas színvonalat; de nem volt annak semmi gyakorlati jelentősége sem. E tárgy előadása, valamint sok más előadásnál tett egyes tapasztalatok azon meggyőződést érlelték meg bennem, hogy hát az egyetem nemcsak tudománnyal foglalkozik. E tárgy igazi értékét különben legjobban illusztrálja azon körülmény, hogy az illető tanár (kinek egyéniségére különben tisztelettel emlékezem vissza) elhunytával a tanszék, mint olyan, teljesen megszűnt, a tárgy soha többé elő nem adatott.

A vázoltam viszonyok eredményeit nem részletezem Sokan küzdöttek önmagokkal: hova, mely pályára térjenek? Egyesek kitartottak, s a negyedik és ötödik évre új erőt szedtek magokba; a helyért, a beteggyhoz juthatásért való versenygéshez, mert versengeni kellett ott szóval, könyökkel, — nem egyszer durva jelenetek is fordultak elő a betegek szemeláttára. A klinikákon mégis tanulhattunk; részint, mert ekkorra már megapadt a létszám, részint mert tanáraink keveset író és nagyon sokat tudó praktikus emberek voltak, a kik nem «előadtak» vagy legalább kevésbé előadtak, mint inkább «tanítottak». Ezenkívül sokat tanultunk az assistensektől és sokat tanulhattunk az egyetem körén kívül eső kórházakban is a tanév folyamán közbe eső szünidők alkalmával. Meg kell azonban jegyez-nem, hogy ha tanulótársaink mindenike kitartott volna a szorgalomban, akkor még a klinikákon is nehezen ment volna a tanulás.

Így úsztunk át sok nehézség között az öt éven. Nem egy közülünk teljesen elzüllött, nem egy vajmi kevés eredménnyel végezett, — nem volt könyv, a miből tanuljon, resteltek «tolakodni», unták azt a sok fáradságot, a mibe bármely kis tanulhatási alkalom megszerzése is került. E czikk írója sem

érhette el azon tudományos képzettséget, melyet elérni remélt és óhajtott: a köteles tantárgyakkal való elfoglaltatás miatt alig látogathatott egy pár más szakbeli előadást s tapasztalás után azon meggyőződésre jutott, hogy üres phrasis az a beszéd. miszerint a több facultásból álló egyetemnek azon haszna van a szakiskola fölött, hogy a tanulni vágyó ifjú ember szorosán vett szakkörén túl is képezheti magát.

Nem, — erre nincs mód, nincs idő. A kötelezett órák; a nem kötelezett, de a tanár által oly modorban oda állított órák, hogy azt a tanuló el nem kerülheti; ezek oly súlylyal nehezedenek az ifjú emberre, hogy a szorosán vett szakkörön túl az ifjú magát nem képezheti. Mindenik facultás majdnem teljesen elvesztett valami a másik facultás hallgatóira;*) a tanulási szabadság ez úton üres phrasisá devalválódik.

A mondottak szerint egyetemi oktatásunk hiányai s hiányos eredményei nem pusztán a tanulókon fordulnak meg, mint azt báró Eötvös hiszi. — A hol nincs tanítás, ott nem lehet tanulás; a hol a tanár tanítványaival nem törődik, nem lehet kívánni, hogy a tanuló törődjék a tanár által előadottakkal; a hol a tanár elcsukja tanítványai elől a tanulás objectumait, ott holt töke gyanánt hever az összegyűjtött kincs. Mindig azt látam, hogy ha a tanár akarta, még a nagy létszám mellett is tudott találni módot arra, hogy valamit tanulhassunk s az eredmény mindig a szerint létesült, a minők voltak a tanárnak a «tanítás» érdekében tett intézkedései; ott a hol a tanár ez érdekekben semmit sem tett, hanem csak előadott, az az eredmény a nullánál alig valamivel lehetett több.

Ilyenforma volt orvos-természettudományi oktatásügyünk ezelőtt 20—25 évvel. Csak «mutatót» adtam; részletekbe nem bocsátkoztam; kerültem a személyes vonatkozásokat, kerültem, mert volt tanáraim iránt ma is tiszteletet érzek és kerültem azért, mert akkor a tanár helyzete sem volt sokkal különb a tanulóénál. Kevés assistens, kevés költség, szűk helyiségek, átmeneti állapotok, kezdetlegességek, — elég ok arra, hogy a legderekabb tanárt is teljesen lehangolják.

Ez idő óta sok változás esett a budapesti egyetemen.

*) Azon körülmény, hogy például a vegytan stb. a philosophiai facultáson taníttatik, holott hallgatói az orvosi karból telnek ki, itt ellenérv gyanánt föl nem hozható.

Egyik legnevezetesebb változás, hogy a helyiségek megnöttek, — ma befér oda minden hallgató, de a látni valókat ma is csak úgy látja, az objectumokhoz ma is csak úgy fér, mint régebben. Már pedig itt objectumok nélkül a legszebb előadás is keveset ér. A másik változás a tanulók újabb megszaporodása, a mit azonban helyrepótól a helyiségek és tantermek megnövekedése s tegyük hozzá, a segéd-tanító személyzet (assistens, gyakor-nok) megszaporodása is. Az ifjúság tanulni vágya azonban lankadt, erkölcei lazultak, — legalább reám sok körülmény e benyomást teszi. Meglehet, hogy ma csakugyan szükség van reá, hogy az ifjúság tanulásra sarkaltassék; de abban az időben, mikor báró Eötvös Heidelbergben tanult, bizony lelkesült a budapesti ifjúság is a tudományért, tanult, a mennyire az alkalom ahhoz megadatott.

Mi módon kellene hát segíteni az orvos-természettudományi oktatás hiányain, — ezt a kérdést teszi föl báró Eötvös. Meg is felel rá, ajánlva repetitorokat és colloquiumokat. Én a repetitor-intézménytől semmi különös jót nem várok, de nem vitatkozom, csak annyit jegyzek meg: ne teremtsük meg a tudomány terén is a gazdag gyárosok és olesó munkások rendszerét, hanem teremtsünk egészséges kis ipart; a gyár ugyan olesőbb munkát produkál, de egyszerűsége miatt rosszabbat.

Én inkább azt a kérdést teszem itt föl: micsoda előnye van egyetemi rendszerünknek a szakiskolák (orvosi iskola stb.) rendszere fölött, továbbá mi hátrányos oldala van a mi egyetemi rendszerünknek?

A mi az előnyöket illeti, ezeknek egész sorát szokták emlegetni. Sokan nagy súlyt fektetnek a tanpénz-rendszerre; hangoztatják a tanárok nagy tudományos működését, mintha bizony a francziáknak s angoloknak nem volnának híres orvosai s kitünő természettudósai, mintha nem állana előttünk a múltban és jelenben egész sora azon kitünő tudósoknak, a kik nem német rendszerű egyetemek tanárai voltak; emlegetik, hogy a francziák és angolok tanulómányozzák a német egyetemi rendszert, a mely tanulómányozás azonban nem azt jelenti, hogy át is veszik.

Az egyetemi oktatásnak én két előnyét látom. Az egyik abban állana, hogy a tanulónak szabadságában áll más szakmakörből, más facultásból órákat hallgatni. Ez a szabadság az igazán tudomány után vágyó ifjúra nézve megbecsülhetetlen

kines volna, ha annak gyakorlati alkalmazása a köteles órák nagy száma által nem nullificáltatnék. Ezzel kapcsolatban nagy jelentőségűeknek tartom az úgynevezett special-collegiumokat.

A másik előny inkább a tanároké. A tanároknak tudományos légkörben kell élniök és pedig olyanban, a melyet a tudományok összességének szelleme hat át. Ez menti meg őket az egyoldalúságtól, a tudományos ferdeségektől. Ilyen légkör pedig nem fejlődhetik egy elzárt szakiskolán, hanem csakis egy több facultásból álló egyetemen. Billroth — a ki sok okos eszmét pendített már meg — nagyon téved, midőn közelebbről azon eszmét bocsátotta világgá, hogy az orvosnak semmi köze a philosophiai, stb. facultáshoz. Én hamarabb adnék igazat azon philosophusoknak, a kik szerint a természettudós, philosophiai, classiscai, nyelv-történelmi képzettség nélkül, bármily szép «metszeteket» csináljon is, mégis közelebb áll a mesteremberhez, mint a tudóshoz.

És mi a hátránya egyetemi oktatásügyünknek egyáltalában? Az, hogy a tanár — legalább elvben — nem tartja szükségesnek «tanítani». Ám próbálja meg mindenik tanár, tegyen intézkedéseket a tanítás érdekében, kiki szakmájának minőségéhez mérten, tartson colloquiumokat, és lesz eredménye az oktatásnak. Ez a colloquium tényleg divatban is van a klinikákon, mert hiszen az egész klinikai oktatás tulajdonképen colloquiumokból áll, és itt látunk is eredményt. Le kell mondani arról az elvről, hogy a tanár csak a tudományért, csak a tudomány magas régióiért van, a minthogy a valóságban tényleg sokszor le is mondanak. Hiszen a kristélyozás, a fáslik, különböző kötőszerek készítése, recept-írás, a himlő-oltás csak nem tudomány; már pedig ezt tanítják az egyetemen, ezt tudni szükséges. Vagy pedig a bábák, a gyógyszerészek cursusánál (régebben chirurgusokkal és állatorvosokkal az orvosok által együtt hallgatott órákban) csak nem tehető föl az a magas tudományos színvonal. És ha így egyes esetekben tényleg leszálnak a tanárok a gyakorlati élet szükségleteihez: ugyan mért nem mondják is ki nyíltan, hogy az egyetem tanít, tanít tényleg szükséges dolgokat, de tudományos alapon és színvonalon.

Báró Eötvös czikke elismeri, hogy a tanárnak kötelessége tanítani, mert hiszen colloquiumokat akar, ez pedig a tanítás körébe tartozik. Hogy csakugyan tanítani akar, kitetszik azon meghatározásból is, a melylyel az egyetem föladatát körülírja a

következő szavakban: «Az egyetem főadata a középiskolában kellőleg előkészített fiatal embereknek előadások és gyakorlatok által oly módon való kiképzése, hogy tudományos ismereteik alapján az egyház, állam és társadalom szolgálatjára alkalmassokká váljanak». Igazán örvendhet minden józan eszű ember, hogy végre valahára találkozik egy tudós tanár, a ki az egyetem valódi hivatását meri az egyetem hivatásának mondani. Igenis, az egyetem hivatása az élet számára embereket nevelni. Hogy azután e hivatással együtt jár az a másik főadata is, a tudományos munkásság, tudományfejlesztés, tudósképzés is, — — ez olyan okvetlen folyománya a magasabb, akár egyetemi, akár másféle oktatásnak, a mely nélkül az nem is képzelhető. A tanár, a ki jól tanít, nem képzelhető, tudományos munkásság nélkül; a tudományos munkásságnak több kevesebb oly eredménye is létesül, a mely érdemes a nyilvános közlésre, esetleg olyan is, a mely valamennyiben új dolog a tudományban; nagy eredményeket a tudomány fejlesztésében csak egyes szerencsés egyének, szerencsés helyzetek létesítenek, bármily kiváló tehetség mellett is. A sokat tudó és tanítani tudó tanár mindig betölti hivatását, a tudományos dicsőség «megérdemlett» pálmája csak keveseknek juthat; a Rokitanszkiak, Hyrtlik, Virchowok, Rankék mindig ritka jelenségek lesznek. És még az ilyen nagy tudósok is többet használnak ha egyszersmind jó tanítók is. Rokitanszki előadási termét mindig üresen találtam, pedig ő már igazán tett a tudományért; Hyrtl előadási terme mindig tömve volt, mert ékesszólással, egyszerű szavakban és meggyőzően oktatott, «tanított».

Az orvosi képzés egy visszásságára akarok még reflectálni. Az orvosképzés jelen rendszere, kisebb változtatásokat leszámítva, azon időből származik, a mikor az orvos volt egyszersmind a természettudományok oraculum, a mikor a hivatalos orvosokat «physicusok»-nak nevezték. Ma e tekintetben más irány uralkodik, sőt az általános természettudományokat inkább igénylő közegészségügyi teendők is kezdenek elválni a gyógygyakorlattól, a mely utóbbinak köre is lényegesen tágult. Épen azért az állat-, növény-, ásvány- és természettant bátran ki lehetne törölni az orvosi vizsgálatok tárgyai közül, az arra fordított időt pedig inkább szövettan, embryologia és gyakorlati chemiára (valamint egyes speciális klinikákra) kellene fordítani; mint a mely tárgyak nélkülözhetetlenek a gyakorlati orvosra s

e mellett nagyban emelik az úgynevezett elméleti képzettség fokát is. Én nem vonom kétségbe az általam törlendőknek nyilvánított tárgyak jelentőségét, de a szükségesebbekért a kevésbé szükségeseket mindig el lehet mellőzni; az orvosnövendék annyira meg van terhelve tárgyakkal s órákkal, hogy azon okvetlenül könnyíteni kell.

A mondottak szerint én a következőkben látnám orvostermészettudományi oktatásunk, egyáltalán egyetemi oktatásügyünknek javulását.

1. Külön tanárok által oktatott, teljesen külön álló gyógyszerészi tanfolyam. Ám adjanak e tanároknak kevesebb fizetést (például rendkívüli tanár czímmel), de ne legyenek azok alárendelt repetitorok, hanem önálló egyének.

2. Fogadtassék el az egyetemi oktatás céljára nézve az az elv, a melyet báró Eötvös cikkében hirdet, a mely magában foglalja a tanítási kötelezettséget is, a tanár részéről, a tanulási kötelezettséget is, a tanuló részéről.

Minő módokat alkalmazzon a tanár a tanítás céljából (colloquium stb.) azt mindenik tanár tárgyának természete szerint intézi el.

3. A tanulókra nézve kötelezett tárgyak sorrendje legyen megszabva, nemcsak a báró Eötvös által említett két évre, hanem az egész tanfolyamra. A kötelezett tárgyakon kívül és mellett minden tanuló tetszése szerint választhat és hallgathat tárgyakat.

4. Hogy az utóbbi pontban említettek valóban létesüljenek, hogy az igazi tanulási szabadság valóban létrejöhessen; a köteles tárgyak óraszámai lehetőleg kevesbítettessenek; a mi a tanárok munkásságára is jótékonyan fogna hatni.

5. A tanpénz-ügy intéztessék és rendeztessék báró Eötvös ajánlata szerint; de az ezután kinevezendő tanárok teljesen egyenlő fizetést élvezzenek, a mely független a hallgatók számától, érdemektől stb.

6. A hallgatók száma szerint egyes tárgyaknál teljesen egyenjogú tanszékek állítandók föl s e tanszékek közt a köteles hallgatókat a quæstura vagy a dekán osztja el, a meghatározott eljárás szerint. Minden hallgató azon tanszéknél áll ki vizsgálatot, a melyhez mint hallgató beosztatott.

Új párhuzamos tanszékek ez idő szerint némely klinikai tárgyaknál és a kórbonczattannál volnának szükségesek; ezen-

kívül elodázhatatlan, a tárgy természeténél és nagy fontosságánál fogva, egy teljesen önálló chemiai tanszék föllállítása.

Ha valaki a tanulóknak a párhuzamos tanszékek közt való elosztásában a szabadság megszorítását látja; úgy szükségesnek tartom megjegyezni, miszerint az az eszmény, hogy egy tárgy keretén belül a tanuló maga választja a tanárt, a világ egy egyetemén sem valósúl. Itt-ott vannak ugyan egyes tárgyakra (nálunk például a jogi facultásnál teljesen a tanuló választására bízott párhuzamos tanszékek is; de hogy a párhuzamos tanszékek között ily módon nemes verseny folyik-e, vagy versenygés, talán jobb lesz nem bírálgatnunk.

Volnának még némely észrevételeim az orvosképzés részleteit illetőleg, de inkább az *Orvosi Hetilap*ba illenének be, — azért itt berekesztem czikkemet.

Sz. A.

A MŰVESZET NÉGY FAL KÖZÖTT.

A mai társadalom embere napjait fárasztó munkásságban tölti, reggeltől estig — s az est gyakran másnap virradatig tart — résen kell állnia, mindig küzdelemre készen, szemben a tolongó versenytársakkal, kis lökéseket vagy súlyos csapásokat hol osztva, hol tűrve. Ha fárasztó napi teendője után marad néhány órai szabad ideje, úgy óvakodik azt oly helyen tölteni, hol idegrendszerre a szükséges nyugalmat találná. Mintha varázserő vonzaná, siet színházba, hangversenyterembe, vagy kávéházba, vendéglőbe hirlapolvasás s kártyajáték közt mindent inkább talál, mint agyonkínzott szervezetének restaurálását.

Ezek a szokások elválaszthatatlanok a mai nagyvárosi élettől s hiába való minden kísérlet, meggyőző okokkal ellenök küzdeni. Ideges és vérszegény egyéneknél elterjedt jelenség, hogy, bármennyire legyenek tisztában állapotuk követelményeivel, hajlamuk van, mindent elkövetni, a mi bajukat súlyosbítja. A mi az egyénnek nyilvánul, az a tömegre is áll. Életünk össze van forrva ama termék falaival; lássuk e falak magok — nem tekintve az elég gyakran kétes értékű szellemi élvezeteket, melyekben köztök részesülünk — miféle hatást gyakorolnak arra, kit fogva tartanak. Nyilvános termeink művészi díszítésénél mennyi tekintettel voltak a habár önkénytes, de nem kevésbé némi figyelembevételt érdemlő látogatóra? Hogyha hallását vonó, fuvó s ütő hangszerek zaja vagy az emberi toroknak természetellenes magasságra csavart hangja folytonos izgalomban tartja, legalább szeme pihenést kíván, melyet csak harmonikus építési és dekoratív stílus adhat meg. Pedig ugyanazok az okok, melyek bennünket érzékenyebbé tesznek a jó

ízlés ellen elkövetett vétkek iránt, akadályként állnak az egészséges irányú alkotás előtt. Korunk idegessége sok művészi szörnyszülöttet hozott létre s az ilyenekkel körülvelt közönség vagy naponként megújuló kínokat érez látásukon, vagy eltompúl s mindig erősebb ingereket kíván, hogy pillanatnyi érdeklődésre ébredjen. Vessünk néhány pillantást egyik-másik helyiségre, melyekben téli estéinken üdülést és szórakozást szoktunk keresni s melyek első sorban vannak hivatva, vidám, de nem kirívó díszítéssel megnyugtató s derítő hatást gyakorolni a falaik közt tartózkodóra. A mi par excellence báli s hangversenytermünknel, a fővárosi vigadó nagy terménél, kényszerűségből megtanultunk belenyugodni az elhibázott, de évek hosszú során át megszokott architektúrába, sokkal nehezebben békülhetünk ki a teremnek legújabb fölciczomázásával, mely legfeljebb oly ízlést elégíthet ki, minőre — az abusive úgynevezett «művész-estélyek» programmja van számítva. Finomabb érzésű egyén alig lesz képes valamely komoly zenemű meghallgatására szükséges nyugalmat összeszedni egy teremben, melynek karzatáról egy pár gipsz-kisasszony affektált keces poseokban készül a megrémült közönség fejére ugorni, míg lent, a sarokban egy elég merészen modellirozott s nagyon is merészen színezett szobor áll, mint «értéktelen minta» a nyers ízlésnek legújabb vívmányaiból.

Nem akarunk a szobrászati művek színezését illetőleg végleges ítéletet kimondani. Volt alkalmunk márvány s más anyagból készített szobrokat látni, melyeknél néhány diskret tonus alkalmazásával igen jó dekoratív s a mellett szellemes, életteljes hatás éretett el. De a gipsznek egészen naturalisztikus befestése, a mint ezen az első s reméljük, utolsó példán látjuk, nem alkalmas művészi benyomás létrehozására: a hússzín, főleg közlőrl, merő piszok s az összhatás az, hogy a rikítóan öltözött hölgy érzi, hogy nem illik környezetébe s szeretne haza menni, hogy toilette-jét változtassa.

Előttünk sajnos tévedés marad két különböző műfaj összekeverése; a szobrászati mű, mely festői hatásokat vadász, nem jobb, mint némely barokk festmény, melyeknél a művész a hatás emelésére plasztikus kezeket vagy lábakat hagyott kinyúlni a keretből. Igaz ugyan, hogy a szobroknak élénk színekkel való befestése nem is új, hanem már a középkorban, sőt talán a régi görögöknél is el volt terjedve s tetszésre

talált, de ha mindent föl akarnánk eleveníteni, a mit egykor szépnek s jónak tartottak, hová jutnánk? Mennyi, alapjában elhibázott törekvésnek voltak már ártatlan okozói azok a «régiek»! A tarka plasztika helyén lehetett egy időben, midőn még az első rendű festőművészek is esztergályos-munka módjára kezdék meg képeiket s ha minden szép pontosan ki volt rajzolva vagy inkább faragva, akkor aztán aláfestettek s végre drága, szép festékekkel színezték a képet. Más színben, szó szoros értelemben, nézték az akkoriak a világot, másként látjuk mi utódok, kik a hangulat-tájképnek vagyunk hívei, mely forradalmat szült a művészet birodalmában.

Az archæologiai kísérletek művészi téréen többnyire meddők, még ha a klasszikus korszakok műveinek fölevenítésén fáradoznak is. Hisz a «klasszikus» elnevezést csak az a művészet nyerheti meg, a mely igaz, a mely tükörként adja vissza korának érzési és gondolkodási módját. De a mi száz meg száz évvel ezelőtt igaz volt, az ma modoros, hazug. A renaissance művészei őszinték voltak, midőn nagy szenvedélyeket, ünnepélyes cselekvéseket választottak tárgyakúl, míg a modern művész, ha igaz akar maradni, nem fogja az embert mint a teremtés koronáját föltüntetni, hanem, mint a természet egy részét és öntudatos nepotismust követ el, ha őt környezetéből ki, a modell-podiumra rántja.

A légkör és a fény ezerféle vibrálása képezi a mai festészetnek kiinduló pontját; a pathetikus állás, a szabályos, elvesztették jelentőségöket. Bizonyos, hogy idegzetünk érzékenyebbülése hozta létre az új irányt s ép oly bizonyos, hogy adott szervezetünkkel számolnunk kell, ha boldogúlni akarunk. Azt a nézetet, hogy szoros kapcsolat létezik a legújabb művészeti mozgalmak s a mai emberiség nagyobb fokú ideges érzékenysége között, támogatja a jelenség, hogy azon központok, melyekben leghevesebb a létért való küzdelem s ennek következtében legnagyobb az idegzetek feszültsége, a művészi téréen végbemenő revolutionnak kiinduló pontjait képezik. A modern kultúra gyúpontjában, Párisban, kezdődött a vihar, mely ledönté a régi hagyományt s hullámokat vert föl, melyek fokozatosan gyöngülve, érezhetők az egész művelt világban s ennél fogva minálunk, ama világ egy kissé félreeső zugában is. Az indító ok, a túlfeszített s még mindig fokozódó küzdelem a létért, korunk fő jellemző vonása. Vajon csak muló jelenség-e ez

a lázas izgatottság? A történelem nagy színjátékában a fölvonások közti szüneteket rendesen zajos mozgalmak töltik ki. Talán most is új szakasznak megyünk elébe s öntudatlanul segítjük elő a készülő változást. Vagy talán már túlhaladtuk a bonyodalmat és a tragédia megoldását megelőző végföllobbanás izgató jelenségeinek vagyunk szemtanúi?

Mi valamennyien túlságosan bele vagyunk merülve a korszellem árába s nem vagyunk képesek annyira föléje emelkedni, hogy az ily problémák megfejtéséhez szükséges áttekintést nyernénk. Visszatérünk a tárgyhoz, melyből kiindultunk. Hogy mennyire hiába való erőlködés, ha az epigonok elmúlt nagy korszakokat újra akarnak teremteni, arra elég intő példát nyújt a közeli múlt. A németeknél Winkelmann minden lelkesültségével s alapos kutatásaival nem volt képes igazi lendületet adni az elsatnyuló művészetnek, bármennyi hívő követőt gyűjtött is maga köré. Franciaországban David iskolája is csak addig talált elismerésre, míg maga a mester, kinek erős egyénisége elnyomott minden ellenmozdulatot, szóval és tettel küzdött meggyőződéséért.

Ha a kapkodás idegen irányok után magában elvetendő, mit szóljunk még ama furcsa ötletekről, melyek mérvadó férfainkat a legellentétebb stílmutatványok összeférczelésére birták, elrémítésére minden egészen el nem tompúlt embernek? És nemcsak régibb középületeinknél, hol a hagyományos architektúra és az annál sokkal újabb díszítés természetes ellenkezésben vannak, akadunk ily ballépésekre, hanem legújabb keltű nyilvános termekkel is meg vagyunk áldva, melyek tanulságul szolgálhatnak — hisz mi magyarok ősi idők óta csak kárunkon tanulunk — hogy hová vezet a vak utánzási vágy. Midőn az Andrassy-úton, az operaházzal szemben, az állam-vasút nyugdíjintézeti épületét tervezték, mely, úgy látszik, a magyar stíl képviselője akart lenni, nyilván némely német városnak régi vagy régies sörházai, azok a renaissance- vagy goth stíliú «Rathskeller»-ek szolgáltak mintakül. Csakhogy amott, külföldön, megvannak a régi emlékek, melyek híven utánoztatnak, míg mi összerakunk, mit a véletlen hozott s önkénytelen rányomjuk a magyar stíl bélyegét. A kérdéses Andrassy-úti helyiségek közé belépő először goth vagy az lenni akaró architektúrát pillant meg, aztán majdnem mór berendezésű szobákat talál, melyek egyikének mennyezetéről békatávtalábó

festett barokk geniusok mosolyognak le, mintha az úgy magától értetődnék. Körútunkat folytatva, a műtörténelemnek még több korát s nemzetét találjuk képviselve, melyek nem igen örvendetes művészi nyelvzavart idéznek elő. Igaz, drága szövegek, dús aranyozás s vakító világítás pazarul vannak alkalmazva s bámulásra ragadják a kávé szűrőből komám-asszonyokat és urakat. Csakhogy mindenki nem rendelkezik ily irigylésre méltó szervezettel, az érzékenyebb látogató szenved s nem tudja, mi bántja?

Mi okozhatja, hogy nálunk, hol szép tehetségekben nincs hiány s jó akaratban bizonyára még kevésbé, oly ritkán jön létre egy öszhangzatos hatású egész? Nem állítjuk, hogy a kérdést egész terjedelmében megoldottuk volna, de tán közelítünk a valódi okhoz, ha azt művészetünk fiatal korában s az abból következő önállóság-hiányban keressük. Nincs s a dolgok természetete szerint még nem is igen lehet nagy önbizalmunk és azért nem merünk őszinték, nem merünk mi magunk lenni, pedig maradandó nagy hatást csak az a művészet gyakorol, a mely eredeti, a mely se távol fekvő századoktól, se gazdag s kegyesen leereszkedő szomszédoktól nem kér kölcsön. Ha a köz- és magánépületeknél, melyek első sorban adják meg valamely városnak jellegét, kevesebb tekintettel volnánk arra, hogy máshol mi történik, hanem inkább figyelembe vennők a mi saját szükségleteinket s szokásainkat, akkor magától tűnnék el az a mintakártya-benyomás, melyet fővárosunk némely újabb s díszesebb része gyakorol. Így természetes úton fejlődne ki az, mit erőltetett keresésnek sohasem sikerült létrehoznia: az önálló stílus. A kövek szólnak, hogyha épületek alakjában organikus egészet képeznek s nem volna hátrányunkra, ha tudatnák az idegen látogatóval, hogy hol tartózkodik. Nem növeli az érdeklődést valamely város iránt, ha a beléje tévedő hol Bécsnek vagy Párisnak, hol Florencznek vagy Velenczének többé-kevésbé gyarló utánzására akad.

E kis kitérés az építészeti térre szükséges volt a szerves kapcsolat miatt, melyben az építészeti keret a belső díszítéssel van. Ugyanazt a bizonytalanságot, keresgélést idegen motívumok közt, találjuk itt is; pedig a mi éghajlatunk alatt, melynek következtében életünknek jó nagy részét a négy fal között kell töltenünk, lényeges szerep jut az interieuröknek. Nem maradhat hatás nélkül a néző kedélyhangulatára, ha a dekoráló fest-

mény vagy szobormű nem akar összeolvadni a terem falaival vagy nem talál helyet a megtekintőnek fölfogási körében. Szabatos meghatározásokat persze nem lehet fölállítani arra, hogy mi alkalmas jó dekorálási hatás létrehozására ; ilyen téren pozitív tanácsokat adni ép, oly bajos mint fölösleges. Az ember természete nyilvánul műveiben ; a művészt, kinek idegrendszerét kicsinyes írgykedés s nagyszabású reclam-manœuvre-ek feszültségben tartják, hiába intjük, hogy egyszerű, naivságukban mély hatású tárgyakat válasszon. De hogy a körülöttünk levő természet s az ebben élő nép élete s története mily kincseket rejt az elfogulatlanul kereső művész számára, azt néhányan legjobbjaink közül sikeresen bizonyították. Majd, ha a kezdő mozgalom nagyobb mérveket ölt, ha középületeink diszítésénél is kivetkőzünk a megszokott, de viszonyainkhoz nem illő chablonból, akkor biztosítottnak tekinthetjük művészetünk egészséges továbbfejlődését. Tán még néhányszor botlani fognak az új irány követői, de ha kis korunkban nem botoltunk volna, nem tudnánk ma járni.

A régi istenségek templomait azonban tanácsos lesz biztos angol lakatokkal elzárni, hogy még a legkonokabb archæolognak se sikerüljön őket síri nyugalmukból fölzavarni.

Kitettük magunkat némileg a szemrehányásnak, hogy inkább általános irányokat, mint határozott példákat világítottunk meg. De nehéz lett volna elkerülni ezt a hibát, hiszen minálunk a díszítő művészetek terén még sokkal könnyebb irányokat, mint kész tárgyakat találni.

É R T E S I T Ó.

Baksay Sándor. Gyalog ösvény. Elbeszélések. Két kötet. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Buda-Pest, Franklin-Társulat. 1887.

Baksay műzsája nem szereti a vasutat s kerüli az országútát. A mozdony lihegésében a kor nyereség és élvezet utáni vágyát hallja zakatolni; a kátyús országútak poros, sáros, tikkasztó prózája meg szemére és tüdejébe száll. Ballag a gyalogösvényen, mely búzavetések és az erdő csalitja közt bujkál, mint a kis tündér, a ki szeret játszani, de senkit meg nem csal. «Pályája rövid s keskeny, célja szerény, mint a rajta járóké. Nincs szükség útkaparókra, úttöltőkre, mégis tiszta, egyenes, mintha mindennap felmosnák. Sem por, sem sár rajta. Azok a tiszta lelkek, kiket a farizeusok bevádoltak a szombatnap i kalász-szedésért, bizonyosan ily gyalogúton jártak.»

Ilyenen jár szerzőnk is az egyszerű élet szépségének élénk érzetével s jobbára ilyenén járnak alakjai is. A civilizatio «aranyfüstje» még nem rakta le kormát a tanyákra, hol ezek tartózkodnak; a városok gőze helyett a mezők friss levegőjét, szerény, de gondosan ápolt falusi kertek illatát szívják. A családok legtöbbször még díszhelyen nyugszik a biblia s egy falusi templom építése előttök legalább is oly nagy dolog, mint mikor az országgyűlés pusztá «ideális érdekekért» milliókat szavaz meg egy gothikus parlamenti palotára.

A falusi templomon kívül még a paplak vonja figyelmünket magára. Ha betekinthetnénk, ott találnók a tiszteletest «múzeumában», a mint Majzonet munkáit forgatja, «mely nélkül a pap olyan, mint a szárnya szegett madár»; látnánk egy helyre asszonyt, az

édes feleséget, a mint házi munka közben ki-kitekint egy «busa» leánykára, egy «pákosztos» fiúra s önkénytelenül is elfogadnók a nyugodt boldogság és megelégedés jelképeül azt a rezgő, aranyos napsugarat, mely az ablakredők nyílásán a ház hús szobáiba betekint.

S a ház tornáczából is csupa eredeti alakon akad meg tekintetünk. Már nevökből kivehető, hogy tőzsgyökeres magyarok, mi több, kálvinisták, Rúth Mihály uram, Mecseri Tamás, Ámbár Lőrincz, Ihárosi Dávid mind nyakba vetett fővel járnak, büszkék, «érintetlenek». Szinte hallani a sarkantyú pengését, mikor beszélnek, s minden mozdulatuk tanúságot tesz a földről, melyen születtek. Egészen sajátos életet élnek; a puszta, a hol laknak, az ő *birodalmuk*, melyen túl megszűnik a világ. Gúnyolódva, vagy büszkén is tekintenek le az idegenre s többre becsülik a honi kérget, mint a külföldi szappant. A nők is vonzóak és sajátosak. Egyszerűek, józanok, s nagyobb tiszteletben tartják a régi szokást, mint az új divatot. Az özvegy tiszteletesné zsoldár szavával inti kegyességre unokáját, Borzasházy Ruharéz Pál ifjú urat, Pátrói Ábrahámné még harisnyaszárban tartogatja aranyait s a szép kisasszony, Ámbár Dina, sűrű borítékú regények helyett Tompa költeményeit olvassa s néha a kaszálón, finom fehér kendőjét fején jó előre húzva, a megszáradt rendek felgyűjtésével foglalkozik.

De nem csak az egyes alakokon van meg az eredetiség bélyege; eredeti a lékör, melyben mozognak és sajátos színe van a világnak, melyben élnek. A kálvinista szereti magát az Isten választott magyarjának tekinteni — valóban, ma is legkevésbé tud idegen elemmel vegyülni — s Baksay elbeszéléseiben ez a gondolat mintegy testet ölt. Bennök Magyarország fővárosa Debreczen; a főváros szellemi középpontja, a szellemi méhkas, a kollégium. Az elbeszélések főhőse a fiatal pap, hősnője a tiszteletes asszony és elbeszélőnk mindenesetre legmelegebb, legközvetlenebb ott, hol egy papcsalád örömét, bánatát rajzolja. A világon sok szép hely van, gazdag paloták, mérföldekre nyúló parkok, de nincs kedvesebb előtte az akác-fák árnyékából kikandikáló paplaknál s annál a kis kertnél, melynek fűről a cseresznye vagy szilva mellett egy-egy piros pozsgás gyermekarc is felénk pislant.

Ez a paplak nem szokott véres tragédiák színhelye lenni; lakóik nem problematikus természetek; sorsuk nem kivételes, hanem a közös emberi, mindennapos örömmel, mindennapos bánattal; a mi őket érdekessé teszi, az az el nem használt életkedv s az a nyu-

godt bizalom, melylyel az élet jó, rossz adományait fogadják. Maga az elbeszélő is ez hangulat varázsa alatt áll; innen elbeszéléseinek közvetetlensége, keresetlen volta; a mit elbeszél, azt alapjában át is élte, s a mit rajzol, annak képe már gyermekkorától vésődött lelkébe.

De innen származik elbeszéléseinek családias, patriarchalis íze is; mintha rokon beszélne rokonnak közeli ismerősök vagy elhalt családbeliek történetéről, melyre emlékezve, néha minden kicsinyiség kedves, minden — magában véve — jelentéktelen adoma becses. Ezért azután kényelembe is veti magát az elbeszélő, feszte-lenül, bőven beszél, s mert egészen tárgyában él, nem is veszi észre, hogy néha a rajz belső értékére, még inkább annak művészi formájára, a szerkezet kerekdedségére a kelletténél kevesebb gondot fordít. Néha adomát elbeszéléssé tágít, (p. l. az *Isperóban*), másszor egy jó elbeszélésbe nagyon sokat belevisz a maga alanyiségából, nagyon is mutatja alakjai iránt szeretetét vagy haragját, úgy hogy az olvasó nem élvezheti nyugodtan a történetet, el kell fogadnia vele a szerző kommentárját is. Azt mondhatnók, szerzőnk egészen el van fogódva tárgyában s hiányzik nála a művészi áttekintés nyugodtsága; közvetetlensége nagyobb, mint forma-érzéke. Talán egy nagyobb elbeszélése sincs, melyet hatásosabbá ne tehetett volna, ha a szóban fukarabb, magyarázó, helyeslő, gúncsoló megjegyzésekben gazdálkodóbb. S elbeszélőnk megjegyzéseinek körülbelől az a sor-suk, mint a példabeszédeknek: relative igazak. A gyalog ösvény erdők csalitjában kétségkívül szép, idylli; de emeljük-e költőiségét, ha szidjuk a vasutat s a mozdonyról szólva, vörös szemű szörnyeteg-ről beszélünk? Kétségkívül káros, ha faji jellegünkből kivetkőzünk; de faji jellegünkhöz tartozik-e szidni, kicsinyelni pl. a németet. Ha a házi bölcsesség e nyilatkozatai Baksay elbeszéléseiből elmaradnak, azok nem kevésbé lesznek magyaros ízűek s mindenesetre emelkedik művészi hatásuk, mint emelkednék alakjainak is szépsége, ha maga a szerző nem mutatná oly szembeszökön irántuk való érdekelttségét. A hidegebb olvasó ilyenkor náthát kap, mintegy megsértődik s rossz néven veszi az írónak, hogy így eléje commentálja a rokonszenvet vagy ellenszenvet a helyett, hogy azt rajza ere-jére bízna.

De hát úgy látszik, szerzőnket tárgyhöz nem csak művészi, irodalmi, stylistikai érdek köti, hanem bensőbb, érzelmi kapocs; elbeszélései mindig egy kissé saját életét, saját kedves benyomásait, saját örömét és aggodalmait is tükrözik, ép úgy mint fordított Ho-

mérjában a hősök az alföldi magyart. Ezért kedvencz alakjait, kik jobbára a protestans paplakból kerülnek, nem annyira a psycholog szemüvegén, mint inkább rokoni szemmel tekinti. Nem annyira bonczolni, leírni akarja őket, mint inkább megkedveltetni. Gondolatomat egy angol író példáján kívánom megvilágosítani. Elliot György is írt jeleneteket a papi életből. Ezek értékét csak emeli, hogy maga az író kívül állott a rajzolt életen. Elméje szabadabb tárgyával szemben s az elbeszéléseken meglátszik, hogy az író láthatára messzebb terjed, mint alakjaié. A mi elbeszélőnk azonban egy test és lélek azzal, a mit leír s azt hinné az ember, hogy neki is ép azon ponton nyugszik le a nap, a hol alakjainak.

Elbeszélései közül különösen kettőt akarunk kiemelni, az elsőt és utolsót, a *Pusztai találkozást* és *Putak banyát*. Az első gazdag sikerült episod-alakokban és egyenletesen leperdülő elbeszélés, a másokban pedig a főalak rajza és tragikus sorsa köti le figyelmünket. Ha a többi elbeszélés magyaros eredetisége érdekeltségünket kelti föl Baksay tehetsége iránt, a *Patak banya* jellemzése tiszteletünket kívánja meg.

A *Pusztai találkozásban* a diabolus rotæ, a cselekvény indítója, lelke Ihárosi Dániel, a kondori nemes familia kurátora, ki nyakába vetve szűrét, portúról portára jár, hogy fúrfanggal, rábeszéléssel egyiktől is, másiktól is kikoldulja egy falusi tanító számára a conventiót. Mert egy pusztai iskola, később parochia alapításáról van szó. Mint Gogol regényében Tchitchikof három lovas telegáján faluról falura járva megösmékedik a legkülönbözőbb alakokkal, úgy itt az olvasó, mikor Ihárosi Dávidot diplomatikus missiójában nyomon követi. E missió következménye később az az idyll, mely a kondori puszta új papja és nemes Ámbár Lőrincz leánya közt szövődik — : a pusztai találkozás. Nem tisztem a mesét elmondani, csak azt az ügyességet emelem ki, melylyel szerzőnk az egész pusztai lakosságot elsétáltatja előttünk a nemes uraktól s a zsidó bérlőtől le a «gányók»-ig. S nem csak e derék embereket eleveníti meg előttünk, hanem a puszta fehérmeszelésű házait, fáit, növényzetét, levegőjét is. Lelkünk örül az eredeti jó embereknek s tudóink eltelik a kaszáló illatával.

Az is előnye az elbeszélésnek, hogy nem fordul elő benne úgy nevezett rossz ember. Mert a hol szerzőnk rossz embert akar rajzolni, ott rendszeren a rajz rossz, az alak pedig élettelen torzkép. S ez jellemző szerzőnk pszichologiai erejére. Csak azt tudja jól rajzolni, a mit szeret, a mit maga körül, egyszerű emberek körében megfigyelt: az

ártatlan hamisságot, fufangot, kárt nem tévő daczot, egyszerű szívek örömét, bánatát, haragját. A rossz előtte megfoghatatlan, abstract, ördögi valami. Újra bebizonyítja, hogy a jó szívű írók rendesen a legfeketebb gonosz rajzolóí, nem figyelik meg annak árnyalatos természetét. Így azután nagyon gyöngé és érdektelen pszichologiai váza van a debreczeni seniornak a *Csodálatos történetekben* s nem kevésbé gyöngé a fiskális alakja a *Patak banyában*. Itt újra nem fog ártani, ha Elliotot hozzuk fel: kis rajzaiban azt tanítja, hogy nem a fekete gonosz okozza a legtöbb bajt az életben, hanem a korlátolt-ság, butaság, köznapiság, mikor oly dolgokkal s emberekkel kerül össze, kik fölötte állanak.

Egyébiránt a gonosz fiskális nem igen rontja az utolsó elbeszélés hatását, mert érdeklődésünket egészen elfoglalja a Patak menyecske rajza, a legszebb s legjelentősebb, mely Baksay tollából kikerült. Az utolsó elbeszélésnek tárgya igazán tragédia, mely csak nyer erőben és jellemzetességében az által, hogy egy paraszt asszony lelkében megy végbe. A történet a múlt századból való, a robot és dézsma idejéből, az *articularis* világból, mikor a földesúr protestáns jobbágyaitól még elszedhette a templomot, ha az egyszer már katolikusoké volt. Ez történik Domboron is, hol Patak István lakik szép feleségével. Az uraság fiskálisa hozta az izgágát a falu nyakára, bosszúból, mert széptevéseért őt Patakné az egész falu népe előtt nevetségessé tette. A templomot el akarja az uraság nevében foglalni. Ekkor Patak István oda rohan, kicsavarja kezéből a templom kulcsát s megakadályozza a birtokba vételt. Ez víz a fiskális malmára. A szolgabíróval elfogatja Patak Istvánt s a faluban kihirdetik, hogy mindaddig tömlöczben marad, míg a templom kulcsát szép szerével az uraságnak be nem szolgáltatják. A kulcs egy szép jelenetben a Patak menyecske kezébe kerül s ezzel egyszermind nagy vallási felelősség is nehezül vállaira, melynek teljes tudatában van. A kulcsot átadni hívó lelkének annyi, mint elárulni az ő Istenét. A tiszteletes a faluból elköltözik s a Patak menyecske a robotolás mellett is időt talál arra, hogy a falu gyermekeit magához édesgesse, legalább énekre tanítsa; s mert maga értelmesen tud olvasni, ünnepeken a falu népének a tisztára söpört tornáczon ő olvassa a zsoltárokat. Majd következik a megpróbáltatás ideje. Férje tömlöczben, szülei meg elhalnak, rajta minden gond, de eszébe sem jut a kulcsot átadni. Megaláztatás éri; mindegy. Elveszik házat, földjét; nem inog meg. Végre gyermekeit szakítják el mellőle, ekkor megrendül s tél idején, magas hóban fut az urasági szán után; gyalogol

be erdőkön keresztül önkívületben a messze városba, hogy a kulcson gyermekeit megváltsa. De mikor visszakérül, rátör a falu népe az árulóra, a «Judásra», kötelet vetnek fia, a Judás ivadék nyakába, s az asszony kétségbeesésében a kötéllel a padlásra rohan, isten elé akar menni, megkérdezni tőle, van-e számára bocsánat.

Íme száraz vázlata a parasztasszony történetének, mely oly meghatározó, hogy akár ballada tárgya lehetne. S teljes elismeréssel vagyunk azon bensőségért, népiességért s természetességért, melylyel Baksay ezt alakot elének tudta állítani. Mindvégig egyszerű parasztasszony marad; nincs egy szava, érzelme, mozdulata, mely ne illenék hozzá. S e mellett az eszményítésnek finom zománca van rajta, a nélkül, hogy valóságán, természetességén csorba esnék. Ezen egy esetben Baksay igazán művészi munkát végzett s ezen elbeszélése csakugyan a legjobbak egyike, melyet magyarul újabban olvastunk.

Sajnálom, hogy azért az elbeszélést mintaszerűnek még sem mondhatom. A szerkezet itt is pongyola; vannak hosszadalmasságai és bántó, inkább rémregénybe való az a vaskos igazságszolgáltatás, mely a történet végén a nyomorúlt ügyvédet éri. Mégis különös! Mikor Baksay a parasztasszony művészi rajzával igazán lelkünkbe talál, másrészt izlésében mégis annyi darabosság van, hogy az ilyen ügyvédkínzásban az isten büntető igazságának nagyobb dicsőségére kedve telik. Szinte szeretné az ember ezen elbeszélést megnyesni, a mellékdolgokon változtatni, hogy egy tökéletes kis művecske álljon elméje előtt. — A címzet sem tartom jónak. Patak banyának a hagyomány nevezte a szegény asszonyt, ki mint istentagadó, átkozott él az utódok emlékezetében. De az író elének tisztább tükröt tart s a címzet inkább bántó, mint helyes. Úgy látszik, az író alkalmat keresett rajta, hogy fejtegethesse, melyik öregasszonyt nevezi a magyar ember *szülének*, melyiket *banyának*. De vajon stílszerű bevezetésnek tartja-e az olvasó ezt elbeszélésünkhöz? Ép ily hosszasan fejtegeti Baksay a protestans templomok sorsát az *articularis* világban. Tizenöt lapon keresztül. Egy rövid jelenet, egy jellemző dialóg megtette volna s jobban megtette volna ugyanezt a szolgálatot.

De e kifogások mellett is kérünk még több ilyen szép elbeszélést.

Neuere Erscheinungen der Rumaenischen Geschichtschreibung beleuchtet von Paul Hunfalvy. Wien und Teschen. Verlag der k. k. Hofbuchhandlung Karl Prohaska. 1886.

Benkő József *Transsilvania* című munkájában már 1778-ban ekképen nyilatkozik az oláhok eredetéről: «Korántsem kell hinned, hogy az oláhok mind a trajan-féle rómaiaktól származnak. Ők a byzancezi császárok uralkodása alatt Moeziában és Bulgariában éltek s onnan terjedtek el Podoliába, Oroszországba és Erdélybe. Ez a nép oly termékeny, hogy Magyarországon és Erdélyben mindenütt, a hol a magyarok eltűntek, helyöket az foglalta el s azután Oláhországba és Moldovába is eresztette rajait.» — Nehány évvel később Sulzer *Geschichte des transalpinischen Daciens* című munkájában szintén azt írja: «Az oláhok Moeziában és Thrakiában, nem pedig Dakiában keletkeztek». — Benkő és Sulzer ezen állításait a magyar történétírók figyelemre sem méltatták. Egy századdal később 1871-ben megjelent Roesler Róbert *Romaenische Studien, Untersuchungen zur seltern Geschichte Romaeniens* című munkája. Xenopol a rumán történelem tanára a jászvárosi egyetemen *Une énigme historique, Les Roumains au moyen âge*, (Paris 1885) című munkájában azt mondja, hogy a Benkő, Sulzer és Roesler által felállított elmélet, mivel az *oláhok elnyomói* *) szükségének oly nagyon megfelel, legott dogmává lett, melyet minden igazi hazafi, akár magyar, akár erdélyi szász, kötelesség szerint védelmezett. . . . •Erdély és Magyarország tanárai és tanítói minden tanszékről hirdették Roesler tanításait az ifjúságnak, s az oláhok nyomban nem-

*) Xenopol a higgadtabb oláh historikusok közé tartozik, mégis ő is a magyarokról mint az oláhok elnyomóiról és zsarnokairól beszél! Hát bizony furcsa elnyomás és zsarnokság az, mely még a legújabb vegyes házassági törvénynek sem tud érvényt szerezni. Az illető törvény azt rendeli, hogy a fiúnak az apa, a leánynak az anya vallását kell követnie. Amde ha oláh ember protestans vagy kathol. német vagy magyar feleséget vesz, valamennyi gyermek most is görög keleti vagy görög kath. vallásban neveltetik, sőt az oláh feleség is, ha férje magyar vagy német, oláhnak neveli valamennyi gyermekét. Ezt még se a kath. és prot. püspökök, se az erdélyi m. egyesület nem változtatták meg.

csak tetteleg, hanem elméletileg is minden joguktól megfosztva látják magokat.»

Xenopol, a ki Jászvárosban lakik s derék tanár, fölteszi, hogy Magyarországon és Erdélyben minden tanár és tanító megteszi hazafias kötelességét, hogy képes kivetkőzni hagyományos előítéleteiből s felkarolja az újabb kritikai buvázkodások eredményeit. Ámde e tekintetben nagyon csalatkozik. Roesler óta Miklosich, Tomaschek s kivált Hunfalvy Pál a történelmi kritika s a nyelvtudomány segítségével minden oldalról megvilágították az oláh kérdést és Magyarország állapotát Árpád korában. Ámde hány középiskolai tanárnak van tudomása Hunfalvynak csak magyar nyelven megjelent munkáiról is? Német és francia nyelven írt munkáit bizonyosan egy középiskolai tanár sem olvasta. A magyar iskolai tankönyvek még mindig csak az Anonymus Belæ regis notarius meséit adják elő komoly történet gyanánt s a magyar tanárok és tanítók e tekintetben a rumán historikusokkal egy nyomon járnak; Zalán bolgár, Mén-Marót, Gelu és Glad oláh fejedelmek birodalmairól s a velök folytatott harczokról mesélgetnek, sőt épen e hagyományos mesék hirdetésében hazafiasságukat keresik. Hiában bizonyítgatja Hunfalvy hogy az egykorú krónikások és historikusok Anonymus fejedelméről és országairól mitsem tudnak; sem Leo Sapiensnek, sem Constantinus Porphyrogenitusnak, sem Arnulfnak, sem Szvatopluknak nincs tudomásuk a hazánk területén korokban állítólag létezett oláh és bolgár birodalmakról. Simeon, a Dunától délre uralkodó bolgár fejedelem, ki ellen a görög császár a magyarokat segítségül hívta, bizonyára a szomszédos bolgár fejedelemmel, Zalánnal, szövetekezett volna; Szvatopluknak, a morva fejedelemnek is talán csak lett volna annyi esze, hogy az Arnulffal szövetekezett magyarok ellen a magyarországi szomszédos fejedelmeket segítségül hívja meg, ha ezek csakugyan léteztek volna. «Miként a hősök, a kik Ariosto *Orlando furiosó*jában vitézkednek, de a valóságos történelemben chronologiai és geographiai helyet nem igényelhetnek, úgy Béla notariusának fejedelmei és országai sem dicsekedhetnek chronologiai és geographiai alappal.» — De mindezt hiában ismételteti Hunfalvy, a mi tanárainknak és tanítóinknak nagy részt oly csekély a historiai érzékek, mint a mily csekély az ő nyelvismeretök. Ők már a latin okiratokat és krónikákat sem igen tudják olvasni, a byzantinusokat pedig eredeti nyelvökön még kevésbbé képesek megérteni.

Hát az egyetemi tanárok között hányan vannak, a kik Roesler vagy Hunfalvy könyveit olvasgatják s elméleteiket követik?

Hiszen nagyobbára ők is az Anonymus megtámadásában «Crimen læsæ majestatist», hazafiatlan törekvést látnak. Ők sem sokat gondolnak az összehasonlító nyelvészet kutatásaival. Legalább az egyetemi tanárok által kiadott magyar közjogban ott szerepel még mindig a «vérszerződés» mint alaptörvény, eszök ágába sem jut nekik, hogy azt a krónikások csak az Endre-féle aranybulla után koholták! Vannak nagyhírű historikusaink, a kik még a Csiki krónikát is szentírásnak tartják!

Hunfalvy Pál a feljebb czímezett munkában a következő rumán historikusok műveit *) ismerteti és bírálgatja: *Történeti kutatások Magyarország és Erdély levél- és könyvtáraiban*, Bukarest, 1880.; *Horia forradalma Magyarországon és Erdélyben*, Bukarest 1884.; *Fogaras földje historiai emlékei*, Bukarest 1885.; kritikai megjegyzések Xenopol azon művéről, melynek czíme Roesler elmélete, mindezek a művek Dentusian Miklóstól vannak. — Major Péter irományai I. kötet, kiadta 1883-ban a Budapesten tanuló rumán ifjúság Major Péter nevű irodalmi társasága; *Une énigme historique, Les Roumains au Moyen-Ages*, Paris, 1885., írta Xenopol jászvárosi egyetemi tanár, s ugyancsak ezen tanárnak 1884-ben megjelent művét, melynek czíme: *Roesler elmélete, tanulmány a traján-féle Dakiában való rumánok koráról*.

Az eljárás, melyet H. az említett művek ismertetésében és bírálatában követ, a következő: Xenopol francziául írt művét alapúl használja, s ehhez kapcsolja a többi felvilágosításokat és megjegyzéseket. Elsőben Xenopol bevezetését közli, mely az olvasót a rumán kérdés irodalmi történetében akarja tájékoztatni; azután Balcseszku szerint előadja a rumán történelemről való szokásos felfogást, ehhez fűződnek Major Péter képzeletei és Dentusian felfogása, a ki a rumánok mostani historiai iskolájának képzeleteit fejtegeti és Xenopol ellenében védelmezi.

«A rumán történetírás Kliója, a ki 1780 óta a szövőszéknél ül, hogy a régi rumán historia szövegét bevégezze, most szövegeért díjúl — Erdélyt kívánja. Meglehet, hogy a szöveget a gyakorlatlan szem méltónak is tartja a nagy díjra. De ha azt figyelemmel s ama technikai ismerettel, melyet nekünk az igazi történelem

* Az említett munkák mind rumán nyelven jelentek meg, kivéven Xenopol franczia munkáját, mi csak az eredeti czímek magyar fordítását közöljük.

szolgáltat, vizsgálgatjuk: csakhamar észreveszszük, hogy a szövetnek sem mellékfonala, sem belfonala nem igazi anyagból való. Ezt a technikai ismeretet akarjuk itt az olvasónak nyújtani, a mely ismerettel az, a ki az illető történelemben nem eléggé jártas, nem bírhat, — hogy maga ítélhesse meg, vajon az árú, melyet a rumán Klio a vásárra visz, elfogulatlan, kritikai történet-e, melynek egyedüli célja az objectiv igazság, vagy pedig az a Klio a maga munkálkodásánál nem tartja-e inkább szeme előtt a politikai agitatiót s nem törekszik-e azért a történelmet «célyszerűen» megszőni.» E bevezetést bocsátja előre Hunfalvy.

Nem lehet célunk itt a munkát hosszasabban ismertetni, egyes szakaszait a *Budapesti Szemle* úgysis már közölte. Csak arra akartuk figyelmeztetni olvasóinkat, hogy a rumán kérdés nem csak elméleti dolog, hanem gyakorlati következtetésekre is szolgál s jogigények támasztására fordíttatik. Azért is nagyon kívánatos, hogy Hunfalvy műveit, melyek az oláh történelemre vonatkoznak, minél többen forgassák. S Hunfalvy e munkáiban nemcsak magokkal az oláhokkal vesződik, hanem a magyar történelemnek sok más homályos kérdéseit kritikai élel és nagy alapossággal világosítja fel. —s.

Gozsdu Elek: Tantalus. Kilencz elbeszélés. Buda-Pest, kiadja Aigner Lajos, 1886.

E kötet szerzője kétségkívül egyike legműveltebb fiatal íróinknak. Nemcsak olvasottsága, stíljének jó példákon fejlesztése hat ránk műveltségének bizonyosságául; inkább elbeszélésének szelleme, gondolkodásának módja. A modern életnek mind ismeri azokat az elméleteit, melyek nemcsak a régi világfelfogást ostromolják, hanem mindazok lelki békéjét és zavartalan fejlődését is, kik csak szavakat értenek belőlök, gondolatok helyett. A faj és egyén viszonya, a nagyobb erő szükségszerű érvényesülésének tana, a természeti ösztönök jogosultsága, az erkölcsi eszmék egyezményes értéke, lemondás az élet akaratáról: Gozsdu mindezeket úgy használja föl, hogy, bár valamennyien téves fölfogásban állanak előttünk, világosan érezzük, hogy az ő saját szellemi tartalmában többek egyszerű phrasisoknál. Hogy a jelszavak, az új társadalmi, erkölcsi és természeti tanok jelszavai, mint lesznek a félművelt lelkeknek szárny helyett békőivá; miképen alkotnak csak magoknak subjectiv, önkényes és balga rend-

szereket belőlök; mi módon jutnak a kötelességről való lemondásnak álláspontjára; mint lesznek mindnyájan tantalusosokká, még pedig nem olyanokká, a kik nem érik el a gyümölcsöt, hanem a kik nem is akarják elérni, nem Homér, hanem Schopenhauer tantalusáivá: mindez Gozdsu könyvében nem közönséges pszichologiai talentummal van kigondolva és elbeszélve.

A kötetnek mind a kilencz úgynevezett elbeszélésében ilyen tantalusosokkal találkozunk. Mindegyikök vagy olyan nagyot akar, vagy annyira nem való még kicsinyre sem, hogy utoljára arra a belátásra jut, hogy legjobb lesz semmitsem akarnia s beéri egy-egy jámbor útítárrsal, a kinek elmondhatja történetét. A világ, melyet Gozdsu fölmutat előttünk, egy nagy csatatér; e csatatéren azonban nem azok érdeklik őt s nem azok iránt akarja a mi érdeklődésünket fölgerjeszteni, a kik tisztességesen megállták a helyöket s győztek vagy elestek, hanem azok iránt, a kik az ellenség láttára, az első golyó füttyének hangjára megszaladtak. Csupa szökevény. Az efféle emberek szeretnének azután legalább annyit elhitetni, hogy sebet kaptak; ez a tulajdonság megvan Gozdsu dezentoraiban is. De a nagy közlékenység az igazi gyáváknak épen nem kenyerök, míg a Gozdsuúi alig várják, hogy valakinek, kit talán legelőször látnak életökben, elmondhassák ennek egész sorát. Az elbeszéltetés alkalmának kikeresésében, feltüntetésében, s a gyónás módjának alkalmazásában is pszichológiát keresünk, melynek Turgenyev a nagy mestere. Ezzel a pszichológiával már Gozdsu nem törődik s nem ritkán jól gondolt lélektani képeinek hatását csökkenti azzal a tévedésével, hogy rendesen hősei túlságos közlékenységének formájában ismertet meg azzal a processussal: mikép lettek teljesen zárkózottakká.

Az étlen farkas (talán inkább: éhes; étlen annyi mint nem-evő, nem pedig enni kívánó) nevelő korában megszokja az uras életet, s minthogy pártfogás nélkül nem tud olyan jövedelemre szert tenni, a melyet «esze és idegei» kívánnának, otthagyja kis hivatalát, szeretőjével, egy jószívű szobaleánnyal, tartatja ki magát s azon a ponton van, hogy lopni készül. *A néma apostol* (ki különben elég bőbeszédű) philosophiát alkot magának Darwinból, de csak olyat tud, hogy az egyetlen lelket is elveszti általa, a ki ragaszkodott hozzá: kedvesét. *A falusi misanthrop* azt okoskodta ki «a létért való küzdelem» tanából, hogy el kell csábítania jóltevőjének feleségét, s minden erkölcsi kényszer vagy kihívás nélkül följelentenie őt magát sikasztásért, mire aztán az emberek megvetéssel fordulnak el tőle. A miket tesz s a mik által megbukik, azok inkább «orgyilkosságok a

létre vonatkozó czél nélkül», mint «küzdelem a létért». *A mártyr* egy phantasta rácz suhancz, kit Desmoulins Kamill híre nem enged nyugodni. A mozgalmat, melybe keveredik, csalók vezetik, kik vagyonos apját kifosztják mindenéből. Maga a mokrini korcsmában akarja megkezdeni izgató munkáját a magyarság ellen; de a parasztok kinevetik, mint Turgenyev nihilistáit az *Új földben*. Következik a lemondás egy irnokság formájában a szolgabírói hivatalnál. *Márta* már nem a maga, hanem férje illúsióit rontja le, ki sokáig boldog volt abban a hitben, hogy szép kis fiok az övé. Még visszataszítóbb a következő történet, melynek czíme *Nirvana*. Egy fiatal, élvhajász grófot int benne megtérésre az anyja, míg az úrfinak sikerül meggyőznie őt, hogy nincs előtte semmi szent. Szeméret veti anyjának házasságtörését, melynek ő a gyümölcse, s elhajtát, nem annyira a Nirvana, mint a legromlottabb cynismus képviselője gyanánt. *A veréb* egy haszontalan falusi tanító, ki nagy zeneköltőnek képzei magát s ebből jogot merít minden kötelességének elhanyagolására s minden durvaságra jóra való feleségével szemben. *A nemes rozsa*: a pusztuló magyar gentry dologtalanságának és hivalkodásának képe egy falusi korcsmában. Az *Ultima ratio* hőse egy öreg temető esősz, kinek lelkét misem érdekli, mi sem hatja meg, de borzad a halál utálatos alakjától.

E rövid kivonatok összeállítására czéljából még egyszer áttekintvén a könyv tartalomjegyzékét, a címek után bajosnak látszott az eligazodás. *Mártát* kivéve egyetlen cím sem idézte emlékezetünkbe azt a bizonyos elbeszélést, melyet jelöl, vagy inkább, helyesebben szólva, valamennyi cím fölkelte valamennyinek zavaros benyomását. *Étlen farkas?* Mindegyik novella hőse étlen farkas, ki olyasmire éhezik, a mije nincs, s vagy elragadja, vagy legalább szeretné elragadni. *Néma apostol?* Mind apostolnak hiszi magát, s mind ép oly kevéssé néma, mint az, a kit a szerző ilyennek nevez. *Martyr?* Melyik nem tartja mártyrnak magát, s igazában melyik különbözik a hiábavaló *Verébtől?* *Nirvana?* *Ultima ratio?* Hiszen csupa nirvana, a semmibe merülés, csupa ultima ratio, a lemondás tana, mindenütt. E körülmény arra mutat, hogy az elbeszéléseknek nemcsak felfogása és hangja egy, hanem feltalálása is kevéssé változatos. Hősei egymás képére ütött atyafiak és sorsuk is rokon. Ez apostolok mind misanthropok s mind mártyrnak tartják magokat. E képzelt mártýrok mind a misanthropia apostolai vá lesznek. E misanthropok mind egy-egy félreértett tan apostolai s így jutnak a mártýrság rög-

eszméjéhez. A veréb, mely nem ismer kötelességet, s a farkas, melynek minden korlát kényelmetlen, szintén rüillik valamennyire.

Nem zárkozhatunk el a benyomás elől, hogy a kevés lelemény-nyel alkotott képek sorozatában belső kapcsolatot lássunk, egy életnézet hirdetését, melynek az elbeszélések csak példázására szolgálnak. Ha a világnézettel magával nem bajlódunk (csak költészet legyen az, a mi kifejezi), tisztán műkritikai szempontból jogos kifogást tehetünk ilyenmű hirdetése ellen. Gozdu hősei, saját tapasztalataik alapján, az életet kivétel nélkül haszontalannak vagy igaztalannak hirdetik, s mielőtt tettek volna valamit, megfutnak harczi elől és kiszakítják magokat rendjéből. A szerző összegyűjti e példákat, melyek már leleményök csekélységénél, a változatosság híjánál s előadásuk változatosságánál fogva is inkább terhelő tanúvallomásoknak tetszenek, mint igazi költészetnek. Világos, hogy az író bizonyítani akar valamit, legalább annyit, hogy az élet igaztalan. De félkegyelmű vagy romlott alakjai nem alkalmasak ennek a tételnek megmutatására. A költészet is vonakodni látszik a költőietlen cél szolgálattól: egy kétségtelen tehetség ajakán egyhanguvá, színtelenné, nyomasztóvá lesz. Nem a philosophiát kifogásoljuk, hanem annak olyan arányú és természetű jelenkezését, mely a költői szabadságot korlátolja, a képzeletet megköti, az élet színeit szürke zsákvászonnal takarja el s a lelemény forrását elrekeszti.

Gozdu az életet akarja magyarázni s realistán mutatja magát. Annyira, hogy szinte keresi az irodalmi előadásban szokatlannabb valószerű vonásokat. Még a legújabb realismus iskolai bizonyítványát is bemutatja: elő mer állani a rúttal, az erkölcsi rúttal, tisztán maga-magáért. Itt-ott valóbb akar lenni a valónál s szemé egy vonalban látja a valószerűt és cynicust. Idézzük-e Márta példáját vagy gróf Kanuth Istvánét, kiknek őszintesége természetellen és lázító brutalitás. Bűnök és alacsonyások lépten-nyomon a vázlatosságnak bizonyos közönyével adva elő, mint egyszerű világ szokása, melynek tünetei az író nem lepik meg. E világszokása a kilencz novella közül négyben házasságtörésen hömpölyög át. Ebben az ethikus nem mutat vétket, a psycholog nem mutat szenvedést, a költő nem mutat drámát: az egész egyszerű megkívánás, vagy még annyi sem, azután feledés. Az emberek szeretkeznek a nélkül, hogy szeretnének, vagy legalább gondosan kijelentik, hogy nem tudják, ha szeretnek-e? E sivárságban, az ember erkölcsi világának az állati élet természeti világához kapcsolásában, van valami erőszakolt s ennél fogva kétszeresen művészietlen. Valaki láthatja ily sötétnek a

világot, de nem láthatja ilyen üresnek, ilyen egyhangúnak, ilyen személytelennek. Valaki láthatja ilyen nyomorultnak az embert, de nem láthatja ilyen akarattalannak az egész emberiséget. A ki mégis ilyennek látná, azt nem inspirálhatja elbeszélő költészetre.

De milyen a realizmus, a mennyiben nem általában az emberi életre, hanem a magyar életre vonatkozik? A vidéki, kisvárosi, falusi életből nem egy jó vonást figyel meg s mutat be ügyesen. De épen főszemélyeinek csak a nevek magyar. Az élet iskolájában valamenynyien egy filosofiát tanulnak el magoknak vagy forgatnak ki sarkaikból, s történetöket mintegy ennek példájául beszélik el. Ez novelláinak általános formája és némileg szelleme. A ki csak felületesen ismeri is a magyar természetet, tudja, hogy a reflectáló hajlam, az önmaga fölé emelkedés, magának és sorsának philosophikus felfogása hiányzik belőle. Meglehet s bizonyára meg is van mindez egyesekben, de nincs meg a fajban. Mikor Gozsdu e vonást általánosítja, minden novellájában használva mintegy faji jellemző tulajdonul mutatja be: hamis képet ad. Így lesz realistává egy képzelt világban. Nagyon megszerette az orosz írókat s ezek világának képére alkotta a maga magyar világát. A mi azonban azoknál realizmus, nála egyszerű képzelődés.

Műveltsége és jeles elbeszélő képessége megérdemlenék, hogy próbálja meg egyszer a maga lábára állani s a maga szemével tekinteni körül.

t.

R. Meyer et G. Ardant: La question agraire. Etude sur l'histoire politique de la petite propriété. Paris. Morot frères et Christ. 1887.

Az egész művelt világban actualissá vált agrár-kérdés megvilágításának óhaja vezette szerzőinket a fentebbi címet viselő munka megírására. E kérdést nemcsak közgazdasági, hanem méginkább sociologiai oldaláról fejtegetik. Különösen a birtokviszonyok, a nagy-, közép-, kis birtok egymáshoz való viszonyának a birtokminimumnak, a kisbirtokos-osztálynak társadalmi jelentősége van benne tanulmányozva.

A mű több kötetre tervezetik, s most az első kötet jelent meg belőle. E köteten meglehetősen conservatív szellem leng át. A nélkül, hogy túlzásokba menne, a megkötött birtok minimum mellett foglal állást, s kárhoztatja a közgazdaságtan azon irányát, mely a

kérdésnek csak forgalmi és gazdasági oldalát tekinti s kábulatba ejtve az egyéni szabadságnak hozott tömjénfüst által, a birtok korlátlan elaprózását tanítja, nem véve észre a társadalomra e tanban rejlő veszedelmet. Pedig tapasztalhatni mindenütt, hogy hol a birtokelaprózás tényleg bekövetkezett, ez a kisbirtokos osztály nyomorát jelenté.

E nézet bizonyítása céljából szerzőink a múltat is tanulmányozzák. Keresztül vezetik olvasóikat China, Görögország, Róma, a byzanti birodalom, Irföld, Lengyelország, Oroszország történetén. Utalnak arra a hatásra, melyet a birtokviszonyok körül Mózes tana és a keresztyenség tanai tettek. És kétségtelen, hogy az ezen irányban tett tanulmányok a birtok minimum mellett szólnak. De múlt fejtegetésénél, a jelent sem felejtik el, s ezt közvetlen tapasztalás alapján ismertetik.

A második kötet azon terveknek lesz szentelve, melyeket szerzőink az agrár-kérdés megoldására ajánlanak.

A mint az előttünk fekvő kötetből következtethetni, e mű az alapos könyvek számát szaporítja és hasznos olvasmánya lehet mindazoknak, kik az agrár-kérdés iránt érdeklődnek. n — e.

Tokody Ödön. Az öreg plébános levelei. Buda-Pest. Az Athenaeum könyvnyomdája. 1887.

Az öreg plébános levelei egy egyházi folyóiratnak, a *Havi Közlönynek* hasábjain jelentek meg évekkal ezelőtt. Némi ártatlan irodalmi hiúság azonban, úgy látszik, addig bizgatta az öreg urat, míg megengedte, hogy összefoglalják leveleit, s így ő is beállott a könyvesinálók közé. De a mennyire irataiból a derék plébános szerénységét ösmerjük, egy kissé még is «deprecálni» fog ellene, hogy könyvének irodalmi értékét latolgassák s szóljon föléle olyan ember, ki az aklon kívül áll. Azonban nem hiába hangoztatta híveinek vasárnapi beszédeiben: «ki mint vet, úgy arat», tudja jól, hogy könyvírásra kritikával felelnek s hogy ez a két dolog együvé tartozik, mint ugar földön pipaés és csalán.

Könyvében először is az érdekes, hogy olyan jó vidékies zamatja van. Nem azt értem, hogy levelei talán vidéki lapok tárczájához hasonlítanak, hanem hogy ha nem is írói finomsággal és ízléssel,

de közvetlenséggel, keresettség nélkül tünteti föl azt a fölfogást, jó kedvet, azt az agglegényes *humor ecclesiasticus*, mely a magyar parochián legalább a java plébánosok között még mindig otthonos. Megszeretjük az öreget, ki háza udvarából oly nyugodt tekintettel nézi a világot, mint a pogány Diogenes hordójából; kiben a dogma nem szorította ki a lelket; ki nem csak eszével, hanem szívével pap s ki humoros fölénye mellett is a régi jó conservatív magyar természetből megőrzött annyit, hogy mikor Buda-Pestre jó, a Peleskei nótáriussal barátkoznék meg legszívesebben, ha ez még halandó mezben járna közöttünk.

A könyv írójának, ki az öreg plébános álarczát magára vette, meg van az az érdeme, hogy ezt az alakot igen élénken élénk tudja állítani, úgy, hogy különben erősen irányzatos sorait szívesen olvashatja még az is, kin nincsen papi köntös; érdekelni fogja az a természetesen nyilvánuló, mintegy vadon nőtt írói tehetség, melyet a könyvben talál. Maga az öreg plébános még a diák világból való, mikor nálunk még a verebek is deákul csiripeltek a háztetőkön; s a parasztember is csak az «appetitust» ösmerte, nem pedig az étvágyat. Rajta is ragadt az öregem, ki együtt ballag a századdal, a deákos beszédmód s innen stylusában a latinos contextus, melyet sokszor fölösen és untatón alkalmaz, de néha nem ügyetlenül használ föl humoristicus hatásokra. De nem csak a beszédén érezni meg, hogy más korból való; lelkében is a régibb nemzedék tagja. Nagy tisztelettel tekint a «novissima generatio» tudományára, dogmatikus bölcseségére. Egy fontos körülményt azonban, úgy hiszszük, itt figyelmen kívül hágy. Derék öreg plébánosunkat, minden eszéssége mellett sem bántja az ambitio; teljesnek érzi hivatását, ha falujában marad is meg élte fogytiglan «lelki pásztorak». A «novissima generatio» tagjai azonban rátartiak; ha tehetségesebbek, a nyáj lelki üdvössége mellett legalább is annyira foglalkoznak a vörös övvel; vannak, kik az evangeliumi alázatot csak a hierarchia magasabb fokán állókkal szemben gyakorolják; egyáltalán nyugtalanabbak, érzékenyebbek, kevésbbé szeretetre méltók, mint a mi öreg plébánosunk. A mi bennünket illet, szívünkhöz az utóbbi sokkal közelebb áll, sokkal rokonszenvesebb, mint a dogmák tömkelegében tévelyegni szerető theologus. Hősünk jó pap; a mit nem lehetne minden jó theologusról elmondani.

De nem csak saját szavai jellemzik az «öreg plébánost». A kiadó használt egy más módot is, melylyel az alakot érdekessé tudta tenni. Adott melléje társat. Mint Don Quichoténak van Sancho

Pansája; a mi öregünknek is van egy odaadó híve, ki némileg komikus ellentéte is. A kiadót, ki különben nem is a laikus közönséghez fordult, hanem inkább papi olvasóinak «oktatva mulattatására» írt, ebben szerencsés írói ösztön vezette. Az öreg plébános és az ő káplánja «Pali öcsém» elválhatatlanokká lesznek az olvasó elméjében s egyik a másiktól nyer életet. Igen jó ízű humorral van ez a viszony rajzolva. Reményilem nem veszi rossz néven a kiadó a homeri merészséget, ha «Pali öcsémet» a fiatal vizslához hasonlítom, mely a nyugodtabb, szárazabb humorú, tapasztalt vén komondort körülgrálja. Ennek a viszonynak rajza a legjobb a könyvben s szerencsés írói tehetségre mutat. Egyébként a mulatságos rajzokat riktóvá teszi a szerzőnek nagyon előre tolakodó irányzata. Plébánosunk például elbeszéli, hogyan lett br. Eötvös idejében falujában az iskola felekezeti nélkülivé. A nevetők mind az ő részén lesznek, mert ellenfeleiből csupa torzképet csinál. Különben némi igazság van bennök, ha az első tanfelügyelői kinevezésekre vissza emlékezünk, és arra a «sadvai nagyvási lázra», mely egy időben a szerény falusi tanítókat elfogta.

Plébánosunk első sorban egy tanfelügyelőt léptet föl, ki azelőtt frater volt a barátoknál, de később protectio és fényesen bebizonyított szabadelvűsége következtében, jelen díszes állására vergődött. Snyyi, furfangos, kétfelé néző, milyen csak kivetközött barát lehet. Eljön a paphoz ebédelni, felköszönti a nagy tudományú s hazánk díszére váló plébánost, a káplánt, még a plébános macskáját is; azután a község házában frontot csinál az egyház túlkapásai ellen, míg estére újra a paphoz tér be erősödni, ha ugyan Pali öcsém stratagemája ki nem fogja rajta. Sikerült a «néptanár», Szájas Barnabás, torzképe, ki nem tud göggyében hová lenni, mióta olvasta, hogy a porosz iskolamesterek vívták ki a németek győzelmeit. Szabadelvű a javából s a falu első intelligentiája. Van «salónya» is, melyben a tekintetes néptanár nagyságos felesége zongorázni szokott. Nehány vizsgálati tudósítást küldött egy újságba s ez időtől fogva pápaszemet visel, pedig olyan a szeme, mint a hiúzé. Az első néptanítói gyűlésen is szerepelt s Pestről már vizitkártyákat hozott haza, melyen írva volt: «Szájas Barnabás, néptanár, a m. k. természet tudományi társulat s az országos tanító-egylet rendes tagja, a *Népnevelő* és az *Iskolai Lapok* főmunkatársa» stb. Ezeknek működése, mindenek fölött pedig a néptanár feleségének irigykedése a jegyzőekkel dönti el a falusi iskola sorsát.

Nem rossz az sem, hol a plébános alkotmányos tapasztalatait

meséli el a választások körül, vagy leírja azt a comicus hajótörést, melyet «Pali öcsém» autonomisticus tervei szenvednek. Ha ezekben plébánosunk jó ízű elbeszéléseinek irányzata ellen — az író szempontjából — kifogást nem is emelhetünk; van mégis két dolog, melyet nem akarunk hallgatással mellőzni. Az egyik az, hogy a mi humanus plébánosunkat is elfogta az újabb idők egy csunya contagiума; némi nyomát találjuk a könyvben az antisemitismusnak. Van egy történet benne, hogyan tesz tönkre a pálinka egy tehetősebb falusi politikust; s az elbeszélésből kisül, hogy nem is magában az emberben, nem is a pálinkában van a hiba, hanem a zsidóban. S egyebüt is mint gaudiumkeltő dolog szerepel a «kosorr». Mit tart plébánosunk azok finom humora felől, kik folyton csak a kanonokok potroháról, vagy a barátok vörös orráról beszélnének? Nemde, az utóbbi tárgy is van oly hálás, mint a másik? — Plébánosunk mindenestre a «gyakorlati» lelkipásztorkodással foglalkozók javához tartozik; kétszeresen kellemetlen látni, hogy itt hivatását feledve, az idétlen csúfolódók közé áll s példájával másokat is magával von; jobban illenék hozzá s az evangeliumhoz, ha a Zimándi-féle álprófétákat tenné társai előtt nevetségessé. E részben a «századdal ballagó» plébánosunk még is csak elárulja, hogy a «novissima generatio»-hoz közelebb áll.

A másik dolog, mit említeni akarok, fővárosi kirándulását illeti. Van mulatságos része is: például Pali öcsénk kalandjai s találkozásuk a «kollegával», a szomszéd falu tiszteletesével, Komor Ábellel, kinek fekete attilájához illő kenetes szárazsága s ünnepélyes beszédmódja elég mulattatón van rajzolva. De a szomorú az egészben az, hogy, ha egy vidéki pap feljő a fővárosba, csak annyi ismeretet, csak annyi behatást visz el magával falujába, mint a mi plébánosunk. «Erkölcstelenség feneketlen sara»; «hitelenség dermesztő levegője, mindent körül fog»; «közömbösség, lelketlenség, önzés, melyet már a levegőben is lenget a szél s mely már az utcza kövözetről vigyorog ránk» — im a benyomások, melyek szerzőnk szerint a katolikus papot elfoghatják. Szeretném tudni, hol járt, kivel érintkezett, hogy így elvesztette humorát s az ország fővárosában, mint valami orrhangon beszélő puritán, egyebet nem látott, mint egy második Sodomát és Gomorrhát? E ponton is olyan ügyes tollú írótól, mint plébánosunk, okosabb dolgot szeretünk volna olvasni. Remélhetőleg Pali öcsénk, ha öreg plébános lesz, majd túltesz mostani principálisán.

Fr.

Napló-Töredékek. Az 1849-iki menekülteket, internáltakat, különösen Kossuthot és környezetét illetőleg, Törökországban és az Egyesült államokban, László Károlytól. Buda-Pest. Franklin-Társulat. 1887. Ára 2 frt.

László Károly tüzérszázados volt a forradalomban s Törökországba menekülvén, Kossuth kíséretében maradt a török földön, Kisásziában s a híres amerikai körúton. Akkori élményeit beszéli el ez 1852. júliusáig terjedő naplótöredékben.

László nem volt előkelő tagja az emigrationak s teljességgel nem akar többnek látszani, mint a mi volt. Szerényen elvegyül a tanítványok csoportjába s őszinte tisztelettel tekint a mesterre. «Könnyecseppek hullnak levesébe» midőn a kormányzó hűségéért elismerésének jelét adja.

Általában hálás, lelkesülő s nem gyűlölködő természetű. A sumlai vizsály alkalmából keserűséggel szól ugyan Perczehről, hanem örömmel jelenti az 1851-ik év első napján, hogy «a szentlélek talán megszállotta a menekülteket. A lefolyt évben a magyar emigratio olyan volt, mint a jó must, mely pezseg, forr, zavarog, marja magát az ismeretlen előtt használhatatlan valaminek látszik, de majd megszűnik forrása, s tiszta, jó és erős ital lesz belőle.»

A fény és árnyék arányos elosztását naplójírónk nem tekinti föladatának, de azért részletező s nem palástolgató előadása jól használható adatokat nyújt a tárgyilagos bírálónak. Az emigratióról megjelent számos emlékirat mellett e naplótöredéknek is meg van a maga bece.

Így különösen a kiutahiai tartózkodásról szóló részben sok újat találhatunk, hisz Egressy és Veress nem voltak Kiutahiában és tudtunkkal az ott jelen voltak közül mások sem értesítenek ily részletességgel Kossuth ottani tartózkodásáról. Szóllóssy izetlen pletykái pedig kevés figyelmet érdemelnek. Az amerikai körútról is találunk új részleteket e könyvben.

A történelmi tanulság, mi mind e részletből kiemelkedik, épen nem új, de mivel újra s új adatok szövevényéből tűnik elének, röviden fölemlíthető.

Kossuth a kimenekülés első percétől fogva törhetetlen optimismussal ragaszkodik az új forradalom lehetőségének eszméjéhez.

A török földön igyekszik összetartani az emigratiót, hogy közelebb lehessen az országhoz, a válság idején. Amerikában még vérmesebbek reményei. A lelkes fogadtatás, a hatás, melyet Kossuth bámulatos szónoki tehetsége fölidéz, fölvilanyozzák a nagy szónok környezetének reményeit. 1852 újév napján László így kezdi naplóját: «Első napja van ma a reményteljes 1852-ik évnek, az óvilág újjászületése évének. Európában az elnyomott népek hallgatnak, de csak intésre várnak, hogy a zsarnokot porba tapossák. A hatalmas angol nép őket gyámolítani kész. Az amerikai szabad nép már mindenfelé kezdi kimondani Magyarország függetlenségét, s kezdi sürgetni kormányát közbenjárásáért, segedelmeért. A rangvágó Napoleon Lajos az égő üszköt a lóporaknához már közel hozta. Csak egy szikra kell! s Európa lángban van s a lángokból az óvilág szabadságistennője mint phönix emelkedik ki, a halhatatlanság sugáraitól környezetten, a porba döntött trónromokból hirdelve az elnyomott népeknek az Isten legszebb adományát, a szent szabadságot!»

A nagy szónok eszméinek s mondásának hatása látszik e sorokban. Jegyezzük meg végül, hogy László csak ünnepi alkalommal beszél ily hangon, többnyire egyszerűen írja le élményeit a török és amerikai viszonyok értelmes s élénk ismertetésével tarkázva elbeszélését. Azért mint olvasmány is érdekes a könyv, mely mint történelmi forrásmű igen használható lesz.

*Elveszett boldogság. Schalck de la Faverie után francziából Ereky
Alfonz tanár. Székes-Fehérvárott, 1887.*

Az elveszett boldogság, finom szegélyezett papíron, arany metszésű kötésben — nem egy kis leánykát fog hó könnyekre indítani, ki előtt a boldogság még csak jövődő. Nem egy érzelmes ifju megdöbbenő örömmel fogja tapasztalni, hogy íme egy könyv, melynek néha egész lapjait bejegyezheti szorgosan őrzött naplójába, mintha csak a maga gondolatai volnának, csakhogy «szebben kifejezve»; s nem egy, a harminczon már túl lévő hajadon is egy-egy hervadt levelet, vagy virágszirmot fog a könyv lapjai közé rejteni a profán világgal nem közölhető ábrándjai emlékére. — Mi is érdekel lapozzuk a könyvet; mert példáját láttuk benne, hogy a vidéki szépírók s irodalmi ízlés sokkal conservatívabbak, mint a mindig legújabb

divatokat koptató főváros. Ott még szeretik az áradozást és sok kérdő- s felkiáltó jel nélkül nem is ösmernek szép stylust, s minden leírásnál jobban meghatja őket, ha a szeretett lény megjelenésénél az író felkiált: ez *Ő!!!!* — Ezért szeretik még a regényt levelekben, hol lehetőleg több lapon arról van szó, hogy a kimondhatatlan érzelm csakugyan kimondhatatlan; s hol az író minden fejezetét holdvilágos estén, a szerelmes csillagzat ezüst fénye mellett látszott megírni, míg a távolból fuvola hangja hallatszik, mely épen ezredikszer leheli az éjbe lassú tempóban a *«Boldogtalan csak én vagyok ezen a nagy világon»* nótáját.

Könyvünk is így van megírva s az érzelmes fiatalságnak a legjobb lélekkel ajánlhatjuk. Cselekvény tulajdonkép csak kevés van benne: mint zsírfoltocska úszkál az érzelmi levesben. Egy előkelő francia egy majnamenti német egyetemi városkában megösmarkedik egy illustrissimus et reverendissimus egyetemi tanárnak páratlan tökéletességű leányával; megszereti, eljegyzi, nőül veszi. De a nász napján, egy hegyi kiránduláson egyszerre csak mennykő csap be az anygali lénybe, s szegényke megégve, holtan terül el előtte térdelő imádója lábainál. — Íme az elveszett boldogság. — Profán ember e történetből azt a tanulságot meríthetné: mennydörgős időben ne ábrándozzál jegyeseddel sziklás bércek között; ánde érzelmes írónk ez eseménynek s előzményeinek elbeszélésébe befekteti a lélek minden örömét s föltárja az «élet minden örvényét». A könyv tanulságát igen szépen fejezi ki a jelige, mert jeligéje is van: «Sokszor a mély érzelmi csapás olvasása nagyobb, nemesebb tanító keblünkben, mint a földnek összes könyvtárai» — a mit rögtön elliszünk, mert a föld összes könyvtárait tanítóként keblünkben hordani — ó még elgondolni is szörnyűség!

Különb en elvéte vannak a könyvben igen csinos gondolatok; de a puffadt stílus élvezhetetlenné teszi a legtöbbet. Például szolgálhat (nem a csinos gondolatra, hanem a puffadt stílusra) a következő: «..... Éjjel alszom és álmodom. Tudod mit látok álmomban? Őt! mindig csak őt! S mintha boldogságom is csak álom vala. Felejtsd el azt ó Istenem! felejtsd el azt egészen, még álmomat is!.....

Meg állok, Ő!!

Ő fájdalom, kedves Móriczom! e fájdalmas kiáltás; nem ad tudodra többet, mint a mit már úgy is tudsz; stb. • Mi minden nem rejlik itt a pontok mögött? Részünkről nem kutatjuk tovább; valamint azt sem keressük, ki tulajdonkép Mr. Schalek de

la Faverie, kinek nevééről — szégyennel valljuk meg — most hallotunk először; hanem e helyett őszintén megdicséjük a fordítót. Látszik munkáján, hogy nem kényszerből, gyárilag, hanem szeretettel dolgozott. — Szinte érezhetni, milyen lelki örömmel s gyöngédséggel kísérte hőse sorsát s mennyi élvezettel írta le kérdő jeleit, fölkiáltásait és az érzelem néma mélységét kifejező sok pontjait. Eredeti műre nem lehet nagyobb ügyelet, mint a mennyivel fordítónk ez idegen iránt volt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nyelve ment a germanismustól s egyéb idegenszerűségtől. Csak néhány példát: «Én magam is el lettem halmozva mindennemű udvariasságokkal». E helyett: engem is elhalmoztak, vagy, el voltam halmozva. «Dolgok, melyek örökre bevésve maradtak emlékezetemben stb.» — s találni majdnem minden lapon hasonló szerkezetet. — «Vannak fehérek, melyek így néznek ki» (63. l.) «Nemde ti is osztjátok véleményemet?» (15. l.) «Reménylem, hogy nem sokáig fog hagyni, hogy ott magányosan üldögéljek». (140. l.) «A földszinten egy tágas veranda szolgált előcsarnokul, mely annyival szebben vette ki magát». (139. l.) «Most végezték be Melina nászöltöztetését». (169. l.) Az elisei mezőkön levő palotám (157. l.), e helyett: a Champs Elisées-en levő p. — Az sem rossz, mikor fordító a kelta dalnokokat zárjelben «bárdosok»-nak nevezi. Reméljük, a fordító sem fogja kicsinyeskedésnek venni e könnyű szerrel szaporítható kifogásokat, ha meggondolja, hogy nyelvünk tisztaságára országszerte mily kevés az ügyelet.

—r—

A Tiszavölgyi társulat központi bizottságának az 1886. december 12-diki évi közgyűléshez intézett jelentése és annak mellékletei, Buda-Pest 1886.

A Bodroghközi Tiszaszabályozó társulat belsatornázási művei és vízviszonyai. Írta Révy Géza Viktor, Buda-Pest 1886.

Gonda Béla főmérnök nagyon rossz néven vette Hunfalvy Jánosnak, hogy az *Egyetemes földrajz* II. kötetében azon szakaszban, mely az Alföld folyóit s a szabályozási munkálatokat tárgyalja, s mely a *Budapesti Szemlé*ben is megjelent mutatványképen, nem nagyon kíméletesen szól az eddigelé végrehajtott szabályozási munkálatokról. E szakaszt H. J. a következő szavakkal fejezte be: «Az 1884: XIV. t. cz. kimondá a maximalis megterhelhetőség elvét,

mely szerint az érdekelt birtokosok a szükséges védelmi munkálatok létesítésére csak a törvényben meghatározott kulcs szerint kiszámítandó összegig terhelhetők, a többletet az állam viseli. Nagyon kívánatos azért, hogy a szabályozási és ármentesítési munkálatok tervezésében és végrehajtásában mind a kormány és közegei, mind a társulatok bölcsebben járjanak el, mint eddig történt; mert utoljára az állam sem fogja győzni a költséget. Az eddigi munkálatok a természet szélsőségét nem enyhítették, ellenkezőleg még fokozták: száraz években érezhetőbbé tették az aszályt, nedves évben pedig az árvíz magasságát növelték.»

Ugyancsak H. J. a m. orvosok és természetvizsgálók múlt évi augusztus végén tartott vándorgyűlésén az erdőpusztítások és a folyószabályozásokról tartott előadást, melyben különösen a Temes-Béga szabályozási társulat azon eljárását megróttá, melynél fogva az osztrák földhitel-intézettől 6 milliónyi kölcsönt rendkívül terhes feltételek mellett vett föl. A társulat t. i. tetteleg csak 3.828,052 frtot kapott, s ezért 1879-ben a földhitel-intézetnek már 8 millió frttal tartozott. Csak a kormánybiztosnak sikerült az intézetet arra bírni, hogy elégedjék meg papírban fizetendő 7.612,549 frttal. Ez adóssága s egyéb terhei lerovására az Unio-banktól 12 millió frtot vett föl. «Csak azt óhajtom szívem mélyéből — mondá H. J. — hogy az Unio-banktól fölvelt 12 millió kölcsönnel beérhesse a társulat, hogy a töltéshez meg szabályozás teljesen sikerüljön és újabb csapás ne érje a Temes és Béga árterét . . . Ha a Temes és Béga vízkörnyékén idejekorán okszetű erdőgazdálkodást nem indítanak meg; ha az eddigi rablógazdaságot azután is folytatják: akkor a következő árvizek megint 35—100 centiméterrel magasabbak lesznek, mint a múlt nyári árvíz volt.»

Fájdalom, H. J. óhajta nem teljesült; az ég csatornái újra megeredtek, az árvíz a töltéseket megint áthágta és átszakasztotta, s a Temes és Béga ártere ismét nagy pusztulást szenvedett!

A Tisza ez idén nem áradt rendkívül nagy magasságra, a hóolvadás baj nélkül esett meg, a fagyos szentek is megkímélték az Alföldet. S íme váratlanul elviszi a víz az újon épített kis-tiszai zsilipet, s a viruló vetések megint ezer meg ezer holdnyi területen elpusztulnak! Ki az oka, hogy az új zsilip úgy épült, hogy az első vízrohamba eltűnt mint a pozdorja? A tervező vagy a vállalkozó, az illető kormánybiztos, az illető szabályozási társulat, az érdekelt birtokosok, a szakértő mérnökök, a miniszterium kebelében működő műszakitanács, vagy egyedül csak a közmunka- és közlekedésügyi

miniszter? Voltaképen mindannyian felelősségre volnának vonatlatók, de a hibát vagy mulasztást mindenki el fogja magáról hártani, s a kárt senkisé meg térítheti meg.

A Tiszavölgyi társulat központi bizottsága évenként közzéteszi a közgyűléshez intézett jelentéseit, de ezek korántsem nagyon örvendeteseek. A fönnebb idézett jelentésből azt látjuk, hogy a központi bizottság Gonda Béla úrnak *Vízügyi Közlöny* című lapját hivatalos közlönyévé nyilvánította; továbbá foglalkozott az árterületeknek műszaki fejlesztésére vonatkozó miniszteri rendelettel; azután azon rendelettel, mely a töltések közti elötéren alkalmazandó művelési módokra vonatkozik; a társulatok közérdekűségének kérdésével, a fensiki árfejlesztéssel s végre pénzügyi és catasteri kérdésekkel. A mellékletekben betűrendben felsorolotnak az egyes társulatok és munkálataik eredményei.

A végeredmény következő: van összesen 37 társulat, az ártér 3.888,997 hold és 1200 □ öl s 1155 □ öl,*) a töltések hossza 4.593,078 méter, a társulat alakulásától 1885. évig befektetett építkezési tőke 50.497,568 frt 26 kr., 1885-ben befektetett 2.751,113 frt 53 kr., a még szükséges építkezési tőke 12.246,533 frt 59 kr., a társulatok összes adóssága 44.776,607 frt 04 kr., az 1885-dik évi gátfentartási és igazgatási költség 942,355 frt 18 kr. E kimutatás szerint a 37 társulat 1885 végeig befektetett összesen 53.248,681 frtot 79 krt; összes adósságaik 44.776,607 frtra 4 kr-ra rúgnak, tehát 1885 végéig saját emberségökből csakis 86.720,074 frtot 75 krt fizettek. Mikor fogják törleszteni eddigi adósságaikat, melyek még a 12.246,533 frttal növekedni fognak, mely összeg a még szükséges építési tőke? S vajon az 1885 végén szükségesnek mutatkozott építési tőke nem fog-e még növekedni az ilyen zsilip- és gátszakadások következtében, minő e napokban oly váratlanul történt?

Valóban ideje volna már teljesen szakítani az eddig követett rendszerrel, mert Hunfalvynak igaza van, hogy utoljára az állam sem fogja győzni a költséget.**)

Sokkal örvendetesebb képet mutat azon jelentés, melyet Révy

*) Miért nem számítják át hektárookra vagy legalább catasteri holdakra?

**) Különösen szakítani kell azon rendszerrel, melynél fogva oly férfiak neveztetnek ki kormánybiztosokul, a kik mindenhez többet értenek, mint a folyószabályozáshoz.

Géza Viktor a Bodrogi társulat belcsatornázási műveiről és vízviszonyairól tett közlése.

A Bodrogi társulat a töltéselés 1859-ben befejeztetett az első nagyon tökéletesen módon. 1860 és 1861-ben az árvíz a Tiszánál 6, a Bodrognál 4 helyen szakította át a töltéseket s 150,000 holdnyi területet öntött el. Azután magasabbra és erősebbre építették a töltéseket, ezeket is megrongálta az 1865-diki árvíz. 1867-ben újra magasították a töltéseket, de 1868-ban megint áttörte a víz, 1869-ben is szakadás történt, úgy 1878-ban is. Végre 1880-ban megkezdődtek a nagymérvű töltésemelések és erősítések, s most azok már mindenütt ki vannak építve s helyenkint 5 méter magasak.

A töltések kiépítése után hozzáfogtak a csatornák tervezésére szükséges előmunkálatokhoz és fölvételekhez, s most már a belvizek levezetésére szükséges csatornák és zsilipek is elkészültek. Révy részletesen leírja a tervezeteket és végrehajtott munkálatokat; a szakértők bizonyosan érdeklődnek a jelentésével. Ebből látjuk, hogy Révy sokkal nagyobb gondot jár el, mint némely más folyószabályozási mérnök szokott eljárni.

y.

Magyar klasszikusok új kiadása. Kölcsey Ferenc minden munkái. Harmadik bővített kiadás, 1. 2. füzet. Buda-Pest. Franklin-Társulat 1887.

Mindnyájan ismerjük Heckenastnak a *magyar nemzeti classicus írói* című vállalatát, melyben a Kisfaludyak, Kölcsey, Bajza, Bercsenyi, Csokonai s mások munkái jelentek meg, Toldy Ferenc kiadásában.

E kiadások egy része elfogyott, s most a Franklin-Társulat, mint Heckenast kiadványainak örököse, az egész vállalatot újra kiadja, lehetőleg teljesebb s rendezettebb kiadásokra törekedvén.

Kölcseyvel kezdi a kiadások sorozatát s ép most bocsátotta ki műveiből az első két füzetet. A Toldy Ferenc által rendezett második kiadás nyolcz kötetre terjedt, ez új kiadás tíz kötetet fog tenni, s a két kötetnyi gyarapodás tartalmilag is igen jelentékeny.

Kölcseynek sehol sem közölt vagy csak szétszórva megjelent munkáit fogjuk olvashatni az új kiadásban. E munkák közül fölemlíthetők: néhány az előbbi kiadásban meg nem jelent költemény, egy egészen ösmeretlen philosophiai értekezés s Wesselényi védelme egész terjedelmében, holott az előbbi kiadás azt csak töredékesen

közölte. Azonkívül e harmadik kiadás Kölcseynek a megyében kifejtett munkásságát is ismerteti, eddig még össze nem gyűjtött megyei iratok közzétételével. Úgyszintén országgyűlési munkásságáról az eddiginél szabatosabb képet nyújtnak a Kende Zsigmondhoz intézett levelek, melyeket az új kiadás a Kende-család levéltárában őrzött eredetiek után közöl. A levelek gyűjteménye különösen gazdag ez új kiadásban. Mellőzve egyes vagy ismeretlen, vagy folyóiratokban elszórt s most összegyűjtött leveleket, itt fogjuk először olvashatni a Kazinczy Ferenczhez és Szemere Pálhoz intézetteket, melyek nem csupán Kölcsey életének és munkáinak, hanem egész kora irodalmi viszonyainak s műveltségi állapotának megértéséhez kiválóan értékes adalékokat szolgáltatnak.

Megemlítjük még, hogy negyven füzetben bocsáttatik ki a tíz kötet s mindegyik füzet 5—6 ívnyi terjedelemmel 30 krajczárért lesz kapható.

A most megjelent két füzetben Toldynak néhány könyvészeti adattal bővített életrajzi vázlata után a versek következnek s a jövő füzetben még folytatódnak. A második füzet *regyesei* közt egy új verset is találunk, a *Felírás Kende Zsigmond házára* címűt.

A négy soros epigrammát Kölcsey 1833-ban írta Pozsonyban, a szatmármegyei Kende Zsigmond kérésére, ki Kölcseynek politikai elvtársa s testi, lelki jó barátja volt. Kende új házat építtetett s ezért kellett a vers, mely így hangzik :

Alkotta munkás kéz engem ; s a szöke Szamosnak
Partjain a költő lát vala s zenge felém :
Ház, örökölj s vidám békével tartsad öledben
Gazdád, s gyermekeit, s hív unokái sorát !

Elég csinos sorok, noha alkalmi a vers, a szónak nem egészen goethei értelmében. Abban a korban Kölcsey sem kerülhette el az alkalmi verselést, pedig néha szabódott ellene. Azonban megyei és politikai szereplése, szoros érintkezésbe hozta oly tisztelőkkel, kik a költőnek is örömet véltek szerezni, midőn egy-egy többé kevésbé ünnepélyes alkalom díszessé tétele végett lantjának segélyét is kikérték.

Érdeklünk várjuk a további füzeteket, s reméljük, hogy érdeklődésünkkel nem maradunk magunkra.

BESSENYEI GYÖRGY.

Első közlemény.

Bessenyei György egyike a magyar művelődéstörténet legnevezetesebb alakjainak. Irodalmunk és iskolánk a XVII. század közepén még összeköttetésben mutatja kulturánkat az európai eszmék mozgalmával. A magyar szellemnek legkiválóbb képviselői egyszersmind az európai szellemnek is képviselői és kifejezői. Így Pázmány, Zrínyi és Apáczai: mindegyikök nemzeti motívumokból indulva ki, vagy legalább nemzeti célra törekedvén, az egész művelt emberiség szellemét foglalkoztató gondolatokat tolmácsol. Pázmány az anti-reformatio, a jezsuita tudomány európai áramlatának magyar képviselője, eszméiben, módszerében, nyelvében; Zrínyinél is megjelenik a katholicismus ez új lelkesedése, a romanticismusnak szintén európai szellemében és formái közt, s ezenkívül irányzata, bűrmennyire nemzeti, olyan kérdésre vonatkozik, mely az egész nyugatot érdekli: a keresztyén föld felszabadítására a pogány iga alól; Apáczai pedig Ramus és Descartes eszméinek hirdetője, melyek az emberi szellemet kiszabadítani törekszenek a scholasticismus bilincseiből. Immen kezdve azonban a kapcsolat az európai és a magyar szellem között mindarra nézve, a mi lényeges, a mi eszméi, egy egész századnál hosszabb időre jóformán megszakadtnak látszik. A magyar élet eredetisége nem más, mint az elmaradottság eredetisége; európaisága pedig nem más, mint külsőségek utánzása.

Bessenyei az első magyar ember, ki nemzeti kulturánkat — nemzetiségnek is megművelésnek is — újra helyesen fogja föl, s eszményében mint az európai áramlatnak egy ágát tünteti elénk. Újra közös európai eszmét hirdet, a fölvilágosodás eszméjét, a lelkiismereti szabadságot új fogalmazásában;

de benső kapcsolatba hozza ezt az eszmét a nemzeti fejlődés föltételeivel, nemzeti föladatokkal. Az európai szellem egyszerre villan föl nála a nemzeti érzés megdobbanásával. Ez alkotja pályájának rendkívüli mivelődéstörténeti fontosságát, nem munkáinak művészi értéke. Helye fontosabb, mint a hova Toldy állította: nemcsak egy új irodalmi, hanem egy új mivelődési korszak megkezdője. Kétségtelenül ő volt az, a ki nemzeti fejlődésünknek az ő korától maig követett czélját kitűzte: legyünk minél inkább európaiak, s minél magyarabbak. A szem, mely százados tévelygés után először látta be, hogy e két tétel közt nincs ellenmondás, s az ajak, mely összeegyezősöket meg is tudta magyarázni, a gondviselés ajándéka volt nemzetünknek.

E férfiú pályájának képét szándékszom, jellemzőbb vonásaiban és mozzanataiban, bemutatni. Sajátszerűségénél fogva kiváló fontosságúak azok a hatások, melyek fejlesztették. Ezek közül különösen a legkiválóbbhoz, Voltairehez, való viszonya képezi e dolgozat vezérfonalát.

I.

BESSENYEI FEJLŐDÉSE. — MIT VITT MAGÁVAL OTTHONÁBÓL?

Egy reggeli szürkületkor — az új magyar irodalomnak és mivelődésnek hajnalhasadása volt ez — Bessenyei Györgyöt költögetni, serkentetni kezdte a Lelke.

«Milyen szépeket gondolk, mondá, kár őket elveszteni. Kelj föl ebből a kis halálból, fogj pennát, írj magyar polgártársaidnak a jó erkölcsökről. Tisztítgasd szép folyó anyanyelveket; mondj nekik mély dolgokat, nyájasságokat» Miért? feleli kérdeve Bessenyei. Azért, hogy megölicsérjék? Neki nem kell a dicséret. «Lesz még ezen kívül azon jutalmad, hogy emberi szíveket fogsz csinálni, szaporítod a jót, kicsinyítvén, fogyasztván a rosszat. Nem jutalom-e szép lelkeket és emberi szíveket formálni?» Bessenyei figyelni kezd. Mit beszélsz? «Azt mondám, hogy szép dolog, szép oktatással az emberi vadságot tudatlanságot, kegyetlenséget fogyasztani, és a szívekbe szelíd, édes erkölcsöket plantálni». Az álom oszlik a költő szeméből; de kételkedés tartja még megszállva szívét. Kinek a hasznára dolgozzek? Az embe-

rek sohasem lesznek jobbakká; minden állapot visszájára esik meg. A Lélek sürgeti a világosság terjesztését s hivatkozik az emberiség erkölcsi haladására, melyet a bölcsesség munkájának köszön. Hol vannak a boszorkánypörök, istenítéletek, vallásháborúk? Mindezt csak az olvasásból származott világosság törölte el. Kicsoda kívánná vissza az idöket, mikor «az Istennek nevében szaggatták egymást a békességnek fiai, ártatlan gyermekek vérével megfertöztetett kezeket emelvén magas egeinkre áldozatul, annak az irgalmas Atyának, ki minden véres áldozatot utál». Ne beszélj! kiáltja elszörnyedve Bessenyei. De a Lélek tovább beszél s emberi kötelességnek állítja mindenkire nézve, a ki teheti hozzájárulni a fölvilágosítás munkájához. Bessenyei ember akar maradni: «De majd meglátod: írok, nyomtattatok, és azt fogják a tudatlanok mondani, hogy nincs eszem». És írja, a mit Lelke a tollába mond, a világ atyjáról, ki a békességnek, munkának, szeretetnek és szabadságnak atyja. Azután az emberi lélekről, mely igazságra vágyik, de homályban tévelyeg, míg a nagy elmék meg nem világosítják s értékének, méltóságának, valójának tudatára nem segítik.

E vázlatban közölt beszélgetés Bessenyei 1779-ben megjelent *Holmijának* egyik darabja. Az elsőt, melynek tárgya: az ember kötelessége az emberi haladás irányában, még két más, hasonló követi. A második a nemzeti nyelvről és művelődésről szól. A Lélek árvának mondja a magyar nyelvet, kinek «nincsen sem atyja, sem anyja». Bessenyei a maradiak gondolatait hangoztatja: a tudomány deák, a törvény deák; minek törnök magunkat más nyelv s más bölcsesség után? De a Lélek arra tanítja, hogy más bölcseségre is van szükségünk a törvényen kívül. «A törvény csak fia a bölcsességnek». Erre magára van szüksége a magyarnak. «A ki hazája törvényén kívül semmit egyebet nem tud, semmit sem tud, mivel csak azt recitálja, a mit mások írtak, min ítélni nem elégséges, hogy hol jobbak, hol rosszabbak». Azután a francia meg ánglus szóban ezerszer mélyebb bölcsesség fekszik már, mint a deákban. Ezekre vesse, irányozza a nemzet tekintetét. Hát a vallás kérdése? Ez a harmadik beszélgetés tárgya: a hitbeli igaz megismerés s a fanatizmus, üldözés gyűlöletessége és kárhuzatossága. A Lélek Bessenyeit nemcsak a türelemre tanítja, hanem a valóságban való megnyugvásra is. Tiszteljük embertársaink vallásos meggyőződését s keressük a békét a magunkéban. Kéte-

lyeinkkel is forduljunk Istenhez a megvilágosításért. Ide van beszöve az a szép imádság, mely Bessenyei érzésének és írói tehetségének egyaránt becsületére válik. A nyugtalan gondolat a mély vallásos érzés szárnyára bizza magát és Isten színe elé száll megvilágosításért vagy megnyugvásért. «Látod és tudod, irgalmas Isten, mely igazán kívánom te általad boldogságomat keresni. Légy vezérem, ha tetszik, és vigy arra, a merre dicsőítéssel munkádba. Ha elhagysz, kénytelen leszek igazságodnak áldozatjává tétetni hit szerint, mert mind mennyországot, mind poklot te teremtettél hit szerint. Világosíts hát engemet, Úram, ha ezt a hitbe még szükségesnek találod; ha nem, és már ez elég, melybe élek, tarts meg itt s tégy jót velem!»

E három beszélgetésben benne van, világos és éles vonásokkal Bessenyei pályájának, munkásságának egész érdekes képe. A Lélek, melylyel szót vált s a melyet megadással fogad magába: a bölcselkedés lelke, a nemzeti lélek, a vallásosság és emberszeretet lelke. Halljuk, mintegy allegoriába foglalva, miképen ébredt föl tespedéséből, az emberi haladás szelleme által serkentve; mint gyúlt lelkesedésre nemzetének művelődése, fejlődése, nyelve érdekében; minő gondolatok szállták meg az emberi szívet mozgó nagy kérdésekről s mily úton kereste megnyugvását, boldogságát, élete céljának betöltését. Itt vannak mind: nemes ösztönei, tanulmányainak köre, hő vágya az igazság után, tépelődései és küzdelmei, megnyugvásának bizonytalansága, a munka szakadatlansága és rohamossága (a Lélek diktál s keze már alig győzi írni), a nagy magány, melyben egyedül marad gondolkodó lelkével: — az egész Bessenyei, az ő életének teljes folyása. Megjelenik írói ideálja is, a ki a leg-erősebb varázst gyakorolta rá, s a kit közelebről vagy távolabbról egész életén át követett: Voltaire. Ő utána szerette meg a dialog formáját, melybe gondolatait öntötte;*) nála fordul elő oly gyakran a fölvilágosodott léleknek Istenhez fordulása, épen a vallásos megvilágosítás érdekében s ellenére a türelmetlenség hagyományainak; Voltairt illeti a geberitákra való vonatkozás is, kikről ő tragédiát írt. «Tudnál-e úgy, mint ő?»

*) Voltaire különösen bölcséleti gondolatait szerette a dialog formájában fejtegetni. Így a *Lucretius és Posidonius*, *Cu-Su és Kou* közötti beszélgetések, de különösen *Euhemerus* dialogjai fontosabb philosophiai iratai közé tartoznak.

kérdi Bessenyei a Lelkét. «Zokoghatsz-e! sírhat-e múzsád?»
Ime lelkesedése is irányában.

De mikép jutott a múlt századi magyar puszták fia az európai forrongó gondolatvilág közepébe, milyen volt az az út, mely a kegyes Lorántfi Zsuzsánna pataki kollegiumából a fernevi kastélyba vezette?

Mind atyai, mind anyai ágon régi nemes családból származott. A Bessenyeiek is, az Ilosvaiak is még Mátyás királytól kaptak pallosjogot; de bizony mindeddig jó távol maradtak a nagy világtól. A Bessenyeiek hevesvármegyei fészkekből, Nagy-Bessenyőről húzódtak át a szabolcsi Berczelre. A tréfás rege beszéli, hogy egy gulyát is hajtottak magokkal; de útközben olyan jó étvágyuk és jó kedvök volt, hogy mire Szabolcsba értek, az utolsó darabig elvendégeskedtek. Életük későbbi folyása nyomot csak a berczeli kálvinista templomon hagyott, melyet a tizenhetedik század közepén kijavítottak s utóbb egy úrvacsorához való kehelylyel ajándékoztak meg. Ebből a családból származott Bessenyei György, őseitől örökölvén hatalmas testalkatát s talán erős vallásos érzését is, melyet az encyclopædisták csak felekezetestességéből forgathattak ki, de mélyén egy pillanatra sem ingathattak meg. Anyja Ilosvai leány volt, lehet hogy abból a családból, melyhez Toldi Miklós első énekes tartozott. Így volt vagy nem, annyi bizonyos, hogy a berczeli kurián irodalmi hagyományok nem igen részesültek ápolásban. A ház gondját tíz gyermek tetézte, nyolcz fiú s utánok két leány. György, ki 1747-ben született,*) a hetedik volt.

Kilencz éves korában odakerült ő is, a hova elei, bátyjai, atyjafiai mind: a sárospataki kollégiumba. De nem sokáig tanult ott s épen nem sokat. Egy darabig Cellarius szókönyvével bajlódott, hosszabb ideig Molnár grammatikájával; hallott valamit a földrajzból is s minél többet a kátéból és bibliai

*) Ez évet Szinyei Gerzson állapította meg, s mint olyat, a mely Bessenyeinek saját életkorára vonatkozó valamennyi nyilatkozatával összhangban van, bátran az igazinak tekinthetjük. Toldy régebben az 1742 dik évet jelölte meg, utána Ballagi Aladár s kézikönyvemben én is. Utóbb azonban, a testőrség levéltárából vett fölvilágosítás nyomán 1744-re tért. A följegyzés azonban, melyre Toldy utal, hivatalos színének ellenére is, valószínűleg hibás. Závodszy már 1748-at ír. Mindez évszámok közül Szinyei Gerzsoné (*Függelék*, II. k. 1877.) a legelfogadhatóbb.

történetekből. Az osztályokat, melyekben olykor kétszáz tanuló-
 nál több volt összezsúfolva, tulajdonképen tógátusok vezették;
 a professorok csak fölügyeltek rájuk. A deákság egymás hátán
 dulakodva, künn a médiumon telepedve le, vagy az ajtók kö-
 rül tolongva, recitálta leczkéit. A biblia és a klasszikusok: más
 világról nem volt ott szó. Az új világ táguló ismeretköre még
 zárva, eszméi ismeretlenek, módszere használatlan. A százados
 kerékvágásban ment minden, a tanulás csak szajkó módra.
 Cornelius Nepos életrajzainak szavaiból nem hüvelyezték ki a
 lelket s még mind a patriárkák és próféták viselt dolgain álme-
 lkedtek. Mitsem hallottak a hazáról és történetéről; de Besse-
 nyei megjegyzi, hogy Rákócziról beszédből tudtak valamit.
 Pataki mesterei között bizonynyal nem volt utolsó a régi
 vár a Bodrog partján, a Rákócziak fészke, mely a kollégiumra
 néz s növendékeit élő emlékként kíséri az életbe. Az, a mire
 ez elhagyott falak tanították, kívül esett az iskolai föladatok
 akkori körén, de Bessenyei mindennel jobban megtanulta, s
 bár szavakban nem sokat tudott fölöle, érzésben annál többet
 vitt magával. «Atyáidnak régi hazájokért elkövetett vitézi cse-
 lekedeteit tiszteld!» érzi, írja, követeli. Ezen kívül bizony édes
 keveset vitt magával haza Patakról. A kollégiumi tanítás cél-
 ját, tervét és rendjét egy régibb világ folyása szabta meg, mely-
 nek uralkodó tartalma a vallás volt, s életének minden iránya
 erre vonatkozott; de ez a rend a múlt századnak második felébe
 hajlásával már túlélté magát. Elszakadt az élettől s kevés kö-
 zössége volt ennek föladataival és eszményeivel. Bessenyei a
*Holm*iban részletesen leírja e gyümölestelen tanítás módját,
 melyre vonatkozólag Szinyei Gerzson is érdekes és tanulságos
 adatokat közölt (*Hon*, 1873). A mint a tanítás nem volt életre
 való, úgy az erkölcsök is az életrevalóságnak csak legnyersebb
 értelmében fejlődtek. «A vad manérok oly fölemelkedésbe van-
 nak, hogy ha még igazítás sokáig nem tétetik benne, fölö, hogy
 a szegény tanulók ügyaik alatt vipérák, krokodilusok, bázilisk-
 usok ne teremjenek a sivatag vadságba». Öltözetök hanyag és
 szennyes, viseletök nyers és bárdolatlan, mulatságaik vadak.
 Deákcsínyek, verekedések, erőszakoskodások napirenden van-
 nak. A magyar puszták, faluk kedvtelése, virtuskodása: örö-
 meik és szórakozásuk. Bessenyei, ki társai közt a legerősebbek
 egyike volt, bizonyára nem maradt hátul e csínyekben, s mivel
 könnyen kitünhetett bennök, annál kevesebbet gondolt más-

nemű kitünésre. De utóbb, ez állapotok rajzolója közben nem lesz igazságtalanná. A puritán modor durvaságát s a tanítás rendjének avúlt korlátoltságát a mérleg egyik serpenyőjébe tenni, a másikba pedig a puritán erkölcs tisztaságát és szigorát. Mert az erkölcsi fölfogásnak és érzésnek rideg, kérlelhetetlen szigora uralkodott, a modor durvasága mellett, Patakon; nemcsak a fenyíték által képviselve, hanem át meg áthatva a deák-ság vérét, lelkét. A hagyományos elhanyagolt külső a léleknek rendkívüli erkölcsi kényességét takarta. Tudományban, modorban nem sokat gyarapodtak, de a testnek és léleknek ritka ép-ségét, egészségét vitték magokkal az életbe.

Ez a nemes mag, bár hosszan szunnyadozott, de termő erejét megőrizte az életre Bessenyei szívében is. Belőle sarjadt s csak általa érthető meg egész pályája. Különösen bécsi ébredése, magára és nemzetére vonatkozó tépelődése és szigorú bírálata, önképzéséhez fogása, irodalmi ambíciójának támadása, mely csak félig volt ambíció, félig kötelességérzet. A nagy világ ernyesztő kísértéseivel való megküzdés, a kötelességérzet komolysága, a munkaösztön lázas nyilatkozása mind a pataki kollégium szellemére utalnak. Ennek hajthatatlansága, nem alkuvó szigora, biztos és nemes erkölcsi fölfogása az, a miből Bessenyeinek, miután az élő világ képe megnyílt előtte, egymásután emelkednek ki eszményei: a nemzeti haladás, értelmi fölvilágosodás, erkölcsi emelkedés.

A később oly munkássá lett szellem azonban egy ideig szunnyadt benne, s életének erejét, gyökereinek mélységét bizonyítja, hogy a tespedés éveiben végkép el nem szunnyadt. Patakon a középiskolai folyammak akkori hat éve közül csak négyet végzett el: az úgynevezett ábécisták, rudimentisták, grammatisták és syntaxisták osztályát. Poéta és orator már nem lehetett, mert apja hazavitte Berczelre. Egy esztendeig taníttatta még otthon, de nem nagy eredménnyel: egyetlen tisztességesebb orationál több nem telt tőle. Azután négy álló esztendeig hevert. Tudjuk milyen volt még csak nemrég is ez az alföldi heverés. Vadászat, agarászat, csendes borozgatás és zajos dinom-dánomok: a feledésnek jó iskolája mind arra, a mi az iskolából netalán megmaradt volna. Talán nem volt oly durva és visszataszító már, a milyennek egy irodalomtörténet-írónk Bessenyei téves idézésével festi;*) de a szellemieknek

*) Bodnár Zsigmond *Egy magyar gondolkozó a múlt században*

mindenesetre kevés közük volt hozzá. A fő dolog, hogy Bessenyei éveken át hevert és tespedt benne. Egészen 1765-ig, a mikor Abaujvármegye a bécsi gárdába küldte. Hogy miképen került a tizennyolcz éves Bessenyei Szabolcsból Abaujba, melynek akkor báró Orczy Lőrincz, a költő, volt főispáni helytartója, nem tudjuk. Olyanféle motivumra, a milyenek Báróczi köszönte felküldetését, nem gondolhatunk. Épen ellenkezőleg történhetett a dolog. Báróczit műveltségeért, szép lelkeért választották ki, elnézvén testi fogyatkozásait; Bessenyeit, a parlagi ifjút, daliás alakjáért. «Minden szemek megakadtak rajta, mert, kivált míg fiatalabb volt, igen szép ábrázattal, ahhoz hasonló különös növészel és testállással áldotta meg a természet, melyből egy igen emberséges és szemérmes magyar szív tündöklött ki», írja barátja és biographusa, Laczka János. Kazinczy is ilyennek festi: «Fekete szemekkel és üstökkel egy szép Meleagerhez, egy nemesb arcvonású inas-czombos faunhoz hasonlíttathatott.»

Bessenyei tehát Bécsbe került, a szabolcsi faluról a nyugati kultúra egyik székvárosába, a pusztai mulatságok közül az udvari élet légkörébe. Környezete, állása, viszonyai a gyönyörűségnek és élvezeteknek ezer nemével kínálták: szép és elmés asszonyok, politikusok, tudósok, udvari nép társasága, a nagyvárosi élet szórakozásai, könyvek és színházak. Az új világ, melybe lépett, az élvezetek világa lehetett volna rá nézve; de még arra is, hogy ily módon merüljön bele, bizonyos pallérozódásra volt szüksége. Modorának, mely otthon a nyers erő érvényesítésén fejlődött, itt ép oly kevés hasznát vehette, mint az ismeretek ama halványuló töredékeinek, melyek pataki deáksága korából derengettek fejében. A miről tudott valamit, az ótestamentoni históriák s a néhány klasszikus, azzal is nagyon kevésre ment. A szellemi életnek egészen más körei, más irányai voltak előtérben s képezték érdeklődés tárgyát. A francia nyelv, irodalom, művészet felsősége és hagyományai még uralkodnak, de a feltörekvő németiség szelleme már küzd ellenök s Lessinggel megjelenik a Hofburg kapui előtt is.

című értekezése (*Pesti Napló*, 1876) idézi, mint a múlt századi magyar vidéki élet képét, Bessenyeinek néhány sorát a *Holmból*, melyek régebbi időkre vonatkoznak. Maga mondja az ott festett dőzsölés részleteiről, hogy ezeket már «utálatnak nézzük».

A régi, egyházas szellemű bölcsekedés és ízlés még nem mondott le helyéről és befolyásáról; de Sonnenfels, a *Mann ohne Vorurtheil* kiadója, már hatalomra és tekintetre jut irányában, a lessingi jelisével:

A vizsga emberész mindenbe beleszól.

S a hol úr nem lehet, meg ottan sem hajol.

Nemcsak a szokásokban és modorban van forrongás, nemcsak könyvekben és újságokban állanak szemközt ellentétes fölfogások, hanem a színházakban is eltérő irányok és elvek küzdenek. A nép a régi, vaskos komédiának tapsol, Gottsched működésének befolyása még él a francziás ízlésben, de a fiatal József császár az udvari színházat már német nemzeti intézette tenni törekszik. Ez elvek, irányok forrongása jelentkezik a politikai, művelődési, sőt a társaséletnek is minden mozzanatában, abban az egész világban, hol eszméknak és ízlésnek szava van. A császárné kabinetjétől kezdve, hol a közigazgatás és közoktatás reformján dolgoznak, az előkelők társalgó termein át, melyekben a könyvek és öltözekek divata hullámszik, le egészen a polgári szobáig, hol a tegnapi prédikációról vagy színi előadásról van szó. Mily idegen, érthetetlen világ ez a Bécsbe került magyar ifjak legnagyobb részére nézve!

Bessenyei is némán és értetlenül áll vele szemközt s kelletlenül érzi, hogy bár a nagy világ egyik központján, voltaképen kívül áll a nagy világon, hova sorsa hította. Tizenkilenc éves korában nem tudott németül, s huszonháromban még nem francziául. Hall sokakat, kik «fölette sóhajtoznak, mondván: be kár, hogy ez az ifjú sokáig nem járhatott s lakhatott iskolába, bezzeg ember lett volna belöle». És ő, a ki otthon a nyers mulatságokban első volt, a kit megbámultak, mint a legdaliásabb ifjak egyikét: lelkében szorongani kezd, a mint egyszerre az utolsók között találja magát. «Eszembe ötlök, hogy tanulni kellene, mert jó holmit tudni — tanulni kezdek, és egy húzomba tizenegy esztendeig ölöm magam», írja a *Holmiban*, ennek egy, valószínűleg még 1776-ban készült szakaszában. A fejlődés, melyen átment, egészen természetes volt. A mint tanulásba fogott, a mint lelkét foglalkoztatta, mintegy észrevétlenül kezdett kicsirázni az, a mi mélyen és kiirthatatlanul benne rejtett: a pataki mag. Erősödni, hatni, munkálni kezdett az erkölcsi komolyság lelke, melyet Patakról hozott magával.

Azt írja egy helyen, *Róma dolgaiban*, hogy az «iskolából nem hozott egyebet az ártatlan együgyűségnél és boldog tudatlanságnál». Ez az «ártatlan együgyűség» annál fogva, a mi fejlődött belőle, méltóbb nevet érdemel. A mint a nemesebb élvezetekbe kóstolt, a mint ismeretei gyarapodtak, látköre tágult: e lélek az új világ nemesebb felének irányába vonta. Attól a merőben anyagi élettől, melyben eddig tespedt, el kellett fordulnia; munkássá lett erkölcsi érzése ennek egyenest az ellenkezőjére irányozta tekintetét. Épen azokra az eszmékre, melyekkel a gondolkodó nyugat foglalkozott, hogy az emberit, melynek méltó érzése oly épen élt ő benne is, tiszta tudatra ébreszsze, kifejtse s megillető jogához juttassa. Az emberi méltóság érzete durva formák között és értelmi fejlettség nélkül, gyökerezett be lelkébe. Midőn olvasmányaiban megismerkedett jelentőségével, hatalmával és óriási következéseivel, elámult s átadta magát ez eszmék egész varázsának. Testi erejének megfelelő lelki elszánás dolgozott benne: kötelességérzet, a művelődés ösztöne, a tudás vágya s az az igézetes erő, melylyel a francia fölvilágosító irodalom mind jobban és jobban vonzotta. Mind ez nem forgatta ki magából, csak kifejlesztette és irányozta valóját. Az ifjú testőr, kit a hajnal Voltaire olvasásába merülve talál, alapjában a régi most is. Uralkodó vonásai: a kielégülésre, érvényesülésre törekvő erő, de új terezen; az erkölcsi fölfogás szigora, de öntudatra tisztulva s a kollégium viszonyaiból az emberi élet egész körére vonatkoztatva; a magyar hazafiság de a korlátolt ragaszkodásból eszményi lelkesedéssé emelkedve s a mély vallásosság — de a régi formáktól elfordulva s kínos küzdelembe keveredve.

Az eszmék és tanok, melyekkel megismerkedik, a példák, melyeket maga előtt lát, fölkavarják érzésvilágát. A császárné buzgó vallásossága meghatja, de türelmetlensége bántja, mint protestanst, bármily szeliden fejezi is ki *Tarimenes* előbeszédében. Az udvar álszenteskedése, mely nem hit, hanem hízeltetés és kegyvadászat, botránkoztatja. Egész tiszteletére méltó férfiakkal találkozik, mint Swieten, Mária Terézia tudós udvari orvosa, azután Kollár Ádám, az udvari könyvtár híres öre, kiknek hitetlensége köztudomású. A vallás, mint türelmetlenség abban, a kiért a rajongásig lelkesül; környezetében, mint képmutatás; távolabb, s olyanok fölfogásában, a kiket tisztel, mint mese. E példák hullámozásba hozzák belső világát, melynek ifjú

korából őrzött benyomásait, képzezeit, formáit hevesen ostromolják olvasmányai. Olvassa nemcsak Montesquieut, Voltairt és Rousseaut, hanem Lamettrie és Bolingbroke «rettenetes könyveit» is. Tanulmányainak kezdetben természetesen csak negatív eredménye van. «Nem tud már e világ eszével mit tenni!» kiált föl *Elragadtatás* című költeményében. A miben eddig megnyugodva élt, az, legalább rendszerében, megromlik. Alapja, az erős vallásos érzés, kibírja a támadásokat; de nem adhatja meg a régi, teljes megnyugvást. A tepelődés árnya borul lelkére; hisz, de az egyetlen megfoghatatlanság, melyhez ragaszkodik, vizsgáló, bíráló elméjének nem képes megmagyarázni mindent. A pataki «boldog tudatlanságból» kiemelkedve, hova lett a tudatlanság boldogsága? «A bölcsesség szomorú s szenvedésünktől meg nem menthet!» sóhajt föl a *Természet Világának* egy jegyzetében. Éjjel, lelkével vívódva, megvilágosításért imádkozik, a mint a *Holm*-ban leírta. Erőt vesz rajta a melancholia, s bár munkaösztöne, elötörekvése küzd ellene, régi nyugalmanak elvesztése gyötri. Keresi az új véget, új célt, új irányt; de nem egyhamar találja meg. «Elragadt engemet is a szívem; tanulni indultam; nyugodalmat, erőt, nagyságot kerestem; azt véltem, mint a gyermek, hogy ha magas hegyre mászok, onnan elérem az eget; föltörekedtem és látom, hogy a legnagyobb hegy tetejéről épen annyira van, mint a legmélyebb barlangnak fenekétől. Megnéztem az emberi bölcseket, okoskodtam velük, vélvén, hogy a természetnek nemes titkaival boldogságot, örömemet, csendességemet Istenbe, világba fölfedezem. Látom azonban, hogy valósággal mindezekről, tanulásom után, annyira vagyok épen, mint az együgyű mezei pásztor, vagy még messzebb annál is.»

A hangulatnak e borúja, az elme hánykódásainak visszahatása a szívre, a vágy ereje s a csalódások új meg új kiábrándulásai teszik költővé. Verseinek, költői leveleinek, melyeket Orczyhoz már 1771-ben intézett s utóbb is «az örsi Cincinatushoz» és Barcsai Ábrahámmal küldött legnagyobb számmal, ne keressük egyedüli motivumát a hazafias elhatározásban, hogy írni akart magyar verseket. Helyzete, hangulata, kedélyállapota, olyan volt, mely belső kényszerből, természetes megnyilatkozásul kereshette s kereste is a lyrát.

Csak éltem formáját mutatom versemmel,
Most kezdek gondolni s tévelygek lelkemmel.

Azokon a lapokon, melyeken szíve nyugtalan borongását öntötte ki, sokkal közvetlenebb és melegebb, mint hazafias elmélkedéseiben. Ismerjük föl költészetének igazi forrását ott, a honnan lelegevenebben és legtisztábban gyöngyözött. A kornak forgószele erősen megkapta lelkének élőfáját; elhajlította s támadásaival megedzette, de gyökereit nem volt képes kitépni onnan, a hol született; a hajladozó fa hullatta virágait. Egyikök íme:

Barátság, tudomány, szabadság, egészség
Békességes élet és mértékletesség:
Minden, valamit e bajos világ adhat,
Szerencsés, ki ezek javával múlathat.
Mind árnyék előttem, mit e világ mível,
Hol annyit szenvedünk érzékeny szívünkkel.
Semmit nem ismervén, mindég okoskodunk,
Pedig alig lettünk, már akkor elmulunk.
Csak a ki teremtett: az örök valóság!

E gondolatot annyiszor ismétli, versben és prózában, az örök valósághoz való bizodalját s benne megnyugvását annyit hangoztatja, hogy önkénytelenül is azt a benyomást teszi ránk: tépelődései közt, szívének zaklatásaiban minduntalan szüksége van e végső és erős menedékre. Ez a tépelődő hangulat, az emberi tehetség korlátainak érzése, behat szerelmi énekébe is. Nem a szerelem boldogságát vagy keservét dallja, hanem a költő sorsát, kit a természet énekelni kész, pedig mi haszna belőle? Sójajtva szemléli a világot, énekel a szerelemről s elvérzik. Kétségkívül egyike legszebb költeményeinek a következő, mely egy Barcsaihoz intézett leveléből van kiszakítva:

Egy jó poétának lelke ha megindúl,
Szívét mellé vevén, tűnik s mindent feldúl,
Méltóságot visel dicső törvényiban,
Szerelem mosolyog édes érzésiben.
A mit természet kíván, mindent ölel,
S nem csatázik soha az örökös renddel.
Szállásnak szoros hely számára egy ország,
Természetben lakik, s megyéje egy világ
Egészzen, a melynek törvényit érezvén,
Gyönyörködik, magát kedvétül vérezvén.
Mint a filemile, a mely örömétül
Indíttatván, itt-ott zöld ágacsákra ül;
A hajnalnak tüzet hasadni szemlélvén,
Várja a víg napot, mindég énekelvén;

Kedvei közt, tudjuk, oly soká zengedez,
 Hogy végtére nyelvén vére is csergedez;
 Erölteti magát okoskodás nélkül,
 Mert ő is törvényt vett a hú természettől. —
 Úgy egy poéta is. Mársnak sisakjára
 Felállván, jobb kezét Phoebus paizssára
 Bocsátja, és így e két istenség között
 A kies Parnassus hegyéhez költözött.
 Honnan a világot sóhajtvá szemlélvén,
 Harczról, szerelemlről sokat énekelvén,
 Mint a filemile magát erőltetve,
 Vért ereszt és meghal, — mást gyönyörködtetve.

Íme Bessenyei költői indítékai: az élet rövidsége és korlátai; a megnyugvást kereső szív s az igazságra áhító elme hányatásai; bánat a lehulló virágok után s keserűség a soha meg nem érő gyümölcsökön. De van egy érzése, mely soha nem ernyed el, egy meggyőződése, mely sohasem ingadozik, sőt erőnek, kitarításnak, lelkesülésnek forrása rá nézve: magyarságának s hazafiúi kötelességének érzése.

«Olyan vagyok, mint egy utazó», írja Orezy Lőrinczhez, *Buda tragédiájának* ajánlásában, «ki messze tengereken repétetvén, a csendes révpartokra, homnan elindult, visszanez s eszebe forgatja anyavárosát, melynek kebelébe életét kezdette: szüntelen visszanezek én is az édes Hazára, homnan történeteim által kiragadtattam». Tanúlmányai mind följebb ragadták amaz átlagos színvonalnál, mind messzebb attól a gondolat- és ismeretkörtől, mely ez idők magyarját jellemezte. De ő nemcsak újon nőtt szárnyait érzi, hanem a köteleket is, mely hazájához, nemzetéhez fűzi. Az eszmék, az európai műveltség magasába emelkedik, de csak hazája fölött szállong, ennek levegőjét szívja. E levegő hatja át új világát, ez élteti benne. Jellemző, hogy összes irataiban, amnyi képzelt vidék és természeti jelenés leírása közt, csak két valódi tájeknek képét festi nagyobb szeretettel, mélyebb megindulással: csak e kettő lesz mintegy lyrai indítékká nála. Az egyik Veneri, Turin mellett, hol 1775 táján fordult meg. A természet és művészet pompája elragadják szívét s a klasszikai mythosz emlékeivel népesítik meg képzeletét. «A néma természetnek csupa tekintetől megszerelmesedvén, ölelned még a fákat is», írja a *Holmiban*. «Végre pedig e kies helyeket elhagyod, ki magánosságodba rejtzel, s szívednek titkos búsulásába nyögve sóhajtasz, mond-

ván : ah régi mesék ! ah halhatatlan poéták ! ah édes természet, éjletek ! Néked pedig, kies Veneri, örök emlékezetedet szívemben elviszem !» E lapokon jelenik meg a természet rousseau-i motívuma először magyarul. A másik kép *A Tiszának reggeli gyönyörűsége, Hunyadi Lászlóhoz* toldott apróságok között. A kultura bájával teli s az emberiség közös eszményeit fölidéző táj mellett a magyar Alföld folyója, melynek partján, a kék égnek tüzesedő fényénél s a felleget tartó jegenyefák során, gyermekkorában annyi ezer és ezerszer bolyongott, hallgatva a füzes suttogását s a vadászok puskáinak zörgését, a nyájak kolompját.

E mély vonzalom, ez édes emlékezések nem maradnak tétlenek lelkében. Korán megszületik benne a gondolat, hogy a mint ő maga az életnek fensőbb, méltóbb körébe emelkedett, segítse egész nemzetének fölemelkedését. A nemzeti érzés hazafiúi kötelességül kezd hatni szívében. «E szó : hazafiúság, oly kötelességet tészén, mely alól a világon semminémű dolog, ok, idő alkalmatosság föl nem szabadíthat». Nem, a nagy világ gyönyörei és szórakozásai, melyek arany hálójokkal veszik körül ; de az a meggondolás sem, hogy milyen óriási munka vár reá és azokra, a kik talán hozzá hasonlóan fognak gondolkodni. A műveltség színvonalára emelni és sajtóságainak méltó kifejlesztése által biztosítani a magyart, az életnek új forrását vezetni lankadt ereibe : ezen évődik, s e törekvéssel lát írni munkájához. Az eszméket, melyek vonzzák, az emberi haladás eszméit, nemzete haladására vonatkoztatja s föltárja előtte az utakat, melyekkel kedves Voltairejében megismerkedett. A magyar nyelv művelése, politikai, társadalmi és irodalmi jogához segítése : ez az első föladat. Ausztria irodalmának is a múlt században külföldre került katonák lettek első mozgatóivá : «A hét éves háború alatt osztrák csapatok többször fordúlván meg Németországon, akkor kezdték belátni, hogy szellemi dolgokban a külföldhöz képest hátra vannak s hogy a birodalombeli németektől van mit tanulniok. Az osztrák katonaságnak mind fölsőbb, mind alsóbb rangú tagjai régtől fogva igen nagy szeretetet és érdeklődést tanúsítottak a német nyelv és irodalom iránt», írja Minor, Bécs irodalomtörténetében. Épen úgy, vagy még inkább Bessenyei és társai is. Ő maga azzal a hévvel látott az irodalomhoz s reformeszméi tolmácsolásához, mely pályájának legfőbb dicsőségét képezi. Költői munkáin kívül számtalan lapot ír tele lelkesítő, izgató, tanácsoló, tervelő gon-

dolatokkal a magyarság szellemi haladása érdekében. Egymásután jelennek meg röpiratai: a *Magyar Néző* 1777-ben, a *Magyarság* 1778-ban, a *Holmi* 1779-ben, a *Jámbor Szándék* 1790-ben. Ezekon kívül költői és prózai levelei, melyek közül a legelső, a máriavölgyi paulinus atyákhöz intézve, 1771 december 12-dikén kelt, előbeszédei és ajánlásai mind tele vannak rokon eszmékkel. A nemzet szellemét gyarapítani magyarságban és műveltségben: ennek szükségét magyarázza, késlekedését panaszolja, módjait tervezi és sikerét ígéri.

Mindig a magyar nemzet rendkívüli adományaiból indul ki, melyek fejletlenül, parlagon hevernek. «Milyen keserves dolog a magyar ifjúságot nézni ott, a hol most van: ha meggondolja az ember a helyet, hol különben lehetne. Soha nemzetünket, a micsodás tüze van és természet szerint való nagy elméjé, semmi egyéb nemzet e világon az emberi okoskodásnak, észnek, tudománynak s mesterségnek művébe fölül nem haladná. Katona, philosophus, tanácsos, kereskedő, törvénybíró, minden csaknem egyebek fölött lehetne». Ezeket mondja a *Holmi* egy szakaszában. Szavaiban az az erős faji öntudat nyilatkozik, mely lelkesedését táplálja s munkáját eredménynyel biztatja. A magyar nemzet dicsőségesen betöltötte a harc mezején is, a törvényalkotás terén is a múltban föladatát; de a tudományokban, művelődésben, mesterségekben elmaradt. Itt az új mező, melyet el kell foglalnia. «Minden nemzetnek változva kell a maga céljára vonatkoztatni s ugyanezen okból soha nem volt nemzet, nem is lesz, mely magába a változásokat fölfüggeszthesse», tanítja a *Magyar Néző*. A változástól, új módtól, új céloktól nem kell félnünk; nem lesznek ártalmukra sem szabadságainknak, sem hadi erényeinknek. «Ne higgyed, hogy egy szelid tudós nemzet, melynek ifjai nyakokon lepedőket tekergetnek öszve, s asszonyaik szagos vizekbe fürödnek, vitéz is ne lehetne. Miért tudott a francia nemzet XIV. Lajos alatt egész Európával oly dicsőségesen verekedni a felől, hogy télen által Molière komédiáit Párisban nevette s Versaillesba füttyörészett?» De nem divatbeli változásokról, hanem nagyságra való törekvésünkről van szó. Arról, a miről Mátyás király gondolkodott, mikor «a nagy tudományokra akart utat nyitni nemzetének, és kereskedést állítani?» Ismét a *Holmiból*: «Mert úgy vedd, hogy mindennemű emberi magyarságot észből, bölcseségből kell kihozni». A magyar nem-

zetnek is művelődnie kell, régi vadságait levetkeznie, a törvénynél és bibliánál egyéb betűvel is foglalkoznia, harci tulajdonaiban megnemersednie, az értelmiekben kifejlődnie, ha élni és virágozni akar. Legyen hát új tanulás-módja, fogadjuk el s menjünk mi is a nagy világ után. Íme, elől jár s példát mutat a tanulásba merült Bessenyei, a katona, kinek vállát párducz-kaczagány födi, mint a hagyomány szerint Árpád magyarjait.

A nemzeti művelődés fő eszköze, szerinte egyetlen eszköze: a nemzeti nyelv, melyet a magyar már-már «felejtetni láttatik». Pataki emlékeinek hatása alatt, de már áttérése után írja a *Természet Világa* ötödik kötésének egy jegyzetében: «Magyar nyelvünknek megmaradását vagy erejét nagy részben a reformátusoknak köszönhetjük, azaz vallásuknak: a nállok szokásban lévő véghetetlen papolás, éneklés könyörgés, tanítás mind anyanyelven tétetik». Ezért a nyelvért, az édes magyar szóért ép úgy lelkesül, mint nemzete tulajdonságaiért. «Melyik nyelvnek is lehetne több édessége, méltósága, mélysége és könnyű kimondása, mint a magyarnak? Mind a deák, mind a franczia, mind a német görcsösebb nála. Kivált poétaságra, éneklésre, régi történetek előbeszélésére, dicsérő beszédre egy nyelv sem haladja meg», olvassuk a *Magyarságban*. De ebben Bessenyeinek kortársai nem értenek vele egyet, sem a deákoskodó tudósok, sem a francziás és németes úri rend. Ezekhez fordul a röpirat bevezetésében: «Olyan szánakozásra s egyszersmind köpedelemre való csekélységgel kicsinyítik némelyek magokat, hogy magyarul nem lehet, mondják, jól írni, okoskodni, mivel sem ereje, sem elégsége nincsen a nyelvnek, melyekkel a tudományok szépségeket és mélységeket elől lehetne adni. Olybá venném, ha mondanád: egy nagy hegynek, mely aranykövel tele volna, hogy semmit sem ér, mivel nincs bánya s bányász benne. Mit tehet arról a drága hegy, ha kincseit belőle nem szedik? Mit tehet róla a magyar nyelv is, ha fiai ötöt sem ékesíteni, sem nagyítani, sem fölemelni nem akarják!» Egykor Angliában is idegen volt az angol nyelv, mint a hogy mi «magunk láttatunk nyelvünket megtiltani». De nagy költői, Miltonnal és Shakspererrel hova emelték! Hát a hajdan «egygyű» franczia milyen lendületet vett Richelieu óta! E nemzeteknek haladása műveltségben, tudományokban, hatalomban, mily szoros kapcsolatban áll nyelvek fejlesztésével és virágzá-

sával. «Remélhetjük-e mi, (kérdi Bessenyei a *Holm*iban), hogy nyelvünket valaha oda vihetjük, hol francia, anglus vannak? Ha pedig anyanyelvünk porba marad, higyjük-e hogy idegen nyelvek által nemzetünket közönségesen a széptudományokra föl-emelhetjük? Legalább azt tapasztaljuk, hogy csupán idegen nyelven soha még egy nemzet is e földön, a maga anyanyelvét megvetvén, bölcseségre, tudományokra nem emeltethetett.» Ismét a *Magyarságban*: «Mozgásba, tűzbe kell hozni a nemzet elméjét újsággal, még pedig a maga nyelvével, mert ha ötet a maga dicsőségével nem indítjuk, idegen dolgokra egészen meg nem indul. Míg németül, francziául megtanul, addig magyarba, ha könyvei lesznek, bölcseségre mégyen. Valameddig a nagyok a kicsinyekkel vetélkedésbe nem jönnek, addig föl nem áll közöttünk a tudomány; vetélkedés pedig mi módon álljon föl, ha a kicsinyek nem tanulhatnak». Íme az irodalmi köztársaság képzete. A magyar művelődés ügyét, közintezmények átalakítása vagy újaknak megalapítása által is elő kell segíteni.

E tekintetben Bessenyei két tervvel áll elő. Egyik az, hogy a Nagyszombatból nemrég Budára áthelyezett egyetem «kapcsoljon magához magyarokat is», készíttessen magyar szótárt s nyomasson egyéb magyar könyveket. «Lehetne az efféle dologba ismeretséget tartani a sárospataki kollégiummal is, mert azok a frizérozatlan fejű philosophusok tudnak magyarul s egyébképen is. A közönséges dolgot közérővel kell fogni, mert különben hijába erőszakoskodunk». Másik terve a magyar tudós társaság fölállítása. Eszméjét először a *Holm*iban pendíti meg 1779-ben, majd két év múlva részletesebben kifejti s egész tervezetét kidolgozza az ország főrendeihez intézett híres röpíratában, a *Jámbor Szándékban*, mely azonban csak később, 1790-ben láthatott napvilágot Révai buzgólkodása által. Rendtartásának mintája a francia akadémia; részletei nem tartoznak ide. De igen az a lelkes, majd nem ihlett pillantás, melylyel jelentőségét hangoztatja a nemzet életére. Az országok boldogsága nem a népek sokaságától függ. A sok szegény és sok tudatlan ugyan miféle nemzetet tesz együtt? Szintolyan boldogtalan az a nép, a mely tudatlan, mint a mely szegény. Pedig a melyik tulajdon nyelvén nem tanulhat, örök tudatlanságra van kárhoztatva. A tudás nemcsak a lelket világosítja meg, hanem a nemzeti serénységét is fölbreszti. Jóllet és boldogság jár nyomában. Ezt kell meghoznia hozzánk is a tudós társaságnak,

melynek föladata lesz nyelvünk fejlesztése s a tudományoknak magyarul művelése. Most olyan a magyar író, mint az anyátlan méh. «Mint az, úgy ez is futos, széledez mindenfelé, de semmi lépet nem rak, sem mézet nem hord, vagy ha valamit dolgozik s, munkája csupa zürzavar».

Míg azonban az ige testté lehet, addig is csak dolgozzanak anyátlanul a méhek. Írjanak és fordítsanak magyar könyveket: tegyenek annyit, a mennyit lehet, és úgy, a mint lehet. Hassanak a nyelv gazdagítására, művelésére, szépítésére s hirdessék az új ízlés, új tudomány ígét. A külföld nagy költőit és gondolkodóit kövessék s szakítsanak a régi magyar irodalomnak papos és prókátoros szellemével. Bessenyeinek ez elvető ítélete nem tudatlanságból eredt, hanem a kor áramlatából s tanulmányainak irányából. Múlt századi költőink között alig van, ki irodalmunkat úgy ismerte volna, mint ő, Tinóditól kezdve egészen koráig. Gyöngyösire nézve osztozik egész nemzete elragadtatásában s csak megerősíti a gömöri táblabíró költői primátusának százados hagyományát. «Mióta a magyar szó emberi nyelveken forog, a mi izünkig oly poéta benne, mint Gyöngyösi nem volt. Kár, hogy mai időnkbe nem élhet!» Nem éréktelen francziás ízlésére, hogy miben határozza meg Gyöngyösi hatását: édes álmélgodás az es mosolygó öröm. A mik ezeket az érzéseket ébresztik: a nagyság és kecs, a franczia költészet fő ideáljai. Örök emlékezetre tartja érdemesnek Zrínyit, tiszteletre Kohárit, Lázár Jánost és a Hallekeret, sőt Tinódi is sokat ér, «ki a régi magyaroknak nótáját szedte versekbe». Foglalkozik verselésökkel, elítélvén általában «a négyes vers-sarkakat, melyek csak szorongatják s a dolog fölládozására kényszerítik a poétát»; bírálja, hol dicsérve, hol kárhoztatva, kifejezéseiket, épeiket, szabatoságukat és elevenségöket. De szelleme nem semmi rokonságot velök. Esméik nem lelkesítik, tudásuk szüknek tetszik előtte, műveltségök egyoldalúnak és fogyatékosnak, költői céljaik távoliaknak. A romantikus képzelet csodás és mysticus kalandozásai, a dogmaticus fölfogás merevsége, a keresztyén legendának és pogány mythosznak összevegyítése, a harcok melyekben a felekezetesség oly nagy szerepet játszik: mindez nem érintheti mélyebben amaz új «bölcse-ségben» elfogúlt lelket, melynek oltárát hazájában is föllábitani szeretné. Nyelvök, előadásuk módja is, helyenkint való érdemeik daczára, olyan, hogy «tegyük hozzájuk csak a mai magyarságot

is, majd kitetszik a különbség». Faludi és Molnár János is neki csak «becsületes két magyar író», de semmivel sem több. Hát még régi költészetünknek többi maradványai, különösen protestáns-kori irodalmunk végetlen *valás* emlékei: ezek egyenest visszataszítják. A népies nyersség, a fölfogás naivitása, a kifejezés faragatlansága és nehézkessége, a költői lendület hiánya, a vontatottság és komor egyszínűség, mely jellemzi őket, Bessenyeiben csak lenézést kelthet. Mi egyebet a régi népies iratoknak alacsony, olykor piszkos komikuma, az ótestamentomi elbeszélések és párhuzamok kenetes korlátoltsága, a széphistóriák együgyű képzetlensége? Ez *Argirusok*, *Toldi Miklósok*, *Apolloniusok*, *Judit asszonyok*, *Markalfok* nem a mai világnak valók. Tágabb látköre, kényesebb ízlése, egész irodalmi és társaséleti iskolájának hatása visszariad tőlök s kicsúfolja Ferencz deákot, mint valami irodalmi Pontyit, a ki még kedvét találja bennök. Voltaire részeg barbárnak nevezte Shaksperet, nyerségeiért és féktelenségeiért; mit mondjon akkor ő ama régi magyar versírók felől? Miben és hogyan indulhatna utánok? A ki erre intené, azt válaszolja neki: «Kívánhatod-e, hogy egész világ a te elfelejtett és név, hír nélkül élő semmiségedhez szabja dolgait? Micsoda magyar írókat kövessünk hát inkább, mint az anglusokat és francziákat? *Markalfot*, *Árgirust* és az *Álmoskönyvet*, mert a többi magyar könyv mind a szentírás magyarázója vagy lelki dolgok, melyekbe világosság, poétaság nincs». «Ha találtatna olyan régi szokású Ferencz deák uram, ki azt mondaná: no mi már ez, minek már úgy föltekerni a dolgot? tehát annak felelek: a régi tudatlansághoz szokott, de mégis tudománnyal kényeskedni kívánó együgyűk minden újság ellen zúgolódnak, félvén attól, hogy ki ne fordítassanak az által kicsiny vagyonkaikból».

Ilyenek Bessenyei benyomásai és ítéletei, mikor a magyar költészet fejlődésére tekint. Keresvén ebben a szellem és tudomány kiválóbb alkotásait, olyanforma képet ad az egészről, mint Voltaire a történetnek erkölcsi képéről: «A tévedések, balgaságok és szerencsétlenségek sivataga ez, hol helyenként némely erényeket s egy-két boldogabb kort is találunk, melyek úgy tűnnek föl, mint szétszórt emberi lakások a vadonban». E szétszórt jelenségek belső kapcsolatának, még ki nem sorvadt s nemsokára termékenyítővé is lett erejének fölfogására Bessenyei, az elfogult irodalmi reformer, nem volt alkalmas.

Mindent annak a nagy ellentétnek szempontjából nézett, melynek tudatára jutott hazája s a külföld műveltségi állása között, s a melyből pályája eszméjét, hevét és kitartását merítette. Ez ellentétnek folytonos érzése, sőt keresése nem segíthette sem méltányos, sem helyes szempontra nemzete régi irodalma irányában. De, mint az általa megindított reform első szempontja, a történeti fejlődés logikája szerint egészen természetes. Kapcsolatban van vele, hogy ha így elfordult a magyar költészet régibb maradványaitól s egészen új eszmékre törekvő, új fölfogású, új hangú irodalmat akart alapítani és meghonosítani: nem lelkesedett a hazai műveltségnek akkori fő alkotó eleme és forrása, a klasszikai irodalom iránt sem. Lucanusból fordított ugyan Marmontel után, de már Vergiliusról, a legünnepelebb, legolvasottabb s nálunk is legtöbbet fordított és utánzott latin költőről ez a véleménye: «Ha már Virgiliusba szót, nyelvet, természetnek, élő állatoknak lerajzolását nézed, csudálkoznod kell; de mihent mély tudományt bölcseséget keresel benne, mindjárt oda lesz mind csodálkozás, mind dicséret. Az anglus Popénak akar Jungnak száz versébe több bölcsesség van, mint Virgiliusnak ezerbe találtathatik; ott is pedig, hol szentírásból semmit nem szóllanak, hanem csak természetből írnak. De mivel a régiek csudálkozásunk megnyerték, s általok kezdettünk tanulni, tehát már az újakat, ha túl mennek is rajtok, csak alájok szoktuk rendelni».

BEÜTHY ZSOLT.

A SZABATOSSÁG A MŰVÉSZETBEN.

Hajdan voltak olyan æsthetikai törvények, a melyek örök időkre látszottak szólni, mert azokat a tudós ókor hozta létre. Ezek a törvények századokon át uralkodtak és senkinek sem jutott eszébe, hogy ellenök föllázdjon; s ha valaki nem engedelmeskedett, az csupán tehetetlenségének volt tulajdonítható. Egy szent codexet képeztek ezek, «a Parnassus törvényhozását» s a kritika nem volt egyéb, mint a jogtudománynak egy válfaja: magyarázatokkal látta el, szentesítette e törvényeket. Körülbelül ott volt a művészet, a hol a morál: szabatos theologiai szabályokból állt. De a mint az élet új szükségletei, a tudomány vívmányai széttörték a theologia merev kereteit, ép úgy az új érzések, a messzehatóbb eszmék szüknek találták a hagyományos ízlés korlátait s elvégre halomra döntötték. Ma már a művészetben nincsenek általánosan elismert törvények, nincs elvekre alapított kritika, vagy legalább is a némelyek által hangoztatott elveket mások megvetőleg utasítják vissza. Az olvasók és a nézők, színházban vagy múzeumban, bízvást mondogatják, hogy ez a dolog tetszik nekik, az meg nem tetszik (csak hogy még ezzel sincsenek mindig tisztában), de kiki a pillanatnyi föllobbanás hatása alatt ítél s meg sem kísérti számot adni magának fölhevüléséről, híjával lévén valamely elvnek, a mire támaszkodhatnék. Az emberek leggyakrabban felnek véleményt nyilvánítani. Innen a kitérő ítéletek, a melyekkel, úton-útfélen találkozunk, a milyenek ezek: «elég csinos, megjárja»; semmit sem bizonyító, mit sem tagadó ítéletek, a melyek épen elégségesek arra, hogy az ember valamely ellenvéleménnyel szemben szépen meghátráljon. Ebben a bizonytalanságban és scepticismusban oly közömbösséghez jutunk, a melynek ægise alatt a vélet-

len határozza meg: mi szép s mi nem szép? Minthogy nincs általánosan elismert s kötelező törvény, mint hajdan, nem volna-e lehető, mint ez a morálnál történt, hogy kiki önmagának alkosson törvényt, önmagába szálljon és megfigyelve, hogy mi lep meg s mi bájol el bennünket minden művészetben, fölfedezzen egy csomó kötelező szabályt s egy csomó szükséges föltételt? A helyett, hogy az æsthetikát elvont fogalmakra alapítanók s egy homályos és hitelvesztett metaphysikához fűznök, a mint ez már annyiszor megkísértetett, nem fektethetnök-e személyes megfigyelésekre, a melyek egyuttal általánosítandók volnának? Nem érzi-e mindenki magában, hogy a kritikai szellem és ízlés nem egyéb, mint eredménye azon kellemes vagy kellemetlen benyomásoknak, a melyeket lelkünkre a műalkotások gyakorolnak? Tegyük hozzá, hogy az eredményhez hosszas megfigyelések és dús tapasztalatok árán jutunk el. A mi minket illet, azt hiszszük, hogy az emberi szellemnek vannak alapvető törvényei, a melyeket semmiféle képzelő erő — legyen az még oly eredeti — sem hagyhat tekinteten kívül, hogy vannak bizonyos szükséges tulajdonságok, a melyek egyaránt állanak a képzőművészetekre és költészetre, hogy van különösen egy tulajdonság, a mely nélkül egy mű sem gyakorolhat mély és tartós hatást, hogy ennek az elkerülhetetlen tulajdonságnak kell uralkodnia a compositio és a styl, az eszme és a forma fölött. Ha egy műalkotásban mindez föltalálható: jó; ha csak félig-meddig van meg érdeme: középszerű; ha egyáltalán híjával van mindennek: rossz. Van tehát egy ítéleti szabályunk. Ez az érdem pedig a szabatosság, melylyel ma mindenki rendelkezni vél s a mely ritkább, mint gondolnók, legalább a művészetekben s a melynek távolmaradása az oka, észre sem vett oka, mindazon lehangoltságnak, a mit a képtárakban és egyebütt érzünk. Mi tehát a szabatosság? Szeretnök különösen példákkal meghatározni. Mielőtt azonban kimutatnók, hogy mi a szabatosság, lássuk, hogy mi nem az.

I.

Czélszerű lévén neha, az igazság kellő világításba helyezése végett, a tévedést jelezni s azt egész meztelenségében s abszurd túlcsapongásában bemutatni, az olvasó figyelmét egy

görög törzsre, a rhodusiakra hívjuk föl, a kik időszámításunk II. századában a szobrászatban föltűnő híjával voltak a szabatosságnak. Igaz, hogy ez inkább a körülményeken múlt, mint szellemi tehetségökön. Ez a műbarát nép, szobor dolgában bőkezű s elég gazdag arra, hogy megengedhessen magának ilyes fényűzést, hőseit és előljáróit márványban vagy bronzban szokta megörökíteni. De a római uralom alatt a magistratus gyorsan változott s az általános szolgaságban annál több hős támadt, minél kevesebb alkalom nyílt valóságos heroismus kifejtésére, úgy hogy az ijesztő mérvben szaporodó szobrok nyomasztólag hatottak a város pénzügyeire. Mihez fogtak a jó rhodusiak? Ez a kereskedő nép, takarekosságból, azt vette szokásba, hogy egy régi szoborról a nevet szépen letörölte, lekaparta s az új hősnek szentelte. Így aztán egy szobor egy egész sereg főtisztviselő dicsőítésére szolgált. Megegett az is, hogy egy aggastyán szobra egy fiatal ember képét volt hivatva hordozni. Egy napon, egy szigorú bölcsész, Dio Chrysostomos, Rhoduson áthaladva, egy ékes beszédben erősen kikelt ez ellen a csalfa szokás ellen, mely megfosztotta dicsőségöktől a régi hősokeket, az államnak tett új szolgálatokat pedig nagyon kevéssé méltatta. Philosophiai szempontból fejtette ki, hogy mily kevés morál van ebben a szűkkeblű és idétlen szokásban. Hozzátehetette volna, ha gondja lett volna a művészetre, hogy ezek a szobrok a műbarátok szemében sem lehettek valami érdekesek.

De ne nagyon gúnyolódjunk e szokással, mert a mi műtermeinkben is van ehhez hasonló, ha nem is oly shocking eljárás. Íme, mi történhetik Franciaországban gyakran, a *Salon* bizonyos festményeinek jellegéről ítélve. Egy festő, a ki ugyan szabad idővel bőven rendelkezik, s nincs megállapodva az iránt, hogy minő tárgyat dolgozzon föl, még sem akar időt veszteni, mintát keres, például egy asszonyt s legjobb erejét fordítja természet utáni tanulmányára. Nem egyéb ez neki, mint egy hasznos és egyszerű gyakorlat. De a mint befejezi, ha meg van elégedve czél és eszme nélkül készült művével, elmélyed rajta, szép jövőről álmodoz, egyszerre csak valódi festményt szeretne létrehozni, a nélkül, hogy valami nagyon megerőltetné képzelő tehetségét. «Ha ennek az asszonynak lábaihoz hullámokat festenek — így szól magában — lehetne belőle Venus; vagy ha egy kútat helyeznék mellé, lenne Igazság; avagy miért ne esnálnék belőle egy szende Chloet?» De bármily ügyes legyen is

valaki a névválasztásban, bármily szerencsére is tegyen szert az ilyen mondva csinált alkotás, bizonyos, hogy ebben az alakban nem lesz meg az a kifejezés, a minővel bírnia kell. Valóságos csuda volna, ha ez a kép a helyes fölfogást tükrözné vissza, a melyre a festő nem is törekedett, s ha az véletlenül teljes mérvben illenék a tárgyhoz, melyet utólag szemelt ki. A durva valóság bizonyos vonásai, a melyek túlhíven adják vissza a közönséges mintát, arra a gondolatra készítik a nézőt, hogy ez az állítólagos Venus távol van attól, hogy a tenger tiszta habjaiból lépett volna ki, hogy ez az Igazság már az utczákon csatangolt, s hogy ez a Chloe nagyon is kitanúlt kisasszony. A művész úgy járt el a festményével, mint egy hírneves akadémikus, a kinek azt lobbantják szemére, hogy belekezdedt egy mondatba s csak azután gondolkozott, hogy mit is rakjon a kacskaringós phrasisba. Bármily technikai érdeme is legyen egy ily alaknak, a szellemet és a szemet egyaránt fogja sérteni, mert nem az, a mi voltakép akarna lenni. Talán lehetne méltányolni sőt csodálni mint az emberi testről készített pusztá tanulmányt, de mint festmény hidegen hagy, híjával lévén a helyes fölfogásnak, a szabatosságnak. Nem felel meg nevének. Elégge elterjedt s gyakorta büszkén hangoztatott tévedés, hogy érjük be a szép formákkal. Igen is beérjük akkor, ha nem lépnek föl egyéb igénynyel, minthogy szép formák akarnak lenni és semmi több; de mihelyt alakodnak nevet adsz s ezzel egy meghatározott lény lesz belőle, elkerülhetetlenül szükséges, hogy meg legyen sajátlagos jelleme. Magad akartad ezt, hiszen nevet adtál neki, a mire senki sem kényszerített, a mit alakod sem követelt tőled. A legnagyobb művészek sem sérthetik meg büntetlenül e törvényt, a mint erről bárki is meggyőződhetett az 1882-iki párisi *Salon*ban. A legünnepelebb festők egyike egy halott gyermeket állított ki, egy fiatal fiút, a ki már nem volt gyermek és még nem volt ifjú. A rajz kifogástalan s a színek költőiek voltak. Elragadtatással szemléltük ezt az eszményi testet mindaddig, míg bele nem pillantottunk a katalógusba, a hol ez volt olvasható: «Bara, a forradalmi hadsereg kis dobosa, megöletett a vendée-i harcokban». Nem, ez nem a francia külvárosok ficzkója, ez egy arkadiai fiatal pásztor, vagy Niobének egyik fia, a kit Apollo arany nyílvevője terített le. Hiába dugott a művész dobpálczikákat a szegény kis gyerek ujjai közé, a bájos mythologiai látományban nem bírtuk föltalálni a

tábori suhanczot. Azt hitte a művész, hogy napi érdekűvé teszi festményét, a mikor modern nevet adott s nem tett egyebet, mint hogy lehangolta a nézőt, megsértve a művészet elemi szabályait s tekinteten kívül hagyva a szellem természeti kívánalmainak egyikét. Hogy sok művész nem sokat törődik a szabattal, mutatja az is, hogy az ifjú tehetségek, a kik akár a festészetben akár a költészetben, a római díjért versenyeznek, gyakran azt a fáradságot sem veszik magoknak, hogy komolyan elovassák a kitűzött programmot s hagyják csapongani képzeletöket a tárgy körül, a mely elvégre jól meg van határozva s ki van jelölve nekik. Ezelőtt egy pár évvel a szobrászattól a következő tárgy volt kitűzve: Orpheus Eurydice halála után, a mint erdőn-hegyen át bolyong s megénekli örökre tovatűnt szerelmét. Virgil nyomán a szerelmi tébolyt, a kétségbeesés eltévelyedését, ártatlan örületét kellett kifejezésre juttatni Orpheusnak, a ki megy-megy a nélkül, hogy tudná hová merre lép. A pályadíj nyert ifjú művész a tárgyat finoman fogta föl. Igazán nem lehet egyebet gondolni, mint hogy sok versenyző el sem olvasta a pályázati föltételeket, különben nem kerülhetett volna ki Orpheus ülő helyzetben, vagy mozdulatlanul énekelve, mint egy kifogástalan színész, a ki hangversenyben produkálja magát. Az sem rég történt, hogy a festészetben a föladat Demosthenes halála volt. Sok versenyző nem haldoklónak, hanem halottnak festette a nagy szónokot, a mi nem volt egyéb, mint a festmény érdekének csökkentése s a nehézségek kikerülése. Egyébiránt minden évben azt tapasztaltuk, hogy a jury, mintha csak igazat akarna adni elméletünknek, annak ítéli oda a díjat, a ki leginkább ragaszkodott a kitűzött programhoz. Valószínű, hogy nem a tanulékony éberséget jutalmazzák, hanem azon technikai kiválóságot, a melyet a tanulékony, a tárgy helyes és szabatos fölfogása von maga után, mert kétségtelen, hogy a jól fölfogott és élesen körvonalozott tárgy a művészek erős támasza. Ha az nincs szabatosan meghatározva, a kivitel ingatag, bizonytalan lesz. Minden egyébre nézve a személy érzése az irányadó. Nemcsak arca kifejezésében tükröződik az vissza, hanem egész lényén előmlik; bizonyos mozdulatokat teremt, s oly vonalokban nyilvánul, melyek tetőtől talpig csak az övéi. Csak a szabatos gondolat vezet biztos célhoz. Ilyen reflexiók kelnek bennünk még a triennalis tárlatokon is, a hová pedig ugyancsak kiválogatják a műdarabokat. Ott

volt például egy szoborcsoport: a *Szerelem és a Téboly*. A tárgy La Fontaine-nek egy meséjéből volt merítve. A mű első tekintetre bájos volt, a kivitel a legügyesebb. A ritka tehetség lépten-nyomon elárulta, hogy minden részletre a legnagyobb gondot fordított, csak egyet felejtett el: elolvasni La Fontaine meséjét, a mi pedig nem nagy fáradságába került volna, lévén az egy rövidke kis mese. Az író azt beszéli el, hogy a Szerelem és a Téboly, kétségkívül gyerekkorukban, együtt játszva, összepöröltek, miközben a Téboly oly szerencsétlenül ütötte meg a Szerelmet, hogy az elvesztette szeme világát. A bírakül fölhívott istenek arra ítélték a bűnöst, hogy ettől fova a kis világtalannak vezetője legyen. A művész a Szerelmet gyermek képében tünteti föl, a mint hogy úgy is kell lenni, a Tébolyt ellenben felnőttnek ábrázolja, a ki lehet legalább is husz éves. Hogyan lehetett ez a nagy leány oly durva-kegyetlen, hogy egy kis összekoczczanásban megvakítsa kis barátját? S a mint vezeti a szegény kis áldozatot, hogy vezethet oly vígan, diadalmas képpel, s hogy telhetik öröme abban, hogy szerencsétlenséget okozott? Legyen bár Téboly a neve, ilyen dolgot ilyen korban senki sem követ el. Ez már nem egy meggondolatlan, hanem egy veszedelmes Téboly, a kit el kellene csukatni, ha nem volna márványból s ha egyébként nem élveznök, legalább a mi a plastikai formatökélyt illeti.

x A művészetekben ép úgy, mint az irodalomban, festeni annyi, mint meghatározni, s meghatározni, mint maga a szó jelzi, annyi, mint megvonni a határvonalakat egyik tárgy és egy másik tárgy között, mely amahhoz többé-kevésbé hasonlít, — annyi mint fölruházni a tárgyat a lényeges, megkülönböztető tulajdonságokkal, a melyek semmi másban nincsenek meg, egy szóval specifikálni, megadni valaminek a jellemét. Nem kívánjuk mi, a mint némelyek gondolnák, hogy valaki akár tollal akár ecsettel gondolatát szárazon fejezze ki, mert a szárazság egyike a legvisszataszítóbb hibáknak. Mi sem áll útjában annak, hogy a művész vonást vonásra halmozzon, a színekkel pazarul bánjék, föltéve, hogy ezek a vonások és ezek a színek arra szolgálnak, hogy a czélba vett jelenet sajátlagos jellege kellő módon kidomborodjék. Minden részlet, ha összevágna, s a főczél elérését elősegítik, úgy tekinthető, mint apró meghatározások halmaza. Hiszen a művészet épen arra való, hogy megkülönböztesse a hasonló jeleneteket és érzelmeket. Az világos, hogy

a physikai fájdalom nem hasonlít az erkölcsi fájdalomhoz, sem Laokoon Niobéhez, de hány erkölcsi fájdalom hasonlít több-kevesbbé egymáshoz s mégis mennyire elüt egyik a másikatól! A művészet van hivatva az árnyalatokat megragadni s csak akkor tetszik, ha azokat helyes érzéssel fejezi ki. A műbírálatnak pedig legfőbb föladata kimutatni, hogy a tárgy jól meg van-e határozva s a költészet vagy a művészet más ága által okozott élvezet fokát a szabatoság, a finom érzék mértéke határozza meg.

A midőn a művészet elveit fürkészszük, helyesen cselekszünk, ha a régiekhez s kivált a görögökhöz fordulunk, összegyűjtjük ítéleteiket s eszünkbe hozzuk azon benyomásokat, a melyek bennünk remekműveik láttára keltek, mert nemcsak a legnagyobb tehetséggel voltak megáldva az istenektől, hanem nem lévén még fejöek megzavarva a rendszerek által, híjával lévén különben is azon anyagi előnyöknek, a melyek a modern emberben bizonyos illusiokat keltenek, mindenekfölött az lepte meg őket, a mi a művészetben a leglényegesebb, a legszükségesebb. A mikor a festők Görögországban kezdtek megadni alakjaiknak a magok kifejezését, a mit leginkább csodáltak bennök, az azon helyes érzék volt, a mely a személy érzését tudta megragadni s a csodálat akkor fokozódott, a midőn a festő, hogy még szabatosabb legyen, megfoghatatlan ügyességgel egyszerre két különböző érzést birt kifejezésre juttatni, a melyek a hős lelkében vívódtak. Valóban, ha például valaki Medeát akarja ábrázolni, a mint épen gyerekeit akarja megfojtani, nem elegendő egy, gyilkos feltékenység által gyötört asszonyt mutatni be, láttatni kell egyszersmind az anyai gyöngedségtől meghatott anyát. Itt van a dolog nehéz oldala, a melyet, úgy látszik, mintha lehetetlen volna megragadni s a mit mégis meg kell ragadni, vagy ebből az asszonyból soha sem lesz Medea. Judit, Clytemnestra, vagy akárki vállalhat belőle. Századokról századokra dicsőítették is a régiek Timomachos festményét, a melyben Medea, kezében törrel, dőfésre készen, egyaránt kegyetlen és megindult tekintetet vet gyermekeire, a kiket meg akar ölni. Hogyan tudta a művész egyesíteni és összeolvasztani ezt a két ellentétes kifejezést? Nem tudjuk. Épen ez volt a csodálatos. Az ezen festmény dicsőítésére készült költeményekből ítélve — a görög anthológiában kilencz ily fajta verssel találkozunk — Medea rettentő szemei könybe lábadtak.

Még az V. században sem merült ki a lelkesedés forrása, mert a latin költő, Ausonius, görög kollégái mintájára imígy fejezte ki csodálatát:

Ira subest lacrymis: miseratio non caret ira,
Alterutrum videas ut sit in alterutro.

(A harag engedett a könnyeknek; a szájalom nem birt a haraggal: egyik a másikba fonódott.) A düh és az ellágyulás oly annyira különváltan fölismerhetők voltak, hogy egyik költő, a ki a képet bizonyára nem is látta, s csak a hagyományos csodálat nyomán ünnepelte, azt írta róla, hogy a festő Medeát két különböző szemmel látta el: egy szelid és egy indulatos szemmel. Ez a képtelen leírás is arra mutat, hogy a régieknek a szabatosság iránt erős érzékek volt. A mi festőink abba a kényelmes hibába estek, hogy Medeát hol egy dühös, kardforgató asszony, hol egy, gyermekei láttára elszontyolodott anya képében ábrázolták; mindkét esetben elejtették a tárgyat, a mely épen a düh és a szerelem tragikus összeütközésében áll.

Ezért nincs a festészetben valóságos utánzás vagy plagium, a mikor két igazi művész ugyanazt a tárgyat dolgozza föl. A mint lehetetlen föltenni, hogy a festmény első conceptionja két festőnél ugyanaz legyen, a művészetben érvényesülő szabatossági törvény erejénél fogva, a csak kevéssé különböző gondolatnak különféle mozdulatok, taglejtések, kifejezések felelnek meg; minden új lesz, csakhogy hozzáfűződjék az új eszméhez. Van-e közönségesebb, elcsépeltebb tárgy, mint Szűz Mária? Ezerszer földolgozták és ezerszer föl fogják még dolgozni; mert egészben és részleteiben minden festő megújítja, mert mindenik gondolata más és más lesz, mint elődeé volt. Hol a szüziesség, hol az anyaiság képe lesz. Ennél halandó anya lesz, a mint az isteni gyermek imádásába elmerül; amannál, kevesebb mysticismus révén, egyszerű, becsületes anyát látunk, a mint szoptatja kisedét. A festmény mysticus, vagy vallásos, eszményi, vagy realis lesz; de bármilyen legyen is a festő conceptionja, minden vonást, minden részletet saját eszméjéhez, saját érzéséhez idomít. A családias jelleget nem találjuk meg például egy isteni képben, míg a való élethez közeledő festményben ugyancsak fölismerhető ez a vonás. Raphael festményében, a fátyolos Szűz Máriában, nehezen bírjuk azt fölfedezni, hogy a dicső gyermek a lábával játszanék, a mint ezt

annyi bájjal, annyi természetességgel teszi a Szűz melléhez tapadó vaskos kis gyerek Andrea Solari vásznán. Ezek a képek különböző szempontból méltók a csodálatra, mindenik a maga nemében, daczára a tárgy közös voltának; mert mindeniknek úgy egészben, mint a művész gondolatához jól odaillesztett részleteiben, megvan a maga határozott jelleme, mely minden más hasonlótól megkülönbözteti. A festészetben ép úgy mint a szépirodalomban nincs közhely, valamint synonym nincs a nyelvben. Nincs sem közhely, sem synonym ott, a hol szabatosság van.

Korunk festői közül van egy, a ki, úgy látszik, megértette, hogy a szabatosság egy festményénél a legszükségesebb kellék s a ki, épen mert ehhez az elvhez egész életén át hű volt, kétségbe nem vont ritka dicsőséget élvez: ez a festő Messonier. Mintha példája által akarta volna kellő világításba helyezni a művészetnek e törvényét, gyakran a leganalogabb, legközölközőbb, a leghasonlóbb tárgyakat választotta ki, oly finoman jelölve meg azt, a mi egyiket a másiktól megkülönbözteti, hogy festői meghatározásainak biztossága meglep és elbájol. Kedve telt például abban, hogy csupa játékosokat festett. Igen, de a figyelem más és más, ahhoz képest, a mint sakkot játszunk, vagy kártyázunk s a kártyánál is különböző, a szerint a mint valaki becsületért vagy nyereségvágyból avagy időtöltésből játszik. A mikor a művész egy karszékben ülő olvasót mutat be, akár megmondjuk, hogy milyen fajta könyvet olvas. Mennyi árnyalat van a személyek figyelmében, árnyalatok, melyek nemcsak az arczon, hanem a testállásokban, a ruhák redőiben nyilvánulnak, mert az ember nemcsak szemével és fülével figyel, hanem karjával és lábával is. S hogy a nézőt semmi se zavarja e kiváló biztosság szemléletében, nincs semmi fölösleges czafrang, jól tudván a művész, hogy akár képben, akár könyvben a szemnek és a szellemnek első gyönyörűsége a tisztaság.

Meg kell adni, hogy a genrefestészetben egy egész csoportja a tehetséges művészeknek sikerrel űzi azt, a miben Messonier mester. Nem így az úgynevezett «nagy festészet» terén működők. A kik ezt a mesterséget folytatják, azt hiszik, hogy nem föladatuk: szabatosságra törekedni. Náluk a gondolat gyakran nem tiszta, nem tárul föl önmagától a szem előtt, s épen mert a művész szellemében is bizonytalan volt, csakúgy libeg-lobog a fölösleges személyek tömkelegében, a kiknek tag-

lejtései a véletlenre vannak bízva, a kiknek ruhái érdekesebbek akarnak lenni arcaiknál, a kik tele vannak aggatva mindenféle fényes czafranggal, úgy, hogy a figyelem megoszlik, vagy éppen erőszakkal tereltetik el. A nagy francia iskolának nem ezek a hagyományai. Ha a mai művészet szemeiben Poussin nem mindenben mintakép, azt hiszszük, hogy senki sem fogja tőle elvitatni a compositio tudományát. Már pedig ez a tudomány — hosszas elmélkedések gyümölcse és sajátja egy komoly lángésznek a ki a festészetet nem a színek pusztá játékának tekintette — szemmel láthatólag abban áll, hogy a tiszta conceptio keretéből mindent eltávolít, a mi zavarólag hathatna, a mi nem oda való vagy fölösleges, a mi eltévelyíti a szemet s a tárgytól elvonja; úgyannyira, hogy a cselekvény központjától legmesszebbre eső személyek is, helyzetök és kifejezésöknél fogva, visszavezetnek az alapgondolathoz. Minden alá van rendelve az egységes benyomásnak. Elég, ha utalunk a Louvrebán levő s általánosan ismert festményekre: az arkadiai pásztorokra, a házasságtörő asszonyra, Salamon ítéletére, Eleazar és Rebekára. Ez a szigorú mégis kecses művészet, a maga egyszerűségében, kivált ez utóbbi festményben érvényesül. Mialatt Eleazar, ura nevében, ékszereket nyújt át Rebekának, őt vagy hat vízért jövő leány mosolyogva nézi a jelenetet. Egy házasság mindig mosolyra indít, kivált ha kitaláljuk. A kép legszélén van egy olyan személy, a kiről azt hihetnők, hogy merőben fölösleges, mert nem láthatja a történeteket. Ez a személy egy leányka, abban a korban, a melyben a leányok még nem kíváncsiak a rejtélyekre. Egy korszó előtt térdel, a mely telisdedtele van, de a melyet egy megtermett leányzó hűségesen töltöget, csupa szórakozottságból, mert egész figyelme az ékszerátadási jelenetre irányul. A kis leány a levegőbe néz, csodálkozik ezen a szórakozottságon s mosolyog rajta, úgyannyira, hogy ha a néző szeme meg is akad e mellékszemélyen, ez csak egy percz műve, s nyomban ismét a központra esik: a gyermek mosolygó meglepetése a nagy leány szórakozott báméskodására terel, ez pedig kíváncsiságára utal, a melyet az ékszerek átadása idézett elő. Minden vonal, a gondolat minden szála ebben a csomóban végződik. S ebben a festményben meg sincs semmi kimért; nincs benne más mértani, mint a világosság és határozottság.

Ez a szabatosság, mely egy kép általános berendezésében

nyilvánul, oly nagy vonzerőt gyakorol, a szellemnek oly tápláló gyönyöre, a melyet keresve keres s a mely egyenesen arra termett, hogy a *Salon*ba lépő műbarát egy pillanatnyi körülnézés után mintegy ösztönszerűleg tart azon vászon felé, a melyből ez a tulajdonság sugárzik ki. Ezer rikitőbb szín csalogat, egy sereg drámai, bizarr, vagy sokat ígérő tárgy csábít, erőszakkal igyekeznek figyelmedet lekötni s te mégis, hogy-hogy nem, egyenesen neki tartasz annak a távoli képnek, melyet még alig bírsz kivenni, de a mely valami érthetőt ígér. Azt sem tudod, hogy voltaképp mi a tárgy s már is vonz, mint a világosság. A szellem úgy fölkeresi a szabotosságot, mint a szempilla önmagától kinyílik a nap első sugárira. Épen azért, a midőn az évi tárlatokban példátlan és legyőzhetetlen fáradság vesz rajtunk erőt, s olyan kimerülés és elbutulás fog el, a minőt sehol máshol nem érezünk, ne mondjuk azt, a mi úton-útfélen hallható, hogy ennek oka a képek sokaságában rejlik, mert ehhez hasonló bágyadtságot sem a Louvreban, sem a triennalis tárlatokon nem tapasztalunk, a hol a művek ki vannak válogatva; nem, a kellemetlen érzést azon képek nagy száma idézi elő, a melyek semmit sem nyújtanak a szellemnek, bárminő csillogók legyenek is egyébként; mert ha imitt-amott olyanra bukkansz, a mi tiszta eszméből fakad, erkölcsi épséged menten helyre áll. A szellem kimondhatatlanul szenved mindattól, a mi bizonytalan és szétszórt s annyival is inkább szenved, minél ragyogóbb színek idézik elő ezt a szétszórtságot s gátolják az embert a nézésben. Nem szükséges tehát, hogy a metaphysika magas talapzatára emelkedjünk, hogy elvont és mindig kétségbe vont elvekbe kapaszkodjunk; csak önmagunkat kérdezzük meg, csupán szellemünk legtermészetesebb kíváncsúságait s benső meggyőződésünket kövessük és becsülésünket a művek szabotosságához mérve minden tudálekos látszat kikerülésével, megtaláljuk az első szabályt, mely a művészi dolgokban alkotott ítéleteinkben zsinórmértékül szolgál.

Nem kívánunk leczkékét adni a művészeknek, egyszerű műbarát levén; csupán védelmezni akarjuk a komoly elveket a mindinkább lábra kapó elméletekkel szemben, a melyek szentesíteni szeretnék az eszmélkedés hiányát s az ecset kalandozásait. Lucianusszal tartunk, kinek az ókori műbírálok közül művészi dolgokban leghelyesebb és legfinomabb érzéke volt: «Vannak szépségek, a melyek egy oly tudatlannak, mint én

vagyok, kikerülük a figyelmét. A rajz kiválósága, a színek összeválasztása, a fény és árny hatásai: mint olyan dolgok, a melyeket a festőkre bízok, mint a kiknek ez a mesterségök. Én azért bámulom Zeuxist, hogy alakját határozott vonásokkal látta el, oly vonásokkal, a melyek kizárólag az övéi.» (Ez egyébként csak összefoglalása annak, a mit Lucianus bőven kifejtett.) Mindenki illetékes bíró arra nézve, hogy egy műben megtartattak-e az emberi szellem általános törvényei s különösen egy törvény, mely a művészet minden ágában uralkodó.

II.

Azt lehet mondani, hogy a költészet, mint a művészet, a legrégebb időktől fogva nem volt egyéb, mint egy nagy erőfeszítés a szabatoság felé s hogy kezdetben a költészet különféle fajtái azért jöttek létre, hogy összeszorítsák a gondolatot, hogy fogva tartásuk a szertebarangolót s bizonyos törvényeknek vessék alá, melyeket a tiszta és naiv geniek a szellem elbájolására legképesebbeknek tartottak. Az első időkben az emberek sok hősi éneket szerettek, hosszadalmasakat, szétesőket, szabály és befejezés nélkül, a mikor egyik közülök, a ki több tehetséggel volt megáldva, mint a többi, például egy Homeros, jónak látta a szóárba fulladó ihlet kitöréseit korlátozni, az elbeszéléseket egyetlen egy tárgyba zárni, az eltévelyedő epizódokat oda visszavezetni s az egészet egy végkifejlés felé irányozni. Az epikai költemény olyan elbeszélés, a melyből minden fölöslegest eltávolítottak s csak azt tartották meg, a mi az érdeket emeli. Épen így volt a drámával. Az emberek réges-régen kedvöket lettek abban, hogy egy isteni vagy emberi cselekvényt rögtönzött párbeszédbe öntöttek, a midőn a művészet lassanként mindazt eltávolította ezekből a rögtönzésekből, a mi nem a dologra tartozott, a szükségtelen jeleneteket, a hiába való beszédeket egész addig, míg lépésről-lépésre nem tartott meg egyebet, mint a dráma igazi magvát s végtére, a folytonos rostálás után, az egyszerűség és tragikai szabatoság remekét hozta létre, Oedipus királyt. A századoknak ezt a hosszú munkáját abból is el lehet képzelni, a mi körülünk tapasztalható. A midőn egy színigazgató új darabot kap, megbírálja a jeleneteket s megrövidítetteti a párbeszédet, vésővel vagy akár baltával is neki

megy s addig nyes és farag, míg nem marad meg egyéb, mint az élő rész, a melyben friss vér kering s a míg lehull minden, a mi fölösleges, terméketlen és nehézkes. S ha az emígy megszabdalt s a közönség tetszését többé-kevésbbé kinyert darab egy pár évvel később ismét előkerül a lomtárból, azt veszik észre, hogy mégis rövidíteni kell rajta, s vajon ennél az új betanulásnál nem esik-e meg, hogy az a darab, a melyet öt fölvonásban élveztünk, szépen leolvadt két fölvonásra. Tovább megyünk. Ha a párbeszéd bár helyes, egy kissé lanya, következőkép kevésbé szabatos, nem híják-e néha segítségül a mesterek egyikét, a drámai stylben szakértőt, hogy egy pár ügyes és találó mondatot szőjön be, a melyek a helyzetet kiemeljék, vagy egy érzelmet vagy jellemet megvilágítsanak? Ez onnan van, hogy az emberi szellem a művésztől nem elmosódó, hanem beható élvezetet, nem fél-, hanem teljes boldogságot kíván.

Természetesen, a gondolat e fejlődését követte mindeütt maga a nyelv is, szabatosabb formákra törekedve. Minden irodalomban, legalább azokban, a melyek lassan fejlődtek, a nyelv eleinte bizonytalan, hebeg és fecseg; azután, a szerint a mint a gondolat kevésbbé szétfoszló, a nyelv is erősebb és határozottabb körvonalakra tesz szert. S ez a munka folytonfolyva tart, századokon át még akkor is, a mikor már úgy tetszik, mintha további fejlődés nem volna lehetséges. Így a mikor az újjászületés után a nagy írók, Montaigne és Rabelais, a nyelvet megegyengették, a francia szellem, mintha rosszul érezte volna magát a lebegő szólamokban, mintha attól félt volna, hogy a szerfölött bő ruhában megbotlik, testhez állóbb öltözetet szerzett a «hullámzatos bájdéliség» rovására. Nem volt addig nyugta, míg a helyesség és tömörség tökélyére nem emelkedett s a midőn, a XVIII. század vége felé s a mi századunk elején, a kimerültség és elcsenevésés miatt, elvesztette irodalmi erényeit, melyek után oly soká küzdött s melyekre oly lassan bírt szert tenni, nem késett újabb erőfeszítéseket tenni, hogy az elkallott kincseket visszaszerezze. Innen a visszahatás a császárság irodalma ellen, mely oda jutott, hogy semmit sem mert meghatározni vagy megnevezni. A romanticismus a szabatoság nevében lobogtatta és emelte oly magasan zászlaját s ugyancsak a szabatoság nevében bontotta ki zászlócskáját az elégtelen realismus. Ez a két ellenhatás — jelentőségére egyenlőtlen — elv és becsvágy tekintetében többé-kevésbbé

jogosult volt; de mint minden forradalom, nem tartotta meg, a mit ígért. A romanticismus azt hitte, hogy elég az ember külsejét és öltözetét, bútorait apróra leírni s elhanyagolta az erkölcsi megfigyelést; a realismus pedig azt vette a fejébe, hogy mindent elmond, el különösen azt, a mire nézve századok óta az a megállapodás jött létre, hogy nem kell elmondani. Az egyik a haszontalanságban, a másik az illetlenségben olvadt föl, de mindkettő az emberi szellem legvözhetőlen vágyának engedelmeskedett, abban keresve gyönyört, a mi pontosan körül van írva.

Ez a törvény nemcsak a művek általános berendezésében nyilvánul hatalmasan, hanem a részletekben is, még az irodalmak bölcsőkorában is, legalább Görögországban, a hol ismerjük a költészet születését és önkéntes fejlődését. S ez a pontosság a költői részletekben ne lepjen meg bennünket, mert a physikai és erkölcsi dolgok helyes megfigyelése s eleven festése: maga a költészet. Oly természetszerűleg érvényesül a művészetben a szabatoságnak ez a törvénye, hogy erre a legrégebb költő, Homeros, adott példát, látszólag elmélet, tudomány és talán öntudat nélkül. Sőt azt lehet mondani, hogy azért volt költői lángész, a legfőbb fokon, mert ezzel a tulajdonsággal a legnagyobb mértékben rendelkezett; vagyis azért volt a legnagyobb költő, mert a legszabatosabb volt. Személyei érzésének festése alkalmával Homeros ép úgy ügyel a szigorú meghatározásra, mint ezt főntebb Timomachosnál a festőnél, tapasztaltuk, *Medea* című festményénél. Az *Ilias*nak és az *Odysseának* csak egy pár részletére utalunk, a melyeket a legismertebbek és leghíresebbek közül azért választunk ki, hogy ne kelljen hosszú elbeszélésekbe bocsátkozni s mert bízunk olvasóink emlékezőtehetségében. Ki ne emlékeznék arra az egyaránt patheticus és családias jelenetre, a melyben Hector, harczra és talán halálra készen, Andromacheval beszélget, a ki könyörög, hogy ne lépjen ki a falak közül? A mint a gyöngéd hős, a sisakjától megrémült gyermekét, a kis Astyanaxot, meg akarva csókolni, leteszi sisakját a földre s magasra emelve fiát s az istenek áldását kérve le rá, anyja kebelére helyezi, a ki sir és mosolyog? Ha Homeros elégnek tarja a siró Andromachet bemutatni, a jelenet kifogástalan lehetett volna; ha mosolygónak mutatja, ezt is valószínűnek tarthattuk volna. De a hitvesre rettenetes s az anyára nézve édes állapotban, könny és mosoly közepett festve őt, a költő a jelenetet minden más hasonlótól megkülön-

böztette és ez a szabatosság, a melyet a kifejezés bája: «δακρυόεν γελᾶσασα» még szabatosabbá tesz, okozza, hogy ez a vers a gyermekek és a fölötték képzeletébe egyaránt bevesődik.*)

Azt mondhatná valaki, hogy van Homeros költeményeiben sok oly felséges vers, a melyeknek semmi közük a szabatossághoz s a melyeknek bája a kifejezés és a kép ködszerűségében rejlik s e czélből idézhetné például az *Olysscaból* azt a részt, a melyben a hazájától oly régtől fogva távol levő Ulysses «a kedves háza fölött emelkedő füstöt vágyik megpillantani».**)

Valóban a képben és az érzésben van valami rejtélyes és határozatlan, de a vers csak annak ködszerű, a ki annak értelmébe nem hatolt be kellőképen. Igen finom lélektani megfigyelést rejt magában, mely egy philosophnak is becsületére válnék. Micsoda szeszély az, hogy háza füstjét szeretné látni? Miért ne lehetne azt mondani, hogy szeretné viszontlátni házát, feleségét, gyermekét, Penelopeját és Telemachosát? Mert a honvágy türelmetlen hevességében Ulysses nem úgy képzele magát, mint a ki már megérkezett, hanem mint a ki még csak érkezőfelben van, lesve az első jelt, mely szülőföldjét jelenti s szeme, szíve mohón csüng tüzhelye első távoli tanúbizonyosságán. Ez az érzés teljesen jogosult, bármily mesterkéltnek látszassék is; mindnyájan éreztük, a legegyszerűbb emberek érzik s körülbelül úgy fejezik ki, mint Homeros. A melancholicus katona a kaszárnnyában, faluja tornyát szeretné újra látni, mert képzelete, útban faluja felé, azt varázsolja maga elé, a mit a legmesszibbről meglát s a mi jelez, ígér minden egyebet. Beszélj bánatáról Strasbourg szülöttének, a ki onnan kivándorlott s azt fogja mondani, hogy szeretné látni a székesegyház tornyát, mert azt tíz mérföldről látni, a mint a hegyekről száll alá az

*) Épen ily felejthetetlen ez az öt sor Petőfi *Ősz elején* című költeményéből:

Bús mosolygás és vidám könny!
Csodálatos keverék.
Észrevétlen karon fogja
És egy más világba vonja
A merengés emberét.

**) *Olysssea*, I. 58. Ez a vers olyannyira népszerű lett a görögöknél, hogy példaszó lett belőle. A ki messze járt honától, arról azt mondták, hogy «szeretné látni Athén füstjét». (*Philostrates*. I. 15.)

ember. A kivándorlott szomjuhozó lelke és tekintete már messziről áhítja az édes zsákmányt. Tehát nem a honvágyat fejezi ki Homeros, hanem a honvágy türelmetlenségét. A füst az érzést jellemzi. A vers megkapó szépségét ez a találó kép idézi elő. Ez a legköltőibb meghatározás.*)

A szabatoságnak naiv vagy öntudatos keresése többé-kevésbé észrevehető az ó-kor minden nagyobb költőjénél és történetírójánál, a kik — Cicero szavai szerint — szintén költők. Tacitus művei: képtárak, melyekben ezer, meg ezer arckép van egymás mellett s kettő síncs, melyek egymáshoz hasonlítani. Minden személynek megvan a maga vonása, mely csak az övé. Az ó-kor történetében ez a törvény mindenre alkalmazható, még a kisebb anekdotákra is, melyeknek csak úgy van értelmök és értékök, ha jellemzések, ha egy embert festenek s nem kettőt egyszerre. Plutarchos tudja legjobban festeni hőseit egy történetkével, egy látszólag érdektelen apróság által, a mely pedig élénkebb világításba helyezi, mint egy csomó hosszú megjegyzés. J. J. Rousseau méltóan és méltán ünnepelte ezt az érdemet s Plutarchos minden olvasója ennek a művészetnek tulajdonítja iratai varázserejét. Csakugyan, nem elég azt mondani valakiről, hogy bátor, ha nem mondjuk meg, hogy a bátorság micsoda nemében kiváló; hogy nagylelkű, ha nagylelkűsége árnyalatát nem mutatjuk ki. Csak egy példát idézünk, mely fölér akármelyikkel. A midőn Xerxes megszállhatatlan hadserege Athén felé haladt, az athéniek, nem tudva

*) A magyar költő meg így dalol:

Mi füstölög ott a síkon, távolba',
Talán bizony édes anyám kunyhója?

Nem a falu füstjét keresi, kutatja sovár szeme, hanem azt a füstöt pillantja meg, mely karesú oszlopban édes anyja szegényes kunyhójából száll az ég felé. Honvédeink 1848-ban, a mikor nagyon elbúsulták magokat, szakadatlanúl ezt a nótát énekelték.

Arany János is ezen a nyomon kérdi Egressy Gábertól:

És midőn távolról fölvehetted ismét
A hazai kunyhók szálldogáló füstjét
Mint homályos felleg —
Mi őrzötte szíved... mi tartá meg épen,
Iszonyú örömek előérzetében
Hogy ne repedjen meg?

megvédelmezni nyílt városukat, hajókra szálltak, hogy Salamisnál ütközzenek meg, nejeiket és gyermekeiket Trézénebe küldötték, a hol azok igen jó fogadtatásban részesültek. Hogy a vendégszeretet különös kedvességét megmutassa, Plutarchos nem áttolja azt fölemlíteni, hogy a trézéneiek egy határozatot hoztak, a melynél fogva minden athénei gyermeknek meg volt engedve annyi gyümölcsöt szakítani, a mennyi csak tetszik, s kötelességének tartja hozzátenni, hogy a határozat szerzője bizonyos Nicagoras volt. A becsületes történetírónak szívében fekszik ennek a derék embernek a nevét megörökíteni az utókor számára. A vonás talán egyszerű vagy épen gyerekes, s mégis mi fejezhetné ki jobban a trézénei szívek ellágyulását a menekült árvák láttára, a kiknek hazája a romlás küszöbén áll, a kiknek atyái a halál torkába rohannak Görögország üdvére? Nem közönséges szállásadás az, a mit Trézéne város nyújt, hanem családi vendégszeretet. Erkölcsileg a vonás kitünő s történetileg oly meggyőző, hogy annál jobbat kívánni sem lehet, mert semmi máshoz nem hasonló.

Úgyanezt lehet mondani a modern költőkről is, mert bármennyire különbözzenek is a régiektől, a szabatosság e törvényének alá vannak vetve, sőt az alávetettség e szakadatlan-sága bizonyítja, hogy ez törvény. Ily módon magyarázhatók meg Shakspeare és Corneille, legeredetibb szépségei.*) Fenséges szavaik, melyek oly erős fölindulást idéznek elő azoknál, a kik először hallják, megfagyasztva, vagy megárasztva a vért, nem egyebek, mint szigorú igazságok, melyek egy drámai helyzetet vagy egy lelki állapotot tömör rövidségben foglalnak össze. Összpontosított világosság ez, vagy lesújtó villámesapás. Megreszkettetik a tömeget, meglepő biztosságuk által. Helyesen nevezzük azokat fenségeseknek, mert meghaladják képzetünket, de nevezhetnők egyszerűen szabatosoknak, mert ha nem volnának azok, nem hatnának oly rendkívüli módon. Nem lennének egyebek ragyogó röppentyűknél, mint ez gyakran geszik a mi drámáinkban: a közönség tapsol, el van vakítva, a nélkül, hogy meg lenne indulva. Az efféle röpszavak nemesak a színházban tesznek nagy hatást, hanem másutt is s még az sem szükséges, hogy fenségesek legyenek, csak meg legyen bennük a vakító rövidség. Például a politikában néha souve-

*) Ez illik nálunk leginkább Aranyra.

rein hatalmat gyakorolnak. Az államfők és tribunok nem is restek ilyen formulák létrehozásában, melyeknek csattanóssága legyen az látszólagos vagy valódi, meglepi és uralkodik a közvéleményen. Nem egyszer még a szellemes emberek is ilyen csillogó érmek verésére adják fejöket s a királyok és a miniszterek udvari szállítóivá lesznek. A restauratio alatt Beugnot gróf több ízben fölszólíttatott, hogy fenséges személyek számára gyártson ily hangzatos szólamokat s ha az első szerkesztés nem sikerült teljes mérvben, ismét megkérték, hogy csinálja újra mindaddig, míg megfelelt a pillanatnyi érdeknek s röpke szabatosága olyan lett, hogy rohamosan elterjedt egész Franciaországban.*)

Ha a szabatoság idege annak, a mi erős, egyszersmind bája is annak, a mi gyöngéd. A finom érzés és helyes érzék csak úgy érdemli meg nevét, ha egy érzést úgy határoz meg, hogy egy szóval több vagy kevesebb: s a hatás oda van. Ha természettől oly láthatatlan ez a gyöngédség, hogy az analysis nem fog rajta s csak érezni lehet, bizonyos, hogy ez a legfinomabb valami, a midőn a lélekről s annak állapotáról van szó. Egy pelda mindjárt érthetővé teszi, a mit a kritika nem bír világosan kifejezni. A midőn Racine Phædrája, szégyellve szerelmét, nem akarja Oenone előtt kimondani annak nevet, a kit szeret, Oenone utóvégre is kitalálja és fölkiált: «Hippolyt, nagy istennek!» Phædra válaszol: «Te mon lád». Schiller Racine fordításában jobban megnyomja, mint kellene, a mikor így fordít: «Te mondád, nem én». Mindenki érzi a különbséget. Racine gyöngéd volt, Schiller csak akart az lenni. Tartozunk az igazságnak a német költő mentségére megemlíteni, hogy ezt a toldalekot már Euripides adta Phædra szájába. Csak a francia költő érezte, helyes ösztönétől vezetve, hogy volt ott valami, a mi az igazságon túlment s nem hagyva magát elragadtatni, nem utánozva vakon a nagy görög tragikust, az érzést helyes mértékben szállította alá, a megfelelő árnyalatban mutatta be. Meglehet, hogy e megjegyzések kicsinyesek és szörszálhasogatók, de az az olvasó, a ki ilyen dolgokkal nem törődik, a ki érzéketlen a finom árnyalatok iránt, az olvasson egyebet, mint Racinet.

*) Nekünk magyaroknak egy sereg ilyen politikai szárnyas szavunk van. Ime egy pár példa: «Veletek, sőt általatok, ha lehet; nélkületek, sőt ellenetek, ha kell.» (Kossuth.) Hasonlíthatatlanul megszesehatóbb és népszerűbb lett Széchenyi jeligeje: «Magyarország nem volt, hanem lesz».

Mint hogy ebben, az æsthetikai lelektanba vágó, tanulmányban fölül kell emelkednünk az ily megjegyzésekhez fűződő kicsinylésen, menjünk tovább s merészkedjünk kimutatni, hogy Racinenál a látszólag leglényegtelenebb dolgoknak megvan a magok értékök, az erkölcsi megfigyelés élességénél és szabatoságánál fogva. A nagy közönség nem is tudja, hogy mire ki nem terjed a költő figyelme, mert nincs ideje tüzetesebben foglalkozni ily dolgokkal. Így a mikor egy beszélgetésben egyik személy nevéen szólítja a másikat, a mi hát ép oly sűrűn előfordul a tragédiában, mint a közbeszédben, ez, a versbe dobott s látszólag csupán hézagpótlásra szánt név, Racinenál az érzés kifejezője. A midőn Esther elbeszéli társainak, hogy a híres szépség-versenyben a királyok királya, a rettenetes Felsőg: Assvérus előtt megjelent és így szólt: «E büszke fejedelem előtt valek, Eliz»; ez a név «Eliz» ezen a helyen nem a szerénység természetes kifejezése-e, mely a pusztá visszagondolásnál összehorrad? S a mikor elbeszéli, hogy árva letére őt bátyja, Mardochée, több mint atyai gonddal nevelte: «De ő bennem testvére leányát látva, kedves Eliz, atyát és anyát pótolta», itt is a név az ellágyuló hálás érzeménynek nem kellő kifejezője-e? S mennyivel meghatóbbak még ez egyszerű szavak, ha meggondoljuk, hogy egy királynő beszél ily bizalmasan egy szegény leánnyal, a ki csak az imént volt társa a rabszolgaságban! Sokszor hangoztatták, hogy a francia költők közt Racine a legelőkelőbb; azt sem kell bizonyítani, hogy ő a legmeghatóbb, de rajtunk áll ezuttal jelezni, hogy költészete szabatos, mert személyeinél a szív legtitkosb redőit föltárja, a mit egy szóval kifejezhetnénk, bár ez a szó csaknem sértő, a midőn amnyi báj van a szőnyegen: finom érzése és helyes érzeke szabatoságában rejlik.

Van még egy francia költő, a ki a kérdésben forgó előnyeinél fogva Corneilleon és Racineon is tulatesz, és ez Molière, a ki művésze, a vígjáték természeténél fogva arra van utalva, hogy kettős szabatoságra törekedjék. Egy példa magyarázza meg legjobban, hogy mit értünk e kifejezés alatt. A midőn Orgon dicséneket zengedez Tartufe fölött, vallásos buzgóságát, alázatosságát oly őszinte hangon, oly biztos vonásokkal oly határozott körvonalokban festi, hogy nem kételkedhetünk erénye tökéletességében és mégis ezek a biztos vonások, ezek a határozott körvonalak fejezik ki egyszersmind a tökéletes kepmutatást:

Ah, hogy ha őt úgy látta volna, mint én,
 Úgy megszerette volna mint magam!
 Templomban, épen szemben énvelem
 Borúlt le napról napra szende arezczal;
 S oly áhitattal intézé az Úrhoz
 Imádkozását, hogy minden szemet
 Magára vont. Föl-föl sóhajtvá mélyen,
 Nyögdelve buzgón, s minden pillanatban
 Alázatosan csókolá a földet.
 S midőn kimentem, gyorsan jött elém,
 Hogy a küszöbnél nyujtson szent-vizet.
 Én, értesülvén a szolgálja által —
 Ki mindenekben másolá urát —
 Szűk helyzetéről s egykoron mi volt:
 Meg-megseggéltem; ő mindig szerényen
 Unszolt, hogy egy részt tartsak meg belőle.
 «Ez, monda sok; a fele is sok; én
 Részvételére méltó nem vagyok.»
 S ha vissza — persze — nem vevém, szemem
 Láttára osztá szét a koldusoknak, stb.)*

Olvassuk ezt először úgy, mint dicsőhymnust, vessünk latra minden egyes szót, s minden kifejezés kétségbevonhatatlan bizonyítéka lesz azon kegyességnek, a minőnek azt a XVII. században tartották; olvassuk aztán úgy, mint satirát, minden egyes szó kétségbevonhatatlan bizonyítéka lesz az ál-kegyességnek. Az első esetben nincs egyetlen egy vonás sem, mely kritikát foglalna magában, a második esetben sincs egy vonás sem, mely kritikát ne tartalmazna. Mintegy a világosság sajátos játéka s a háttér ügyes elrendezése által, a szerint, a mint az arczkép előtt jobbra vagy balra hajlunk, hol a bevégzett keresztvényt, hol az aljas gazembert látjuk s egyiket úgy, mint a másikat; teljes tökéletességében. Ez egy olyan példája az erőnek és ügyességnek, hogy ehhez fogható alig van. Minő megfoghatatlanul biztos nyomon kellett haladnia a költő lángeszének, hogy a két ellentét legszélén lépdeljen, a nélkül, hogy félrelépjen? Mennyire meg kellett válogatni a szavakat, hogy két ilyen ellentétes álláspontnak egvaránt megfeleljen! Nos hát! az olvasó és a néző elragadtatása a kettős szabatoság szülte varázslatnak tulajdonítandó.

*) *Molière vígjátékai*, kiadta a Kisfaludy-társaság. Első kötet. *Tartuffe*, ford. Kazinczy G. 19. lap.

A nagy írónál, a stíl és a nyelv legkisebb részletéig, a gondolat arra tör, hogy egy szomszéd-gondolattól, a melylyel össze volna zavarható, élesen megkülönböztesse magát. Hogy mindig ösmert példánál maradjunk, a mikor Chimène így szól Rodrigue-hoz: «Én nem gyűlöllek téged» — e helyett: «szeretlek», mint ezt egy romanticus drámában mondaná, Chimène azt látatja, hogy neki gyűlölnie kellene atyja gyilkosát, de nem képes reá, s így jelzi érzése igazi árnyalatát. S ha a művésznő hangjában vissza tudja adni, ez az árnyalat e szavakat elragadókká teszi. A költőknél vannak bizonyos, a retorika által ünnepelt, különös kifejezések, melyek első perczre illogikusoknak, ellentmondóknak látszanak, a mikor a melléknév meggázolja a főnevet, mint az útszéli példákban: Agammemnon döllyfős gyöngesége, a zsidók diadalmi futása. Ezek a szokatlan kifejezések nem az emphasis szülöttei. A két ellentétes szó, összetalálkozva, egymást egyengeti s így hozza létre a megfelelő meghatározás kellő vonalát. A nyelvnek e formáit mesterkéltné czifrázatoknak nevezük, ha nem egyebek, mint a gondolatnak a helyesség hajhászásában kimerült erőfeszítései. Kétséggkívül ragyognak, de nem világítanak. A nélkül, hogy a szellemnek minden, ez irányú kísérletét sorra vennők, nem lesz talán érdektelen, ha a használatba vett fegyverek közül a leggyanúsabbat, a leghitelvesztettebbet vesszük szemügyre, azt, a mely egy egész irodalmat — a francia császárságét — képes volt tönkre tenni: a periphrasist, — hogy nevéen nevezük — mely a szabatosságnak egyik legremekebb fegyvere. Nem a Delille-féle periphrasistról beszélünk, a mely néha nem egyéb, mint szójáték vagy főrangú borzadkozás az egészséges kifejezéstől. Sokan nem tudják, hogy a periphrasis nem hogy szétáradóvá tenné a gondolatot, de sőt összevonja, összeszorítja. Hol körül ír és meghatároz egy dolgot, a helyett hogy megnevezné s kiárasztja a szó tartalmát; hol a képzelet előtt lebegtet oly eleven képet, a minőre maga a szó nem volna képes, vagy oly érzést kelt föl bennünk, a mi az egyszerű név hallatára tovább szunnyadt volna lelkünkben. A periphrasist, melyet nem ok nélkül tartottak az eszmeszegény írók kútforrásának, a legkiválóbb s legmerészebb szónokok használatba veszik. Nem mint díszítésre, hanem mint bizonyító, meggyőző eszközre van rá szükségök. A midőn Bossuet, XIV. Lajos jelenlétében így kezdte: «Az, a ki az egekben uralkodik, a kitől ered minden

ország, . . . egyszerűs mind az egyedüli, a ki törvényt szab a királyoknak» egy logikai formát használ s az Istent tulajdonságai által jelölve meg, a helyett hogy egyszerűen megnevezné, a nagy király előtt azt mutatja meg, hogy ő sem egyéb, mint az isteni monarchia hűbérese s ilyenépen okoskodása épen oly kifogástalan, mint czélja bátran kimondott és szigorúan vallásos. Néha a periphrasis egy érzelmet rejt a gondolat körébe s így megkíméli az író, hogy azt külön-külön juttassa kifejezésre. Így, a midőn Musset Afréd a Fekete-erdő fiait, a parasztokat festi, a mint Badenben utolsó tallérjokat rakják a roulettere s a mint szemök irtóztató aggodalommal kíséri . . . mit? talán a kavargó golyót? nem . . . ez maga a szó, a lomha szó volna. Úgy festi őket a mint

Szemök kenyeröket kíséri,
mely előttük, előlük rohan, —

oly kifejezés, mely képes kibékíteni azokat is, a kik ellenségei a periphrasisnak s a mely azt bizonyítja, hogy még a nyelv fordulatai is visszavezetnek a szabatosághoz s néha a legrövidebb úton.

A mi századunkban gyakran ismételték s a kiknek emlékei messze visszanyúlnak, emlékezhetnek arra a fölfogásra, hogy a költészet annál meghatóbb, minél szertefoszlóbb s ennek bizonyítására rámutattak arra, hogy Chateaubriand, Lamartine s más francia és nem-francia írók képzeletét minő titokteljes hatalom vonta büvkörébe. Ezeket az írókat ma már alig olvassák, pedig csak az imént lobbantottak lángra, búskomoly álmodozásaikkal, egy egész nemzedéket. Kritikai könyvekben olvashattuk, hogy nemcsak ebben, hanem csupán ebben rejlik az igazi költészet. Kétségkívül igazok volt azoknak, a kik átengedték magokat e varázslóknak, de tévedés volna azt hinni, hogy a varázs gondolataik puha olvadákonyságában volna keresendő. Ellenkezőleg. Ezek a költők, egészen új, átható érzéssel, az emberben azon érzéseket lepték meg és lesték el, melyek eddig a legfigyelmesebb szemlélet elől ellillantak; följegyezték a lélek legtítkosabb rezgéseit, mint a zenész följegyzi a természetnek alig hallható susogását; leszállottak a még ki nem aknázott mélységekbe, a fél-homály világába, megragadva az elérhetetlent, meghatározva a meghatározhatatlant; nyelvet, színeket, összhangot találtak ki, hogy lefessék és megénekeljék

az árnyalatoknak ez új országát, s ha bámulatba ejtették az olvasót, ez leginkább fölfedezéseik relativ átlátszóságának, világosságának tulajdonítható. Alakot adtak az unalomnak, a büskomolyságnak, az öntudatlan és be nem vallott kételkedésnek, a mondhatatlan, kifejezhetetlen és elszuhanó szenvedések egész rajának; egy szóval napfényre hoztak oly erkölcsi különlegeségeket, melyekről sok embernek fogalma sem volt. Megengedjük, hogy ezek a költők, s kivált epedő utánczóik, visszaéléseket követtek el olvatag tárgyaik földolgozásában, de Chateaubriand *René*-je tudományos és költői mű egyaránt. Ma is elolvashatja bárki. Lamartine *Lac*-jában azt bámuljuk, hogy a költő, helyes és tiszta formában, oly érzelmet bírt kifejezésre juttatni, melyet nehéz ellesni, még nehezebb festeni, egy, a percz gyönyörétől áthatott nyugtalan szerelmet, mely érzi veszendő voltát, de a mely halhatatlan szeretne lenni s a mely ephemer boldogsága titkát az embernél tartósabb természetre akarja bízni:

O lac, rochers muets, grotte, forêt obscure,
 Vous que le temps épargne ou qu'il peut rajourir,
 Gardez de cette nuit, gardez, belle nature

Au moins le souvenir.

(Tó, néma sziklák, barlang, sötét erdő,
 Kiket megkimél az idő s megifjítai képes,
 Legalább emlékéket őrizzék meg (z éjnek,
 Őrizd meg te dicső természet.)

Ha az egész költeményt bonczkés alá vesszük, beosztásában, kifejezéseiben, öszhangjában, akkor fogjuk érezni, hogy a lélek-tani finom érzésnek mily foka kellett egy ily tovatünő érzelem megfigyeléséhez s kifejezéséhez. Kétségkívül az ilyen festésekben mindig van valami puhaság s az volna a rossz, ha nem volna. Mindenben a szabatoság megfelelő nemét és mértékét kell alkalmazni. A természeténél fogva könnyed tárgyat nem corneillei tömörségbe kell beleszorítani. Az erkölcsi kellemez nem illenek a merev vonalak. A költő, a ki a lélek elszuhanó rejtelseit festi, hasonlít a művészhez, a ki tovatünő felhőket festve, őrizkedik a súlyos körvonalaktól s ellenkezőleg légiesen esüngve, szerteszórtan szállva fűzi őket a vászonra.

Ha a költészetben minden gyönyör, minden igazi gyönyör a szabatoságnak tulajdonítható, nem az immel-ámmal megközelítő, hanem a dolgokat és érzelmeket szorosán összetartó,

összekapcsoló szabatosásnak, ebből az következik, hogy legkellemetlenebbül az ellenkező hiba hat reánk. Innen a bántalom, a mit nyilvános fölszólalásoknál bizonyos szavakat idéznek elő. A mikor a hanghordozás és a taglejtés túlzott, a neveltségesség oly annyira kézzel fogható és szemmel látható, hogy kár is róla beszélni. A hallgató, jelleméhez és hangulatához képest, nevet, vagy boszankodik, vagy szintúgy röstell a dolgot. Megbecstelenítve erzi az ember magát, a midőn ilyen lázító s az emberi méltóságot sértő spectaculumban kénytelen részt venni. De a declamatio nem áll szükségkép az emphasisban, igen egyszerű és választékos stílt is használhat. Mindaz declamatio, a mi nem tartozik a tárgyhoz, legyen az a legkétségbevonhatatlanabb igazság. Egy szükségtelen kifejlesztés, egy oly gondolat, mely szépen van kifejezve, de a melyet a tárgy nem kívánt meg, bár mily aránytalanság a kifejezett gondolat és a megfelelő érzés közt: mindez declamatio, még akkor is, ha a mondatok kellemesek, jól vannak szerkesztve és hangzatosak. Fléchier alkotott egy pár ilyen példát a szónoki szépségekből. S ha közelről tekintjük ezeket az ál-remekműveket, ha elemezzük a kellemetlen hatást, a mit ránk gyakorolnak, érezzük, hogy a látszólagos kiválóságoknak nincs értékök és azért nem tetszenek, mert, a dicső szónoknál, a kis dolgokból nagyok lettek, mert stílje áradozó, az egyszerűség nála czifra, a méltóság kecseskedő, s a mindennapi gondolat megható akar lenni, egy szóval, a formára nézve tiszta és átlátszó körmondatokból kristályszerű gömbölyűségükön keresztül kirí az eszme- és érzelm-szegénység. Az, a kinek nem volt alkalm a dolgokat közelről látni, nem is foghatja meg, hogy bizonyos korszakokban, kivéve a lángeszű embereket, mennyire kiveszett azon törvény iránti érzék, melyet itt taglalunk. Ha valaki a XVIII. század vége felé az irodalmi kritikában egy akkor divatos jellemrajzot írt, a régi és az új íróknak ugyanazt az alakot adta. Ugyanazon epithetonokkal volt megtisztelve mindannyija. Valamint a bucolikai költőknél minden patak mormogó s minden nyáj bégető vala, azonképen a kritikában is minden író úgy mutattatott be, mint «elegáns». — Habozás nélkül azt lehet mondanunk, hogy ezek az «előkelő» kritikusok akár azt tehették volna, mit a fönt említett rhodusiak cselekedtek szobraikkal: egyszerűen megváltoztathatták volna a neveket. Ha valamelyikök Homerost festette, oly vonásokat használt, a me-

lyek ép úgy ráillettek Sophoclesre, vagy a *Henriade* költőjére. Az is megeskik, hogy ez, az igazi jellemzést nélkülözö jellemkép, megfoghatatlanul, mindenkihez hasonlít, csak alhoz nem, a kinek nevét viseli homlokán. Így Thomas, egy nem épen tehetség nélküli s némi hírnévre is vergödött kritikus, az ókor egyik legnagyobb írójának stíljét akarván jellemezni, ily szavakra fakad: «tanúlmányaiban minden gyorsan és arányosan fejlődik ki, mint egy jól rendezett hadsereg, se nem rohamosan, se nem lomboán, a melynek katonái egyforma lépésben haladnak a közös cél felé». Ki ez a nagy író? Lehet Demosthenes, vagy Cicero; lehet Titus Livius, vagy akárki. Az ókornak csak egy nagy írója van, a kire egyáltalában nem illik ez a jellemzés, mert stílje minden inkább csak nem katonailag rendszeres, s ez Plato. Ámde épen Plato az, a kit kritikusunk jellemezni akart. A véletlen bizony átkozottul kevéssé kedvez annak, a ki ily munkánál a véletlenre bizza magát s rajzol egy oly képet, a mely körülbelöl mindenkire illik, csak arra nem, a kit festeni akart.

A színészek játékaival épen úgy vagyunk, mint az írók tehetségével. Ez a játék annál tökéletesebb, minél szabatosabb. Azt mondják rendesen, úgy szólva conventióból, hogy a párisi nagyobb színházakban jól játszanak. És mit értünk ez alatt a jó játék alatt? az igazságot megközelítő taglejtést és hanghordozást. Persze, hogy leggyakrabban meglegészünk félig-meddig sikerült előadással is. De ha egy színész, szerencsés sugallatnál fogva s biztos ösztöntől vezetve, egyszerre csak egy teljesen szabatos mozdulatot tesz, vagy eltalálja a kellő hangot, a közönség el van ragadtatva és tapsban tör ki.

A mi előtt a közönség meghajol, az a szabatosság. Egy taglejtés vagy fölkiáltás: oly alkotás, oly fölfedezés, oly kinyilatkoztatás, mely nem megy veszendőbe. Annyira meglepő az, hogy más színész is utánozza s utóvégre köznapivá válik, mert az eredeti dolgoknak az a sorsa, hogy az utánzás imádata révén ellapúlnak, elközönségesednek. A mikor egy művész a *Salonban* valamelyik festményében, egy eddig nem látott testtartást, vagy egy találó taglejtést juttat kifejezésre, a művészek olyannyira hatása alatt állnak, hogy a rákövetkező kiállításokban egy csomó képen észlelhetjük azt az eredeti vonást, a mi oly nagy mérvben megnyerte mindenki tetszését. Olyan hódítás volt ez, hogy mindenki szeretne szert tenni rá. S ezeket a

hódlításokat a szabatosság viszi véghez. Az ember physikai és erkölcsi természete még nem eléggé ösmeretes, daczára a kiaknázás látszatának; olyan különböző és finom az, hogy szüntelen elrejtőzik, a legáthatóbb tekintet elöl is. Annyi árnyalatot mutat, mely mindig rejtve volt, testtartást, taglejtést, kifejezést, például a gyermek elcsodálkozását, a fiatal leány ártatlanságát, vidámságot és komolyságot, a mit se festő, se költő, se színész né még észre nem vett, vagy nem birt ellesni. Vannak az emberben oly elragadó dolgok, melyekre véletlenül bukkanunk s a melyeket egy művészeti ág sem fejezett ki. Sok felhő, vagy fény sugar vonult el az emberi homlokon, melyek nem hagytak nyomot. Vannak isteni mosolyok, melyek századok óta vonulnak végig az emberi ajkakon, de a melyeket művész soha meg nem örökített s a melyek elmosódtak; de biztosak lehetünk, hogy egyszer csak valaki észreveszi s vagy vásznon vagy költeményben halhatatlanná teszi. Ezért örök a művészet s ezért újul meg untalan. Tömérdek, eddig ösmeretlen szépség merül föl naponként szemei előtt, egész raja a tovatünő bájoknak, melyeket kutatni és megragadni kell. A művészi szabatosságnak van fontartva, hogy a jövő századokat váratlan és kellemes meglepetésekben részesítse.

Ha ki akarnók meríteni tárgyunkat, azt is kimutathatnók, hogy törvényünk az ipar termelvényeire is alkalmazható. A munkások nyelvében is rátalálunk a kifejező metaphorákra. Mit neveznek például a bútór-iparban «kontár kivitelnek, selejtes holminak» vagy a szabó-iparban «vásári portékának»? Mindez a helyes mérték hiányát jelenti. Ezért van, hogy a mondott iparágaknak kevéssé megbízható terményei olcsók, mert nem kerülnek többre, mint a mennyit érnek és lenezésben részesülnek. Mindenben a jó munkát fizetjük és becsüljük meg. Az iparban ép úgy, mint a művészetben a szabatosság adja meg az értéket s szabja meg az árt.

Visszatérve az irodalomra, ma már nincs önérzetes író, a ki oly méltóságteljes ürességgel merne írni, mint Thomas és követői. Mai napság pontosságot kívánunk, nemcsak a kritikától, a melynek terén nagyon finnyásak lettünk, hanem a szép irodalmi művektől is, a melyekben pedig leggyakrabban csupán anyagi igazságot és festőiseget keresünk. Az e fajta leírásokban meglepő kidomborítások találhatók: addig sanyargatták a nyelvet, míglen a képzőművészetek versenytársává tették. Nincs kor,

a melyben egy sereg író annyira képes lett volna a lefestett tárgyaknak a valódiság látszatát kölcsönözni, mint a miénk. Ezt szereti a t. közönség s természetesen a művész urak sietnek a közönség ízlését kielégíteni. De ha megköveteljük ezt a pontosságot a physikai leírásban, ha ezt hajhászszuk a legcsekélyebb részletekben is, s ha végtire az nyeri meg tetszésünket, a mi szembeszökő s a mit az első pillanatra föl birunk fogni, más oldalról annál kevesebb súlyt fektetünk a rejtettebb tulajdonságokra, a nagyobb erőfeszítést igénylő compositio általános törvényeire, az erkölesi szemléletre, a melybe bele kell hatolni, a mértékre, a mely finom arányokat föltételez, s a helyes érzekre, a mely még finomabb eltéréseket és különbségeket jelöl meg. A művészetekben — például egy képtől — nem követelünk hosszú gyönyörködtetést, hanem inkább rövid meglepetést, egy pikáns tárgy, vagy egy minden teketória nélküli tehetség által előidézett meglepetést. Azt akarjuk, hogy a színházban bámulatba ejtessünk, hogy erőszakkal legyünk megrázkódtatva, s ha egy drámában a személyek nem is beszélnek természetöknek vagy jellemöknek megfelelőleg, ha nem is azt mondják, a mit mondaniok kellene, elég, ha imitt-amott egy-egy pompás vers által elragadnak: az érzelmek helyes kifejezésével nem sokat gondolunk. Sőt találtunk egy igen udvarias szólamot ennek a helytelenségnek megjelölésére: lyrai elem a drámában. Egy pár színházban pláne olyannal mulattatnak, a minek nincs értelme. Nem folytatjuk. Nem akarjuk mi vádolni a jelenkor irodalmát, a mely inkább pazar, mint szegény s a mely igen sok tehetséget szór szerteszéjjel. Ellenkezőleg arra a körülményre akarjuk terelni a figyelmet, — épen az irodalom mentességére, — hogy a hiba a közönségben van, a melynek csak könnyelmű élvezet kell s a mely azt tartja, hogy azok a legnagyobb gyönyörök, a melyek a legkevesebb fáradságba kerülnek.

A XVII. századot tanulmányozó kritikát nem az ejti bámulatba, hogy az a század egy Corneillet, vagy egy Racinet birt létre hozni, mert hiszen egy-egy lángész minden korban teremhet, hanem az, hogy találkozott közönség, mely képes volt olyan komoly tragikai alkotásokat élvezni és bátorítani. Hogyan érezhette magát kötelezve, vagy is inkább följogosítva Corneille, a nélkül, hogy valami csillogót nyújtott volna a szemnek, oly szövevényes mesével előállni, az érzést oly nehezen követhető okoskodásokba fojtani, oly tömör stílbe szorítani, a mely versről

versre a legnagyobb figyelmet igényli? Hogyan remélhette Racine, a mint megalkotta darabjait s átszűrte gondolatait, hogy az érzés finom árnyalatait s kicsiszolt kifejezéseit röptiben, egy hallásra megjegyezzék hallgatói? Szükségkép joggal számítaniok kellett arra, hogy minden szavokat figyelemmel kísérik, mert, mind a két költőnél compositio, bonyodalom, stíl, minden oly tömör volt, hogy a nézők legcsekélyebb szórakozottsága megfosztotta volna őket a teljes élvezettől. És ugyan kik voltak a nézők? Fejedelmek, könnyű véreű udvaroncok s még könnyebb véreű udvarhölgyek. Csakhogy ez a lenge szép világ nem volt oly könnyelmű, ha élvezete forgott koczán; készséggel vásárolta azt meg, fokozott figyelem árán; megfizette, a mit megért; semmit el nem szalajtott belőle s az «irodalmi boldogságot» csak teljességében értette. Ma már messze állunk ettől az ízléstől s ettől a bátorságtól, nem rendelkezvén a múlt fölséges szabad idejével. Sőt egy különös jelenséggel találkozunk: a mily mértékben kevesebb szabatoságot kívánunk a művészetektől, abban az arányban többet követelünk belőle a gyakorlati és mindennapi életben. Az életben minden óra s minden percz ki van számítva s beosztva; a kereskedelemben, az iparban, a közigazgatásban a legszigorúbb pontosság kívántatik meg. A tudomány is mindinkább szigorúvá, lehet mondani, aprólékossá, kicsinyessé válik, ha ugyan az aprólékoskodás nem lenne néha maga a tudomány. A pontosságnak, régen nem is ösmert, követelményeire bukkanunk lépten-nyomon. Figyelmet fordítunk mindenre, kivéve élvezetünket. A művészetekben és az irodalomban nem akarunk vesződni a szabatoság fárasztó részleteivel. Minden megelégedésünkre szolgál: a szín, a mozgás, az erőszakosság, minden, a mi meglep, a mi nem igényel gondolkodást s fejtörésbe nem kerül. Az erkölcsök változása az ízlés átalakulását is megmagyarázza. A XVII. században, az udvari élet frivol levén, az élvezet volt komoly; ma az élet levén komoly, az élvezet frivol. A mikor a szellem hosszú időn át van sokfelé igénybe véve, szeret önmagába mélyedni és erőt gyűjteni; a mikor sokáig van túlfeszített állapotban, a nyugalmat, a pihenést keresi. Egy adoma fogja a dolgot kellőképen fölvilágosítani. Lablache, a hírnévre vergődött színész, egy alkalommal egy fogadóban Tom Pouce tábornok, a híres törpe, mellett lakott. Egy nő, a ki színről színre szerette volna látni a természeti csodát, tévedésből a

termetes színész ajtaján kopogtatott. Az ajtót maga Lablache nyitotta ki. «A tábornok urat keresem», mondja a nő. «Én vagyok, asszonyom. Ez önt meglepi, pedig a dolog nagyon egyszerű. A mikor a világ elé lépek, piczivé húzom össze magam; de mihelyst haza érek, egész kényelembe helyezkedem.» Íme, a mai közönség képe. Nappal kénytelen, az ügyes-bajos dolgok súlya alatt, összetöpörödni, este aztán annál inkább szétterpeszkedik.

Ezekből a hézagos és a végtelenségig variálható megjegyzésekből czélszerű lesz talán egy gyakorlati következtetésre jutni. Ha az æsthetikai lélektan körébe vágó e röpké tanulmányban sikerült kimutatnunk, hogy a szabatoság a művészetnek, irodalomnak s magának a költészetnek támasza és talpköve, egyszersmind az aggodalomban sínlődő családapákat is megvigasztalhatjuk, a kik szepegeve kérdezik untalan: vajon czélszerű-e gyerekeiknek irodalmi nevelést adniok? Szünetlenül azt hallják ezek a jó urak, hogy az irodalom lejárta magát, hogy a lehető legkevesebb órát kell rászánni s inkább a tudományokat kell helyette nagyobb mérvben tanítani. Azzal vádolják az irodalmat, hogy csak szavakra, phrasisokra oktat s nem formálja a szellemet a mértani pontosságra. Egy sajátságos átalakulásnál fogva, különösen Franciaországban, szintügy védelmezni kell az irodalmat, a melynek épen Franciaország köszönheti dicsőségét s a mely hosszú és megtámadhatatlan, a fegyver útján kivívottnál tartósabb uralmat biztosított számára egész Európában. Sőt ügye oly rosszúl áll egy bizonyos közvélemény szemében, hogy védelmezői kegyelem-kunyorálásra vannak kárhoztatva. Csak az imént és pedig ép annyi nagylelkűséggel, mint tehetséggel, védelmezte az évi díjak kiosztásánál, az ifjuság legszebb ünnepéye alkalmával, egy kiváló szónok, a kit bizonyára azért választottak az exact tudományok művelőinek sorából, hogy ne legyen gyanus s hogy több hitelt adjanak szavainak. Az irodalom tehát vád alá van helyezve s veszedelemben forog, minthogy hivatalból rendelnek számára védőt. A mi minket illet, ha védelmezni kellene azokkal szemben, a kiket, nem tudni miért, positiv szellemeknek neveznek, óvakodnánk az irodalom varázserejéről, erkölcsnemesítő hatásáról, a jellemképzésre való befolyásáról beszélni, abbéli féltünkben, hogy nem értenek meg s hogy az irodalom által elképzeltetett álmodozónak fognak tartani; egyszerűen azt monda-

nók, hogy az irodalom tanulmányozása : folytonos alkalom arra, hogy az ifjuság exactsághoz szokjék. Vagy nem kell-e szabatosság a nyelvtan szabályainak alkalmazásához, a lángelmék gondolatainak lefordításához, a költészetben és az ékesszólásban az eszmék árnyalatainak megértéséhez s az idevágó kifejezések megválasztásához? Az irodalomban ép úgy, mint a tudományokban mindennek élesen körvonalozottnak, szabatosan meghatározottnak kell lenni, s mert érzelmek és gondolatok egyszerre és együttesen jelentkeznek, elképzelhető, hogy az ész t mennyire élesítik ezek a finoman edző gyakorlatok. Az irodalomnak is megvannak a maga vonalai, melyek nem vastagabbak, mint a mértanéi; az irodalomnak is megvan a maga mérlege, mely érzékenyebb, mint a physikáé és a vegytané.

Azt tartják, hogy főleg a számtan adja meg a szabatosságot; igen, megadja a mathesisben, de nem az életben, mert ha másként állna a dolog, a legnagyobb fokú szabatosságra a közügyekben lévén szükség, csupa matematikust kellene beválasztani a nagy államtanácsokba, sőt a mértant kellene trónra ültetni. De ekkor is az irodalmat kellene a lépcsőre helyezni, hogy méltóan legyen ünnepelve a souverain. Sok embernek abban telik kedve, hogy halomra idézi a költők különöztségét és ferdeségét föltüntető eseteket s az irodalmat teszi felelőssé az írók szellemének fekezetlen volta s ítéletök megbízhatatlansága miatt. De vajon az exact tudományok történetének nincsenek-e meg legendái, a szórakozottság hősei s illustis furcsaságai? Az ókorban voltak népek, melyek, az irodalmin túl, egyéb műveltséggel alig dicsekedhettek, de azért igen nagy szerepet játszottak, például a rómaiak, a kik az aritmétikából a legegyszerűbb számtani műveleteken kívül egyébhez nem értettek s a geometriából csak azt tudták, a mi a földek kiméréséhez s a táborhelyek kiczövekeléséhez volt elkerülhetetlenül szükséges, de azért mindenben oly gyakorlati érzéket tanúsítottak, a minőhöz fogható azóta sem volt; szabályaik igájába verték az egész világot s a jogi bölcseségnek oly hatalmas emléket emeltek, hogy ma is annak aegise alatt éldegélünk. Azért, hogy a modern társadalmaknak új szükségletei vannak s hogy a tudományok, a meglepő találmányoknál, látható és érezhető jótétemnyeiknel fogva, ep oly hálára köteleznek, mint a mily csodálatra keltenek, nem kell elfelejteni, hogy az emberi életben a tudományén kívül van még egy más fajta szabatosság is, mely

ezerféle módon tűnik el szemünk elől s a melynek megragadását meg kell tanulni; s azt sem kell figyelmen kívül hagyni, hogy van oly erkölcsi tökély, a melynek tudni kell a nyitját. Avagy az erkölcsi világ törvényeinek nincs-e meg szépségök és állandóságok, nem oly hatalmasak és souverainek-e azok s következésképp nem oly hasznos-e azokat megösmerni, mint a physikai világ törvényeit? Távol van tőlünk a nevetséges gondolat, hogy az irodalmat szembe állítsuk a tudományokkal s egyiket a másik rovására dicsőítsük. A nevelésnél egyesíteni kell őket s valóban egyesítve is vannak. Nem lehetnek ők ellenségek, csak a hivalgó tudatlanság szemében, mely közönséges előítéletek nyomán ítél, a nélkül, hogy föl bírna emelkedni azon magaslatra, a melyen mindkét rendszer kibékül s egyik a másiknak kezet nyújt. Kérdezzétek meg a vizsgálatokhoz kirendelt tanfériákat s a pályabírákat s azt fogják mondani, hogy a legderekasabb legények azok, a kiket lassan, fokozatosan az irodalom és a tudományok együttesen formáltak; kérdezzétek meg kivált azokat a rettegett bizottságokat, melyek az állami magasabb tudományos iskolák kapuit őrzik s azt fogják mondani, hogy ritka kivételekkel a legragyogóbb s legszolidabb pályázók azok, a kik erős irodalmi nevelésen mentek keresztül. Ez az, a mit a nagy közönség figyelmen kívül hagy, s a mit magok, a küzdelemből diadalmasan kikerültek, sem vesznek számba. Hamar elfelejtik, hogy a tudományok nehéz lépcsőjén azért bírtak oly könnyen és oly magasra hatolni, mert sokat foglalkoztak — ha néha játszva is — az irodalom finom és hajlékony szabályaival.

MARTHA C. után, francziából

VÉGH ARTHUR.

A KLASSZIKUS DRÁMA.*)

Második és utolsó közlemény.**)

II.

Rövidebben bánhatunk a második kötettel. Arany és Csiky műfordításai Aristophanest és Sophoklest közönségünkkel már megismertették. St.-Victor is ezeknek, valamint Euripidesnek csak annyi tért szentel, mint magának Aeschylosnak. Eljárását menti az a fölfogás, melyet e tragikusról nyilvánít. De azért mégis Sophokles minden darabja, Aristophanes kiválóbb komédiái és Euripides nő-jellemei röviden, de velősen vannak jellemezve. Inkább magokkal a költőkkel és korukkal, mintsem a darabokkal foglalkozik. S ez különösen Euripidesnél van helyén. Mert minek Euripides tizenhét darabját ily munkában tárgyalni, ha az euripidesi költészet általános jellemzésével beérhetjük. Hisz darabjai annyira hasonlítanak modern tragédiáinkhoz és oly elütők elődeiéitől, hogy néhánynak bemutatása által is fölfoghatjuk költészetét. S mást St.-Victor nem is akart.

*) *Les deux masques. Tragédie-Comédie.* Par Paul de Saint-Victor. Les antiques. I *Eschyle.* (551 p.) II. *Sophocle, Euripide, Aristophane. Calédas.* (577 p.) Paris. Calmann Lévy, 1880—1882. 7 fr. 50 c. le volume.

***) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 127. számában.

Sophokles költészetét szerzőnk Athén legszebb kora hí tükrenek mondja. Ha Phidias hősei, úgy mond, beszélhetnének, akkor Sophokles verseit szavalnák. Midőn Sophokles föl lép, Görögország Athenben összpontosúl, Athen pedig fényárban úszik. Ázsia árnyéka már nem háborgatja; Marathon és Salamis ez óriási alakot semmivé tették. Athen Görögország előerse volt a nagy háborúban; csak ő nem vesztette el bátorságát az általános félelemben. A mint a barbároktól megszabadúl, csodálatos gyorsasággal fejlődik ki az attikai szellem. Athen a tengeren kezd el uralkodni; a szigetek körülötte csoportosúlnak, kereskedelmi hajói átszelik a Közép-tengert és nagy kincsekre tesz általok szert. A szegény Attika, a mely csak fűgét és olajt termel, gazdaggá lesz. Egy választott nép uralkodik a város falain belül, egy sürgő-forgó democratia, melyet a törvény vezet. Perikles inkább jó szelleme, mint feje politikájának; ész és ékesszólás adják meg neki az uralmat. Alatta Athen romjaiból fölkel; az Akropolis az emberi kéz csoda alkotványai által telik meg: a Parthenon és a Propyleák, Nike Apteros temploma és az Erechtheion egy időben keletkeznek. Első és utolsó ízben mutatkozik itt a tökély és a szép az emberek előtt. A város művészekkel telik meg és ezeknek alkotásai minden nyilvános helyen láthatók. Phidias ez újjászületés lelke; megszabadítja az olympusiakat a papi kötelekektől, melyek nagyságukat elnyomták és képeikben az erő és örök ész nagyszerű typusait mutatja; Polygnotos a Poikilet epikus freskókkal díszíti; száz meg száz kéz dolgozik Athen földíszítésén. E nagyszerű építkezések városa egyúttal a szellem iskolája. Parthenonja mellett Athen halhatatlan irodalmát is megalapítja, mely az emberi művelődés kiinduló pontja s minden tudomány és szépség typusa.

Sophokles művészete e virágzás korában emelkedik, teljes összhangzásban van evvel, építészetének és szobrászatának hí kifejezése. Azt mondhatnók, hogy drámái a költészet Parthenonja. Ugyanaz az egyszerű nagyság, ugyanaz az élet, ugyanaz a vidám szépség. Mintha csak az új tragédia Aeschylosétől nemzedékek által volna elválasztva. Minden megváltozik: a szellem és a rend, a compositio és az ihlet. A trilogia helyett egyes darabok versenyeznek; a harmadik színész behozatala által több élet jön a drámába; a kar szerepe szűkebb körre szorúl. De maga a dráma is megváltozik. A dór erővel ioniai

kellem párosúl. Az óriások korszaka eltűnt; Sophokles az embert hozza a színpadra. A kolossusok eltűnnek és valódi szobrok foglalják el helyöket; eszményök nem emberfölötti, hanem természetes. Aeschylus *Prometheusa* oly megközelíthetetlen, mint a szikla, melyhez lánczolva van; Eteokles érzeből való, mint a fegyverzete; de a sophokleszi hősök a márvány tiszta leple alatt is hús a mi húsunkból; minden ember eszményét láthatja bennök. Nem görnyednek a fatum igája alá, hanem bátran kikelnek ellene, s ha a harcban elbuknak is, legalább tehetségök és szenvedélyök nemes játékát látjuk. Lelkők oly eszmékkel telvék, oly szavakat hangoztatnak, melyeket addig a színpadon nem hallottak. A fatum elnyomja ugyan még őket, de nem veszi el önismeretöket. Az istenek új alakban jelennek meg; nem zord és mogorva többé föllépések, hanem jóságukkal és fönségökkel tündökölnék. E megtisztult istenségek igazság szerint járnak el, mintegy a gondviselés öreiként. Aeschylus gyakran kel ki az istenek ellen, mert összetéveszti őket a kérlelhetetlen hatalmakkal, melyek a világot elnyomják; Sophokles szereti őket, mert az örök, igaz törvényeket hirdetik. Vallásos érzelem lengi át darabjait. Herakles *Philoktetes*ben a Trójába menő hősökhöz így szól:

..... Ám ha majd pusztítani
Fogjátok földét, tiszteljétek azt, mi szent.
Mert minden mást csekélyebbnek tart Zeus atyám;
De a kegyesség síron túl is megmarad,
S éljünk vagy haljunk, nem enyészik el soha.

Költészetének nagysága a formában és stílusban is nyilvánul. Nyoma sincs ama költői pompának, melyet Aeschylusnál találunk. Sophokles stílusa kellemes, világos s a lélek legkisebb mozdulatát híven kifejezi rhythmusával. Benne minden összpontosúl: erő, tisztaság, naivság, mélység. Mennydörgés, mely a tiszta égen halad el; könnyek, melyek elhervadhatatlan szépségű arczon folynak. De neki is megvannak érdességei. Isteni ajka, a honnan ékesszólása foly, komoran is szokott összeszorúlni. A kétes fordulatok, a fenyegető hallgatás úgy tűnnek föl, mintha Apollo a múzsák dalát felbeszakítaná, hogy arany íjjait ellője. Egy költő sem fejezte ki oly kitünően a tragikai ironiát, azt az ironiát, mely nem csak a szavak kétes értelme alatt lap-

pang, hanem a dolgokat egész más színben tünteti föl, mint később kifejlődnek. Sophokles hősei közvetlen a catastropha előtt majd mind azt hiszik, hogy meg vannak mentve; mentő eszköznek nézik a szívök ellen irányzott kardot. Lyrai részleteiben hattyúként emelkedik föl; éleszt és tüzel s oly gyorsan reptül phantasiája, hogy alig érhetjük utol. Az övéihez fogható lyrai részletek egy költő tragédiáiban sem fordúlnak elő, oly fenségesek és oly zengzetesek. Mi csak részben élvezhetjük ezeket; rhythmusuk és zenéjük számunkra elveszett. Aristophanes a sophoklesi dalokat is a béke áldásai közé sorolja. A kar nála többféle szerepet játszik. Majd a tapasztalt öreg szól belőle, majd a pap kegyelme, a jós előrelátása, majd az emberiség örök erkölcsi rendje. A hallgató szíve, mely a peripethiák által föl van izgatva, örömet nyugszik meg e nagyszerű szavakban. A sophoklesi kar a színpadon tusakodó hősök előtt Dávid szerepét játszsza, a ki Saul örülesi rohamait lyrájával csöndesítette le.

St.-Victor Sophokles minden művében a nemesis hatalmát ismeri föl. De nem az a komor istenség az többé, melyet Aeschylusnál és Herodotusnál találunk, hanem egy üdvhozó istennő, ki a gőgöt gyűlöli, a kevélységet és igazságtalanságot megboszulja. A mértéken túl semmit sem szeret, még a csatákban sem. Az erőszakosságot, az erő fitogtatását, a szerencsétlenség kigúnyolását, a könyörgők megvetését, a holtak ellen elkövetett gyalázatot, a gyermekek háládatlanságát szüleiük iránt, mindezt gyűlöli és bünteti. A görög hit szerint vannak bűnök a nemesis irányában, melyek épen úgy, mint a szent lélek ellen elkövetett vétkek, megbocsáthatatlanok. A nemesis könnyen ingerelhető; nem csak a tett, néha a szó vagy gondolat is elegendő, hogy boszúját felköltse. A mérték ez istennője a sophoklesi szellem múzsája; ez ihleti és uralkodik rajta; darabjai az ő büntetéseit és tanait mutatják. A személyek, kiket üldöz, egyenkint esnek el, mint Niobe gyermekei Apollo íjja által; ha nem is látják a kezet, megismerik hatásából. De Sophokles nemesis nem örvend, ha az embert hálójába kerítheti, nem oly furia-természetű, mint Aeschylósé. Ő figyelmezteti a halandót, mielőtt bünteti, és csak azt sújtja, ki erőszakosan szegi meg törvényeit. A költő benne tiszteli az emberi gőg határainak fenséges örét. «Az istenek mindazokat sújtják, kik embernek születve, nem gondolkodnak mint emberek», ezt

lehetne bevésni a nemesis szobrára, mely minden sophoklesi tragédiának homlokzatát díszíti.

Sophokles fenséges művészeténél a görög ész nem állapodott meg. Szeretnők a «megállj»-t kiáltani, de hasztalan; a decadencnak is be kellett következnie. Euripides Sophokles kortársa, de Görögországnak gyors életében tizennégy évi időköz elegendő volt arra, hogy mindent megváltoztasson. Athen nagy kora eltűnik; a hősök távoznak és a sophisták jönnek. A régi hit alapjaiban rendül meg. A philosophok az istenekkel szemközt úgy állnak, mint Oedipus a sphynx előtt, csakhogy ők teszik a kérdéseket és készek ölni dialektikájokkal, ha nem kapnak kielégítő feleletet. Sophokles az eszményi, majdnem isteni Görögországot képviseli, de az éremnek másik oldala is volt. E szép felszín alatt korán kezdődött az ochlokratia mozogni; rhetorok és philosophok nyugtalanították csendes életét. Ez új korszaknak Euripides a képviselője. Élete nem volt se oly nagyszerű, mint Aeschylósé, se oly nyugodt és bájos, mint Sophoklesé. Elismerést későn, főleg halála után nyert. Hatvanöt darabjából csak öt nyerte el az első díjat, míg Sophokles húszszor győzött mint első, különben pedig mindig mint második. A régi Athen nagy emberei ellene voltak, de annál inkább fölkarolta az új nemzedék és bölcelet követői.

Ha Sophokles olvasása után fogunk Euripideshez, úgy érezzük magunkat, mintha az Akropolisból, mely telve van istenségekkel, az athéni agorára szállnánk, hol lármáznak, vitatkoznak és fejtegetnek. Az eszmény elvész, az istenek elhalványulnak; ők, kik Aeschylosnál oly borzasztóan fönségesek, Sophoklesnél oly elevenek, nála csak árnyékok. Bomlik a hit, kezdődik a bölcelet. A költő nem érti többé a fenséges mythoszok tartalmát; színre hozza ugyan őket, de nem hisz bennök. Mindenütt csipős megjegyzések, alattomos vágások a nép hite ellen. A mythoszok is nagyon megváltoznak; tragédiái gyakran úgy végződnek, mint a polgári drámák. Sophokles szavai legjobban jellemzik a két költőt: Én úgy rajzoltam az embereket, minőknek képzeletem óhajtotta őket, Euripides úgy, a minők a valóságban. Hőseiben minden alászáll: a büszkeség, a nemesesség, az erény, maga a vétek is. Az epikai hősök köznapi emberek alakját veszik föl; félistenek polgárokká lettek. Deklamáló pathoszuk a könyörületre akar hatni s ezt mindig el is érik. Az élet legnagyobb nyomorába taszított alakok, koldussá vált kirá-

lyok, szaggatott, rongyos hősök mindig megteszik hatásukat. Az ő tragikai álarczán jelent meg először a sentimentalismus. Minden föllépő személy rhetor; Euripides előbb a sophisták iskolájába küldötte, azután hozta színre őket. Akár Argosban, akár Thebában, akár ütközetben, akár az ostromnál legyenek, mindig csak a szószéken állnak. Portia, midőn Bassanót védi, nem ravaszabb s nem hoz föl több argumentumot, mint Hecuba, midőn Agammemnon előtt védelmezi magát, hogy Polymestort megvakította. Jasonja és Theseusa Gorgiasok lehetnének.

A kar is alárendelt szerepet játszik nála. Aeschylus és Sophokles kara annyira össze van forrva a drámával, mint a dombormű a templom márványával. A kar tragédiájok élő öntudata, emelkedett szemlélője a tusának s majd mint bekítő, majd mint tanácsadó lép föl; mindig a magasabb eszméket fejti ki, melyek előtt a hősöknek meg kell hajolniok. De Euripides kara már nem gyakorolja ezt a fenséges hivatást. Ő tanúja ugyan annak, a mit előkészítenek, de esküszik, hogy nem fogja elárulni; a tanácsadóból czinkostárs lesz. Néha csak hézagpótló; elénekel oly dalokat, melyek semmi kapcsolatban sincsenek a darabbal; művészek, kik fényes variációkban éneklék meg Kadmos házának és Trojának balesetét.

Mindezeket a hibákat együtt találjuk az Aeschylus és Euripides közt Aristophanes *Békáiban* folyó nagy vitában. De ne feledjük a túlzásokat. A komikus éles szemmel mindenütt rámutat ugyan a hibákra, de a kritikusként nem szabad mindezekért Euripidest elítélni. A kor szellemére gondoljunk. Ha Euripides a mythoszokat úgy akarta volna tárgyalni, mint elődei, semmi sikert sem arathatott volna. Költészete nem emelkedhetett oly magas fokig, mint a Sophoklesé, míg Aeschylust ez időben már alig érthették. Ő tehát a nép szükségleteinek megfelelően írta darabjait. Nagy jogtalanúság tehát sokak részéről csakis a hibákra utalni és a jó tulajdonokat tekintetbe sem venni. St.-Victor nem esik e szélsőségbe, s ezért teljes elismerésünket érdemli meg. Halljuk csak szavait: «Aristophanes jogtalanul ítél. Épen úgy tennénk mi is, ha Euripidesnek csak rossz oldalait néznők, a nélkül, hogy csodálatos szépségeiben gyönyörködnénk. Annyi ellentét van e geniusban, hogy a legszigorúbb kritika is, miután hibáit felsorolta, palinodiát kényszerül írni. Ha Euripides nem is tartozik Aeschylus és Sophokles nagy költői fajához, mégis

közvetlen utánok következik a fényes pályán, melyet megfutottak. Pedasoszhoz, Achilles kocsijának harmadik lovához, hasonlít, mely nem volt ugyan isteni eredetű, mint a másik kettő, Xanthos és Balios, de mégis, mint Homeros mondja, a halhatatlan lovakat követte.»

Euripides szépségeit nem tagadhatja senki. Tragikai műzsája nem oly fönséges, mint elődeié, de sokkal élénkebb és változatosabb, a mennyiben életet önt a márvány típusokba. Az érdekek, a kíváncsiság, a meglepetés hatja át darabjait s addig ismeretlen fordulatokkal élénkké teszik. A külső élet a tragédia szent templomába tör nála; igaz ugyan, hogy zavarja a mély csendet, de egyúttal oly indulatokat, eszméket és irányokat visz be, melyek a tragédia alakját megváltoztatják. Az istenek és hősök Sophoklessel bevégzik eszményi létezésüket. Az addigi jellemekkel a költő már nem boldogulhatott, elvesztették lassankint érdekeiket. Az egyéniség hatalmas fejlődésével embereket akartak látni a színpadon, kik hasonlók azokhoz, kikkel az életben találkozunk, úgy a mint a természet alkotta őket nyomorúságukkal, ellentéteikkel és hibáikkal. S valóban Euripides-sel a természet lép a színházba. Aeschylos és Sophokles nagyon közel vannak az istenekhez s így a világnak csak tökéletes és nagyszerű alakjait mutatták be, Euripides azonban minden oldalról élénk vezeti úgy, hogy szenvedései, jellemei és sebei a testet és a lelket meghatják. Oly szenvedélyeket is napvilágra hoz, melyeket addig a színház nem is ismert. Nő jellemei páratlanok. Daczára annak, hogy sok rosszat mond rólok és oly sok gúnyt szórt ellenök, mégis a legmeghatóbb hősnőket alkotta. Oly szüzeket teremtett, kik még a keresztyén oltárokat sem szegyenítenék meg, s a kik nemcsak a pálmát, hanem a dicsfényt is megérdemlik. Hány mártynak volt mintaképe Hecuba és Andromache? Oly női és anyái vannak, kikben a leggyöngédebb vonások egyesülnek és oly szépségben ragyognak, hogy a modern költészet még nem érhetette őket utol. *Hippolytos*ában először lép fel a szerelem mint motívum a görög színpadon. Aeschylos *Aphroditéje* csak a termékenyítő istennő, kit az egész természetben föltalálunk; Sophoklesnél Antigone és Hæmon nem is találkozunk a színpadon, szerelmökről szó sincs. Számúzték Erost, e hatalmas istent, drámáikból, mert féltették roppant befolyásától a herosok erkölcsét. Euripides egész tüzeben merte színre hozni; a szenvedélytől, melyet Phædra szívé-

ben meggyújtott, származott a kiolthatatlan láng, mely századok óta a világ minden színpadát emésztí.

Euripides nagy moralista. Nem hiába mondotta a Pyhia, hogy bölcsebb Sophoklesnél. Darabjaiban oly lélekemelő sentenciák vannak, melyek az erkölcsstan legtisztább elveit rejtik magokban. Az ókori philosophiának nemes érmei ezek; nagyon sok közös a keresztyén tanokkal: az egyházatyák Euripidest egyik elődjöknek tekintették. Az emberek egyenlősége, a rab-szolgák szabadsága, a tiszta isteni fogalom nála talál legelőször kifejezésre. S mily nagy volt hatása különösen halála után! Aeschylos és Sophokles darabjait alig adták, míg ő folyton a színpadon élt. Az új komédia is az ő tragédiáinak tervezete után készült; Rómában Ennius ismertette meg fordításokban és átdolgozásokban, szóval a közvetlen utána következő kor csakis az ő darabjait szerette látni és nagyon sok történeti adoma tanúskodik nagy népszerűsége és roppant elterjedése mellett.

Rövid vonásokban jellemzi St.-Victor a görög komédia fejlődését. Itt nem melyed annyira a részletekbe, mint a tragédiánál. Csak az ismert adatokra szorítkozik, melyeket néhány jellemző kitételrel kiékesít. Aristophanes minden darabjáról hallunk egyet-mást, csak a *Darazsakról* nem. Talán azért nem, mert a szerző Racine egyetlen komédiájának az aristophanesi minta után készült *Les Plaideurs* tárgyalására tartotta főnn megjegyzéseit. Ítélete a komikusról találó s mindig a korviszonyokat veszi tekintetbe. Nem jön zavarba, ha a *Felhöket* kell magyaráznia. Csakhogy a rhetorokról és sophistákról ő is csak azt mondja el, a mi kárhoztatást érdemel. Nem találunk mentő szót nála, pedig nem hihetjük, hogy St.-Victor is úgy ítélte volna e nagy férfiakról, mint sok német tudós. Hogy Aristophanes komédiáit érthessük, bizonyára e férfiaknak csak rossz oldalait kell kiemelni, de hogy a dolgok menetének ily fejlődést kellett vennie, hogy a régi marathoni idő többé nem térhetett vissza, hogy a görög ész kiművelésére épen ez az időszak, a melyet rendszeren oly nagy ellentétbe helyeznek a régi jó időkkel, a legnagyobb befolyást gyakorolta: azt sokan feledik vagy nem akarják említeni. Hogy szerzőnk Aristophanes satyráját Euripides ellen nem veszi szó szerint, azt e tragikus tárgyalásánál mutatta ki. Kleont azonban ő is csak úgy fogta föl, a mint Thukydides és Aristophanes után ismerjük őt. Az újabb védők

által fölhozott okokat nem ismeri el. A nélkül, hogy hosszabb vitába bocsátkoznánk, csak annyit említünk, hogy ha mindaz, a mit Aristophanes Kleonról mond, igaz volna, akkor az athéni nép volna jellemtelen, mely ily férfiútól vezettette magát. Nem sülyedt ekkoriban a nép még annyira, hogy egy aristophanesi Kleon nyakára hághatott volna. Hogy Thukydides politikai ellenfele volt, azt is mindenki tudja, s a görög gyűlölet nem vesztett erejéből még oly férfiakban is, minők Thukydides vagy Platon voltak. De ez St.-Victort nem akadályozza abban, hogy az aristophanesi műsának helyes bírálója legyen. Nem lát benne politikai pædagogust, kinek egyedüli czélja csak a javítás és tanítás, ki komikus művészetét csak erkölcsi elvek tanítására fordítja vala, mint a meséirő állatok által mondatja el tanait. Szelleme sokkal följebb áll a köznapi bajokon, a melyeket a színpadon nevetségessé tesz; ő mint egy Isten magasról neveti az emberek badarságait. Még inkább lealacsonyítják szellemét, ha csak egy komikus bohóczot, Dionysos szolgáját, látják benne, ki a népet ünnepein mulattatni akarja. Ez Voltaire nézete ellen szól. Geniusát csakis a hazaszeretet és a viszonyok helyes fölfogása emeli magasra. Emiatt támadja meg mindazt, a mi nézeteivel ellenkezik, a mi beteges kinövés és veszedelmes tan — Athen politikai viszonyaira nézve. Hogy kora minden mozzanatát, akár a politikai és vallási, akár az irodalmi téren, helyesen fogta föl, azt senki sem vonhatja kétségbe, de hogy a személyeket, kiket ezért felelőssé tesz, méltán ítéli-e el, vagy pedig az idő szellemében rejlettek-e e reformok, azt neki, mint komikusnak és mint kortársnak, a ki mindig csak a szereplő személyeket okozhatja azért, a mi körülötte történik és változik, nem lehet és nem kell tekintetbe vennie. Ezt a komédiának megbocsátják.

Az emberek mindig saját eszményök szerint ítélnék; Aristophanesnek is megvan a magáé, s ez az a korszak, melyben a persa háborúk folytak; tiszta és fönséges, mint Athen védő istennője, fölfegyverkezve mint ez, hatalmas lándzsával. A tiszta erkölcs kora ez; Hellas ekkor tartott össze, úgy mint az előtt és utána soha. Komédiáinak száz meg százfele alakjai közt mindig ez az eszmény jelenik meg, akár egy kis kardalban, akár egy odavetett mondatban. Néha-néha a nevetetés elhallgat, a hang emelkedik, a sorok tragikus színt öltenek, a komikus álarcz komolylyá lesz s rögtöni változással, mely oly gya-

kori Aristophanesnél, dicső harczmezőket, győzelmeket, Marathont és Plataeát, Mykalet és Salamist, a spartaiak kis csapatját Thermopylaénél, Xerxes vert hadát a szent pæan énekével együtt látjuk és halljuk. Athennek ez elmúlt aranykora, melyért talán a Periklesé sem kúr pótolhatta, a költőnek folytonos búbánata, belső csodálata és vágya. Vissza szeretné idézni e kort, de jaj! csak egy pillanatig élhet a visióban; ha phantasiájában föl is emelkedik hozzá, a mint fölébred, a valóság visszakerül.

Költészetének magas röpte van. Csapongó phantasiájával majd a felhőkbe, majd az alvilágba vezet; költészeté valódi labyrinthus, de mégis erőd; ezer tévútja egy támadó pontra van irányozva. Ez álarcz, melynek annyi formája van, mégis egységes. A személyek, akár élők, akár képzeltek, istenek és emberek, állatok és phantomok, szóval az az egész csoport, melyet varázsvesszeje nevetséges helyzetekben és kaczagató színekben elének állít, mindnyájan a régi Athen újítói és fölforgatói ellen fordulnak. A költő mindenféle alakban megtámadja őket, majd közvetlenül, majd symbolikus illúzióval. Ostorozza a háború embereit, Kleont pellengérré állítja, a socialis utopiát a nőközösség által teszi utálatossá, az athéni bírói kart a *Durazsak* csipkedik agyon, a *Felhőket* fergetegként zúditja Sokrates házára, leszáll az alvilágba, hogy Euripidest szétmarczangolja.

A parabasis ismerteti meg a költőt. Itt az álarczot leveti és nyíltan kimondja gondolatát; itt tűnik föl valódi fönségében. Megmagyarázza a népnek darabja czélját; nincs itt allegoria, sem elmés játék, minden lepel lehull: a költő és czélja áll előtünk. A színpad szószékké lesz, a bohóc szónokká válik. Kitarja lelkét a népnek s nyílt sisakkal száll szembe ellenségeivel. Mindent, a mi szíven fekszik, megmond a népnek: hogy az öregeket nem tisztelik, hogy régi költőikkel nem törődnek, hogy ő támadta meg Kleont hatalma tetőpontján, hogy a nép nem értette darabját, mert nem adta neki az első jutalmat.

De ő nem csak politikus, ki folyton polemizál, vagy egy pártnak embere s egy rendszernek szószólója. Ő a maga nemében egyedül álló és hasonlíthatatlan költő, kinek véghetetlen phantasiája van, mely minden végletet magában központosít: az erőt és a kellemet, az erelyt és a bájít, a gyöngédséget és a

tülzást; oly szárnya van, mint a méhnek és a sárkánynak, láugot fű és mézet készít. Stílusának elevensége bámulatos. Egy színész, a ki táncz közt százszor változtatná ruházatát és álarczát, adhatna csak fogalmat róla. A dithyrambus ünnepi lépése után átugrik az idyll mezei szökésére, az imádlásról a gúny-szóra, az enthusiasmusról a cynismusra, majd összehúzott szemöldökű böles, majd duzzadt pofájú bohócz. Az isteneket Pindárosként dicsóiti, lyrája nem enged semmit a thébai nagy költőnek; csatákról Tyrtæosként dalol, gúnyol, mint Archilochos, s ha mezei dolgokról zeng, satyrként fogja a fuvolat újjai közé. De e fönséges stílus néha köznapivá változik s az attikai társalgási beszéd legszebb példáját is nyújtja. Rhythmusa mindenütt híven követi őt; különösen látjuk ezt kardalaiban, melyeknek az ő komédiáiban oly nagy szerepök van. E rhythmus lelki mozdulatainak és a sürgő életnek harmoniája. S ha meg-gondoljuk, hogy ő az ó-attikai komédia egyedüli képviselője, hogy csakis tizenegy darabjából ítélnetjük meg e sajátságos költőt, ki az attikai közéletre oly szép világot vet, ki az attikai élezet egyedül őrizte meg, akkor még inkább nyer költészete. A világ csak egyszer látott és ezen túl talán soha sem fog látni ily játékot: az orgia, melyet a genius vezet, az állam a színpadon, a mely az agorával versenyez, az általános kritika, a mely mindent körébe von. Rövid volt pályafutása. A mint Athen hanyatlani kezdett, annak is buknia kellett; a közép és új komédia köznapi jellemeivel foglalta el a tért. Finomabb lett ugyan a compositio, de valamint az ősrégi eposznak, mint Aeschylus tragédiájának, mint Pindaros ódájának, mint Ezechiel jóslatainak, mint mindennek, a mi egy művészeti ág magas eredetét mutatja, úgy az aristophanesi komédiának is megvan az az alkotó nagysága, mely fölötte áll minden később kultivált irodalmi terméknek e téren. A költészet nem úgy halad, mint a természet; forrásai mindig sokkal nagyszerűbbek és termékenyebbek, mint folyói. Az új komédia, melyen annyi lüngész dolgozott, bizonyára egyik remek műve az emberi észnek, de nincs meg benne az az isteni alap, a mely gyermekkorát nagyszerű orgiákkal lengte körül, melyek által szabadon mozog, bor által neveltetik, barlangban ringattatik nymphák és korybantok karjai közt, mint az Isten, kinek ünnepeit díszítette.

Még egy vonzó kis essayt találunk e könyvben a hindu

drámáról, mely a nő szerepéről is szólván, a hindu dráma leg-szebb gyöngyét — Kalidasa *Sakuntaláját* elemzi.

S evvel leteszszük a könyvet. Olvasása után oly érzés fog el bennünket, mintha egy nagy, tágas csarnokban vándoroltunk volna, mely tele van műremekkel, s hol egy nagy műértő, ki a műveket átérezte, vezetők és magyarázók volt.

KONT IGNÁCZ.

GRÓF SZÉKELY LÁSZLÓ ÉLETE.

I.

Közel száz esztendeig lappangott ismeretlenül az az írott könyv, melyet mint történeti és irodalmi régiségek után való puhatolódzásaim egyik becses zsákmányát, a szerencsés lelő örömevel kívánok e helyen történelmünk s irodalmunk művelői és barátai előtt bemutatni.

Becsesnek mondom e munkát már első szavammal, mert nemcsak számban szaporítja egygyel, hanem olyan új adatokkal is tetézi múlt századi memoire-irodalmunkat, melyek kitűnően alkalmasak ama kor képeinek bővebb megvilágítására s plasztikaibb kidomborítására.

Bethlen Miklós, Károlyi Sándor és Pulay János emlékiratai, mint tudjuk, inkább politikai becsüek; Apor Péter *Metamorphosisa* erkölestörténeti, Cserei Mihály *Historiája* elbeszélő történeti és Mikes Kelemen *Levelei* szépprózai jelentőségűek s általában olyan művek, melyekben — az egy Mikest kivéve — XVII. századi szellem és műveltség nyilatkozik s melyekben az író alanyiséga inkább csak a háttérhez tartozik. Székely László ellenben tetőtől talpig a XVIII. század embere, a munkája pedig valódi önéletrajz, melyben minden történeti elem csak annyiban foglal helyet, a mennyiben az író személyével, életével, családjával kapcsolatos, s melyet tehát nem is a történelem ítélőszéke elé készülő ember érdeke vagy becsvágya sugalmazott, hanem, mint látni fogjuk, egy részről a fiúi kegyelet, más részről pedig az a vágy, hogy sok megpróbáltatáson átment életének őszinte elbeszélésével intő s oktató példát állítson «felebarátai» elé. E munkának e szerint első helyen

társadalmi jelentősége van. A családi s társadalmi állapotok és viszonyok hű, élénk és többnyire körülményes rajzolásai azok, melyek Székely László életét külön fontosságúvá s különös érdekűvé teszik ránk nézve.

Mielőtt azonban az emlékirat részletesebb ismertetésébe mélyednék, mellőzhetetlen, hogy az író magát is bemutassam.

Gróf Székely László, mint maga beszéli, 1716 szeptember 4-dikén született valószínűleg Alamoron, mit azonban csak gyermekkori hallomása alapján sejt, mivel a születése helyét «a nagyatyjának nála lévő bibliájában se az édes atya, se a nagyanyja föl nem jegyezte». Atyja Székely Ádám, anyja Rhédei Kata grófnő volt, a nagyatyja pedig az a Székely László, a ki 1658-ban mint tizennégy éves árva nemes fiú származott Boros-Jenőből Erdélybe, hol fokról fokra emelkedve, Apaffi Mihálynak igen kedves belső emberévé lett, s életét mint «kolozsmegyei főispán, Kolozsvár városának s az ott lakott hadaknak főkapitánya, belső tanácsúr s a három nemzetből álló rendek praesidense» végezte. Ő használta elsőben a borosjenői előnevet. A grófi méltóságot Székely Ádám nyerte 1700-ban. Székely Ádámné 1729-ben, Székely Ádám pedig 1730-ban elhalván, kiskorú gyermekeik: László, Ádám és József árván maradtak, kik közül azonban csak a két előbbi ért emberkort.

Atyja halálakor László már tizennégy éves levén, ő választott magoknak gyámot egyik rokonuk, Jósika Dániel, nyugalmomba lépett katonatiszt személyében, ki azonban a bizalmat azzal viszonzotta, hogy gyámfiái iránt a zsarnokságig szigorú volt, s mi több, oly fukarúl látta el a gyermekeket, hogy azok élelemben és ruházatban is komoly szükségét szenvedtek. «Hét esztendeig, úgy mint 1737. esztendőben Tavaszig valóságos Árva kenyeret ettem — írja — ezen idő alatt való sanjarú Életemről fölöttebb bajos írnom, mert ha igazán írnom, oly dolgokat írok, a melyet e mai megváltozott világban oly állapotú Ember, mint Én, bizony el nem szenvedne.»

Szülei életében László majdnem mindig betegeskedett; de azért 1723-ban mégis csak beadták a nagyenyedi collegiumba, hol 1727 őszéig «a classisokat a Poësisig» elvégezvén, akkor öcsésével, Ádámmal, Nagy-Szebenbe küldték «Német Nyelv tanulni», honnan két év múlva ismét visszakerült Nagy-Enyedre s ott a classisokat elvégezvén, azon túl még «majd három esztendeig volt Publicus» (jogász). Tehetségét s tanulá-

sát illetőleg így nyilatkozik: «Nem dicsekedéssel mondom, de ha ditsekedném-is, az Istennek gratiájával ditsekedem, nékem az Isten Dona Animi, az Elmének javait nagy mértékben osztotta volt. Serénj, könnjen tanuló Elmével áldott volt meg, úgj, hogj nékem se Publicus, se Privatus Præceptoraim soha egj Plágát sem adtanak Tanulásbéli Restségemért».

Tanulmányai végeztével igen szeretett volna «Felső Országokra Académiákra» is menni; de gyámja megtagadta tőle az erre való engedelmet és költséget. «Már ha oly szerentsés lett vagy lehetett volna világi njomorúságos Életem» — panaszolja erre vonatkozólag — «hogj olj Emberre maradtam volna Árvaságomban, a ki a Tudománjokat tudta volna æstimálni, könnjü lett volna az Collegiomban vetett Fundamentumra szépen építeni; de ígj kellett ennek lenni, jóllehet az szegénj Túrótzi István, a ki Privatus Præceptorom is volt, eleget volt rajta, hogj felküldjenek ő véle Académiákra, de a szegénj Curatorom sajnálotta a költséget s nem akart felküldeni, költség nélkül pediglen nem lehetett fel menni . . . Ekképen már 1733. Esztendőben őszszel a Collegiomot velem elhagjattaták, és adának Cancelláriájára amaz tudós, és nem nagy sorsából-is Virtussa által emergált Embernek, idősb Szentkereszti Andrásnak, a ki egjszersmind Gubernalis Actualis Consiliarius is volt. E mellett majd három Esztendőig lakám, s tovább is laktam volna, de 1736. Esztendőben, ha jól jut eszemben, el hala szegénj».

Szentkereszti halála forduló ponttá lett Székely László életében is, mert a cancellariától megváltván, első dolga lett, hogj magát és testvérét a gyámság alól kivonja s azon túl maga gazdálkodik. Csakugyan haza is költözött alamori udvarházába s abbeli örömében, hogj most már maga ura, ki nem függ többé senkitől, vígalmas életnek adta magát, a jószágaik kezelését pedig egykori nevelőjére, Túróczira, bizta, mint «præfectusra», ki anyagilag is, erkölcsileg is annyi hűtlenséggel zsákmányolta ki ifjú ura könnyelműségét s jóhiszemét, hogj csakhamar el kellett hagynia kényelmes állását. Ez a változás szintén forduló ponttá lett az ifjú főúr életében, mert megnyitá szemeit s beláttatta vele, hogj anyagi érdekei fölött csak maga örködhetik legsikeresebben.

Mintegy négy évig folyt így élete. Kereste ugyan a vígalmakat s örömeket azután is, de mindig csak a legjobb társaságokban. «Virágjában levén életem és időm — mondja —

nem dicsekedve mondom, de bizony sok szem kapott rajtam, s én is nem utáltam a szépet; az hol megfordultam, kedvesen láttanak, nem zárták be a kaput előttem.»

Végre 1742-ben megházasodott, feleségül vevén gróf Bánffy György egykori dobokamegyei főispán árva leányát, Katát, kit nevelő atyja, gróf Bethlen Ádám kormányszéki elnök bonczhidai kastélyából zsuki birtokára vitt haza. Házassága boldog, de rövid ideig tartó volt. Előbb egyetlen kis leányát, 1745-ben pedig nejét is elveszté. Megható, mély bánattal beszéli el e veszteségeit. Ez volt a harmadik nagy forduló pont életében. Ekkor ugyanis búfelejtésből nemcsak gazdálkodására fordított sokkal nagyobb gondot, hanem szabad idejében szorgalmas olvasásra és irogatásra adta magát. Könyvtárát tetemesnek sejteti; de olvasmányai közül csak az *Orbis Politicus* és *Imperans* nevű könyveket említi föl, meg a bibliát, melyet ötvenkétszer olvasott el.

Első házassága alatt nevezetes esemény volt rá nézve Bécsbe való útazása, hova feleségét is magával vitte s hol az udvarnál is bemutatást nyertek mind a ketten. Útazásuk és Bécsben való időzésök 1743 december 10-dikétől 1744 márczius 27-dikéig terjedt.

1749 február 17-dikén másodszer nősült, feleségül vevén Thoroczka Zsuzsánna grófkisasszonyt, gróf Thoroczka Zsigmond szép leányát, kitől két gyermeke származott, de ezek még kiskorukban elhaltak. Huszonhárom évre terjedt második boldog házasságának ez volt legnagyobb csapása s legfájóbb keserősége.

Többször épen oly szerényen, mint őszintén megvallja, hogy ő valami nagyobb szereplésre «csekély ember»; mindazáltal élénk részt vett Erdély közéletében előbb mint fejrmegei «assessor», később pedig mint «regalista» a «dietán»; ezeken kívül kisebb-nagyobb szerepe volt 1744-ben a katona-állításnál, 1750-ben a népösszeírásnál, 1754-ben az adókvetésnél; sőt — mondja — «nem csak Tábla-Fiúságra, hanem még Fő Tisztségekre is kétszer a Gubernium által, egyszer pedig Guberniális Consiliariusságra ugyanott candidáltattam volt; de az Édes Atjám maga ez iránt való természetét belém öntötte volt, mert nem vágtam reájok, talán jobb-is volt így a mostani szörnű Csuda és nehéz időkre nézve; ám az egi Camerariusságot sollicitáltam s njerém el, azt is testvérem, gróf Székely

Ádám Instigatiójára». A kamarási méltóságot 1764-ben kapta meg, noha már Bécsben jártakor kérte, de akkor gróf Gyulaffy kancellár, úgy látszik felekezeti okokból, annyi akadályt gördített elé, hogy czélt nem érhetett.

Élete utolsó évében Alsó-Fejérmegye főispáni székére volt kilátása; de kineveztetését már nem érte meg, mert ugyanazon év (1772) február 7-dikén meghalt Alamoron, hol nagy részvét mellett helyezték el családi sírboltjában.

Jellemében három vonás domborodik ki különösebben, úgy mint a családiasság, a mély vallásosság és a hazaszeretet. Mint fiú, mint férj és mint apa egyiránt a legmelegebb érzelmeiktől hevült; testvéri érzelmei is gyöngédek, bár több ízben keseregve említi, hogy előbb gyámja, később a jószágigazgatója s ismét később egyik-másik rokona el-ellidegítette tőle öcsesét, Ádámot.

Vallási buzgósága nemcsak felekezetéhez való erős ragaszkodásában nyilatkozik, hanem abban is, hogy több helyt élénken panaszkodik a kalvinizmus elnyomatása és a katolikus térítgetés ellen.

Hazafisága nem tudott elvekgig emelkedni; itt-ott talán túlságos hódolattal is adózik a bécsi udvar és annak hatalmasai iránt, de hazája s nemzete boldogságát semmitől sem teszi függővé. Nyilván látszik, hogy az új állapotokba már bele volt nevelve, így tehát ő csak a fönnálló rendet tisztelte, midőn fölfogásával és törekvéseivel szigorúan annak korlátai közt kívánt mozogni.

Mint gazda, különösen a kertészkedésben meg az építkezésben találta örömét. Életrajzában tizennégy sűrű lapot foglal el ide vonatkozó működése eredményeinek felsorolása.

II.

S most térjünk vissza irodalmi működésének tárgyalására.

Szekely Lászlónak idáig két nagyobb munkája ismeretes: egy fordítás és egy eredeti. A fordításnak, melynek eredeti kézírata szintén birtokomban van, teljes czíme ez: *A Tsch Országi Ecclesiáknak Üldötetésének Még az ó Kereszténységre való térésének első kezdetitől fogva való Historiája. Az az: 894-dik*

Eszkendőtől fogva 1632-dik Eszkendőig esett dolgoknak írása, ekkor uralkodván Austriai második Ferdinandus, Melyben Előadattatnak olljátén Politicai tükök, tanátskozások, mesterségek, melljek eddig az ideig hallatlanok voltanak, sőt nem is hallattattak, Ugy szintén az jelen való hadakozásoknak igaz okai, és azoknak irtozatos itéletei le irattatnak. Kettős mutató táblával most nyomtattatott ki leg elsőben 1648. Eszkendőben. Melljet is Született Nyelvére, Édes Nemzetének ez mostoha időkben Istenhez és Apostoli Szent Vallásához való buzgó szeretetinek, és álhatatosságának fel indítására kezdett fordítani ekképen Boros Jenői Gróf Székely László, Sok viszontagságokkal küszködő napjainak száma között 1747. Eszkendőben. 4-edr. 564 lap; elől öt számozatlan levél s végül hatvanhárom számozott lapra terjedő név- és tárgymutató.

Ez ismeretlen szerzőktől származó egyháztörténelmi munka, mely, mint bevezetéséből látható, a tiltott könyvek közé tartozott, egy meg nem nevezett barátja útján került Székely László kezébe, ki menten vállalkozott annak lefordítására. A munka 107 részből áll s fordítása 1751 májusáig tartott, mit Székely a könyv végén egy hálaadó fohászkodás kíséretében pontosan följegyzett.

Nem czélunk itt e munkával behatóbban foglalkozni; azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a fordítás nyelve igen jeles és oly tiszta magyarságú, hogy még latinosságok is csak elvétve fordulnak elő benne. Hogy a munka kiadásra volt szánva, megtetszik a czímen kívül a könyv élére írt előszóból is.

Minden tekintetben becsesebb e fordításnál a terjedelmes önéletrajz, melynek teljes czíme ez: *Gróf Székely László Élete, Az az: Eredetének, Eleinek, Születtésének, Neveltésének, Ifjúságának, s ez idők alatt lött Világi Viszontagságainak le Írása. Melljet kezdett Irni Életének 47-dik Eszkendejében, 1763. Eszkendőbenn Juniusnak 6-dik Napján, Alamori maga Lakó Házánál. — A Világra született Ember rövid Életü, minden ő napjai njomorusággal teljeseek, Annak a jora is Bánat, keserűség, Fájdalom, Aggodalom, Vége pedig ennek az szomorú halál. Negyedré, 1007 beírott s még egy csomó beiratlan lap. Kemény bőrkötésben. A czímlap hátára egy nyomtatott levél van ragasztva, melyen a gróf Székely család czímere van (fehér mezőben nemesi koronán ágaskodva álló s balra néző kettős farkú oroszlán, fején nemesi korona s jobb lábá-*

ban támadólag tartott kivont kard) a következő fölírásokkal: a czímer grófi koronája fölött egy keresztben fekvő szalagon: «*Spes confisa Deo nunquam confusa recedit*»; a czímer alatt: «*Ladislaus Comes Székely de Boros-Jenő et Szamolykeszi, Sacratissimæ Cæsareo Regiæ Apostolicæ Majest: Dominae Doñæ MARIAE THEREISÆ Festivo Augustissimæ Domus Austriacæ JOSEPHI nimirum Coronæ PRINCIPIS in Regem Romanorum Majestatis Regiæ ipso Coronationis die Resolutus Camerarius Actualis. Año D. 1764. ætat: vero 48.*»

A terjedelmes könyv voltaképen három külön emlékiratot foglal magában, a mennyiben a 881. lapon, vagyis ott, hol az önéletírás Székely László halála miatt félbeszakad, az előadást a grófné, Thoroczky Zsuzsanna, folytatja, de csak a 920. lapig, a hol a szintén elhalt grófné után a család præfectusa, Gyulafejevári Kis Zsigmond, veszi át a szót s válik az egész előadás középpontjává egészen végig, de a nélkül, hogy aztán a munka befejezése miatt hallgatna el. Valószínűleg az ő kezéből is a halál ütötte ki a tollat.

Az első és fő munka, a Székely László önéletrajza, egészen a Bethlen Miklós hatására mutat. Ez is, mint az, egy philosopháló «előljáró beszéddel» indul meg, melyben korát megelőző fölfogással elmélkedik a fölött, hogy a létért való küzdelem örök törvény a természetben; de egyszersmind elborong azon, hogy e törvénynek milyen fájdalmas, milyen bomlasztó következményei vannak az emberi társadalomban, hol nemcsak ember és ember, hanem igen gyakran szülék és gyermekek, testvér és testvér, barát és barát közt is napirenden van az önző harcz annyira, hogy «A Szeretben is van gyűlölség, a Békességben is van Hartz, az Edgjetértésben is van ellenkezés». De háborúságban van az ember önmagával is; teste, lelke ellenséges lábon áll vele; innen van, hogy a különben is küzdelmes életet százaszorosan megnehezítjük magunknak. Épen ezért önismeretre, korai magába szállásra inti az olvasót, saját élete viszontagságait állítván elébe például. «Emlékezzél meg Sorsodról — úgy mond —, ha most nints, de míg élsz még neked is lehet részed illjenekben, vagy hasonlókban, mert ember vagy Te-is.»

Ez elegiai hangulatú bevezetés után nyomban hozzálát az életrajzhoz, mely belső forma tekintetében még a Bethlen Miklós munkájának is messze mögötte marad. Az egész nem annyira

részekre, mint inkább csak címekre oszlik, melyek száma tizenhárom; de ezek a címek sem tervszerűek, hanem pusztán az esetleges alkalmiság szüleményei. Pedig az előadás gondosabb ízelésére annyiival több oka lett volna Székely Lászlónak, mivel ő nem pusztán elbeszélő prózát, hanem verseket is ír, még pedig meglehetősen özőnnel. E versek értékét egyelőre csak azzal sejtetem, hogy örömeztőbb szólok előbb a prózai részről.

Mint az önéletírók általában, Székely László is «eredeté»-nek s «elei»-nek ismertetésével kezdi meg hosszú elbeszélését. Az egész műben, — mely olvasóra ugyan számított, de kiadásra aligha volt szánva, — csupán e két első részben látszik határozott célzatosság. Iparkodik kimutatni egy részről azt, hogy ő, ha nem régi gróf is, igen előkelő származású, más részről pedig és főleg azt, hogy bámulva tisztelt nagyatyját mind gróf Bethlen Miklós,*) mind Cserei Mihály**) vádjai és megbélyegzése (Bánffy Dénes és Bélydy Pál megöletése, sikkasztás, jószágfoglalás, megvesztegettetés, árulás) méltatlanul illetik. Bethlenről, «kinek eszére nem volt méltó az akkori Világ», minden tisztelettel szól s csak azt veti szemére, hogy «nem állhatta többekkel edgjütt Életének leírásában az Én Nagj Atjámot is illetni, de mint okos ember még sem motskolódott»; de Cserei Mihályt már erősen támadja, mondván: «nem régiben ezen Seculumban támadott egj Cserei nevezetű Iró, a ki ezzel akarta magát híressé tenni, hogj Nemzetének akkori Nagyjait motskolja s azok között az Én Nagj Atyjámot is; nem derek emlékezet hagjás a mások motskolása; szerettem volna látni, azokat miként mondani merte volna szemébe az Én Nagj Atjámnak; a meg holt oroszánt pedig még az szünjog is tsipi».

E tovább is menő támadáshoz aztán egy hosszas, de nem érdektelen elmélkedést fűz, azt fejtegetvén, hogy az embert nem a születés, nem az öröklött rang, hanem saját élete és működése teszi nemessé. A születés sem ne érdem, se nem bűn.

*) Szalay L. *Gróf Bethlen Miklós önéletírása*. Pest, 1858, I. köt.: igen sok helyt, de különösen a 392., 393., 418., 428., 432., 443., 451., 502. II. köt.: 367. lapokon.

***) *Újabb nemz. könyvtár*, IV. füz. 90., 113., 148., 195. lapokon s még több helyt is.

«Egj szóval nints miért tégedet megszorítson az Eredet; akárhonnét eredett Embereket, ha a Virtus fel emel, elég ditsőség az».

Ez elmékedés, bár leplezve, nyilván a nagyatyjára vonatkozik, kinek homályos származását és egykori szegény sorsát Bethlen is, Cserei is fitymálva emlegeti. E kicsinylés ellen Székely még több helyt is tiltakozik, s nagyatya elszegényedésének okául azt állítja, hogy «a Modenai Hertzegnek az Felsőleges Ausztriai Udvar nagy darab Dominiumokat adott az Bánátusban, Familiám Jóságai is több úri Familiák Jóságaival egyjtemben oda applicáltatott s máig oda maradtanak». Majd a nagyatya érdemeire térve, különösen dicsekszik azzal, hogy milyen nagy része volt annak a Lipót és I. Apaffy Mihály közt Erdélyt illetőleg létre jött egyezség munkálásában, s hogy milyen nagy kedvességben volt a császárnak «akkori Nagy Ministerei előtt is».

E rész befejezéseül elbeszéli a nagyatya házasságát, melyből nyolcz gyermek származott, kik közül Ádám, a László atya, élt legtovább. Ez után hosszasabban szól apai nagyanyjáról, Bujcseszti Sáráról, ki «nagy Matrona volt, Istenfelő kegjes, adakozó Úri Asszonj», s ki másodszor gróf Haller Istvánhoz ment nőül, közelebbi összeköttetésbe juttatván e házassága által a Székelyeket Erdélynek legelőbbkelő főúri családjaival, mely összeköttetés még szorosabbá és szélesebbé vált az író atyjának házasságai által. Mert Székely Ádám háromszor nősült. Első neje gróf Bánffy Anna volt, ki egyetlen gyermekével együtt hamar elhalt. Második nejétől, Naláczy Sárától, rövid együttlét után (talán a nő magtalansága miatt) elvált. Harmadik nejével, gróf Rhédei Katával, 1715 júliusában kelt egybe, kivel aztán boldog életet élt. Ebből a házasságból származott Székely László.

Mind atyjáról, mind anyjáról igen nagy kegyelettel emlékezik mindenütt. Amaz «igen hatalmas Deák, olvasott Tanúlt, mindenek előtt ez Hazában kedvességet talált, és azért az Ország Rendeitől egj néhány Tisztségekre Candidáltatott, de utána telljes Életébenn nem járt, a Világtól magát el vont, Istenfelő, kegjes, Adakozó, igen Barátságos, Nyájas, Szelid, Drága Úri Ember», emez «nagy Gazda Asszonj, Kegjes Anja s az akkori Időkben nagj Matrona» volt, ki «minket (gyermekkeit) állapantunkhoz képest igen Tisztességesen, sőt mondhatom, hozzánk hasonló Familiák Gyermekei felett sokkal tisztességesebben, egész

Életéig az Isteni Félelemben, Tisztességes Tudománjokban jól felnevelni kívánt.» E jellemzés után tüzetesen ismerteti anyja családját és rokonságát, különösen kiemelvén nagyanyját, ki közel száz esztendeig élt.

Ezek után egy rövid fejezetben születése körülményeit, a következő, szintén rövid fejezetben szülei által való neveltetését, az erre következőben terhes árvaságát mondja el meghatóan borongó hangulattal. Itt már megszünvén az előadás célzatossága, teljes őszinteséggel, sőt naivsággal beszél. Mintha csak magában gondolkozva tekintene vissza élete e korára. Különben is általános jellemvonásaként jegyezhető meg, hogy a kort, melyben élt, nem annyira ő, mint inkább az előadása jellemzi. Ismertető szándékot legfőlebb csak olyankor árul el, midőn régi és új szokásokat veteget össze, vagy főleg midőn a vallást érdeklő dolgokról elmélkedik.

Gyámjára sokat és érzékenyen panaszkodik; de, mint olyan ember, ki őszintén hiszi, hogy mindenek egyaránt javunkra vannak, mentegetni is tudja annak szertelen szigorúságát. Egyebek közt így szól róla: « . . . Egj szóval felettébb és rendkívül sanyarúan tartott. Igaz dolog ugjan az, hogj ha az Ifjzat maga kénjére hadják, zabolán nem tartják, ezer közzül is alig válnék egj jó Ember, és Én is ha mindenek ínjem s akaratom szerint folytanak volna, a mint már most folj a Világ, és annak tsak annji idő alatt is, úgjmint 30, 40 Esztendők alatt, melj meg változott faciesse vagjon, az Ifjajknak neveltetésekben: semmi jó nem jött volna ki belőle.»

Ezzel rögtön megragadja az alkalmat, hogy a nevelésbeli új szokásokat bírálja. «Igazat írok — úgy mond, — mint magamtól látott, tudott dolgot, melj elég példa lehet a mái Világ fel fordulására. 1748 Esztendőben két Jesuita, Henter és Jósa nevétek, mint Missionariusok, minekutánna Kolosvárott Ország Gjülése alatt Processiót jártattanak volna, azoltától fogva ritka Pápista, a ki maga Gyermekeit az Isten, a Világ, az Természet Törvényei által adatott hatalom szerint Te s Tu névvel nevezze s illesse, hanem ígyj: *menjen, jőjjon, tselekedgje*; ha keménjkeedik ellene, szüléi híre nélkült vagj Katonának menjen (menyen, megyen), vagj experiálni a külső Országokban; edgjik állapotjában is pedig töbnjire egjebet nem tanul játéknál, Pazerlásnál s Jószága jövedelme felett való költségnél . . . A szegény Reformátusokra is kihatott a mái Világnek veszettsége, mert az

ugyan nem betsülli (nem magázza) úgy a Gjermekit, de ha keménjkedik ellene, Haragjában ezek is szülek hírek, akarattjok ellen vagy Katonának mennek, vagy, a melj oh! boldog Isten keservejobb, Vallásokot változtattják, a mostani Dominans Religióra állanak, vagy Experiálni mennek azok is . . . Elég ma, ha az Ifjak többire (mert tsak vadnak némelljek, a kik Tudománj kedvéért járnak, de igen kevés az illjen), többire, mondom, az Ifjak ha porozott haját, czifra köntöst, Játék tanulást, rendkívül való költséget, Complementet, a melj nem szívessegből, hanem szénességből áll, hoznak . . . Ma, ha tsak Játék, Sétálás, imide amoda való kóritzálás, Táncz, Comedia, Opera nincs, vagj Vendégeskedés, mindgjárt nehezen telik az Idő, a melj magától magában, nem kell félni, mert bizonj úgy is elfolj, eltelik. Az Olvasás, Irás, munka nem kell; ha olvas is sok, a Román, Világi Ének, buja Versek a kedvesebbek, így eltelik az idő: ez az kedves idő töltés, ez az kellemetes Módi Diversio . . .»

Árvaságának élénk leírásából legyen elég csak annyit említeni még, mint jellemzöt, hogy a gyámjánál, ha otthon volt, nemcsak külön szobát, hanem még ágyat sem kapott; a cselédekkel hált egy sorban s ott is úgy, hogy leterített «a pádimentom»-ra egy medvebört, feje alá tett egy «hintópárnát» s a köpenyegével takaródzott. Mikor pedig Szentkeresztyhez «cancelláriára» ment, összesen 6 forintot kapott költő pénzül, abból kellett gondoskodnia magán kívül egy vele adott lovászról, egy szolgáról és két lóról. S ő még is 21 éves koráig tűrte ezt a zsarnokságot és folytonos megaláztatást.

Három évi «cancellista»-ságáról semmi érdemleges dolgot nem jegyez föl. Úgy látszik, hogy csak száraz formaságokkal foglalkozott. Arról, hogy az iránta különben jóakarátú «ítélő mester»-énél valamit tanult volna, sem itt, sem egyebütt nem szól.

A következő, jó hosszú fejezetben ifjúságáról, vagyis önálló nőtlen koráról emlékezik, de úgy, hogy csak szerelmi viszonyait s azok közül is csak első feleségével volt mátkasága idejét és körülményeit részletezi különösebben. S e részletekben már sok olyan vonást jegyez föl az akkori erdélyi magyar társas életből, melyek különösen a művelődéstörténetre és a regényíróra fölöttébb érdekesek.

Azt csak melleleg említem, hogy nagyon szép fiatal embernek mondja magát, kiben «a testi szépség majd férfiúi illen-

dőséget meghaladó» volt, míg 1738-ban himlő miatt meg nem ragyasodott, bár ez nem nagyon rútitotta meg, sőt a nagyanyja vizasztalásaként csak férfiasabbá tette az arczát.

Azt is csak érintem, hogy Geréb Zsuzsánnával, majd Bethlen Katával volt igen ártatlan viszonyánál több «nem jut eszébe».

Végre arról is csak futólag szólok, hogy sorsa intézésébe mindig belejátszanak az álomlátások, mint Bethlen Miklósnál is, de szintén a nélkül, hogy azokból a fölvilágosultságúra kedvezőtlen következtetéseket lehetne vonni. Az álmokban való híves inkább korát, mint sem őt magát jellemzi.

Ezek helyett inkább azt beszéltem el vele, hogy mik fordúlnak elé utolsó imádotjtával, Bánffy Katával volt viszonya és mátkasága ideje alatt.

Bánffy Kata, mint árva leány, nevelő atyjánál, gróf Bethlen Ádámnál lakott Bonczhidán; ott ismerkedett meg vele Székely László. Látogatásai annál könnyebben mehettek, mivel azon kívül, hogy akkor közel, Zsukon, lakott, a gróf két fiával Gáborral és Ádámmal, szoros barátságban volt. Egyszer azonban egy kis asztali megszegyenülés miatt úgy oda hagyta a grófi házat, hogy vissza sem szándékozott többé térni. Ezt a két fiatal gróf megsejtvén, érte mentek s addig sarkalták, hogy végre is kész lett velök Bonczhidára menni. «Lóra ülünk, meg indulunk Bontzhidára mégjünk, le szállunk a Castéljban a Lovakról, bé indulunk az házakba.*) Gábor, Ádám elől el mentenek szaporán, mondván nékem, tsak menjek utánnok, az hová ők mennek. Én nem is gondolván, hogj még akkor Kis Asszonj személt lássak, tsak mentem utánnok; ők két házon keresztül menvén, én mikor az első házon végig mentem volna, amazok az másik ház Ajtaját magok után bé hajtották, én oda érkezem az Ajtóhoz, ki njitom az Ajtót, bé lépek az házban, hát a Nagjobb Kata Kis Asszonj egy Asztal mellett ült, Néném Bánffy Farkasné Asszonjom előtte áll és valami varrót mutogat.

«Bé lépésemmel az házban, minthogj akkor pántlikában két Rét takart s font haját viseltem, a végin tsokroson kötve, a más három Kis Asszonyj, Klára, Ágnes, Susi, egj ablakban alább ültenek, véletlen látásomra meg akarván magamat hajtani, meg akad hajam végin való kötött tsokros pántlikám az

*) Szoba helyett állandóan házat mond.

Ajtó vonó horgában s az egész Ajtó Complement tételemmel utánam jó nyilva. Néném Bánffy Farkasné el mosoljodék rajta, Kata Kis Asszonj fel állván el pirúlt ortzával térdet hajta nékem, le üle helljére s dolgához látá.

«Gábor, Ádám az harmadik házban szüléikhez bé menének s ott maradának, azon Uraságok is nem jöttek ki sokáig, kétség kívül időt kívántanak nékem engedni az nézésre; én is jó szívvel megtelepedém azon házban, s minthogj abban az időben még az szemérem, az tsendességgel, az szűzek rendi között meg vala, ezek is ígj lévén neveltetve, tsak fel is ritkán volt az nézés, azomban én az Nénémmel Bánffy Farkasnéval beszélgettem.

«Végre Gróff Bethlen Ádám Úr ő Excellentiája is tsak maga ki jöve azon házban, s velem ott jó darabig beszélgetett; azután én is a Gróffné ő Excellentiájához a belső házban bé mentem, kezit meg tsókoltam, de ott keveset mulatván, ki jöttem az külső házban; végre könjörgés lévén, az után Gáborral, Ádámmal magok szállásokra menék s vatsorára megmarasztának.

«Tsak igaz az, hogj az Házasság dolga tsak Istené; nézd el, míg bé léptem az házban s míg a személjt meg nem láttam, első nem házosodásom proposituma mind elmémben volt állhatatoson; de miheljt szegénjt meg látám, azon szempillantásban meg szerettem; bizonyj volt is mit, mert Angjali-kép volt; mintha az parantsolat az égből szállott volna szívemben, hogj végjem el, minden előbbeni semmi czéлом el múlek, menten feltévém magamban, hogj ha ide adgják, minden bizonnjal el vészem Házás Társúl.

« . . . Azomban asztalt terítnek és . . . mind bé gjülénk . . . jelentést tésznek, hogj az étket elhozták; azomban Gróff Bethlen Ádám Úr ő Exeája vezetni kezdi, a mint eszembe jut, a Menjét, Gróff Bethlen Imrénét, Gróff Bethlen Imre Úr vezette Gróff Bethlen Ádámné Asszonjom ő Exeáját, ki is szállítván Kati Kis Asszonjt, hogj jöjjön ki, és ezen személjt senki is nem vezetvén, resolválám magamot s ki vezetém, melljet mások nevetéssel s tsudálva néztenek, Asztalnál pedig szemben ültetének egymással bennünket, a szokás szerint.

«Még abban az időben az egymás egységéért való pohár köszönés meg vala, s nékem is végben kellett vinnem eszt, melljért pirúltam, kivált mikor a Kis Asszonj egységéért kellett innom.

«Bátor (bár) Férfi voltam, de hálá légyen az Úr Istennek a magam viselése iránt való szemérem bizony bennem meg volt, és ha egyszer, ekkor úgj kívántam magamot viselni, hogj legkissebb magam viselésében is rendetlenség s hiba ne talál-tassék.

«Bizonyj olj dolog is ez, a ki jól megfontolja, hogj ekkor vagj kedvességet, vagj idegenséget szerzhet az Ember magának s magával, s el is mondták aszt Gróff Teleki Jóseffné, Gróff Bethlen Imréné róllam, hogj soha olljan szemérmes Leánj néző Ifjfat nem láttak, mint Én, mert ugyan vigjázta reám, ha az Kis Asszonj nézésében kaphattják-é rajta szemeimet, de még sem tehatték szerit, holott én bizony számtalanszor néztem, de okkal móddal, rendes szeméremmel s magam viselésével nem átsorogva . . . egjéb nem vala már elmémben, hanem hogj miként lehetne el njernem az Arany almát, s ennek útját s módgját Atjámfiái Véreim tanátsok s Assistentiájok által hogj fel találhassam.»

Nem sokára Klára napján, a grófné neve napján, újra beköszönt Bonczhidára, «még pedig hívatlan; annál kedvesebben láttanak, mert hamar lett ismét való meg jelenésem ki mutatta indulatomnak tzélját.»

«Felvirradván Klára napja, ebédig a késő fel keles miatt tsak a köszöntésben telvén el az Idő, ebédhez ültünk; a Kis Asszonjt akkor is úgy ültették, hogy láthassuk jól egjmást; ekkor még szokásban vala a nagy ital; ekkor volt ám mesterséges az Leánj néző ifjú legénjnek úgj viselni magát, ne hogy az bor ital valami unalmat szerezzen, részegnek is lenni s mégis betsülettel viselni valakinek magát, hoc opus, hic labor erat.

«Denique annak tsak meg kellett lenni, hogj jól meg igja az Ember magát, s nem is controvertáltak sem a Gróff Úr, sem az Gróff Asszonj ő Excájok, ha illj alkalmatossággal nem mind egj formán viselhetette is magát az Ember, az minthogj ez nem is lehetett máskeppen.

«Fel kelvén Asztaltól jó ittason, tántzhoz fogtanak, de engem úgj meg hatott volt az Bor, hogj tántorogtam, s ugyan arra nézve is szégjenlettem s nem bátorkodtam elsőben az Mademojsellel tántzolni, hanem kezdettem legkissebb Testvérevel Susival, asztán Ágnessel, ismét Kláriveral a Tántzolásst s utolljára tántzoltam Katával, addig bellölem is evaporálódott az Bor annjira, hogj becsületesen tántzollhattam.

«De míg ez lett volna, egj pár tántz alatt én az Véremmel, Rhédei Pállal, njugodván egjmás mellett ültünk, más tántzolván Katával, akkor, mikor előttünk vitték el a Tántzban, egj nehánjszor olj nagj szóval, hogj az Kis Asszonyj is jól hallotta s pirúlt is miatta, eszt mondottuk : Eszt az személjt bizonj másnak nem engedjük s ott heverni sem hadgjuk, hanem el veszszük ; illjen Curasia van az bort ivutt emberben.»

Klára napja után írt a szándéka felől rokonainak, kik mind javallották a házasságot s 1741-ben «atyja helyett való jó bátyja», id. Bánfiy Farkas, meg is kérte Székely László számára Kata kisasszonyt, vivén magával jegyajándékúl 100 aranyat és két gyémántos gyűrűt, melyekre szintén egy gyémántos gyűrű lett a válasz.

«Már Én mint Mátkás legénj — írja a jegyváltás után — vígan töltöttem időmet, tsak e volt az baj, hogy az én Mátkámot régi Magjar módra tartván, ha láttam is, nem beszélhettem vélle majd 3 holnapig, akkor is Spanjol fal alatt, még pedig úgj, hogy Gróff Bethlen Ádám Úr és az Asszonyj ö Excájok azon házban kártjáztanak Vesselényi Ferencz Úr ö Excájával, Mátkám Bibliát olvasott s úgj találtam, de le tettük osztán ; nem kevés gond volt első beszélésben miről s miként tudni beszélteni, az hol a szeretetnek forró tüze annjira lobogott ; de tsak belé elegjedtünk volt még is úgy, hogj én ott felejtettem volt magamat s híva hívtanak el onnét.

« . . . Ezek után aszt kellett nógatnom, hogj meg is esküdjünk, melljet végbe nem vihettem éppen 1741-nek Májusban esett 12-dik napjáig . . . fel menvén (a menyasszonyos kastélyba) Isteni szolgálat lett, azután hitlésünk meg esett. Szőnjeg volt ugjan lábunk alatt de bizonj az is ollj meleg volt, mintha alól bé fűtötték volna az pádimentomot.

«Minden kétség nélkült való dolog, hogy bizonj szerettem Mátkámot, volt is mit s kit, de még is úgj irtóztam az hitléstől, hogj aszt mondottam, ha az Sz. miklósi Berekben aszt mondanák hogj egj Medve vagjon és optiót aduának, hogj aval menjek-é szemben inkább, vagj az hitlésre mennjek, azt mondotam, inkább mennék még is az Medvével szemben ; illjen az iffjúi Elme.» (S ez a hitlés még csak nyilvános eljegyzés volt !)

« . . . Asztal után szabadságom adatván, hogj Mátkám-mal beszéljek, de ekkor különös házban már és senki is nem volt benn. A Mátkám a ki nyúló erkelyébe az Ablakon nézván

ki felé, úgy loptam bé Magamat, hogj akkor vette észre, mikor háta megett lévén, meg öletem s meg tsókoltam, s porozott hajjal lévén Mátkám, Ortzámot bé poroztam, meljben Én semmit sem tudtam. Sokáig beszélgetvén azután is, midőn ki akartam jöni, láttam, hogj Mátkám pirúl, ki is látta, hogj Ortzám hajporos, átallotta is meg mondani, de tartott is, inkább hiszem, attól, hogj Én ki menyén, mások is megláttják s ítéletet téznek rólla (melljet a nélkült is el gondolhatott akárki, hogj a nélkült nem tölt el a discursus, már szoross relatiónk lévén egymáshoz). Végre tsak meg kellett mondani Mátkámnak, hogj el porozta az Úrfi magát s Én le nem akarván szánt-szándékkal törteni, magának Mátkámnak kellett le törteni, azután ki mentünk ketten tántzolni. Harmad nap múlva én is el jöttem onnét; de már akkor nehezebb volt az eljövetel, mert az Relatió is szorosabb volt már egymáshoz; de csak el kellett jönnöm, mindéig ott nem lehetett laknom. De minek előtte el jöttem volna onnét, két propositiót tétettenek nékem: 1mo Hogj Esztendeig meg se gondoljam, hogj egiben kelésünket sollicitáljam. 2do Hogj Mátkámnak Levelet ne írogassak; ezen propositiókat szegénj (boldogúlt) Keménj Sámuelné Asszonjom Matskási Kata által tétették; még az utolsót úgy mondotta a szegénj Asszonj: osztán az Úrfi az Kis Asszonjnak ne irki-firki.»

E kikötések nagyon bántották a türelmetlen völegényt. De mit volt mit tenni? Az első pontnak csak meghódolt valahogy, a másodikat azonban egy bejáró asszony segítségével kijátszotta. Olykor nyíltan is írt, hogj levelét a grófné is olvashassa, de ez csak félrevezetésül történt. Választ azonban soha sem kapott, minek ekképen adja okát: «A Mátkám is örömet írt volna nékem, de azon Időben az Leánjoknak nagy szégjeneknek tartatott az Irás tudás; rosszszúl is tudott írni; de úgy is tsak írt volna, de az nagy strásálás, vigjázás miatt nem lehetett. Szörnjü keménjen tartották Mátkámat; a többit nem annjira tartották az után ollj keménjen.» Egyszer aztán a titkos levelezés kitudódott; szenvedett is érte a szegény menyasszony annyit, hogj a további levelezés abbaahagyását maga kérte. Hanem Székely nem tágított, s nem annyival kevésbé, mivel, mint mondja, «soha nagy Instantia nélkült tsak beszélnem sem volt szabad Mátkámmal. Meg várták ugjan az nagjok, hogj minden Holnapban visitát adgjak, s egyszer 6 hétig nem menyén oda vadászat idején, mikor oda mentem, meg is pírongatának,

hogj a Vadászatért Mátkámat el hadtam. De mi haszna volt oda menetelemnek is? mert ha Asztalnál ültünk, tsak pillantani is Mátkámnak reám nem volt szabad; az én szememnek ugjan bizonyj ebben Ordert nem szabhattanak; időközben is egymást nem láthattuk, hanem ha Instantiával részemről a beszélgetésre. De ezért is mindenkor szenvedett píronságot Mátkám . . .»

Ez után még húzamosan beszél azon boszantó gyöttrésről, melylyel a grófné a jegyes párt egy hosszú éven át kínozte. De minden azt bizonyítja, hogy ezt akkor a szokás hozta így magával.

«Végre el közeledék Lakadalmomnak terminált ideje», írja az *Első Házasságom* című nyolczadik nagy fejezetben. «Szörnjű nagj készületet tettek erre Bontzhidán, úgj hogj az Atjám Bánffi Annával való első házasságához hasonlítottatott, jóllehet az még is pompásob volt, mert a Római Császár képe, az Leánj részéről, úgj az Havasalföldi Vajda képe az Völegénj részéről jelen voltak.

«Részemről is nem hattam hátra az nagj készületben, bizonyj sokban is tölt. De a betsületnek meg kellett felelni; ezen Lakodalmom után hasonlő nem volt még eddig, talán nem is lészen, mert igen Németesen Városonként kezdették tsinalni az Lakadalmakat már.

«Nékem Atjámfiai, Barátim, Úrfiak 25-tön voltak, a kik velem jöttek. Hintó kevés volt, Gróff Kornis Antal Úré, de igen tzifrán, a ki is Nász-nagjom a Felesége Njoszoljó Aszszonjom volt (a Njoszoljó Leánj pedig volt Bánffi Kristina, az Bánffi Farkas Úr Leánja, Testvér ötsém Gróff Székely Ádám Vöfeljem volt). Magamnak is szép hintóm, azonkívül még egj nehány Vezeték volt szépen fel öltöztetve 35, Lovas Ember 265, ha nem több. A menetel rendi pedig így velt:

«Leg elől egj más mellett két Egj színű Köntösben lévő Ifjú Lóháton;

«Ezek után a két Török Síposok és az Réz Dobos,

«Ezek után a két Vice Lovász Mesterek,

«Ezek után az Hegedűsök, Czimbalmos és Gordonos,

«Ezek után a Vezetékek, de úgj, hogj a leg alább való Vezeték (az az készületire nézve) ment leg elől, utánna per Consequens a készületekhez képest való Vezetékek, Legutól pedig a Völegénj szeb készületű Vezetékje.

«A Vezetékek után ment a Fő Lovász Mester,
 «Ez után ment a két Trombitás egymás mellett,
 «Ezek után két Díszes Ifjú Legénj egjenlő Köntösben;
 «Utánna a Völegénj és Vőfélj egymás mellett.
 «Ezek után rendre az Úrfiak és a Nemesek ketten ketten,
 «Ezek után az szolgál Rend három három egj széltiben.
 «A Lovasokat Claudálta két egj forma öltözetű Lovas.

«(Az afféle ruhátlan aláb való Lovakon ült szolgál s egjéb rend pedig leg utól ment az Hintók és Társzekerek után).

«A felljebb írt Lovasok után pedig ment menten a Völegénj hintója, melljet a Menjasszonj után (a menyasszonyért) vittének.

«Ez után pedig per Seriem a szebb-szebb készületű Hintók.

« . . . Erre az alkalmatosságra 12 Legénjemet öltöztettem fel tisztességesen, és ezeknek mintegj Kapitánnya volt a szegénj Kun Farkas Bátyám.

«Elsőben azért Sukon fölöstökömözvén, mintegy két óraker del után lett az indulás, a mikor is Báró Szentkereszt Sámuel és Gróff Rhédei Pál ötsémék, mint öröm mondók, előre mentenek, de tsak egjenesen az Dombon Bontzhidára.

«Mi pedig nagyobb Pompáért által mentünk a Szamoson Válaszútra és ott fordultunk Bontzhida felé a téren, mert Koszorú vagj Peretz futtatás volt, melj így foljt.

«Válaszút mellett menten mind a Menjasszonj részéről, mind az Én részemről 12—12 Lovas Legénjt ki kellett választani futtatni, kik is rendben egymás széltiben állottanak, a Jel egy Mosár Ágúj lövés volt, s akkor rugaszkodni kellett egyszersmind (egyszerre) a fel tett tzelra egjenesen, holott is egj Ember állott lóháton ülve, egj ki vont kardot tartott jobb keziben, annak végire egj szép varrott keszkenj volt kötve, teteiben egj Erszénj, gjúru s egjéb pénz præmium benne.

«De míg a lett volna, mi a többek (többiek) elé (előre) mentünk a tzelhoz és a mi Seregünk s Hintóink hoszzú egy Lineában állottanak egj felől, más felől a Leánj részéről nagj Sereggel minket acceptálni ki jött s egyszersmind futtatást commendirozott Gazda, Gróff Bethlen Imre Úr, mind a két Sereg állása pedig jó távol volt, egymással szemben, hogj a futtató Lovasok közben el térhessenek jól; a præmiumot tartott Lovas Ember pedig a mint a két Seregnek Bontzhida felé való végek volt, éppen a középben állott Lóháton.

«Minekutánna már ekképpen rendben állottunk volna, azomban Bontzhidán jeltadnak Mosár Ágjú Lövéssel s egjszersmind rugaszkodtanak meg a két részről való 24 futtatók. Az Én futtatóm és Lovam, meljhez bíztam, el vétette volt a tzel s más felé tsapott volt, az alatt a Leánj résziről való jobb futó Ló jót haladott a tzel felé; észre révén eszt az én Emberem, egj Vásárhelji Mihálj nevű, Sarkantjuba kapta a Lovat és két felől egjszer egjszer meg sújtván korbáttal, menten eleiben kapott a más Lónak, de nem tsak, sőt olj idején eljött a tzelhoz, korbáttával megütvén a Præmiumot tartott személj kardgját, a nagj sebes futásban meg nem állhatván a Ló, jóval is túl ment a tzelon, újra vissza fordúlt, melléje állott a Præmiumot tartott személjnek s még az után érkezett a Leánj részéről való jobb futó Ló.

«Ezen Lakadalmom 1742-ben lévén Augusztusnak 7-dik napján, már akkor a Bontzhidai Nagy Réten mind Bugljában volt a széna s hogy a futtatásban tsalárdság ne légjen, nehogj valamelljik Buglja mellől közben valaki elő ugrattasson futtatni, a Bugljákon imitt amott Emberek állottanak s vigjáztanak.

«Hogj bestelenséget ne valljak a koszorú el njeréssel, mindenfelé puhatoltam Én a jó futó Lovat, sőt valamenjin Lakadalmamra gjültenek, Discretiót ígértem, ha kinek híres futó lova lészen. Lakodalmom előtt 2—3 nap mindennap meg volt a futtatás Sukon, de tsak nem kaptam olljan Lovat, mint az enjim. Melj is volt egj jó szál sárga Török Ménlótól Gróff Mikes István Úr Méneséből való, eszt Vásárhelji Mihálj által 70 Forinton vétettem volt meg tsak e végre.

«A Leánj részéről is szintén oljan gond volt a jó futó Ló szerzésre . . .

«Ha a Leánj részéről njerték volna el a Koszorút, a felöltöztetett Ketskét meg mekegették volna ott, meljet ki is hozott volt egj Ember s Ló háton a njereg főben köpenjeg alatt tartotta, de részemről njervén el a Koszorút, s azomban a Velem való ifjúság ki tanulván, hogj kinél van a Ketske köpenjeg alatt, volt annak az Embernek dolga, úgj hogj sebes njargalvást kellett Bontzhida felé menni s a Ketskét el vitte.

«Vége levén ekképen a Koszorú futtatásnak, minden szerentsétlenség és Ló esés nélkül (a melj gyakran meg szokott esni ilyenkor), Gróff Bethlen Imre Úr el butszúzott tollünk és a maga Seregével visszatért Bontzhida felé.»

Ime a régi magyar lófuttatás !

A hat napig tartott lakodalom részletei még hosszú lapokat töltenek be ; de itt azoknak, bármilyen érdekesek legyenek is, több tért nem szentelhetünk.

Boldog házas életének — kis leánya születésén kívül — legkimagaslóbb eseménye volt feleségével együtt Bécsbe tett útazása, melyre Lothringeni Károly hercegnek a királynő testvérével, Mária Anna főhercegnővel való egybekelése adott okot és alkalmat. Az útazás terve különben szintén velök útazott sógorától, gróf Bánffy Dienestől származott. Velök ment rokonuk, Vaji Mihály is.

E fölötte érdekes útazás leírása 248 lapra terjed. Eredetileg napló alakban készült s aztán a naplójából vette át, de sok bővítéssel és toldással pótolva, ez életírásba.*)

Társzekereiket előre küldvén, magok 1743 december 10-dikén indultak el Kolozsvárról s Debreczenig saját kocsijaikon útaztak hat napig. Onnan a kocsikat, lovakat s azokon nagy kíséretök egy részét visszaküldvén, azon túl postakocsikon haladtak tovább. Bécsbe december 22-én estve érkeztek meg, s egy ismerősükhöz, Szilágyi Sámuel báróhoz szállottak, míg más nap szállást fogadhattak, a mi nem kis dolog volt, mert a fejedelmi menyegzőre oda sereglett külföldi vendégek minden valamire való szállást lefoglaltak.

A következő év márczius 27-ig terjedő ott időzése alatt bő alkalma volt Székelynek nemcsak az erdélyi és magyarországi cancelláriák fő és legfőbb méltóságainál, hanem az udvarnál is sűrűn megfordulni s általában a bécsi fényes társaságok életében részt venni. Nem is győz betelni tapasztalatainak elsorolásával. Szeretetre méltó naivsággal szemlél és bámúl mindent. Épen oly nagy újság előtte az útczák világítása és csatornázása, vagy a bérkocsi, mint a főúri és udvari termek fényes berendezése. Föl is jegyezget mindent, még az éjjeli őr kiáltását is ; de, a mi meglepő, a királynő leírása sehol sem jut eszébe, noha sokféle udvari mulatságban, sőt magán kihallgatáson is

*) «Felsőleges Királynénk Mária Theresia Camerarius Úr Hívevel M. Gróff Losontzi Bánffy Diénes Sógor Úrral lett Béts felé való Utázásoknak s az alatt esett dolgoknak s Experientiaimnak Consignatiója. Ao 1743, Die 10 xbr. Gróff Székelj László» című naplója, ha ugyan megvan, még lappang valahol.
K. P.

volt része ; szint'úgy mélyen hallgat azon operák és színművek czímeiről s tartalmáról, melyeket oly nagy kedvteléssel szokott nézni ; e helyett azonban bőven szól a színházak berendezéséről, a helyek áráiról, sőt még arról is, hogy Bécsben a színházakban és a termekben fehér viaszgyertyák égnek s nem sárga viaszból valók, mint Erdélyben.

Sokat ír Bécs városáról, az ottani közigazgatási és rendőri intézményekről, valamint a különböző társadalmi osztályok életéről és szokásairól. Bőven tárgyalja az udvari életet és szokásokat. Körülményesen beszél a farsangról s annak mulatságairól, úgy szintén a főúri társaságokban divatos fényűzésről, kivált pedig a nagyon elharapódzott kártyázásról s annak kapcsán az adósságokról és azok súlyos következményeiről. Leírja a Lothringeni Károly herceg lakodalmát, az udvarnál való látogatások és tisztelkedések módját s az arany gyapjas vitézek fölavatásának s egy zászlószentelésnek a szertartásait. Több kirándulást tesz Bécs környékére ; az utakat nagyon dicséri, de a földeket, különösen Bécs-Újhely környékén igen silányaknak találja.

Háztartása takarékos, de vendégek majd mindennap vannak asztalánál. Ő is kap gyakran meghívást. Legszívesebben mulatott, ha alkalma nyílt, Magyarország cancellárjánál, gróf Batthyány (ő szerinte «Bottjáni») Lajosnál, kinél egyszer (1744 január 21.) egy jellemző eset történt vele, melyet így ad elő : «Az Egri Püspök Erdődi ő Excája is, a ki igen nagy térítő volt, itt volt ebéden és éppen a Feleségem Asztalnál melléje esett az ülésben, én meg a Cancellárius ő Exciája mellett ültem ; a Püspök Feleségemmel disputálni kezdett, akarván téríteni ; eszt meg látta elebb nállamnál a Cancellárius s mondja nékem : láttja Ked, a Püspök téríti a Ked Gróffnéját ; Én erre aszt feleltem : Látom, Kegjelmes Uram ; egjéb Könjvből nem, de ha ő Exciája a sz. Írásból kezd disputálni, meg vakarja ma a Fejit ő Exciája, mert sok Pap nem tudja úgy az sz. Írást, mint az az kitsinj Lélek (minthogy Feleségem termetire nézve kised volt). Erre mond a Cancellárius : Ugyan úgj vagjon-é az ?, meljre feleltem : majd megtapasztallja Exciád, ha mégis folj a disputáció : tsak attól tartok — mondom, — hogj mint Aszszonj Ember valamit ne találna ő Exciájának ellene mondani ; erre ismét mond a Cancellárius : maga kezdette a Püspök, de lássuk, ugyan mi leszsz az Vége.

«Tartott a mit tartott az disputatio, de ott Asztalnál félben hagyódott; fel kelvén Asztaltól, be megvünk más házban kávézni, azonban a Püspök ismét az Feleségemhez ment disputálni, az Cancellarius pedig mellém jött kávézni; ott is repetálta a Cancellarius az Disputatio iránt Ebéd felett nekem mondott szavait, én is repetáltam akkor arra tett feleletemet.

«Azokban kevés idő mulva félben hadgja a nagy Püspöki Ember az disputatiót, eggyenesen felénk jöven és Fejét vakarván; akkor mondám a Cancellariusnak: látja, kegyelmes Uram Exciád, meg lött, a mit megjövendöltem; meljre a Cancellarius eszt mondá: új látom bizony. Azokban hozzánk érkezik az Püspök s eszt mondgja: Életemben sok Emberrel vetélkedtem, de soha illj Szent Irást ad ungvem tudó személjre bizony nem akadtam, mint ez a kis Gróffné; igazán mondom, nagy az Elméje, Gróff, annak a te Feleségednek.»

Élénken rajzolja a tavaszi nagy árvizet, mely különösen a Leopoldstadttot egészen elborította; továbbá a dunai hajózást s az állatkertet, melynek nevezetesebb állatait sorban leírja, még pedig ügyesen. Más helyt sorra veszi Bécs templomait és különféle gyűjteményeit, stb.

Sok baja, kedvetlensége volt Székelynek Bécsben gróf Gyulaffy erdélyi cancellár miatt, ki első találkozásuk óta mindig azzal hitegette, hogy kamarássá téteti, s hogy e végből már fölterjesztést is tett az udvarhoz. Székely Lászlónak igen tetszett a biztatás, mert a rangnak és kitüntetéseknek tisztelője volt. De — állítólag vallása miatt — minden lépése utóvégre is sikertelen maradt, pedig Gyulaffy még a grófi diplomáját is fölvitette vele. Székely oda gyanakszik, hogy Gyulaffy maga ármánykodott ellene, noha rokona volt.

Bécsből márczius 27-én indúlt vissza a feleségével. A sógora csak «Svéket»-ig (Schwechat) kísérte s onnan visszatért.

A haza útazás majdnem egy teljes hónapig tartott. Ez útja közben már több megjegyezni valót talált, mint menet, mikorról csak az állomásokat, meg az útazás alkalmatlanságait jegyzi föl, de igen röviden; arról azonban, hogy miként keltek át a Dunán Pest és Buda között s milyen vitában volt főleg a nála levő dohány miatt a határszeli, meg a bécsi harminczadosokkal, sok érdekest és jellemzöt mond el.

Vissza felé tett útjában már az útba eső helységekről is szól többet-kevesebbet. Így például Budáról így ír:

«Ez az Buda igen szép és kies helljen vagyon építve Béts felől a Duna partjára. A Vára nagj és erős hellj, melj is egj Dombon vagjon fenn építve; az Hóstáttja mind két felől igen hosszú, meljnek Béts felől való részit hívják Óh Budának. A Hóstáttjában mostan is meg vagion a Török Templom és a Metsettje magossan, Oszlop formára faragott kőből van építve s egj tsep fedele sintsen, meljből a Török Pap kiáltozta öszve a Népet.» Budán «az *Aranj ökör* nevezetű vendégfogadóban», más nap pedig Pesten «a *Fejér Hajó* nevezetű Vendég fogadónál benn a Városon» volt szállva.

Pestről így ír: «Ez az Pest ist is igen kies hellj és vagion építve a Dunának Erdélj felől való partján: éppen tsak a Duna választja el Budát és Pestet egjmástól. Pesten vagion az az híres drága és nagj épületű Ispotálj, melljet Carolj Császárné építtetett volt; szebb is ezen Épület, mint volt akkor Flgs Királynénk Residentiája».

Útja közben a húsvétot Török-Sz.-Miklóson ünnepelte, hol «a nép sírt örömeben, hogj Reformatus Urat látott maga között Communicalni, mert már Magjar Országon igen elfogitanak». Elhalmozta a nép tisztelgésekkel és vendégszeretettel, miért ő így hálálkodik: «az Isten áldgja meg a Fellekezetemet maradékokban is hozzám mutatott nagj Emberségekért».

Alább Debreczenről ezeket jegyzi meg: «Debretzen Város igen nagj helljen fekszik és bőv népe vagion; a Magjar Korona alatt kerítés nélkül való Város illj nagj nints, mint ezen Város kivált a Réformátusok Gyülekezete igen florens, három Templomban járnak, öt Tiszteletes Papjai voltanak ekkor; Florens Collegium is vagion itten, öt Tiszteletes és híres Professorokkal. Térségben lévén ezen Város, némelj uttzái felette sárosok, némelljeken pedig hidak vannak tsinálva; ezen Város föld sántzal vagion körül véve. A köz nép Elöljárói igen jeles és tehetős Emberek, és igen jó Regimen vagion ezen jeles Emlékezetes Városban».

Haza érve, rajongó szeretettel öleli keblére akkor már kilencz hónapos kis leányát, ki «igen szép személljű Gyermeke volt». De hiában örült; egy év leforgása alatt kis leányát is, nejét is elveszté. A temetések hosszadalmasan s az akkori szokásokat sokképen jellemző részletek elsorolásával írja le.

E csapások után sok kedvetlensége volt öcsésével, Ádám-mal, kit ellenségei különösen azzal izgattak ellene, hogy vagy-

nilag megrövidíti. Ezért maga sürgette az osztozást, melynél mind a két testvérnek 3—3 egész falu és 9 részjóság jutott. De a megzavart béke csak nem állott többé helyre köztük, noha később Ádám azzal kedveskedett bátyjának, hogy utánjárásaival csakugyan kieszközölte végre a kamarási méltóságot nemcsak magának, hanem neki is.

A továbbiakban előbb Bánffy Dénes vallásváltoztatásáról és házasságáról, aztán b. Szentkereszti Sámuel házasságáról, majd pedig a maga második házasságáról beszél, számos oly adatot szövén előadásába, melyek az akkori társadalmi életet igen tanulságosan jellemzik. Második lakodalma 1749, február 18-án történt, de igen sokkal egyszerűbben, mint az első. Választása ismét szerencsés volt. Nemcsak neje, hanem anyósa magasztalásából sem győz kifogyni. Ellenségei azonban több ízben megzavarták családi boldogságát. Előbb bepanaszolták Bécsben, hogy első neje útján rokonságban volt második nejével, s így házassága nem lehet érvényes, mert felsőbb «consensus» nélkül történt. S tették ezt akkor, mikor már két gyermek volt. A dolog jóra fordult ugyan, de csak hosszas zaklatás után. Később azt a mende-mondát költötték a feleségére, hogy megcsalja, sőt meg akarja mérgezni a férjét. Az egész becstelen rígalomnak bizonyult, miről legalaposabban magok a házastársak győződtek meg, de a kínos hatást sokáig nem felejthették. Ezeknél azonban határtalanul nagyobb keserűségök lett a miatt, hogy két szép gyermekök egymás után elhalt.

Az ország- és megyegyűléseken (Fehérmegyében) való szerepléséről csak keveset és mellékesen szól. A katonaillesítés és adókiivetés dolgában volt részvételét azonban bővebben előadja. Szintén sokat beszél gazdaságán kívül pöreiről is, melyeknek lassú és szabálytalanságokkal teljes folyása sok panaszra és bírálgatásra ingerli. «Boldog Isten!» — így kiált föl egy helyt — mellj igaz amaz mondás, hogj a Törvényt háromféleképpen tészik: Az mint tudják; Az mint nem tudják; A mint akarják.»

Sokféle bajainak hosszadalmas elbeszélése közé két érdekesebb mellékeseményt szó be. Egyik az, hogy 1760-ban László napján gróf Batthyány József erdélyi kath. püspök is vendége volt, kinek megérkezését nagy ágyúzással és harangzúgással tette ünnepesebbé. A püspök «maga is jó Musikás lévén, a Musikát is erőssen szeretvén — mondja, — egész Bándát tartott, kiket

is az előtt való nap hozzám ki botsátott s ki is hozzattam őket (Szebenből) . . . Ekkor is az én rossz akaróim egjébbel nem rágalmazhattak, hanem azzal, hogy az Püspök azért jött hozzám, hogj Én Pápastává lettem volna, melljet Én meg tudván, aszt feleltem reá: Igen is, Gróff Lázár János, mint Református leg első Ember Erdéljben, volt akkor a kereszt Apám s egj pohár bor volt az gjónás.»

A másik eset még atyja életéből való, melynek a könyv végére jutását azzal menti, hogy vénül s így sok dolog nem ott jut eszébe, a hová legjobban beillenék. «Innen vagyon már — úgymond, — hogj egj dolgot, az melljet életem elő számlálása között kellett volna le írnom, most jutván eszemben, ha rendetlenül is, ide kellett fel tennem, mert tsak ez is meg jegzésre méltó dolog.

«Carolus 12-mus Svetiai Királj, kinek az ő idejében kevés párja volt, bellicosus bátor szívé, sokat próbált, végben vitt, de végre életét hadban, Királlji Vérént Norvegiában Fridricstall nevű Várnak meg szállásában ontotta ki és végzette 36 Esztendő korában, ki is az előtt meg veretttévén Muszka Országban, Otsakoiban szaladott, ott sokáig mulatott, és azomban véletlenül Erdelljen, Magyar Országon keresztül Stralsundiában érkezett.

«De eddig való bújdosásából vissza akarván térni Hazájába, Erdelljen keresztül menván sub incognito, hogj már nem felettébb sokad, de nem is negjed magával, de nevezetesen két személljel maga Tisztjei közzül, kedves Embereivel kettővel, új hogj a Királlj ismeretlen légyen, azoktól nem tiszteltetett új, a mint kellett volna, az Atjám Sukon lévén, Ebédre az meg írt személljekkel az Királlj az Atjámhoz ment; ekkor az Atjámnál volt egj Suki István nevű Fő Rend Nemes tehetős Emberséges, Felső Sukon lakott Unitarius Ember, cui præter Religionem Unitariam nihil restabat; Volt ugjan az Atjámnál ekkor Sukon akkor Quártéljban lakott Német Tiszt is, kinek is Rangjáról már meg felejtkeztem; a Királj az Atjámhoz menván a két kedves Emberivel, az jelentett Német Tiszt aszt mondotta az Atjámnak: *Domine Illuc Comes, ego fui in Servitio Regis hujus, et ego tibi ostendam Regem.*

«A Királj bé lépven az Atjámhoz a házban, aszt kérlette az Atjámtól: *Domine Illutrissime Comes quid quaerit iste hic,* mutatván az Német Tisztre, ki is magát meg hajtván az Királj-

nak, ki ment az Atjám házából; Az Atjám aszt felelte a Királynak: *Hic est in Quartirio, Serenissime Rex*; az Kirájljt már az Atjám az Tiszt titkos intéséből észre vette volt, azért illette Királji Titulussal. A Kirájlj pedig az Atjám szavaira aszt felelte *Non sum Ego Rex, illme Dne Comes*.

Az említett Suki István pedig továbbra is az Atjámnál maradván, mind a felljebb meg írt dolgot, mind az következendőt maga az szerint beszéllette nékem.

«Azomban a Királynak magával lévén egj kedves Vislája, az Atjámnak mondotta, hogj az Vislájának valami levest tsináltasson, meljre az Atjám Ezüst Tálban Táj levest hozatott, és az Visla abból meg évén az levest, az Kirájlj az Újjából egj szép Gjürüt ki vévén, az Atjámnak eszt mondotta oda njújtván az Gjürüt: *Domine illme Comes, accipiat in perpetuam rei memoriam*; de az Atjám egj néhánjszori kínálása után is el nem vette a Gjürüt. Suki István igen szép Gjürűnek mondotta nékem lenni, söt aszt mondotta, hogj maga haragudott, hogj miért nem vette el az Atjám a Gjürüt: denique az Atjám tudta miért nem vette el; talám ha elvette volna, vehettük volna mi hasznát, ha ez is mint sokak egjebek el nem téveljedtenek volna házunkból, sok Fátuma által házunknak.

«Ezen idő tájban a Kirájlj Comitívái közzül edgjiknek Válaszúton Suk mellett lévő mulatozása alatt el lopatván egj lova, az Falu Válaszút kételenítettett nagj Summa pénzel meg fizetni és ekkor az Tolvaj ki nem tudódott». Végre is mintegy 26 év múlva derült ki, hogj épen Székelyéknek egyk oláh jobb-ága volt a tolvaj, kit aztán büne megtorlásául min len marhájától megfosztott Válaszút.

Alább kamarássá történt kineveztetését beszéli el. Az ez alkalomból kapott üdvözlések közül dicsekedve emeli ki a «Gralis Buccov»-ét, kinek német levelét elég gondos másolatban könyvébe is beírja. Szintén lemásolja azt a beszédét is, melylyel kineveztetését «Erdéllji Gubernátor és Fő Camerarius Gróff Keménj László Úr ő Excája» előtt megköszönte. A két nyelven írt beszédre ezt jegyzi meg: «Deákul s Magjarul is készültem volt az peroratióra, nem tudván, hogj az Gubernátor Úr ő Excája miképpen fog Éngem szállítani, de Magjarul szólván hozzám, Én is Magjarul felelék.» Ezzel kapcsolatban közli a gubernátor beszédét, az «Instructiot» és az eskü szövegét is. Az új kamarás beszéde formailag eléggé beválik, de tar-

talmi tekintetben annyira loyális, hogy csak egy hajszálnyi hézag választja el a szolgáliságtól

Majd Buccovval való barátságát mentegeti s teszi ezt ezért, mert, mint mondja, «találkozott olj gaz rosz Ember, ... a ki Buccov holta után aszt mondotta, hogy Én Buccovval edgjütt rontottam az Országot, hazám árulója voltam; hazudott az Eb Lelkü és hamis Lélekkal mondotta; ha minden Ember és haza Fia annjit ártott volna hazájának tsak gondolattal is, mint Én, ne felne maradékában is az Átoktól.»

Odább a jobbágyok szökődéséről, a katolikusok és protestánsok közt a megyei hivatalokért folyt torzsalkodásokról, végül pedig családi és gazdasági dolgairól jegyez föl sok érdekes adatot.

A két utolsó fejezet közül egyikben a «familiájabéli nevezetes Történetekről», a másikban pedig «Maga Fatalitássai»-ról mond el többnyire adomaszerű dolgokat. S ezzel munkája végét ér.

III.

Versei, melyeknek száma tizennégy, meglehetősen igazolják azt, a mit a költői tehetségéről maga mond ekképen: «Soha talán nállamnál Poëta rosszabb nem volt; soha, soha semmi hajlandóságom nem volt reá; Magjar Versekre is azután, hogy a Collegiumból ki jöttem, nagj munkával tudtam magamat szoktatni».

A Versek egy kivételével mind alkalmiak, melyek közül kettőt völegény korában írt két jegyeséhez, kettőben gróf Bánffy Dénest búcsúztatja el a legénységtől, négyet az enyedi ekklezsiának ajándékozott úrasztali tárgyak fölrásaiúl készített a többieket pedig szüléi, első neje és gyermekei emlékköveire s illetőleg halálára írta. Legtöbb munkájába első jegyeséhez intézett «saphicus» verse került, de kerülhetett is, mert két acrostichonnak és szintén két chronostichonnak kellett a 29 versszakba beférnie s még ezeknek is úgy, hogy a sapphoi sorok minden versszakban az első sor kezdő betűjével kezdődnek is, végződnek is, továbbá a strophák első sorában a metszet után ismét más acrostichon betűi foglalnak helyet, s végül az adonisi soroknak az eleje is, a vége is egy-egy külön chronostichont rejt. A sorok elején és végén levő acrostichon ez:

«Gróf Bánfi Kata kisaszszonj éljen» ; a sorok közepén ez : «Párja gróf Székely László kívánja» ; az adonisi sorok elejében ez a chronostichon rejlik : «Ezer hétszáz negyvenegjegyedikbe,» a végében pedig ez : «Novembernek huszonötödik napján.» Ez a képtelen megkötöttség aztán nemcsak a mértéket, hanem a tartalmat is tönkre tette annyival is inkább, mivel az írónak sem képzelő sem alkotó ereje, sem általában csak közepes műérzeke sincs. A többiekben majdnem általában a Zrínyi-féle versszakot használja, melyhez sokkal jobban ért, mint a sapphoi vershez.

Ezekon kívül van egy nagy elbeszélő költeménye, mely nem egyéb, mint életrajzának versbe foglalása. Ez 366 négy-soros (átlag 4—4—4—2 ütemű) versszakból áll, szakonként egy-egy rímmel. E lapos, nehézkes vers semmi olyat nem mond, a mi a prózai életrajzban elő nem fordul ; ellenkezőleg sokat kénytelen mellőzni különösen a mellék események közül, s így mint ismétlő rövidítés bátran elmaradhatott volna. És mégis jó, hogy el nem maradt ; mert vannak némely tulajdonságai, melyek teljes figyelembe vételt várhatnak. Így elsőben is sok helyütt választékosabb és szabatosabb a kifejezéseiben, mint a prózája ; továbbá itt-ott föl-fölcsillanó képei s hasonlatai finomultabb ízlésről tanúskodnak, mint a milyennel sok későbbi költőknél találkozunk ; aztán verselése s versalakja eleven példát ad a régibb vándor költők kezdetleges művészetéről ; mintha nem is a XVIII. század második feleiben, hanem valamikor Tinódi korában szólna krónikát énekelve ; végre több oly avult szót és kifejezést vegyít verseibe, melyek a nyelvészt igen érdekelhetik. Talán nem lesz fölösleges, ha ez elbeszélő versnek legalább kezdő szakát ide írom mutatóúl.

1. Ha gondolom státusomat, bánat menten borít,
Elmémben-is telljességgel éppen elszonorít.
Szertelenül ő magához mint vas matska szorít,
Talán akkor végzi, mikor Halál sírben térít.
2. Óh haszontalan Eltemnek bizonytalan Sorsa,
Keservesen meljben szívem már rég mint Víz mossa.
Mint prédáját sebes Sólljom, akképpen tsapdossa,
Sűrű példás Fájdalminnak valljon van-e mássa.
3. Elzárt kedvem foljdogáló Órája siralmas,
El epedett s keservedett szívemnek fájdalmas,
Szemem előtt forgó dolog mindenütt unalmas,
Éjtzaka-is búszült elmém éppen nem njugalmas.

4. Örökössön gjászban borúlt éltem szomorittja,
Bokros, számos Változásom jajos gondolattja,
Földre tsüggedt könjves szemem Sebeit újjíttja,
Öhajtásim hajaimnál többre szaporittja. stb.

Hanem aztán ezek (s még néhány ilyen versszak) a leg-
lendületesebbek az egész elbeszélésben.

Szavai és kifejezései közül is bemutatok néhányat.

Egy helyen első neje halotti búcsúztatójának gondolat-
menetét átírva, a következő szavakat mondatja az elhúnyttal:

180. versszak. De e kiseded drága *Alak* házadtól el ment már.

Az *alakon* itt kis leányukat érti. E szót a 236. versszakban
is ilyen értelemben használja.

190. v. Te házadban Én Óráim Aranj fövenyekkel
Foljdogáltak, nem pediglen zavaros tseppekkel,
Nállad élvén napjaimat fényes gjöngj szemekkel
Számnláltam és nem fekete *gjászólo szenekkel*.

195. v. Meg hidegült Tetemimet sírván *apolgattad* . . .

Alább magáról beszélve, egy helyt így szól:

222. v. Ez világban ez lön nékem Sorsul jutott részem,
Edgjességmek ő keserves kenyerét már észem.

«Edgjesség» itt = magánosság, egyedül lét, özvegység.
A sors üldözéseiről így panaszkodik:

297. v. Mint nagj Sereg ellenségre reám úgj iránjz
Egyenesen fel tett czélra, mint a ki kormányzoz,
Sűrű Felleg Fejem felett sebességgel tornjzoz,
Bús szivemben hova tovább mélljebb Sebet *hornjzoz*.

«Hornyoz» = váj, vés, metsz.

299. v. Minden felől szorongató kedvetlen *epesség*,
Meljből lesz-é szabadulás, tántorog reménség.

Alább ilyeneket olvasunk:

301. v. 1746-ban a midön írának,
Addig eltölt *elej* napját Éltem foljásának
Lerajzoltam . . .

314. v.

De meg mentett jó Istenem Engem az nagy *tertől* (tehertől) . . .

327. v. Bús életem ekkor újra *pihenülést* ére. . . .

329. v. Hamar hitel, *szó be vétel* bánatot fog szülni . . .

331. v. Állandó hív szeretetet ez az egj okozza,
Hogy ne légjen Fejünk éppen a Világnak Vázza,

«Váz» itt = együgyű, minden szíre-szóra hajtó.

342. v. Rendelt napra és órára lönk (levénk) meg indulással...

E hosszú versezetet özvegysége idején írta s a 300-dik versszakkal be is fejezte ekképen:

300. v. Ki eszt írtam, voltam Fia Gróff Székely Ádámnak,
Hív Párjától, kit neveztek Rhédei Katának,
Keresztségben neveztettem Gróff Székely Lászlónak;
Kivánom, ne légy részese siralmas Sorsomnak.

Később azonban még 66 versszakot toldott hozzá, hogy második házasságát is megverselje. Hanem aztán beleúnt, mint mondja, részint a «vénülés» miatt, részint és főleg pedig gyermekei elvesztése miatti bánatában. Így-e művet épen a toldás teszi csonkává.

* * *

Visszatekintve az egész életrajzra, melyet a fentebbiekben csak nagyon hézagosan ismertethetünk, Székely Lászlónak tisztes, de csak középszerű helyet adhatunk múlt századi emlékiróink közt. De ez a becslés nem az adatait, hanem az ő írói egyéniségét illeti. Mert igaz ugyan, hogy például Apor Péternél és Károlyi Sándornál jobban ír, egyéb szakok íróinak jó nagy serege közt pedig épen kimagaslik, mindazáltal kiképzett stílistának nem mondható. Nyelve általában véve jó magyar; van érzeke a zamatos közmondások és szólásmódok iránt is, melyeket értékesíteni is tud; de az akkor divatozott latinoskodástól még verseiben sem tud megválni. E részben különben fölötte érdekes jelenség nála az, hogy a latinságokat aránytalanul nagyobb számmal használja oly helyeken, a melyeken az országgyűlési, megyei és törvénykezési dolgokról beszél, mintsem a hol magával és közéleti viszonyaival foglalkozik.

Orthographiájának következetes volta arra mutat, hogy nem önkényes, hanem eltanúlt módon ír. Egyéni bizonytalankodást csak az *o*, *u* és *ó*, *ú* betűk használatánál árul el, melyeket csaknem mindenütt hosszú alakban ír. A mássalhangzók közül főleg a kettős jegyűeknél tér el a mai orthographiától; azokat ugyanis ekképen írja: *tz=cz*, *ts=cs*, *gj=gy*, *dgj=ggj*, *gygy* v. *dj*, *lj=ly*, *llj=ly* v. *lly*, *nj=ny*, *tj=ty*.

Szavai közt sok a régies és vidékies. A főntebb közlötteken kívül hadd igtassunk még ide egy néhányat: *áldomás* (áldás), *lábbog* (kedvére jár-kél, ingadozik), *forródzik* (lázban van), *elhasonlik* (elkorcsosodik, elfajzik), *orcázás* (rápirítás, ingerlés), *kételenít* (kényszerít), *mérsekél* (méreget, a népnél ma is: mérsekél), *raj* (gyermek), *egészlen* (egészen), *nélkült* (nélkül), *főrebbképpen* (különösebben), *elszalaszt* (halál miatt elveszít vkit), *körüldes-körüül* (körös-körüül), stb.

Sententiosusabb kifejezéseiben általában bibliai kenetesség uralkodik; de érdeme, hogy ezek használatában is épen oly természetes, mint a közkeletű szólásmódok alkalmazásában. A milyen a nevelése és megszokása, olyan a nyelve. Sajátszerűbb kifejezései ilyenek: «*Villámatlan, dördületlen bé nyit hozzám Szentkereszti ötsém*» (=véletlen, váratlan); «*Múlólag hozom bé ide*» (= futólag emlitem itt); «ezen szókra menten *gjanúba estem*» (=gyanakodni kezdtem); «*Vakaratlan penna-val írt nékem*» (= gorombán); «*Körmösebb kézzel fogtam az dologhoz azután*» (= keményebben), stb. Érdekes egy mondanása ez: «*szinte meg ütö a padutz az hálót*» (=csaknem kudarcz lett a dologból).

Végül nem hagyható említetlenül, hogy helyenként vagy haragból, vagy naivságból olyan nyerseségek is pattannak ki tollából, melyek ma ízléssértők; de mégsem olyan csiklandósak, mint például Mikes házassági kalendáriuma; arra meg épen-séggel csupa kiesiségek, hogy az író jellemére akár a mai kor szempontjából is árnyékot vethetnének.

IV.

A mint az épen mondat közepén megszakadó életleírás kézírata véget ér, nyomban így folytatja az ellúnyt író felesége gróf Thoroczky Zsuzsánna: (881. lap) «it félben kelet maradni Ez Drága Emlékezetű igaz Isten féltő Jó Lelki Esméretű kedves férjem Munkájának, mivel ő mind az Isten Házának, mind a felső földi felségnek igaz Haza fia Léven s igen kedves és kelemetes Ember volt úgj hogj az ki ötet Egjszer Látta, bizony Töbször is kívánt velle Lenni és Társolkodni nem tsak, hanem Tanácsával Élmi; valj ki sok Árvák, özvegjek vár megjebeliék

(az kik ötet igen keservesen siratják és fájlalják majig is). Igj Esék az Halála . . .» stb.

E grófnőről csak annyit tudhatni, hogy gróf Thoroczkaý Zsigmondnak volt a legifjabb leánya, kit Székely László «jó híre hallása» következtében vett feleségül 1749 február 18-án; s ki 1788 május 26-án halt meg 58 éves korában. A jellemét illetőleg három helyen találunk a könyvben némi fölvilágosítást. Először a férje mondja róla, hogy igen házias nevelésű s jó gazdasszony volt. Annyira ugyan sehol sem magasztalja, mint első feleségét, de dícséretnél kevesebbet sehol sem mond róla, Másutt maga a grófnő jellemzi magát saját emlékiratában, midőn, mint özvegy, sógorával, testvérei és férje hitelezőivel volt bajait, meg azt beszéli el, hogy miként gyanúsították gróf Mikó Miklóssal, ki el akarta volna venni. Az elebbiek iránt sok elnézést, engedékenységet és méltányosságot tanúsít, Mikó iránt ellenben gyöngé annyiban, hogy, noha nem kíván felesége lenni, nem meri határozottan elutasítani mindaddig, míg egy nagyon megbélyegző eset (ekklézsia-követés) nem történt Mikóval; de azért később a lakodalmában ott volt, még pedig mint menyasszonya, Bethlen Klára, «gazdasszonya». Végre bő előadást találunk róla a harmadik emlékiratban, mely utolsó betegségét s temetését részletesen elbeszeli, megemlékezvén a grófnőnek különösen kegyességéről, a szegények iránt volt nagy jóságáról és egyszersmind sok szenvedéséről, melyeket különösen a testvérei és sógora okoztak volna neki.

Thoroczkaý Zsuzsánnának csupán 35 lapra terjedő emlékirata már rövidségénél fogva sem lehet nagyobb becsű; mint férje szellemében írt kiegészítő részlet azonban nem érdektelen toldaléka Székely László emlékiratának. Írása, stílje egészen asszonyos, de nem gyakorlatlan. Az író minden esetre a műveltebb nők közé tartozott a maga korában.

V.

A harmadik emlékirat szintén rövid; csak 87 lapra terjed; de érdekességben sokkal fölötte áll a Thoroczkaý Zsuzsánnának. Ennek a függeléknek minden bizonynyal a föntebb említett Kis Zsigmond az írója, mit azonban csak következtetnünk lehet, mivel sehol sem szól első személyben s magát is

csak mint Kis Zsigmondot említi mindenütt. De a következtetésre egészen biztos alapot nyújt egy részről az, hogy a Székely és Thoroczky családokról, valamint ezek sok ágú összeköttetéseiről mindent részletesen tud s az eseményeket a legpontosabban nyomon kíséri; más részről pedig olyan beszélgetéseket közöl, melyeknek csak ő lehetett a fültanúja s melyeket más valaki még az ő elbeszélései alapján sem jegyezhetett volna föl annyi közvetlenséggel.

Kis Zsigmond tanult ember s folyékony elbeszélő. A magáról részét nem kiegészítésül írta be a könyvbe, hanem önigazolásul. Mert ugyanis a grófnéja őt is fölvette a végrendeletébe az örökösök közé s ez szemet szűrt az atyafiságnak, mely egy családi tanácsban azt sürgette, hogy Kis Zsigmondot fogassák el s veressék vasba, mi meg is történt volna, ha gróf Thoroczky Zsigmond le nem csöndesíti a tüzelőket. Legnagyobb ellensége volt Kisnek az örökségre vágyók közt báró Kemény Simon, ki még a grófnő életében kikötötte magának az ezüst neműek öröklését s a grófnő látszólag bele is egyezett a követelésbe, mert félt Keménytől, mint a kir. Tábla alelnökétől, hogy kárt tehet neki, de a végrendeletében meg sem emlékezett róla. Ezt a mellőzést Kemény egyenesen Kisnek róván föl, mindent elkövetett, hogy boszút állhasson rajta; de a törvény elvégre is kedvezőleg döntött Kisre nézve.

E vizsgálódásnak igen jellemző mozzanata az, midőn b. Kemény mindjárt a haláleset után karhatalommal támadta meg a grófnő szebeni házáat. Ezt Kis ekképen írja le: «Látván azért B. Kemény, hogy sem Cselédjei ki nem hajthattják a Præfectust, sem a Polgár Mestert reá nem veheti, hogy olyan Potentiának végbe vitelére nem veheti, mégyen onnét egy Entzenberg nevű Generálishoz, ki akkor a Commandérozónak Fabrisnek helyébe maradott volt Szebenbe, és annak egy Hordó bort igérvén, arra vészi, hogy az Várdáról húsz katonát rendeltet, és maga Báró Kemény a Generálissal meg indulnak elől s a húsz katonával fegyveresen kísértetik magokat az Házhoz, és hogy nagyobb Solemnitással essék meg azon nagy észből származott Csata, ámbár szép Hold Világ volt, mint szintén nappal, még is Báró Kemény Fáklyákat gyujtatott meg (ekkor vala Fáklya az Házánál is, a Szebeni Szállásán is, mert egész öllel vitette ki Alamorról a N(agy)ságos) Grófnétől marad Fáklyákat, s úgy vitette maga számára) és gyujtott Fáklyákkal érkezvén az Házokhoz,

a katonákkal és az rongyos Cselédjeivel (mert, valóságot írok, olljan rongyos Cselédjei voltak, hogy a Szebeni Szászok, meg láttanak vagy egy rongyos Legényt, mindjárt azt mondták, ez a Báró Kemény Liberias Cselédje) bé rontaták az kaput, és az ottan volt Cselédek Puska közti vétette, hogy el ne szaladjanak, Maga pedig kerestette és kereste a Praefectust. De nem töltheté bosszúját a Praefectuson, mert Istennek vezérléséből az előtt egy fertály órával kiment volt az udvarból, hogy a Mlgs Gubernátor Bánffy György Úr ő Exciáját meg instálja, hogy intené meg Báró Keményt, ne hogy valami erőszakos Dolgot tselekedjék a N. Grófné Házán, míg a Föld színén leszsz az ő Nga Teste, és e szerént nem keríthette meg a Praefectust, mert bizonyosan megölette volna, mint azt azután három nappal a maga Cselédjei beszéllették Alamorán a N. Grófné Cselédjeinek, kikkel barátságban voltak, és ezek minden tartózkodás nélkül beszélték azt: Hogy nékik a volt a Parantsolat ki adva Báró Keménytől, hogy ha a Praefectust meg keríthetik, mindjárt leüssék, és úgy verjék s routsák egybe, Hogy akkor mindjárt meg ne halljon, De két vagy három napok múlva köntelen légyen meg halni. Illjen szép, és nagy Emberhez illő Parantsolatot adott volt Báró Kemény a Cselédjeinek . . . az Praefectus embereit ki hajtván, két katonát hagyott az Udvarba, és az udvaron kívül ismét edgyet, és azon Szebeni Házokat úgy Strásáltatta a katonákkal egészszen más nap tíz óráig, míg a Gubernátor Úr Ő Exciája privatim meg izente, Hogy több Violentiát, Erőszakot ne tselekedjék, mert nem illik egy V. Praeseshez, még ezt se tselekedte törvény uttyán, a mit most elkövetett, s valósággal azért még a Generalisnak is lészen dolga, hogy Militare Brachiummal mentenek vala . . . » stb.

Mint e rövid mutatványból látható, Kis Zsigmond sem avatatlan a tollforgatásban; de tudtunkkal e rövid emlékiraton kívül egyebet nem igen írt. Ez a munkája valószínűleg 1791-vagy 92-ben szakadt felbe, mert egy helyen azt mondja Kis, hogy a grófnő halála (1788) után majd négy esztendeig tartott az örökség miatti viszálykodás, s ő annak végeztével hallgat el, de nem úgy, mintha már munkája is természetes véget ért volna.

Íme eddig terjed az édekes kéziratgyűjtemény, melyet épen a Kis Zsigmond utódlainak gondja mentett meg számunkra

az enyésettől. Vajha közkincscsé válhatnék az egész, mennél előbb!

* * *

Végül nem lesz helyen kívül röviden megemlítenünk azt is, hogy Székely Lászlónak az öccse, Ádám is részt vett korának irodalmi mozgalmában. Ez Locke (ő szerinte Lock János) neveléstani munkáját fordította le Coste után francziából ily cím alatt: *A Gyermekek' Neveléséről*, mely nyomtatásban is megjelent Kolozsvárott 1771-ben. Székely Ádám Kis Zsigmond emlékiratának félbeszakadása után, tehát a század utolsó éveiben halhatott meg, s ő benne egyszersmind a gróf Székely-család is végkép kihalt.

KIRÁLY PÁL.

J E T T A.

Beszély.

Második és utolsó közlemény.*)

A csillagok fénylettek. Némelyik messze vetette sugarait a sötétkék égen. A kuvaszok ugattak az útezőn. Minden házban sötét volt.

Elöttök egy árnyék tűnt föl olykor s olvadt ismét az éjbe.

A templom fordulójánál, hogy elhaladtak, egy üvöltés verte föl a némaságot. A vén zsidó rohanta meg leányát.

— Te gyalázatos! — kiáltotta. — Te aljas! Nagy botot forgatott a feje fölött. Tamás eléje ugrott és kicsavarta gyöngé kezéből.

— Te mocskok, te kutya fajzat! — rikoltotta rekedt hangon a zsidó. Tamás ráemelte a botot; akkor Miklós megfogta az öcsce karjait.

— Mit akarsz?

— Útamba állsz? — kérdezte Tamás fenyegetőleg.

Miklós Jettára mutatott, ki fejét tenyerével takarta el:

— Az ő apja!

A zsidó rázta ökleit.

— Mije vagy? Cselédje vagy? Felesége vagy? Becsületes voltál, az nem kellett, a fertelem kell. Gyalázatos vagy! . . . és feléje köpött.

Miklós esendesíteni akarta az öreg embert. Arra csukló zokogásba tört ki és térdeire rogyott.

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 127-ik füzetében.

— Itt várom, a mióta elment. Adják vissza a leányomat. A fejét rontotta meg az a sátán (és Tamásra mutatott), különben nem hagyta volna oda az apját. Nekem senkim sincs, könyörüljön rajtam. A többiek mind meghaltak s inkább ő is lenne a földben. Nem a nagysás úrfihoz való ő. Nézzék, csak egy szegény zsidóleány . . .

Aztán fölugrott s ismét vadul és oktalan dühvel kiabált: «Nem adom, nem eresztem. Vegyék el inkább a szemem világát, de a leányomat nem adom.»

Tamás kézen fogta Jettát s csendesen megindult. Az öreg zsidó egészen magán kívül rontott utánok. Miklós megfogta s szelíden beszélt hozzá. A zsidó két karjával hadonázott a levegőben és átkozódott. Az ég és föld minden nyavalyáját, keserűségét, büntetését bocsásd rájuk, te büntető Isten . . . Aztán Miklósról esett: «Neked is részed van benne, úgy-e? A kettőtöké, úgy-e? Mindenkié, úgy-e? Hogy rágja meg fehér testét a pestis!»

Jetta futni kezdett s otthon zokogva borúlt az ágyra. De ha behúnynya is a szemét, nem látott mást, mint azt a fehérszakállú kétségbeesett öreg embert; de ha befogta füleit, sem hallott mást, mint az ő átkát.

— Elhagytad az apád Istenét s az idegen Isten nem fogad kegyelmébe!

Tamás a tornáczon maradt. Nagy léptekkel járt le s föl. Várt a bátyjára.

Miklós csendesen jött fel nem sokára. A lépcső egyik kiromlott kövében megbotlott, de nem szitkozódott. A feje tele volt bevégzetlen gondolatokkal.

Tamás elejébe állott.

— Szóm van veled — mondta mély vontatott hangon.

— Hallgatlak.

— Ez nem jó hely arra. Bemegyek hozzád.

Miklós szótlánul lépett szobájába. Tamás betette az ajtót s megrántotta a kilincset, hogy lássa bezáródott-e? Miklós meg akarta gyűjtani a gyertyát.

— Hagyd el — mondta kurtán Tamás. — Így is meghallgathatsz.

A bátya fölrántotta vállát s leült. A vére kissé nyughatatlanul zakatolt ereiben. Megérezte, hogy nagy dologban váltanak beszédet.

Tamás azt mondta nyers, határozott szóval:

— Te akarsz valamit.

Ez vádkepen hangzott. Miklós fölkel s öcsese elé állott. Az újhold gyöngén világított be. A két nagy, erős, vállas férfi ott szemben állva, azért mégis látta egymás arcát. Miklós lustán, minden szót megnyomva, kérdezte:

— Közöd van a dolgaimmal?

— Közöm van. Rég ügyelem útaidat. Te forralsz valamit ellenem. A leány ellen, na . . . Jól ismersz: tudod, ki vagyok. Ügyelj magadra!

— Fenyegetsz? — morogta Miklós.

— Jól megügyveltem ma a szemedet. Vigyázz reá. A zsidó mondott neked valamit az úton. Nem feleltél neki semmit. Elhallgattad, hogy az ott benn (s a nagy szoba felé mutatott) a kettőnké. Hát a kettőnké? Mi részed van benne? Szeretnéd talán, ha volna? Egy vérből vagy velem, ügyelj magadra! Elfelejttem! S akkor az Isten irgalmazzon neked vagy nekem!

— Hát ide hallgass, Tamás — és Miklós olyan közel lépett hozzá, hogy válluk majd összeért. — Ide hallgass. Ne tekints te a vérünkre, mert én se tekintek. Meguntalak. Ki vagy te, hogy számoltatni mersz engemet? Ki adott jogot, hogy útaimat ügyveld s a tekintetemet? Ki szabadított föl, hogy így beszélj velem? Ha eddig nem tudtam volna, hogy mit tegyek, mostantól fogvást tudnám azt. Kitakarodjál innen! Számoltatsz? Jó. Azt teheted, a mit akarsz s én is a mit akarok. A melyik erősebb, annak lesz igazsága. Én is azt mondom, jól vigyázz magadra. Kitakarodjál, a míg bírok magammal.

Tamás félrelépett, hogy végig mérhesse bátyját.

— Ezt mondtad, Miklós s el ne felejtse. A mikor még egyszer szólok hozzád, az utolsó órája lesz valamelyikünknek.

— Úgy legyen.

* * *

Künn még csak a békavirág tarkítja a mezőt; a cserebokra a száraz levelet még nem taszította le a friss rügy, a fecskék fészke üresen áll az eszterháj alatt — mindazonáltal igen vidám az egész világ. Látni kell csak a kakasokat, milyen színesek, büszkék, tarajuk hogy ragyog! Látni a szárazlábú paripát, mint libegteti orrczimpáit, száguldván az ébredő réten és a pillangót, milyen kéjesen dől a szellőre, ringva a napsuga-

ras légben. Minden szebb; asszony, állat, minden ingerlékenyebb, minden tele reménységgel, az öröm ez egyetlen méltó okával.

A nagy tó szélein a tavalyi sás mocskos roncsalékai közül eleven zöld szárok nyúlnak föl; a malom mellett a bogos fűzfák héja megszínesedik s szól a tilinkó a berekben. Egy-egy madár sivit föl, készítgetvén torkát az udvarló beszédre, melylyel édes párt csábít majd. Az oldalakon töri a barázdát az eke s a fehér ökrök mellett kiabálva lép a béresgyerek. Árnyék még sehol, csupa fény, napsugár.

A Berói-házban azonban nem érzik a tavasz. Néhány nap igen szomorúan és boszúsán telik el.

Miklós hajnalban lóra ül s estig nem látják. Megezik, hogy este sem jön haza s ha otthon van, bezárkózik szobájába. Hol csavarog, senki sem tudja, senki sem kérdi. Már ott az a szokás, hogy mindenki úgy él, mintha csak egyedül volna a világon s az úrfiak sokszor hetekig nem néztek egymásra, ha valami kis koczkodásuk volt.

Jetta a béres lakodalma után való reggel kisírt szemmel kelt föl. Tamás soha sem állhatta a könnyeket. Ezenkívül, mikor meg akarta ölelni, a leány félrehúzódot. Miért? Tamás ingerült lett s gyanakvólag méregette végig. Mi baja Jettának? Nem gondol-e másra? Miklós jutott eszébe s kegyetlen káromkodást szűrte ki fogai közül. Érezteni akarta haragját Jettával és hidegebb lett.

Jetta annak a kétségbeesett öreg embernek görnyedő alakját látta, mikor Tamás reá emeli a botot. Ah! ez a kar most az ő derekát akarja ölelni? De aztán megbánta, a mit tett és szívesen elfelejtette volna. Íme azonban Tamás nem olyan, mint máskor. Tünődni kezdett. Mi bánthatja? Eszébe jutott, milyen boszúsán ugrott föl a kisbíró szavára. Feleségül . . . Addig nem gondolt reá Jetta. De ezért hidegebb-e Tamás? Hát olyan semmi ő, hogy rágondolni is szégyen arra az eshetőségre, hogy igazi asszonya legyen a Berói-háznak? Mi hát ő itt? És erre ismét sírt. Tamás így találta egynéhányszor. Akkor hátat fordított és ott hagyta.

Egy este, hogy ismét egyedül volt Jetta (már egy hét telt el akkor, a béres lakodalma óta) a holdfény kicsalta a kertbe. A fák rügyedő ágai között lehulló fényes vonalaival becsíkozta a pázsitot. Az ég kék volt s csillagok fénylettek.

Mikor a hársak közt álló kis asztalig ért, a melyikre föl-

állította Tamás akkor éjjel, a szeme ismét megtelt könnyel. A visszaemlékezés összeszorította szívét. Szökve, lopva jött el az apjától s mégis milyen boldog volt. Volt! Elmúlt idők! Tulajdon azon ösvényen bandukol végig, a melyiken hozta őt Tamás azon este. A csavargó szellő illatot hozott a hegyekről. Néhány kutya ugatott a faluban. A sövényig ért, melyen átemelte akkor Tamás. Azontúl kezdődik az oláh temető.

Onnan hangokat hallott. Óvatosan vonúlt meg egy borostyán-lugasban, melynek bokrain már kipattant burkából a levél s apró pontokban a virágbimbó. A sövényen túl egy kis mihaszna vöröshajú leány beszélt valakivel.

— Oh Minya bá drágám (ez a Minya a sírásó volt, egy földsárga arczú, gyér, gyöngé fehér hajú, lágy, ránczos szemhéjú roskadozó öreg ember), ha ked hallgatna reám.

— Hallgatlak, gyöngyöm — felelte az öreg ember.

— Pedig szégyenlem beszélni, Minya, de ked, tudom, nem volt rossz hozzám soha. Hát látja, itt ez a gödör ez a Mé-táé, úgy-e?

— Úgy a Mé-táé — igenelte a sírásó — mert bolond volt a cigány. Virtus, virtus, hát kell virtus? Tegnap még fejtette a köveket a hegyben, aztán egy a mellére . . . s ennyi. Most már neki ásunk. Kell virtus, mi?

— Tudom, Minya bá. Már most látja, ked segíthetne rajtam s nem is tenne hibát. Vörös a hajam, látja úgy-e?

— Lang, lang, gyöngyöm.

— S nem kellek neki.

— Kinek? Gyurinak? Nem kellesz, a miért vörös a hajad. Hát tudod, Kalári leányom, vörös kutya, vörös ló, vörös ember egy se jó. De te jó vagy . . . vágd le a hajadat.

— Megölne a szégyen. Mit mondanának rám, ha le-vágnám!

Aztán halkabban folytatta:

— Ked olyan halottas ember, Minya bá. Ha ked egy szikra jóval volna hozzám s egy tincset a vörös hajamból betenne a Méta szájába, hát jóra válnek minden. Mert azt mondják, hogy mire az ott porrá válik, megváltoznék a hajam színe.

— Meg a, húgom — erősítette az öreg ember — de nagy dolgot kívánsz.

— Nem kívánom ingyen s örökös adósa leszek.

— Kicsi van már nekem hátra.

— Kednek adnám a fülbevalómat. Tiszta ezüst, Minya bá. Ked aztán csinál vele valamit. S mit segítene rajtam! Az Isten is megáldaná. Beteszi-e?

— Lám a függőket.

Aztán hallszott, mint alkusznak csöndesen.

Mindene van a boldogsághoz, Istenem! csak a haja vörös. Hát Jettának mi hiányzik? Szereti-e őt már valaki a világon?

Akkor a sövényen a hegy felől valaki átvette magát. Jetta remegve ült a pad szélére. A gyepon át néhány nagy ugrást tett a jövevény, s aztán elhaladt a lugas előtt. A nyomában járó kutya megérezte Jettát s ugatni kezdett. Arra visszafordult.

Miklós volt.

Miklós, de föltűnően megváltozva. Kurta prémes bekecs a derekán a czondra kabát helyett, melyből kidomborodott széles melle. Erőtéljes lábszárain új szűk, sujtásos nadrág; fején kerek posztó-kalap. Az arca is, mintha fiatalabb lenne sugár bajuszával, rendbeszedett kis körszakállával.

Egy szökemben Jetta előtt volt.

— Keresem, Jetta. Napok óta keresem, hogy mondjak egy szót. Akarja?

Jetta fölkel. Egész testében remegett. A holdfény bevilágította az erős ember dali alakját, a ki emelt fővel, nagyra nyitott szemmel nézett rá. Ez nem az a vért fölkergető tekintet volt, melylyel megnézte őt, mikor először lépett a Berói házba; ez egy férfi nézése, ki bátran indul valamely tetre.

— Akkor éjjel azt kérdezték: mi maga ennél a háznál? Akar-e asszonya lenni? Ezt én mondom. Miért? Meggondoltam. Ha én arra szót találnék. Nem tudok játszani a beszéddel, de igazán érzek. Úgy van, mintha én aludtam volna, hanem most fölébredtem. Maga az . . . maga az, Jetta . . . a kiért. Van még valami hátra? Ha megbecsültek valakit, én megbecsülöm. Feleségemnek kérem, de hát engem nem lehetne-e szeretni, a miért darabos vagyok? Az, hanem a becsületemben nincsen csorba. Miért fordul el, Jetta? Ez nem hazug szó. Hanem fél tőlem. Bizonyos, hogy megváltoztam. Nézze, hát egy szava sincsen?

Valami vad erély volt beszédében; durva, szakgatott, langos szavait, mintha nem is csak a száján, de a szemén is mondta volna.

Alig vett lélekzetet s folytatta:

— Ezt el akartam mondani. Én semmit sem kívánok, csak legyen az enyém. Ha akarja, elmegyünk innen. Ketté tépek mindent, a mi ide köt. Mindenem lesz, az Isten úgy segítsen meg. Messze megyünk. A hova akarja. Ezt akartam mondani. Mit felel? Semmit sem. Úgy is jó, de ne vágja el egy szóval a reménységemet. Gondolkozzék. A mit mondtam, becsületes szó. Hisz?

Miklós közelebb lépett s néhány ágat úgy szoritott a kezébe, hogy összetörték. Jetta remegve védőleg tartotta előre karjait. Miklós ismét beszélni kezdett, gyorsan, izgatottan.

— Úgy látom, hogy felelni akar valamit. Nem, ne feleljen. Vártam rá s most félek tőle. Soha sem éreztem ilyen kicsinynek magamat. Nehézkés vagyok s durva. Mindezt nem így kellett volna mondanom. Kérem, ne feleljen. De mondok egy szót. Én ezt másképp fogom megtenni. Én nem félek senkitől . . . Nem nekem kellett volna ezt elmondani. Jó. Elmondja más. Akkor se feleljen. Hanem . . . Igen . . .

Megtörölte homlokát s kalapját kezébe vette. Hangja csöndesebb s ünnepélyesebb lett.

— Összezavarodom. Igen sokat beszéltem. De ezt még hallgassa meg. Nézze itt a Berói Kata kése nálam. Akkor este kérte, tudja, hogy adjam a derekára. Azóta itt hordom magamnál szünetlenül. Az édes anyám adta kezembe. Várok egy hétig. Le sem teszem magamtól ezt a kést, el sem is veszítem. Egy hét múlva ismét eljövök. Ma kedd. A jövő kedden szemben leszünk. Addig gondolkozzék. A mit akkor felel, azt meghallgatom. Ha az enyém lesz, oda adom ezt a kést. Ez lesz az eljegyzésem. A feleségemé legyen. Ha eltaszít, magamba ütöm. Isten engem úgy segéljen!

Aztán megfordult. Gyors léptekkel ment végig az ösvényen, a csöndes, fekete Berói-ház felé. Hallszottak léptei a tornácson. Aztán belépett szobájába.

Mindez olyan volt, mint egy nyári zivatar, mely váratlanul jön az égből lánggal, dörgéssel s eltűnik hirtelen.

Jetta kábultan tántorgott végig azon az úton.

Felesége! A gögös Berói Miklósnak a felesége.

Tamás várt rá az ajtóban.

Szigorúan nézte meg.

— Hol voltál?

Jetta hevesen átölelte nyakát s égő arcát széles mellére tapasztotta.

— Ha tudnád, Tamás — rebegette — hogy szeretlek! . . .
 Úgy mint egy pelyhet, úgy mint akkor azon első este,
 fölemelte Jettát Berói Tamás, szemébe nézett és megcsókolta.
 A harag egyszerre eltűnt szívéből.

* * *

Felesége . . .

Bizonyos, hogy eszébe nem jutott volna ez a gondolat az öcsce nélkül. Most már tegyen róla Tamás. Ő kergette belé. Hogy tanulja meg az a frater, mint lehet parancsolgatni Berói Miklósnak! Lássuk! Menjen ő is idáig, ha tetszik. Igen, de daczból sem megy most. S ha nem, elveszíti Jettát.

A zsidó leánya. Mindegy. Ki számoltathatja Miklóst? Ah! Tamásnak tetszik a Jakab leánya? Kínlódni fog érette, ha elveszíti? Jól van. Miklósnak is tetszik!

Tetszik? . . . És megállott, a mint reggel a tóparton tünődve járta a nyomdékot s a kezében levő korbáccsal csapkodta a száraz nádszálakat.

Tetszik? . . . Mély lélekzetet vett s arcát mosoly világitotta meg, mely szívéből fakadt. Magának sem mert felelni e kérdésre. Valami csodálatos gyöngeséget érzett s csodálatos erőt egyszerre. Az ő szép rózsaszín arcát, puha haját megsímogatni . . . és egy szorításban megsemmisülni vele együtt. Úgy szeretett volna birkozni érte valami rettenetes állattal . . . s úgy szeretete volna térdére hajtani fejét s ott szunnyadni el.

Nem. Semmi sincsen azon kívül, hogy dulakodni akar az öcsésével, hogy meg akarja mutatni erejét. Most (hogy nem állott szemben azzal a mosolygó, semmi gyermekkel) már képtelenségnek tartotta, hogy az ő kezét ne fogadná el. Mérlegelni kezdte, milyen nagy szó volt, a mit kimondott. Aztán hirtelen az ötlött eszébe, hogy ostobaság volt, a miért nem hozta mindjárt magával, miután elmondta neki, hogy mit akar. Hiszen Tamással is úgy jött el az apja házából.

E kicsinylő gondolatra azonban kedvetlenül érezte magát.

Igen szép derült reggel volt. Az oldalakon már vágta a barázdát az eke. A tó sötét vizére néha kirebbent a száraz nád közül egy fehér madár s átsuhant a fodrokon, szárnyával érve azt csupán. Ez a tó sok határ vizéből gyűlve, ott a legnagyobb a berói lapályon s a gát alján rozzant kis malom fekete kere-

keit hajtja. Egyik oldalán a cziheres hegy, a honnan keskeny ösvényen jönnek a szomszéd falusiak, hogy egy lengő pallón átmenjenek a vízen, örölni az árendás Jakab zsidónál a malomba.

Íme ott az ajtóban áll most is néhány. Fialat legény suttog valami bolondságot fiatal leánynak a faragott oszlop mellett; egy vén anyóka gunnyaszt a küszöbön s időnként megjelenik az ajtóban az öreg, fehér szakállú zsidó is. Egy pár szót szól vagy csak szétnéz, nem esik-e valahol valami kár; aztán eltűnik ismét.

Csak maradna már egyedül. Berói Miklós mondana neki valamit. Minthogy ő nem tud most egészen tisztán gondolkozni, nem is bírná hirtelen megmondani, hogy mit, de Jettáról egy pár szót. És azt is no (és miért ne?) hogy feleségül akarja. Ah! milyen nehéz lesz. Mindegy. Tegyen Tamás róla.

S mikor egyedül marad a zsidó, megindul Miklós tízszer a keskeny pallón a mély víz fölött s visszatér tízszer. A parasztok ott látják untalanul csatangolni a nagyságos úrfit a cziheresen, ólálkodva a zsidó malma körül.

— Vajon mit akar Jakabbal? A leánya végett bizonyosan. És törik nehéz fejüket, hogy kitalálják: mit akar? A zsidónak is szólnak felőle. Jakab sötét tekintettel hallgatja: «Hozzám ne jöjjön egy sem onnan. Az Úr nagy! Majd látni fognak kentek . . .»

Néhány nap telik el ilyen mende-mondákkal. Azalatt Miklós a kis Zöldi kuriájának kapuját is sokszor nyitja ki. Valamit suttog a keszeg emberkevel s mindenféle numerusokat írogatnak. Ketten megjárják a határban a Berói földeket. Ez is az övék; ez a gyomos, ez az ugar, ez a tövises. Rosszak, soványak, de mégis igen czudar árt ígér érték Zöldi. Mert ezen hajdanában annyi búza termett s azon ennyi zab.

Zöldiné fönségesen lógatja vörös fején a vuklikat.

— Meggondolta jól, Miklós öcsém? Mégis, feleségül, azt a kis zsidógyereket . . .

De erre az alázatos kis kapzsi Zöldi szokatlan heveséggel támad hitestársára: «Tudja Miklós öcsém, mit kell csinálni. Úgy-e na. El akarja adni a földeket, meg akar házasodni s ki parancsol neki? Úgy-e na. De honnan tudnék én annyi pénzt venni, a mennyit kér?»

A hölgy keserűen biggyeszti föl húsos ajakát s viszont

belemélyed a rablások és öngyilkosságok olvasásába, melyeket kis képes hírlapja szed számára össze a nagyvilágból.

Mikor aztán a határ jól át van járva, hétfőn délután hat napnak múltával attól fogva, hogy Miklós a zsidó leányának följajánlotta a Beróiak tisztas nevét, a kis Zöldi a Beróiak udvarában viaskodik a kutyaikkal. Prüszköl, káromkodik a kopókra s minden cseléd elejébe szalad, hogy szétkapkodják a megrémült gyöngye ember sarka mellől a haragos dögöket. Tamás a tornáczon várja. A kis Zöldi remegve ér oda és jobbra-balra tekintget gyanakodva. Alig tud beszélni. A szoba közepén is alszik egy nagy vizsla és az is morog, majd nagyokat szuszog, elnyújtózkodik, ismét föláll s körülszaglászsa a sáppadt uraságot.

Jetta szótlanul, lesütött fővel áll az ablaknál. A lemenő nap sugara beözönli kecses testét. Zöldi kegyes lenézéssel bólint felé. Arra meghajlik szerényen s kimegy.

— Lehet nálad a kutyaiktól beszélni, kedves öcsém? — kérdi. Tamás füttyint a kutyaának s ez elnyúlik a földön s két első lábára fekteti okos fejét, merőn nézve a látogatót. Zöldit feszélyezi a rossz indulatú kutya s azért, a míg beszél, nem Tamást, hanem a vizslát ügveli.

— Mindig különösen szerettelek, kedves öcsém — kezdi — s becsültelek. No mi?

Tamás kurtán mondja: «Tovább, tovább».

— Érdeklél viseltettünk én is, a feleségem is, irántad. Tudod egymásért él az ember.

Tamás közbevág: «Tovább, tovább» . . . Zöldi igen okos beszédre készült, hanem ez az unszolás zavarja. A mondatai nem jutnak eszébe s újból ismétli különös nagybecsülését. Ő is, és a felesége is . . . Akkor a kutya ismét rárontanak valakire az udvaron s Zöldi riadozva tekint hol az ajtóra, hol a nyers Tamásra. Nagyon szeretne otthon lenni.

Sok babogás és félben maradt mondat között adja elő, hogy ő ez úri házat most mint követ látogatja. Valaki küldte. «Hiszen te tudod, öcsém, hogy ki.»

— Tovább, tovább.

Ő egy bizonyos hölgy miatt jött. Hiszen ő ismeri Tamást. Tudja, hogy kicsoda tanult férfiú. Az egész Berói család reá tekintene, ha élne. A név . . . a név . . . Aztán vegyük ehhez, hogy a magyar állam paragrafusokat csinált a bűnök ellen. S akár hogy tekintsük, egy kiskorú leány az apja engedelme

nélkül hozatott el, a mi, ha föl akarnának lépni, ha botrányt akarnának csinálni, nagy szégyent hozhatna erre a házra. De ki akarna botrányt, Istenem! Hanem ő ismeri Tamást. Szeret mulatni Tamás. Jó. Bolondozni. Jó. Hanem Tamás tudja, meddig elég.

Itt van azonban Miklós. Hát ő, tudja mindenki, egy kicsit nehéz fejű. Hanem ha ő valamit fejébe vesz, hát az ellen nem lehet tenni. Ő fejébe vette, hogy e bizonyos hölgyet, bárha zsidó, pap elé viszi. No, hogy ez mi! Az Isten bocsássa meg! De Tamás már bizonyosan unja s elégnek is tartja a hölgygyel való mulatkozást. Hát adja oda Miklósnak. No mi?

És Tamás még mindig egyforma figyelemmel ügyeli a kis Zöldi szavait s mihelyt a hitvány emberke bár annyi pihenést szerez magának, hogy lélekzetet vegyen, unszolja: «Tovább, tovább!» A küldetés végére alig is tud hát elerni Zöldi, akkor úgy szuszog, liheg, mintha egy nagy hegyet mászott volna meg forró délben.

Mindezekből pedig némelyeket el kell, hogy mondjon Zöldi a szóban forgó «bizonyos hölgynek» és ezt Tamás, ha csak a hölgy kárát nem akarja, nem gátolhatja meg. Nyilatkozék ő is.

Tamás szótlanul kel föl s megkeresi Jettát.

A Jakab leánya belép s Tamás szólal meg akkor, nem figyelve Zöldire, ki néhányszor rákezd: «Tisztelt hölgy . . .»

— Jetta — mondja — ím ez a majom itt Zöldi, a kinek veled van baja. Az édes bátyám hozzá ment és ez a zsobrák le akarja csalni. A bátyám eladja neki a részét. Látom, hogy néhány nap óta bujják a határt. Hát tudod miért? Mert a bátyám házasodik. Mit gondolsz, kit vesz? No nézz rám — rivallja nyersen — nem tudod, hogy kit? Téged, Jetta. Ezt a penészlelkűt ide küldte, hogy mondja meg ezt neked. Nagy szerencse, fényes házasság! Mit felelsz? Akarsz?

Jetta félénken nyúl a Tamás keze után. A férfi visszalép és ismét kérli: «Akarsz?» Jetta elfordul. Tamás ismétli: «Felelj neki».

A kutya is fölveszi fejét lábairól s morogva vonul a sarokba. A levegő terhes és nehéz a szobában. Egy szó és halomra omlik minden.

De az az egy szó nem mondatik ki. Jetta bátran néz a kis követ szemébe és azt feleli: «Nem». Aztán Tamáshoz megy,

mellére símúl s a férfi átöleli félkezével. Másik kezével az ajtóra mutat. Az erek kidagadnak homlokán.

— Ki ott, ki futvást. Azzal a gazemberrel pedig találkozunk. Ezt kell megmondani neki.

Akkor viszont kezdődik a kutya-pátália. És odakünn a kuvaszok s a kopók olyan üvöltést cselekesznek, hogy azt bizony az a maroknyi ember meg sem érdemli.

* * *

A faluban azon este azt beszélték, hogy Miklós nagysás úrfit kiutasította a zsidó a korcsmából. A halottas ember, Minya bá, ott iszogált, és ott az egyik esküdt. Akkor bejött Miklós úrfi. És láss csudát. Néhány szót pussogott a zsidónak. Az milyen szókkal, de milyen szókkal! csak az Isten tudja, kikergette . . .

És nem lötte meg? . . .

A nagysás úrfi édes apjáról tudják öreg emberek, hogy egyszer egy jobbágyba, a ki a házfödélen dolgozott s feleselni mert, egy lövést küldött. Lomhán dübörögve gurult a paraszt a földre. Az tudott löni . . .

Hát s végig sem verte rajta Miklós úrfi? Nem a! Kisunyhogott csöndesen a korcsmából . . .

S bárha heves szél támadt, mely terhes felhőket kergetett a völgyre — dideregve a kapuközökben sokáig csak ezt a nagy ügyet beszélték. Mi lesz a világból! Egy ilyen kutyahitű zsidó s a nagysás úr . . .

A fellegek meggyűltek s eltakarták a csillagokat. Mély sötét borúlt a falura. Hideg szél kelt s az esőcseppek karikákat vertek a tó vizén. Olyan bánatos fekete volt minden, mintha soha sem is akarna kiderülni.

Hajnal felé a cserebokrokból álló cziheresen a száraz piros levelek csillámlottak a vízceppektől; az ég homályos és szürke volt. Az eső megeredt. Csupa lucsok lett minden. Néhány kakas iparkodott a faluban; az egyik kezdte a kiabálást, a másik nem hagyta, a miből csinos láрма keletkezett. A harangozó olyan sötétben rángatta a rosszhangú kolompokat, hogy senki sem hitte, mintha a rendes időben húzná. A malom ajtaja be volt zárva s a megkötött kerekeken csorgott le a víz. Lucskos halak verődtek föl a tóban s loecsantak ismét vissza; a mély víz

nagy gyűrűket vetett nyomukban. Olyan homályos volt minden, hogy a domboldalon a temető sírfáit nem lehetett megkülönböztetni a megázott sírhantoktól.

Ezen a szomorú reggelen valaki, ha igen jó szeme van, láthatta volna, hogy egy férfi ereszkedik le a csúszós cziheren ott az ösvényen, a hol a szomszéd falusiak szoktak a malomba jönni. Egy lovat vezetett kantárszáron. Az állat kényesen lépked, fű és makranczoskodik. De mégis leérnek az aljba s a férfi meγκöti az állatot egy erős cserefához.

Aztán gondolkozva elindúl, s csendes léptekkel megy a tón a malomba vezető pallón át.

Mikor a palló közepéig ér, a malom oszlopai közül egy másik férfi alakja válik ki. Ez szembe indúl a jövevénynyel.

Összetalálkoznak a pallón, néhány szót váltanak s hevesen integetnek karjaikkal. Akkor az előbb jött valamit kivesz zsebéből és mutatja. Arra talán dulakodnak, talán ki akarnak térni egymásnak . . .

A paripa a fa mellett fölnyerít, a tó vize nagyot loccsan, aztán hullámok verődnek végig rajta s egy bús, hosszú kiáltás nyilallik át a néma, nehéz légen . . .

Aztán a pallón át a cziheresbe egy ember lép át és gyorsan siet a falu felé.

Hát a másik? . . .

* * *

Az idő csak dél felé kezdett derülni, de a mező félig könnyben, félig mosolyban olyan volt, mint egy szemérmes leány az oltár előtt, a ki nem tudja nevéssen-e? sírjon-e?

Ah! Jetta is vajon mit tegyen ezen a napon? Ez ugyanazon kedd, a melyiktől oka van félni, várni. Észre sem veszi s az ajtó meg fog nyílani és megjelenik Miklós. A válaszáért jön. S a milyen bizonyosan következik az éjjel után a nap, olyan okvetetlenül itt lesz. Mert ő azt mondta, hogy eljön. És az ő elhatározása ellen nincsen gát.

Mit tegyen Jetta?

Nem azon töpreng, hogy mit felel neki.

Nyughatatlan éjtszakákon bár, félig ebren, félig alva, látta azt a minden koronánál drágább csábító kis csipkés fejkötőt,

melyet Berói Miklós nyújtott feléje. Asszony . . . igazi asszony. Ah!

Hanem csak eddig is van. Minden álomnál édesebb valóság a Tamás szemeinek melege, keze szorítása. Neki tetszeni, neki szolgálni, az ő eszében élni, vele örvedeni, szenvedni . . .

Tudja, hogy mit fog felelni Miklósnak, de vágyakozik úgy mondani el, hogy Tamás is hallja és fél attól, hogy hallani fogja. Némi sejtelmek kelnek szívében. Hátha Tamás azt felelné akkor: «Nem adlak másnak, az én feleségem léssz, mert én szeretlek» . . . A szeme kigyúl a gondolatra. Miért ne? Kecesen, kaczerán mosolyog és mérlegeli az áldozat nagyságát, melyet Tamásért hoz. A következő pillanatban aztán izgatottan rázza kis fejét s ijedve gondol arra, hogy mi fog történni? Minden szó eszébe jut, a mit ott a borostyán-lugasban mondott Berói Miklós: «Ha feleségem lesz, övébe akasztom Berói Kata kését. Ez lesz a jegygyűrűm. Ha nem, magamba ütöm. Isten engem úgy segítjen.» És ma eljön a válaszáért . . . Aztán Tamás . . . És remeg, a mint eszébe jut, milyen rettenetes volt a kis Zöldi látogatása után. Egész este nem lehetett szavát venni s éjjel födetlen fővel, csupasz mellett sétált a zivatarban, az éjtszakáénál sötétebb tekintettel. És azok a terhes, szörnyű fenyegetések. Mit fog csinálni, ha szemben áll Miklóssal? . . .

Jetta fél és vár. Ez a nap határoz fölötte. Akár mibe fog, kihull kezéből. Az ablak mellé ül, hogy lássa ki jön be a kapun, aztán remegve zárkózik a belső szobába, hogy ne találkozzék azzal, a kinek jönnie kell. Tamást keveset látja. Ő néhány-szor benézett a szobába, de aztán ismét elment. Jetta alig mert rá pillantani. Az arcát dültnak, ijesztőnek találja. Bizonyosan a saját remegő szíve sejtí csupán olyannak. Vagy valamit talán tud Tamás és ezért kerüli őt? Mi lesz, Istenem!

Ezenközben a délelőtt eltelt. A nap kisütött az oldalokra, a harangozó kongatott délre s az úton asszonynépek mennek csoportosan a mezőre, gyékény kantáraikban ételt vive munkában görnyedő uraiknak. Kotló pipeg az öreg Veron körül s az udvaron csak akkor támad elevenség, mikor a pejsikó fölkanatározva, fölhyergelve megáll a kapu előtt. Marczi, a vén kocsis, nagy lármával hozza be az állatot s arra kigyúl a mennyi cseléd. A pejsikón Miklós úrfi ment el hajnalban. Bizonyosan leszállott, bement valamelyik házba s a csikó magától haza ögvelgett.

De nem történt-e valami baj az úrfival?

Eh, mi történjék? Marczy jól ismeri a nagysás úrfit s a sorsot sem tartja erősebbnek nála. Az asszonyok azonban sápítóznak s a vén kocsis bizalma is meginog. Akkor végig megy Tamás úrfi az udvaron. Lám ő sem tart semmitől, mert arra felé alig nézve, int kezével, hogy vigyék be a lovat.

Veron ságva kérdi Marczyt:

— Beteg a nagysás úrfi. Nézze, hogy el van változva a színében . . .

Ez a zajongás is elmúlik s viszont csöndes lesz az udvar. A béres kihajtja délután a borjúkat a mezőre, a gabonás árnyéka megnyúlik, egyik óra a másik után kong el a toronyban — és Miklós még sem jön.

Jetta némi könnyebbülést érez. De miért nem jön? Föülkerekedik a félelmén az a kis kaczérúsággal vegyült mersz, mely természetét képezi — és óhajtaná, hogy jöjjön.

Tamás ebédre sem került haza. Delután egyszer tekintett be s Jetta hízelegve, mosolyogva közeledett felé.

— Hagyj el — mondta komoran. Egészen rekedt volt.

— Bánt valami, Tamás?

Elfordult s azt felelte: «Dolgom van».

Aztán a messze, kék havasok fehér ormáról gyöngye fátyol nyúlt ki s nőtt, nőtt a végtelen völgyön át; a dombok is beletakaróztak és belé a rüggedző fák, majd a virágzó mezők. A csöndes alkonyra nyugodalmas éjjel jött — és Miklós mind nem érkezett meg a válasz után.

* *

Pitymallatkor valaki dörömbölt a kapun. Tamás felszökött az ágyból és az ablakhoz rohant. Csak a csordapásztor volt.

Később a kutyák ugattak mérgesen. Tamás viszont lenézett az udvarra. Egy paraszt jött az alszegről és kiszólitotta a kocsist.

Még alig hajnallott. Jetta akkor szenderedett el. Az egész éjjel minden neszre nyughatatlan volt Tamás. Ha szemét behúnyta, fölriadozott s kínosan nyögött.

Az alszegről jött paraszt valami nevezetes dologban jöhe-

tett, mert kézzel-lábbal magyarázott. Nem sokára a cselédek mind köréje gyűltek, sőt a szomszédból is jött néhány férfi. A paraszt ismét magyarázott s arra obégatni kezdtek. Veron is lebiczegett s kezeit összecsapta, aztán kötényével eltakarta arcát s jajgatni kezdett.

Mindnyájan a ház felé néztek s akkor a férfiak közül kiindult egy pár az útra. A mint mentek, minden házból csatlakozott hozzájuk valaki, úgy, hogy a templom körül már sokan voltak. Itt olyan zajt ütöttek, hogy inges gyermekek, asszonynepek s öregek futottak ki a házakból. Messziről sántikált Minya bá, a halottas ember. Mind felé rontottak s neki beszéltek. Ő álmélkodva hallgatott egy darabig, s akkor a zsidó háza felé mutatott s rázta az ökleit. Arra mindenki a zsidó házának indult.

A kisbíró is előkerült. Valaki a malom felé mutatott. A nagy rész arra tartott. Néhányan a Berói udvar felé futamodtak.

Arra lekerültek a templom mellett egy kis sikátorba s minthogy a legelől menő futni kezdett a malom felé, mind a nyomába iramodtak. A házikók ajtai kinyíltak mindenfelé s a komondorok azokra vetették magokat kegyetlen ugatással, a kik utána szállingoztak a futó csoportnak.

A nyugalmas fekete malom, a titokteljes tó, az egész pompás kék égbolt, mintha nyughatatlanul mozogni kezdett volna. A víz locsogott a kerekeken, a gát vesszőin porzó fehér fodrok szöktek magasra s omlottak ismét alá a fekete tükörré.

A malomkerekek padozott táján, ott, a hol az arasznyi víztől még jól látszik a rothadó, megzöldült deszka is, egy emberi test feküdt kimondhatatlan nyugalomban. Egy lepecsételt, fölnyithatatlan, hangot soha nem adó örökös titok; egy ártalmatlan s mégis félelmes Senki; egy darab hitvány hús, gyöngébb a fergek akaratánál: egy halott.

És Veron dörömbölt az elreteszelt tölgyfa-ajtón. Rettentetes hírt mondanak. Talán nem is igaz. A nagysás úrfit a malom laján kapták holtan. A víz vitte oda. Az emberek mind elmentek, hogy lássák.

Tamás kezébe rejtette földsárga arcát.

— A bátyám!

Jetta ijedten nézett föl.

— Miklós!

Aztán mint a villám, úgy csapott át az eszén: «hírül adta neki Zöldi, hogy én nem akarom őt, s megölte magát». Arra elborították szemeit a könnyek és hevesen zokogni kezdett.

Tamás az ablak fájába fogódzott és merően nézett le a nyüzsgő falura.

A malom nem látszott a Berói-házból. A koresma bezárt ajtaja előtt sok ember állott. Az úton le- s följártak. A tó felől jöttek némelyek, s viszont nyughatatlan csoportok bolygtak oda. A kis Zöldi szaporán futkosó alakja kivált a tömegeből. Néhány esküdt kísérte, a merre járt. Látni lehetett, mint lép a koresma tornáczára s mint kopogtatja meg botjával a zsidó ajtaját.

A nap pedig méltóságteljes lassúsággal emelkedett a dombok tetejébe. A böles nyugalmával, kinek szemei előtt nincs új dolog a földön — szállt megzavarhatatlan nyugalommal a zajgó völgy felé és sugarait szétküldte a néma mezőkre.

* * *

— Gyász hír, öcsém, gyász hír — rontott be a kis Zöldi a Berói-házba. — Ne tekintsünk a kedvetlenségekre mostan, felejtsük el a haragot. Látod, én jövök hozzád. Ki hitte volna, hogy ilyen hamar? Gyász hír, a bátyád . . . Miklós . . .

A parasztok oda tolakodtak a nyitott ajtóba. A veranda fekete volt az emberektől. Egy pár be is lépett az úrfihoz. Ki fél most tőle? A zsidó leánya a szoba túlsó szögletében állott zokogva. A kis Zöldi fontoskodva beszélt:

— Az Isten útjai, kedves öcsém. Milyen szerencsétlenség e tisztos házra (s Tamás, mintha e tisztos ház falai szorították volna, úgy összezsugorodott). Ott kapták meg ma reggel a lajon. Arra megy egy ember át a pallón s látja. Rettenetes gyász! Kivettük. Hozzák. Az ember nem is hinné! Erősítsd meg magadat. Én mindjárt valami rosszat gondoltam. Mert mi? Egy olyan férfi, mint Miklós, nem vesz el csak puffra. Ilyenkor látszik meg, hogy ki igaz barátja e háznak! Több rendbeli gyanús körülmények kötelességévé teszik a hatóságnak a beavatkozást. Nevezetesen . . .

Tamás tágra nyitotta szemeit s eleven rémülettel nézett szét. A lépcsőn újabb csoportok érkeztek. Nem őt hozzák-e? Nem, csak a kíváncsiak jönnek. Zöldi fölfújta magát.

— Nevezetesen mikor történt a gyászeset? A kocsis azt vallja, hogy tegnap hajnalban épen ment el Miklós s a pejko délben érkezett haza. Mit bizonyít ez? Hogy a gazdája meghalt. A minthogy világos. És továbbat szemlélve, azt kérdem, miért halt meg? Maga magától? Nem. Kitől tehát? Ellenségétől. Ki volt az ellensége — ezt kérdem?

A szoba csendjében csak Tamás hörgő lélekzése hallszott.

— Ki? Kutassuk a körülményeket. Tegnapelőtt este a zsidónál volt Miklós. Én tudom, hogy ott volt. Nekem mondta, hogy valamit kérni megy hozzá. Valami nagy dolgot. Többen tanúskodnak. Ugyanekkor e zsidótól fenyegetésekkel illettetett. Többen tanúskodnak. A felsőség ezt számba veszi. Nevezett zsidó több ízben nehéz fenyegetésekkel szólt a néhairól. Többen tanúskodnak. És hol találtatott a test? Ugyanazon malomnál, mely a nevezett zsidó haszonbérletét képezi. Többen tanúskodnak. Bizonyosan még egyszer elment kérni . . . Mindezekből egy dolog világos.

A parasztok mozgolódni kezdtek. Többen így szóltak: «Világos, világos!» A kis Zöldi ünnepélyesen megszegte a nyakát s élesen mondta:

— A felsőbbség ráteszi a kezét a gyilkosra és átszolgáltatja illetékes helyre.

Tamás révedezve nézett körül . . . Hol van? . . .

— Én személyesen hallgattam ki s feleleteit előzőleg följegyeztem. E feleletek zavarosak. Itt a tagadás nem használ. Ki volt ellensége? azt kérdem. Ilyenkor látszik meg, ki jó barátja e háznak. A zsidó minekutána Miklóst kiutasította, bezárta koresmáját. Maga a malomban hált. Hajnalban meglátta Miklóst s orozva . . . mert másképp nem lehet, mint orozva . . . no mi?

— Én tudom — lépett elő a Minya bá és verte a mellét. Arra mindenki beszélni kezdett: «A zsidó, a zsidó», zúgatták. Jetta Tamáshoz futott s kezét megfogta.

— Az nem igaz! — kiáltott — mondja nekik, hogy hazudnak.

Tamás fölrántotta a vállát. Ez volt az első öntudatos mozdulat, a mit tett, mióta a szörnyű hírt meghozták. A parasztok elhallgattak s Minya bá hátra húzódott az ajtó közé.

— Mondja nekik, hogy hazudnak! Az én öreg gyöngye apám nem képes arra. Én tudom, hogy nem!

A kis Zöldi rendíthetetlen volt.

— A vizsgálat ki fogja deríteni . . .

Jetta megnézte Tamást.

— És maga hiszi? — Aztán eleresztette a kezét s eltaszította. — A törvény hazudik, mindenki hazudik! Az apám nem tette. Én tudom, ki tette. Egyedül én tudom!

S nagy kék szemeit merőn Tamás arczába kapcsolta.

Zöldi közbevágott: — Jól meg kell gondolni, a mit az ember mond.

Tamás a leány elejébe állott, de Jetta eltaszította. A szemei kigyúltak, az arca lángban égett.

— Hol az apám? — kérdezte.

Zöldi megzavarodva lépett hátra. — A felsőbbség kezébe vette — dadogta. A parasztok jelentősen néztek egymásra s aztán szánalommal a leányra. Hátha megzavarodott?

Jetta beteges izgatottsággal topintott lábával s csengő hangon mondta:

— Ereszszék el az apámat . . . én vagyok a bűnös . . . Aztán zokogásba tört ki s arcát kezeibe rejtette. Zöldi is a parasztokra tekintett s sajnálkozva csóválta a fejét. Mindazonáltal a felsőbbség köteles a jeleket tekintetbe venni.

Tamás tétovázva nézett körül. Mély, rekedt hangon mondta: — Nem igaz, a mit e leány szól. Ő ki sem tette a lábát a házból.

Nehéz, egyforma léptek dübörögtek a folyosón. Valami terhet hoztak. Az ajtó előtt levők félre vonultak. Zöldi azt kérdezte:

— Hova vigyék?

Tamás eltorzult arczzal, rémülve kiáltott föl:

— Ide ne . . . ide ne . . .

— Az ő szobájába pedig nem vihetik, mert azt a felsőbbség lepecsételteti ideiglenesen.

Jetta megfordult. Olyan volt, mintha nehéz álomból kezdene ébredezni. Az ajtónak indult s ismét visszatért. Az apja . . . az apja. Minden egyéb fölött az apja, a szegény, öreg, üzött, kínzott zsidó! Nem igaz, a mivel vádolják. Hiszen Jetta tudja, mi kergette Miklóst a halálba. Egy rossz válasz. Nézzék meg az ajtót a szíve fölött, a mit a Berói Kata késével nyitott. Az a hallgató rettenetes nyílás felelni fog, ha kérdezik. Jetta tudta, hogy így lesz. Bejelentette neki a halálát Miklós. Meg a napot

is. És ő nem akadályozta meg. Ő a bűnös egyedül. Világos . . . világos!

Az ácsorgó czondrás emberek között utat nyitott magának s elsietett. Látnia kell az apját.

A Miklós hideg testével megálltak a verandán.

Tamás eltakarta szemeit és elment mellette. A kerten átcsapott. Menekedni . . . menekedni, a míg csak bírják a lábai. A meredeken föl az oláh temetőnek s aztán a kopasz hegyre, ott a vén zajos ház fölött.

És mikor az oromra ért, nem tudott tovább menni. A szeme rátapadt a nagy kettős francia földélre, melynek alatta idegen kezek ravatalt kalapácsolnak az ő édes bátyjának, Berói Miklósnak.

* * *

A tettesre hát a felsőség rátette a kezét. Lovas legény vágatott a városba, hogy hírül adja a rettenetes esetet a törvényes uraknak. Mire beesteledik, kiszállanak bizonyosan.

Mit tehet itt egy leány bolond beszéde. A törvény nem hajt a könnyekre. Az eset világos. Többen tanúskodnak. Az alattomos zsidó megleste. A gaz . . . Mert gyilkos szándékot rejtegetett a nagysás úrfi iránt. Azt mindenki tudja. Utána lopódzott a pallón. A kis Zöldi tudja, miért ment Berói Miklós a malomba. Okosan hunyorgat. Azt ő majd bemondja. Utána lopódzott és megtaszította. A vízbe esett. A hínár megfogta. Ismeretesek a faluban az ilyen esetek. Aztán a víz színére került másnapra s akkor a gáton levitték a habok.

És a zsidó beismeri, hogy mondta, a mit mondott. Beismeri, hogy a malomban hált. Világos, világos.

— Nem igaz! — mondja Jetta és szalad le és föl a faluban. Mindenki szánja. — Nézzék meg a halottat, ő magát ölte meg. Nézzék meg a sebet a szíve fölött. — Szegény, nem tudja mit beszél. A Miklós szíve fölött nincs semmi seb. Az egész falu talpon van. Mindenki ismeri a gyilkost. És bárha a szegény leány nem vétkes, az asszonyok mégis gyűlölettel nézik. — Ne bántsátok — mondják mások — mit tehet ő?

Semmit, igazán semmit, bárha jár-ke, mint egy örült. Az apja elüzi. — Nem akarom látni, ez is érte van, hogy én ide jutottam — és sír és átkozódik.

Keresi Tamást. Ő ott bolyongja a hegyeket. És nincsen szegény Jettának otthona. Az apja házából kiűzte az átok, a Berói-házból egy halott, a ki miatta vészelt el. Csak a kutyák a régiek hozzá a Berói-udvarban. Szűkölve, farkesóválva kísérik, míg a kaputól a házig megy és ismét visszatér s kezét nyaldossák. Aztán, hogy halálosan fáradtan ér fel alkonyatkor a vén nemesházba s hogy dideregve ül le a felső lépcsőfokon, oda húzódnak köréje; a kopók meleg lehelletet fújnak rá s a vizsla lábához fekteti okos fejét.

A mint a nap száll, Berói Tamás is előkerül a hegyekről s kézen fogja Jettát szóttanul. Az arcza, mintha csendesebb lenne. Nem lép be oda, hol a bátyja alszik szegényes ravatalon, hanem a konyhán át kerül abba a nedves, hideg oldalszobába, hol a Berói fiúk menyasszonyainak roskadó, mennyezetes ágya áll, a melyik mellett Tamás szerelmes leányával kergetődzött, vidám tréfát űzve. Oda vezeti és leülteti egy hányódó székre.

A zsidó leányával úgy lehet cselekedni mindent, mint egy akarat nélkül való gyermekkel. Fáradt és tehetetlen. Két fallal odább egy halott; lenn a faluban az apja nehéz vasban. Érte halott, érte rab. Sírni sem tud. Eleven vérén kínos kábulás ül. Istenem, hát mit tegyen ő?

Tamás jár le és föl. A léptei alatt kong az üres szoba.

— Már mit tegyünk, Jetta? — mondja tompa, vontatott hangon. Leül és ismét fölugrik. Nincsen pihenése. — Mit tegyünk, mit tegyünk — ismétli többször félhangon. Sokkal törpébbnek látszik, úgy meg van görnyedve. Néha mély, nehéz sóhajtás szakad föl melléből. Megáll, tünődik s minden neszre figyel. Nem jönnek-e vajon a törvényszék emberei? Hátha már túl lennénk rajta! Aztán viszont lépdél izgatottan, a menyasszony-ágyas penészes szobában.

Az egész házban mély csend van. A parasztok őrzik Miklóst és a cselédek. Csak a szél mer zajt ütni. Olykor becsap egy-egy nyitva felejtett ajtót.

Olyankor Jetta is fölne. Nem jönnek-e?

Jönni fognak és elviszik azt a szegény öreg embert, a kinek senkije sincs a világon s a kit Jetta döntött szégyenbe, kétségbeesésbe. Talán bűnbe is? Nem, nem! Hazudik mindenki!

Akkor felszökik és Tamás elejébe áll. Az ő kecses, szép gyermekarcza tele erélylyel, fenyegetéssel.

— Te is hiszed, hogy ő tette volna? — kérli.

Tamás lesüti fejét és mit sem felel.

— Hiszed? És megülsz velem egy föld alatt! Egy gyilkos leányával, a ki a bátyádat . . . Ah! És megülök én veled egy föld alatt, azt hiszed? Ilyen gyanú alatt . . . Láttad te az én apámat? — kérdi s reszket az izgatottságtól — láttad azt a gyöngé öreg embert, a ki egyebet sem tudott, mint engem szeretni, szeretni, szeretni! És elhiszed róla? . . . Tudod te miért történt? (s szeme ismét olyan zavaros lesz, mint a míg a faluban tévelygett, bizonyítgatva a parasztoknak az apja ártatlanságát). Mert én nem akartam az övé lenni. Én tudom azt. Ő megmondta. Ha én akkor szóltam volna neked! Ő megmondta. És te mégis hiszel az apámról, az én édes apámról?

Vad erélyvel kap a Tamás karjához s aztán sírva borul a keblére.

Egyszerre felüti a fejét.

Valamit érzett a homlokával.

— Mi van a zsebedben? — kérdi hevesen.

Tamás ellöki, hogy messze esik. Jetta úgy ugrik vissza, mint egy macska a prédájára.

— Mi van a zsebedben?

És mély, gyanakvó, kutató, kigyúlt szemmel, lihegő mellet, vakmerően szembe áll vele.

— Én látom. A zsebedben a Berói Kata kése.

— No hát — feleli Tamás sötéten. — Az. Megtaláltam a szobájában.

A leány fölemeli kis kezét s újjával rámutat Tamásra.

— Nem igaz, nem ott találtad!

Tamás hozzá lép és megszorítja kezeit a csuklónál hevesen.

— Hallgatni fogsz.

A leány rá sem ügvel.

— Nem ott találtad. Nézz a szemembe. Azt a kést nem tette le magától Berói Miklós utolsó lehelletéig. Én tudom. Nekem megfogadta. Azt a kést nekem adta volna, mikor az övé leszek; azzal a késsel eljegyez engemet. Te Tamás akkor vetted el tőle azt a kést, mikor meghalt. Az a kés elad téged, Tamás. Nézz reám és felelj. A bátyádat te ölted meg?

Tamás rácsap a leányra. El kell hallgatnia. De keze végig leng gyöngé kigyúlt arczán és lehanyatlik. Véghetetlen kín gyötri. Mély, szánó tekintettel néz reá, míg feje gyöngén ing . . .

— Te szegény . . . Te szegény gyermek! Ha tudnád, mit téssz — súgja s arczával a Jetta puha, szőke haját érinti. Aztán kiveszi a Berói Kata késet s messze hajtja. Égeti a kezét.

S a mint koppan az aczel penge, mintha fölszengetné Jettában a veszedelem érzetét. A szemébe néz Tamásnak és megíjed.

Nyakába kapaszkodik s súgva, szorongva, félenken, ne-hogy meghallják a falak, vagy szárnyra vegye a szellő, mondja:

— Elmegyünk innen. Hírünket se hallják. Szeretlek. Új életet kezdünk, mindent itt hagyunk. Az út szabad. Menjünk, meneküljünk.

— És az emlékezet?

— És az apám?

S viszont zokogásban tör ki s imbolyogva megy az ablakig, leborúl a fájára és majd elhagyja az eszmélete.

Kit veszítsen el? Az apját? Tamást? Ki a drágább? Mindene az egyik, mindene a másik. Az eszét, az eszét ne hagyd én Istenem. Hogy feleljen ez a gyöngö, szerető gyermek ilyen rettenetes kérdésre? Egyetlen szava egy emberéletet ér.

S aztán lehajol, hogy fölvegye és elrejtse a Berói Kata gyöngyházás markolatú törét és ráomlik és elhagyja az eszmélete.

* * *

Mikor magához tér, némi zúgás zsongja körül.

Már akkor fényes napsugár ragyog be a nedves szobába, hol menyasszonyok szúrágta ágya áll. Homlokán egy kéz pihen s ismerős hang mondja:

— Fölebred, fölebred! Áldva légy, Jehova!

Sokan vannak a szobában és mind reá néznek.

— Hallgasd Jetta — folytatja azon hang — ő ezt írta: «Ne bántsák azt a szegény zsidót. Én tettem, én, Berói Tamás».

— És neked is írt, Jetta. Érted-e? Űgyelsz reám? Ezt írta neked: «Ő fogta reám a kést, mikor számon kertelek tőle. Ennek így kellett történnie. Nem akartam.» Érted te ezt? És nézd, a papíros aljára ezt írja: «Szeretlek». És egyébe semmi. Űgyelsz reám? Ennyi az egész. Ennek így kellett történni. Miért? Ki tudja? Már neki is vége vagyon. Hallgatsz reám, édes leányom!

PETELEY ISTVÁN.

TÁVOZÓBAN.

Robogunk, robogunk, szágúld a vonat,
Visz engemet és viszi bánatomat.
Láng s bíborözönben az alkonyat ég,
De már nem az, oh, nem az otthoni ég!

Már száll a sötét, de fölkel a csillag, —
Én életem angyala, csillaga! hívlak,
De válaszul a kerekek dübörögnek :
«Mért hitted az üdvöt, balga, öröknek?!

«Volt! Nincsen! A sors tovaúz, csak előre!
Katáng a viharral : küzd, a ki dőre.»
Robogunk, robogunk, szágúld a vonat,
Visz engemet és viszi bánatomat.

Ifj. APÁTHY ISTVÁN.

A LEÁNY ÉS A SZÉLKAKAS.

A LEÁNY.

Fényes, aranytollú szélkakas,
Kinek ülőhelyed oly magas,
Onnan a toronyból, kereken,
Ugyan, mi mindent látsz, mondd nekem?

A SZÉLKAKAS.

Sok, sok házat s utcát látok én,
Népet, a mint jön és tova mén
S odább, rajta semmi utca, ház,
A sós tenger s partján a halász.

S egy hajót is látok, mint evez,
Mindjárt lenn, a kikötőbe', lesz
S a hajón egy ifjút látok ám,
Piros selyemkendő a nyakán.

Forrón ajakához nyomja ezt
S ujj-begyével csókolódni kezd,
Most meg a kezével integet,
S part felé száz csókot hinteget.

A LEÁNY.

Ez az! ez járt túl a tengeren,
E hajón jó vissza kedvesem,
Én szerelmes, hűséges babám —
Nem forog, mint te, a szél után.

A SZÉLKAKAS.

Hogyha engem megforgat a szél:
Úgy csináltak — mit gúnyolsz azér'?
Milyen csoda dolog volna az,
Ha nem forgana a szélkakas.

Hejh, te szőke, kékszemű leány,
Találkozol véle, még ma tán
S megköszönöd te s a szép legény,
Hogyha akkor elfordúlok én . . .

AZ EGYETEMI OKTATÁS KÉRDÉSÉHEZ.

Ritkán van alkalma a sajtónak oly kiváló fontosságú ügyben nyilatkozhatni, mint a milyennek tárgyalása a *Budapesti Szemle*ben megindult, s eredménye két kiváló férfiú tollából két figyelemre méltó közlemény alakjában fekszik előttünk.

Mintfogya azonban az érintett két közleményvel a kérdés távolról sincs kimerítve, legyen szabad azzal pár rövid szóban nekem is foglalkoznom.

A kérdéses cikkek elseje dr. báró Eötvös Loránt egyetemi tanár tollából a *Budapesti Szemle* május havi füzetében jelent meg s a közoktatási miniszterhez intézett nyílt levél alakjában oly megdöbbenő képet tár elénk hazánk legfőbb tanintézetének oktatás-viszonyairól, hogy csodálkozással kérdezzük magunkban, miképen lehetett e szomorú jelenségnek a nyilvánosságot eddig is elkerülnie.

«A legkeserűbb csalódás — írja a jeles tanár — a vizsgálatokon vár a tanárra, midőn gondosan egybeállított s tudományosan átgondolt előadásai után kérdéseit kénytelen a középiskola színvonalára alászállítani, ha csak a képtelenségig következetes lenni nem akar s a vizsgálattevők 99 százalékát meg nem buktatja».

«Nem kellene-e nálunk — kérdi továbbá — az egyetem feladatává tenni, hogy a fiatalságnak ne csak előadást nyújtson, hanem szigorú felügyelet mellett útmutatást is szolgáltatasson arra, hogy a hallgatott előadásokat a tanulásra hogyan kelljen fölhasználni?»

«A mi egyetemeink a német egyetem mintájára alakultak, majdnem tekintet nélkül a mi saját viszonyainkra. Ez úton, mint a szabadság egy része honosodott meg nálunk az úgyne-

vezett tanulási szabadság, mely az előadásokra beiratást illetőleg már nem egy csorbát szenvedett, de teljes épségben fönnáll ma is a tanuló ama szabadságában, hogy az előadásokból, ha nem akar, ne tanuljon. E szabadságát a tanulók nagy része tényleg érvényesíti is.»

Majd ismét: «Szomorú dolog az, mikor a tanár a tanulóért többet nem tehet, mint hogy indexét a félev elején és végén aláírja s azután a vizsgálatokon kihallgatja, a nélkül, hogy tanulmányainak menetére tényleg befolyást gyakorolt volna.»

Nyomós okoknak kell lenni bizonyára, melyet egy hivatásának élő s szakmájáért lelkesülő tanárt ily följajdulásra készítenek. De hogy az általa fölhozott adatok s tényeknek megfelelnek, erre nézve hivatkozik tanartársainak tapasztalataira is s elég szabadelvűen inkább tőlök várja a bajok sikeres orvoslásmódjának megállapítását. Rámutat ezek után az okokra, melyek ez elszomorító állapotokat előidézik.

A báró Eötvös az általa észlelt körjelenség egyik kútforrását az egyetemre tóduló szegény sorsú ifjak nagy számában látja, kik jóval alacsonyabb házi oktatásban részesülvén, az egyetemi előadások hallgatására kellő előkészítéssel nem bírnak, s ezenfölül önfentartásukról is kelletvén gondoskodniok, az előadások látogatására szánt időt lezkeadásokkal vagy irodai teendőikkel kénytelenek eltölteni; — gyógyszerét pedig abban keresi, hogy a «vagyonban s emellett többnyire előképzettségben is szegény tanulók» az egyetemről, ha kell a lezkepezékek emelése által is távoltartassanak.

Ezenfölül szükségesnek tartja, hogy a tanulóknak az egyetem részéről több segítség nyújtassék, «s e segítséget meg kell adni, még ha az a szabadság rovására történék is».

Erre nézve első sorban a két első évre kötelező tanfolyamok megállapítását, másodikban pedig az ekként megállapított tárgyakból colloquiumok tartását javasolja.

E sorok írója mintegy másfél év előtt egy magánlevelben a nyilvános colloquiumokat nevezte meg oly fékező gyanánt, melylyel az egyetemi élet rohamos hanyatlása talán még föltartóztatható lenne, ha ezek a közel két évtized tapasztalása szerint az óhajtott siker elérése tekintetében céltalannak bizonyult alapvizsgálatok eltörlése mellett helyökbe tétetnének.

Nem tartanók ellenben az egyetem szervezetébe illeszthetőnek az ajánlott repetitorokat, kikre a kísérleti szakoknál a gya-

korlatok, az elméletieknél a legújabbban életbeléptetett seminari-umok mellett nem is lenne szükség.

Nem hihetjük ugyanis, hogy lenne tanár, a ki a negyed-órára szabott colloquiumokat meg ne győzné. Törüljék el az összes vizsgálatokat s fog telni idő a colloquiumokra bőven, mert nem fogja a temérdek vizsgálat a félévek elejét és végét oly túlságosan megnyirbálni.

Nagyon természetes, hogy ez esetben a tanároknak a vizsgálati díjakról le kellene mondaniok, de hisz ez alig jöhetne számba, a tanárok tisztességes fizetése s elég szép tandíjjövedelme mellett. Esetleg azonban lehetne a colloquiumok után is bizonyos csekély, például egy heti óraszám összegével felező díjat megszabni

Hathatós eszköznek tartanók még az előadások látogatására oly szigorú intézkedés életbe léptetését, hogy a ki például egy öt órás kollégiummal 30 órát mulaszt egy félévben, az a félévet érvényesítő colloquiumokra bocsátható ne legyen. Erősen hiszszük, hogy ily rendszabály életbeléptetése kissé bővebb megfontolásra késztetné az ifjúságot, mielőtt — egészen tájékozatlanul választandó életpályája iránt — pusztá szokásból csak úgy nekiszaladna az egyetemnek. Az arany szabadság illetén korlátozása czélszerű lenne még azok eltávolítására is, a kik nem egészen hivatásszerűleg keresték föl az egyetemet s biztos mód lenne az egyetemet a Bukovai Absentiusoktól megszabadítani.

Sajnálkozásunknak kell azonban kifejezést adnunk arra nézve, hogy báró Eötvös a leczkepénz kérdését is belevonta fejtegetései körébe. Mert meg kell vallanunk, hogy az e czímen fizetett összegeknek a jelenlegi mód szerinti megosztását a legigazságosabbnak tartjuk, mivel abban mindenki az általa végzett munka értékének megfelelő arányban részesül. Azt pedig meg fogja talán engedni báró Eötvös, hogy az a jelesebb tanár, a ki ennél fogva nagyobb hallgatóságot bír maga köré gyűjteni s tudományát nagyobb körben bírja megkedveltetni, tényleg jobban értékesíti tudományát, mint a ki — habár hasonló fáradsággal — kisebb számú hallgatóságot részesít a tudomány áldásaiban. Mert történnék bár meg a leczkepénzeknek óhajtott felemelése, melyben esetleg az állam és a tanár egyenlő, vagy valamely százalék-arányban részesül: a legigazságosabb kulcsnak mégis csak a hallgatóság számához mért arányt kell

tekintenünk. Épen miként az a hírneves ügyvéd, a ki több ügyfelet bír kiszolgálni, nagyobb jutalmat érdemel, habár szellemi fáradtsága talán csekélyebb, mint a negyedrésznyi ügyféllel bíró gyöngébb ügyvéd, jóllehet ennek összes szellemi erejét ez a kevesebb ügy is teljesen kimeríti. Vagy az a keresettebb orvos, ki naponként 60—80 beteget bír ellátni, habár kényelmes fogatán, játszva végezheti teendőit, szintén dúsabb jutalomra méltó, mint a ki nagyobb fáradtsággal, de alig 8—10 beteg testi jóvoltáról képes gondoskodni.

Itt tehát — hitünk szerint — minden változtatás méltánytalanság lenne, melyet épen azok a jelesebb s minden valószínűség szerint becsvágyó tanárok éreznének meg leginkább, kik, ha egészen nem tekintjük is a kérdés anyagi oldalát, hallgatóságok nagyobb számában talán épen érdemeik elismerésének szavazattöbbségét látják.

A második közlemény dr. Balogh Kálmán szintén egyetemi tanár tollából ered s a *Budapesti Szemle* június havi füzetében *Az egyetemi tanításról és az egyetemi tandíjrendszerről* cím alatt jelent meg, s bár polemiával kezdődik a magyar genius ellen, mint a mely az egyetemi tanítás terén a legutóbbi időkhöz nem létezett soha, ránk mégis azt a benyomást teszi, mintha nem is annyira czáfolat akarna lenni, mint inkább védírata a mostani rendszernek, melyben «nem lenne semmi differentia — úgymond — ha könnyű vérral minden áron reformálni akaró, vagy az ügyet gyakorlatilag nem ismerő férfiak minduntalan nem bolygatnák».

Ezután harminczöt évi tapasztalataira hivatkozva, elbeszéli, miként tanultak ők s példákat hoz föl a mostani, helyesebben az akkori rendszer előnyeinek igazolására, az azt megelőző fölött. Itt azonban minden tisztelet mellett, melylyel a cikk szerzője iránt viseltetünk, kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy a példa sohasem bírhat bizonyíték erejével, mert csupán a helyzet megvilágítására szolgálhat, ez pedig nem jelenti azt is, hogy még szebb eredményt fölmutatni egyáltalán lehetetlen lett volna.

De különben is valamely eredmény mérlegelésénél nem elég az elért sikerre hivatkoznunk, hanem a javult viszonyok s tökéletesedett tanításmód következtében kedvezőbbé vált helyzet jótékony hatását is figyelembe kell vennünk.

Egyes kimagasló alakok, egyes önálló szellemek egyébként

minden időben voltak és lesznek, ezek minden tanítás nélkül is fejlődnek, mert az égi szikra magából a szellemből merítheti táplálékát. A tanítás föladata az ilyeneknél inkább csak az irány megjelölése, melyben haladniok kell, hogy ne kelljen szellemi erejüket fárasztó kutatásokra vagy valamely érzett, de ismeretlen hiány pótlására szükséges eszköz keresgélésére vesztegetniök.

Csakhogy, midőn Balogh tanár úr régi emlékein merengve, különösen az orvosi kart minden reformtól oly féltékenyen őrzi, feledni látszik, hogy az újabb időkben épen az orvosi kar tanulmányrendszere ment át a legnagyobb reformon, s ennek maga a tanár úr is egyik osztályosa volt. Mert ha az az idő lett volna az egyetemi tanítás aranykora, melyen szerző oly rajongó lelkesedéssel csüng, akkor meg kellett volna hagyni a polgári sebészeket, s sebézmestereket, a külön doktorátust az orvosok és sebésztudorok számára úgyszintén külön magisteriumokat a a szemészet és szülészetből; ily törekvésnek pedig, azt hiszem, épen a tanár úr lett volna legnagyobb ellenzője.

Maga is beismeri, hogy az orvosi karon is vannak oly szegénysorsú hallgatók, kik különféle anyagi gondok által gyötörve, egyetemi föladataiknak megfelelni nem képesek, s a vizsgálatokat letenni nem bírván, miként távoznak az egyetemről «telve gyűlöléssel tanáraik iránt». Nem lenne vajon egyszerűbb Eötvös álláspontjára helyezkedve, ezeket inkább távoltartani az egyetemektől, hogy más tehetségeikhez mért foglalkozást keressenek, még mielőtt megízlelték az egyetemi élet nem számukra termelt szabadságát?

Valóban jól mondja Frary, hogy «valamely állam boldogsága leginkább az élethivatások helyes beosztásától függ», ha ugyan időszerű még Frary szavaira hivatkozunk, kinek *A latin nyelv kérdése* című munkáját közoktatás miniszterünk magyarra is lefordította, s azután? . . . egy pár hirlapban s legfőlebb az egyetemi pályázatokon foglalkoztak vele — persze mind ellene — azután elmosódott, elsimúlt az egész, mint a hűtlánggyűrűk a vízbe dobott kő után. Pedig kár ám oly könnyen napirendre térni ily fontos kérdés fölött, s le nem szállítani még egy rövid órával sem a latin nyelv tanítására nagyon is pazarul kiszabott időt; jóllehet, a mindennapi tapasztalás rámutat a tényre, hogy addig, míg ez leszállítva s a többi tanulmányokkal helyesebb arányba hozva nem lesz, ifjaink haladá-

sában, örökös egyenetlenség fog uralkodni, s ismeretkörükben bizonyos szellemi kátyúk fognak képződni, melyek talán pályájuk délpontján is hátráltatni fogják a biztos haladásban s lépteiket megfosztja ruganyosságuktól, mely a bizonytalan talajon gyakran nehézkessé vagy épen ingataggá válik. Mert bár vannak ifjak, kik a gyakorlati tantárgyak mellett a klasszikusokat is megbírják, a legnagyobb rész minden nemesítő és fejlesztő hatás mellett, melyet a klasszikusoktól elvitatni nem lehet, mégis épen a klasszikusokba fárad bele s valljuk be őszintén, minden önámító elfogultság nélkül, hogy a klasszikusok szertelen terjedelmök mellett sokkal több tehetséget öltek már el, mint a mennyit kifejlesztettek. Mert a zsarnokság mindenben, még az iskolákban is megboszúlja magát, habár ez a mindent félreszorító klasszikusok zsarnoksága lenne is!

De mennyiben kapcsolatos ez a tárgyalt kérdéssel? vethetik talán ellen, a kik egyetemi oktatásról levén szó — a középiskolák anyagbeosztását meghaladott álláspontnak tekintik. De igen, épen nagyon is kapcsolatos, mert e kis előzmény nélkül alig merném megkockáztatni azt az állítást, hogy csupán a középiskolai tárgyak egyenletesebb beosztása mellett várható, hogy a tehetségek hajlamaiknak leginkább megfelelő, nem pedig a klasszikus békók által rájuk kényszerített irányban fejlődjenek s az eddigi érett félkegyelműség helyett bizonyos gyakorlati gondolkozásra tegyenek szert. Az ekként előkészített szemes ifjak nem fognak oly nagy számban tódulni az egyetemre, hogy ott a tanfolyamot vagy tanfolyamokat bevégezve, magok sem tudják mivé váljanak, hanem gyakorlati érzékek helyes irányt fog mutatni nekik a pályaválasztásban, körültekintő elelmisséggel oly térre lépve, melyen boldogulásukat leginkább föltalálhatni vélik.

A tandíjakra nézve már kifejtettem nézeteimet, melyek a Balogh tanár úréival teljesen azonosak.

Hogy szükséges-e az orvosi karon a physika s természetrajz tanítása? ez lehet vitás kérdés, de hogy addig, míg a tanulmányi rend e tárgyak ismeretét megköveteli, míg az e részben fönálló szabály eltörölve nincs, azokat tanulni is kell: ez iránt nézeteltérés alig lehet.

Az utolsó (453.) lap harmadik bekezdésében foglaltak azonban nagyon méltók a megszívlelésre. Nem osztozhatunk azonban a tanár úr abbeli félelmében, mintha «itt minden vál-

toztatás csakis végzetes visszaesés lehetne, mert azt hisszük, hogy a hallgatók rászorítása kötelességeik teljesítésére, úgy erkölcsi tekintetből, mint a tudomány szempontjából csak üdvös hatású lehetne. Ha azonban ez várákozás ellenére mégis czéltalannak bizonyúlna, mi sem lenne könnyebb, mint az elhagyott rendszer rögtöni helyreállítása.

Addig is azonban ne álljunk útjába minden jószándékú törekvésnek az egyetemen immár nagyon is meglazult fegyelem helyreállítására, mely talán rendszerváltozás nélkül is keresztül vihető lesz; vagy ha nem, akkor ott vannak az egyetem tudósai, kik irányt adhatnak az e részben netán meginduló mozgalmnak, s gondjok lehet arra is, hogy a netalán el nem kerülhető változtatások a tanulásszabadság lehető kiméletével történjenek.

F. Gy.

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉNEK TERMÉSZETI ALAPJAI.

VÁZLAT.

Újabb időben a magyar történetírók, legalább a legelőkelőbbek, számba kezdik venni Magyarország természetét is történetének fejtegetésénél. Azért talán némi érdeklődésre tarthat számot, ha a legújabb földrajzi elmélet szempontjából tekintjük meg futólag Magyarország történetének természeti alapját.

Magyarország nem oly pontosan kiszabott terület, mint valamely sziget, a melyet a tenger övez, mégis azok közé az országok közé tartozik, a melyek külső alakját évszázadokon át sem igen módosítja a történeti események hullámzása; Magyarország jól kifejlődött földrajzi egyéniség. Természetes határai vannak, a melyeken tartósan túl nem terjedt soha sem, a melyeken innen meg nem birt gyökerezni idegen hatalom tartósan soha sem. A jelenkori Magyarország térképe nem igen különbözik a hat-nyolczszáz év előtti Magyarország térképétől. Éjszakon és keleten a legtermészetesebb és azért legállandóbb az ország határa; a Kárpátok teteje képezi, a hol igen kevés állandó emberi lakás van, a honnan kétoldalt kétfelé ereszkednek a lejtőn fakadó vizek és velök az emberek is, a kik rendes körülmények között szintén a föld vonzását követik. E pontos határon három helyen ereszkedik túl az ország, a Kis Kárpátoknál egészen a Morva folyóig, a Poprád és a Dunajecz völgyében, a hol a legmagasabb emelkedésnek tőzsomszédságában a hegység egyik legmélyebb horpadása van és a székely havasok

keleti lejtőjén, tehát azokon a helyeken, a hol az ember akaratereje a természetben aránylag csekélyebb ellenállásra talál.

A hol a mi határunk gyenge, ott a szomszédoké is gyenge, a hol mi a hegységen túl terjesztettük határainkat, ott a szomszédok a hegységen innen tehetek volna foglalásokat és bizonyára nem gyengeségünket mutatja a határok jelenlegi alakja. Régi királyaink bölcsességét hirdeti a székely határőrség, a széppességi szászok letelepítése a Poprád völgyében, az erdélyi szászoké a Szamos és az Olt völgyében.

Délen a Duna és a Száva képezi a határt, a melynek nem annyira a két folyó vizében van az ereje, mint inkább abban a szétterülő széles mocsárságban, a mely két oldalt szegélyzi. E határ azonban korántsem vetekedhetik a hegységi határral. Délen sokkal nyiltabb az ország, mint éjszakon és keleten. Nyugaton még nyiltabb, mert nemcsak a Duna nyit ott utat idegen elemeknek, hanem a feléje siető számos alpesi folyó is. Délen és nyugaton érintkezett leginkább Magyarország a külfölddel háborúban és békében. Onnan jött, még mielőtt magyar volt ez ország, a római műveltség és a mióta magyar, onnan jött a keresztyénség, a műveltség áldása, a török pusztítás, az idegen uralom és a legújabb korban megint a nyugati műveltség.

A terjeszkedést minden irányban megpróbálta a nemzet. Magyarországhoz tartozott minden körüllevő tartomány a történet különböző korszakaiban; de azok szakadtak el mindig leghamarabb, a melyeket a Kárpátok korlátja választ el tőlünk. Két irányban sikerült a terjeszkedés; ott, a hol a természet és a népesség ellenállása a legcsekélyebb volt, Erdélyben és Horvátországban, azon a két vidéken, a mely Magyarországot természetes egységgé egészíti ki. Nélkülök az ország nem volna olyan jól kifejlődött földrajzi egyéniség. Az ország e két része, mely a központtól távolabb esik, mint az ország többi részei, nemcsak később került hozzánk, hanem többször is próbálta meg az elszakadást, mint az ország többi kerületi részei. Az erdélyi vajdák és fejedelmek, a horvát bánok és helytartók legtöbbször dacoltak a magyar királyokkal az Árpádok korától egész a legújabb időkig. Kisebb arányú bár, de hasonló függetlenségi, elszakadási és lázadási törekvéseket látunk a központhoz közelebb levő kerületi részeken is, még pedig minden történeti korszakban, a jelenkort sem véve ki. A török uralom,

a mely oly sokáig birta a központot, a kerületi részek ellenállásán törött meg.

E kerületi jelenségek azonban nemcsak a központtól való távolságon alapulnak, hanem a különböző természeti viszonyokon is, a melyek az országot változatossá, egyes tájait különbözőkké teszik, a mi által különböző vidékek, különböző országrészek képződnek, belső határok keletkeznek. A római uralom korában Pannonia volt az egyik különváló országrész, Dácia a másik; e két művelt országrész között a barbár alföld terült el.

A történeti korban ezek az első különváló területek és már itt is nyilvánvaló a természeti hatás. Dacia úgy emelkedik ki a körülötte levő alföldekből, mint egy nagy erősség. Az alföld határait is egészen pontosan megjelölik a körülötte emelkedő hegyek. A «Dunántúl», a «felföld» minden köz embernek érthető, világos földrajzi fogalmak. Csak utalnom kell rá, mert köztudomású dolog, hogy mindezeknek az országrészeknek külön-külön milyen történeti szerepök volt az Árpádok korában, a tizennegyedik és a tizenötödik században, a török időben és a reformáció korában.

Mindezeknek a vidékeknek más a formája, más az éghajlata, mások a termékei, más a lakossága és más népességének foglalkozása. Az alföld korlátlan rónaságán sokáig megmaradtak a nomád élet hullámzásának nyomai, mikor a dombvidék és a hegység völgyeiben már rég megállapodott a népesség, mint a folyadék a szűk edényben. Még jelenleg is milyen különböző gazdasági érdekeik vannak ezeknek a különböző vidékeknek. Azt hinnők, hogy e különbségeknek szétforgácsoló, tehát káros hatása van az ország egységére. Valóban volna is; de vannak ellensúlyozó körülmények. E különböző vidékek különböző termékeikkel egymásra vannak utalva; tehát ha más nem is kapcsolná őket össze, már gazdasági érdekeik különbsége is összetartásra készítené őket. A felföld vasáért, aranyáért, fájáért, sójáért és iparcikkeiért szívesen ad a dombos vidék és az alföld bort, búzáat. Bizonyos egyensúlyban tartják egymást az ellentétes vidékek, mint egy mérleg két serpenyője. Ez a belső egyensúly képezi az egyes részek között a legerősebb kapcsolatot. A kölcsönös kielégítés, mint valami centripetalis erő vonzza egymáshoz a különböző részeket; a ki-nem-elégítés centrifugalis erő gyanánt hat; a mely részt semmi sem vonz befelé, azt a legcese-

kélyebb külső vonzás is elszakítja. Minél különbözőbbek az egyes részek, minél változatosabb az ország, annál valószínűbb, hogy minden rész kielégíthető. Az Ausztria és Magyarország közötti kapcsolatnak is részint azzal adják okát itt is, ott is az államférfiak, hogy a két ország gazdaságilag egymásra van utalva. Főképen mégis azzal, hogy a külfölddel szemben Magyarország magában kicsiny, gyenge. Ezt még azok is elismerik, a kik jobbnak tartanak a déli országokkal való szövetséget, a melyek a török világ kezdetén Magyarországhoz csatlakoztak, saját gyengeségök tudatában. A szövetkezés természetességét semmi sem bizonyítja annyira, mint az, hogy még a leghatalmasabb államok is rosszul érzik magokat szövetséges nélkül; támaszt keresnek egymásban, habár csak ideiglenesen is.

Az egyes országrészek összetartását leginkább előmozdítja az, hogy lejtősödések mindenünnen az ország központját képező alföld felé irányul, a melyet legelőször foglalt el az államalkotó magyar nép, a honnan az itt talált gyengébb népeket köröskörül a hegységbe szorította, mint a hogy a dagadó áradat partra veti az útjában heverő könnyű tárgyakat. A hegységben menedeket találtak a gyengék, mint később a török világban maga a magyarság is, a mely hosszú időre kettévált, mikor az ország központja idegen hatalom alá került, a mely ék gyanánt nyomult be a keleti és a nyugati rész közé. A kettévált magyarság csak akkor egyesült újra, a mikor a központból kiszorították az idegen elemet. A nyugati rész kerekedett fölül, a melynek része volt a központ visszahódításában. Az alföld azonban nemcsak mint központ, hanem mint alföld is offensiv természetű; a hegység pedig épen hegységes természeténél fogva defensiv állás.

Valamint kívülről nehezebb a hegységbe hatolni, mint a rónaságra, úgy a hegységnek belseje is kevésbé járható, mint a rónaság. Az alföld nyílt, népessége könnyen érintkezik egymással, az egymás mellé települt különböző nemzetiségek gyorsabban alakulnak át egynemű népességgé. A hegység minden völgye csak egy-két úton érintkezik a szomszéd völgyekkel és ezért a felföld némely tájain évszázadokon át is kevésbé változott a népesség, mint az alföldön néhol évtizedeken át. Régi tájszólásokat, régi szokásokat, régi épületeket és egyéb emléket sokkal többet találunk a hegységben, mint az alföldön, pedig a hegység épen zárkózottsága miatt később népesült meg,

mint az alföld. A hegygerincek elválasztó hatását fokozzák a terjedelmes erdőségek, melyek régente néhol fontosabbak voltak e tekintetben a hegyeknél is. Erdélyt erdő-elvének nevezték el a régi magyarok, nem pedig hegy elvének. A Dunántúlt ketté választó hegységet is Bakonyerdőnek nevezik.

Köztudomású dolog, hogy nemcsak egész nemzetiségek hanem kis rablóseregek és magános egyének is mindenkor legkönnyebben találtak menedéket a hegységben, a hegyi barlangokban és rengetegekben, a felföldet ellepő cseh rablóktól kezdve egészen a legújabbkori bakonyi zsványig. Az ilyen rablók részint alföldi menekültek voltak, részint pedig a hegység szülőttei, a kiket a hegység szegénysége készített ilyen keresetre. A hegység szegénysége készíti a lakosságot békés kivándorlásra is, a mely a legújabb nyugalmas korban igen szembe-tűnő. A felföldről a tótság évről-évre, napról-napra cseppenként szivárog az alföldre, mint a székelység Románia alföldjére. Néha csak egy pár hétre mennek el hazulról, a tutajokkal vagy aratni, azután újra hazatérnek; néha néhány hónapra mennek vándorolni csipkével, olajjal, drótozni, vásznat, gyolcsot árulni; néha évekig elmaradnak hazulról vagy egészen meg is telepednek az idegen földön. Tudjuk, hogy a mi tótjaink, mint házalók fél Európát bekobórolják — Németországon úgy ijesztgetik az ártatlan drótosokkal a szófogadatlan kis babákat, mint nálunk az «oláh cigánynyal» — és Amerikába vándorlásukat a legszigorúbb hatósági intézkedések sem akadályozhatják meg, valaminthogy a székely kivándorlást sem tartóztathatja föl senki. — A hegységben csekélyebb a népesség mint az alföldön, mégis ha csak kissé szaporodik a nyugalomban, háborítatlanul, a talaj terméketlenségéhez képest több, mint a mennyi otthon megélhet. Ott mindig vannak fölösleges munkászekek, a melyeknek a földművelésben, az állattenyésztésben nem jut foglalkozás; azok bányákat vájnak, fát vágnak, házi iparral foglalkoznak vagy kivándorolnak. E kivándorló népet pedig, a melyet a hegységi szükség megedzett, a mely munkabíró és szorgalmas, szívesen fogadják az alföldön mindenütt, a hol munkásokra van szükség. A házi ipar sokféle neme és az ipar általában mindenütt kifejlődött a hegységben és épen ipari tekintetben igen nagy különbség volt a felföld és az alföld között a vasútépítések és a gyári ipar kifejlődése előtt. A felföldi és az erdélyi házi ipar még most is számot tesz a mi csekély fejlettségű ipa-

runkban. És épen a legújabb időben, részint a népesség otthonmarasztása kedvéért, tudatos fejlesztését óhajtják, sajnós hogy csak óhajtják.

Valamint a felföldeken a hegygerinczek, az alföldeken a vizek képezik a belső határokat, kivált addig, a míg ritka a népesség. Nemcsak a rómaiak korában és az első pannoniai püspökségek korában szerepeltek a vizek mint határok, hanem később is gyakran, egész a legújabb időkig. A vármegyék közt sok helyen még most is folyók, tavak, mocsarak képezik a határokat. Kivált a mocsarak képeznek jó határt, mert még esőnakkal sem járhatók és még télen is, ha be vannak fagyva, megnehezítik rajtok a járást a rengeteg nádasok. Határszabó természetökkel rokon védő természetök. A vizek lakatlanok és lakásra nem valók, azért alkalmasak a lakott helyek elválasztására és azért nyújtanak védelmet olyan embereknek, a kik inkább a természet ellen küzdenek, mint embertársaik ellen. Toldi Miklós nem az első volt és nem is az utolsó, a ki «bujdosott az éren, bujdosott a nádon». Sok ember talált már menedéket a magyar vizek között a czölöpépítmények kora óta egészen Komárom átadásáig; sok régi szokás, eszköz vonult itt meg az új kor átalakító áramlatai elől.

Még fontosabbak a folyók annyiban, hogy közlekedő utak; a folyók és völgyeik, mert a folyókat csak hajósok használhatják, a völgyeiket pedig, a melyekben a folyók útat törtek és egyengettek, mindenki használhatja. A Duna, a Vág, a Hernád, a Tisza, a Maros, az Olt, a Száva, a Dráva, a Rába hány-szor képezték a népek anyagi és szellemi közlekedésének útját! A folyóvizek történeti jelentősége leginkább kiténik a népesség eloszlásából. Valamint a víz mindenütt a legmélyebb helyekre vonúl, valamint a legjobb talaj, az iszaptalaj mindenütt, a felföldeken és az alföldeken egyaránt, a vízvájta mélyedésekben gyülemlik meg, úgy a mélyedésekben csoportosúl a népesség is, a mely szintén mozgékony és a mely épen a vizet és a föld javát keresi.

Már Magyarország legősibb lakosai is csaknem valamennyien a vizek mellett laktak, a mint a minduntalan napvilágra kerülő őskori leletek mutatják. A jelenkori helységek a legkisebb tanyától kezdve a legnagyobb városig forrásoknál, kutaknál, tavaknál, folyóvizeknél keletkeztek. A legnagyobb helységek az alföldeken vannak, ott a hol legnagyobbak a vi-

zek; még pedig általában a legnagyobb vizek mellett vannak a legnagyobb helységek. Ha végig nézzük a dunamelléki és a tiszamelléki városokat, azt látjuk hogy a legfontosabb helységek a folyók elágazásánál vagy összefolyásánál vannak, vagy a kanyarulatoknál vagy olyan helyen, a hol természet kijelölte nagy szárazföldi utak szelik futásokat. Az alföldi nevezetes városok legnagyobb része gyöngyfűzérként vonúl körül a rónaság szélén, a hegység tövében; mindegyik egy-egy természetes útnak a kapujánál áll.

Íme nagy vonásokban Magyarország történetének természeti alapjai.

SIMONYI JENŐ.

A FARO-SZONGO VÍZESÉS A KONGÓN.

(Néhány szó Magyar László érdekében.)

Az afrikai útazásairól híressé vált Magyar László 1848-ban lépett először Afrika partjaira. Tevékeny életét ez új honában azzal kezdte meg, hogy elhatározta, hogy a Kongón fölhajózz, a mily messze csak lehet. E tervét keresztül is vitte s május 9-dikén indulván Ambrizből, július elsején a Kongo első víz-eséseig hatolt. Magyar László ez útazásait le is írta és azt a magyar tudományos akadémia többi leveleivel együtt ki is adta.*) Magyar László a Kongo ez első vízésését két névvel jelöli, az egyik a Faro-szongo (bár e név a szövegben azon hegy megnevezésére szolgál, melyen a Kongo vize megtörik, de a czikk címében a vízésést nevezi így); a másik Upa. Itt csak az első, gyakrabban használt névvel, kívánunk foglalkozni.

B. Hassenstein**) a Magyar László által följegyzett s az addig még nem ismert nevek «nagy tömege miatt» magát a Kongón tett útnak leírását is kevés becstűnek tartja s ámbár be kell vallanunk, hogy a Magyar László távolság-becslései túlzók, csillagászati fölvételei hibásak, nevei mindazonáltal nem koholtak s az összehasonlító nyelvészet világánál érdekes adalékot szolgáltatnak a Kongo földrajzi nomenclaturája számára. Minden esetre sajtáságos tünemény, hogy a vízésés e nevét sem azelőtt, sem azután egy térkép és egy útleírás sem ismeri. Hon-

*) Magyar László *Délafrikai levelei*, p. 42. Pest, 1857. — Továbbá *Geogr. Mitth.* 1857. S. 190, 1858. Taf. 7.

**) Petermann's *Geogr. Mitth.* 1862, S. 442, mit Karte von Dr. Petermann.

nan vette hát Magyar László e nevet? Vagy talán hibásan jegyezte föl? Vagy ha e név létezése az ő korában csakugyan megállapítható, miért veszett az ki oly hamar és oly hirtelen?

Azt hiszszük, néhány adat a bantu nyelvek összehasonlító nyelvészetéből és az Alsó-Kongo népeinek történetéből eszóra némi fényt vethet; mielőtt azonban ez adatokat összeállítanók, az Alsó-Kongo népi és nyelvi viszonyaira a következő megjegyzéseket bocsátjuk előre:

Az alábbi sorokban négy nép neve fordul elő: ezek a bakongo, babuma, bateke és bajanzi. A bakongok a Kongo folyam mellett a tengertől a Stanley-Poolig laknak, éjszaki határuk körülbelül a Niari folyó; kisebb törzseik a bakongók, a basundik, babunok, babvendék stb. A batekek keleten a Kuango és Kongo közt, nyugaton a Kongo és Alima közt laknak, de a k. h. 15. és 16.° foka közt még éjszakabra is fölnyomólnak. A babumákat nyugaton és délen a batekek határolják, éjszak felé nem terjednek nagyon ki, mert a kijanzik körülbelül Bolo-bonál határt szabnak nekik. A kijanzik egyrészt a II. Lipót király tava és a Kongo folyam közt laknak, másrészt a Kongo bal partjából addig nyomólnak nyugat felé, míg a batekekkel nem érintkeznek.

A bakongok a kikongo, a babumák a kibuma, a batekek a kiteke és a bajanzik a kijanzi nyelvet beszélik. E nyelvek rokonságáról meg kell jegyeznünk, hogy a kijanzi és kiteke nyelvek egymáshoz legközelebb állanak, a kijanzi és kibuma legtávolabb, míg a kikongo körülbelül a kibuma és kiteke nyelv közt áll. *) Ezek után pedig áttérhetünk a Faro-szongo fejtegetésére.

A Faro-szongo szó két részből áll: a Faro és Szongo névből.

A Szongo név azonos a Kongo és Rongo nevekkal, mert:

I. mint Johnston mondja, **) a rongo például a Muschirongo névben nem egyéb, mint egy romlott alak: «rongo ist

*) A kikongo nyelvre H. Craven és Barfield kongo-angol szótárát használtam a Johnston javításaival; a kijanzi kiteke, kibuma nyelvekre egyetlen hiteles forrás a Johnston műve, mivel a Stanley kijanzi szógyűjteménye töredékes és hibás.

**) Johnston H. H.: *Der Kongo*. Leipzig, 1884. p. 19 und 371.

das korrumpirte Kongo». Dr. J. Chavanne*) a portugál Nyugat-Afrikában tett útjában már nem a Muschirongo, hanem a Muschikongo alakot használja úgy a térképen, mint a leírásban. Már ezek alapján is következtethetünk a Kongo és Rongo azonosságára, de úgy ezt, valamint a két névnek a Szongóval való azonosságát sokkal biztosabban megállapítja a kikongo, kiteke, kibuma és kijanzi nyelvek összehasonlító nyelvészete;

II. az összehasonlító nyelvészet kimutatja, hogy az elősorolt négy Alsó-Kongo melléki nyelvben a k-nak r-ré és sz-szé vagy az r-nek k-vá és sz-szé s végül az sz-nek k-vá és r-ré változása nemcsak gyakori, hanem hangváltozási törvény. E törvények úgy közvetlenül e hangokra, mint az egyes hangcsoportokra is vonatkoznak, a következőképen:

1. A szavak egy részénél a torokhangnak az egyik nyelvben sziszegő felel meg a másikban; például antilope = nka (kongo), ncsa (teke); bolha = nqina (kongo), ncsina (teke); szárnyas = nszuszu (kongo), nkulu (buma); méz = nuszi (kongo), nukhi (buma) stb.

2. A szavak egy más részénél a kikongo nyelv sziszegő hangjának folyékony hang felel meg a kiteke, kibuma és kijanzi nyelvekben; például álom = ndoze (kongo), ndole (teke); varázslat = nkiszi (kongo), ngili (buma) stb.

3. A szavak egy harmadik részénél a kikongo nyelv torokhangjának a kibuma nyelvben folyékony felel meg; például láb = kulu (kongo) lulu (buma) stb.**)

E törvények közül az első által megérthető a kongo változása szongóra; a másodikon alapúl a szongo változása rongóra; s végül a harmadik megmagyarázza a kongo változását rongóra. Ezzel megegyezik az, hogy a bakongók csakugyan a Kongo alakot használják a folyam megnevezésére, a szongo kiteke alak, míg a rongó romlott alaknak tekintendő, mely valószínűleg nemcsak ismeretes, hanem használatos is a kijanziknál a folyó megnevezésére, minthogy nálok a kongo alak dár-

*) Dr. J. Chavanne: *Reisen im Gebiet der Muschi-Kongo in Petermann's Geogr. Mitth.* 32. B. 1886. No. IV.

**) lulu helyett rulut is írhatunk, mert «a feketék itt az r-et nehezen ejtik ki s többnyire l-nek vagy ritkábban d-nek ejtik ki». Lásd Lieven van de Velde: *La région du Bas-Congo et du Kourou-Niadi.* Bull. Soc. Roy. Geogr. belge 1886, No. 4, pag. 361.

dát jelent, s nem valószínű, hogy ugyanazon szót használják a folyó jelölésére is. A kongó szó dárda jelentése már eltűnt a többi három nyelvben s azok egészen más gyököket használnak e fogalom kifejezésére (kongo: dionga, teke; masuo, buma: isua).

Mindezt pedig e népek története is igazolja. Arra, hogy egy szó tulajdon névvé változzék es eredeti jelentését elveszítse, sok idő kell, következéleg az a nép, melynek nyelvében e változás már megtörtént, régibb eredetű, mint az, a mely ugyanazon gyök eredeti jelentését még ismeri, s ebből azt állapíthatjuk meg, hogy a bakongók az első bantu törzs voltak, melyek a Kongóhoz kerültek, míg a kijanzik az utolsók. A nyelvi rokonság foka, valamint a népvándorlásnak az anthropologiai vizsgálatok által megállapított menete mindezt igazolja. Így tény az, hogy a bakongók éjszokról jöven, a bennszülött lakosságot a parthoz szoríták, részben pedig velök vegyültek, a mely vegyülés rajtok ma is kimutatható. A bakongók nyelve azóta: hogy éjszaki őseiktől elszakadtak, tetemesen megváltozott; Moffat, Müller, Bleek és más nyelvészek régen észrevették az afrikai nyelveknek bámulatosan gyors fejlődését és e szabály alól a kikongo kétségtelenül nem képez kivételt. Föl kell tennünk, hogy a bakongókat azután éjszokról a babumák szoríták a tengerpart felé, mert csak így érthető ezeknek a batekektől és bajanziktól körülzárt helyzete, másrészt nyelvök rokonsága a kongókéval. Úgy látszik azonban, a babumák inkább éjszaknyugat felől jöhettek, levonulván azonban a Kongóhoz, éjszokról a bajanzik nyomásának kellett engedniök, kik azután kelet felől is határt szabtak nekik, míg a batekek éjszokról délnyugat felé hatalmasodtak el s nyomultak elő a Kongóig, a bakongók és babumák közé ékelve magokat, s ily módon körülzárva ez utóbbiakat. A folyónak természetesen az a neve maradt még, melyet a legrégebbi nép adott neki, s könnyebb volt az új népeknek a kész nevet elfogadni, mint újat adni. A Tuckey által fölfedezett «Meuszi Niadi» — valamennyi folyó befogadója — név újabb eredetű, értelme még nem homályosult el, s nincs is oly szelvében használva, mint amaz.

Ezekből kimutattuk, hogy a «kongo» bantu gyök, mely azonos a rongó- és szongóval; dárdát jelent a kijanzi nyelvben, de a többiben értelme elhomályosul és tulajdonnévvé változott. A bakongók először adták a folyónak a nevet, mint legrégebb-

bek e vidéken s az ő nevök is innen származik. A bakongo azt jelenti, «dárdaviselő ember», a Kongo, mint folyamnév azt jelentheti «gyors, mint a dárd». Hogy a folyó kapta-e a népről, vagy a nép a folyóról a nevet, azt nem tudjuk, de hogy mind a kettő a «kongo = dárd» gyökből ered, az bizonyos.

A mi a Faro-szongo első felének, a farónak, jelentését illeti, azonos a kibuma nbvaróval, mely előrag (præfixum) nélkül bvaro vagy faro lesz s mely a kiteke nyelvben bvatu lesz azon hangváltozási törvény alapján, hogy a kibuma nyelvben *r*-nek a kitekeben *t* felel meg; példáulú *ördög = nkira* (buma), *nki/a* (teke); *csillag = mvere* (buma), *mbvete-ti* (teke); *test = niuru* (buma), *nitu* (teke) stb. — A kiteke bvatu, a kibuma bvaro és a kijanzi bvengo csolnakot jelent s így e szónak Faro-szongo eredeti értelme szó szerint ez: «csolnak-Kongo». Ez pedig nagyon fontos jelentés. A Kongo ezen első vízeséstől lefelé hajózható és a faro ezt fejezi ki, az tehát nem jelent egyebet, mint «csolnakázható Kongo».

E szavak értelme és e népek története megmagyarázza egyszersmind azt is, hogy Magyar László óta miért nem ismeretes többé a vízesés e neve. E nevet a bakongók nem használták, mert a faro gyök az ő nyelvökből teljesen hiányzik s a csolnak fogalmát egész más gyökből alkotják. Magyar László e nevet valószínűleg valamelyik az expedíciójához tartozó babuma szolgától hallotta és jegyezte föl. Az európaiak azonban a Kongo torkolathoz menvén, a bakongókkal érintkeztek a legtöbbit, s ezek elnevezéseit fogadták el. Azokra pedig, vagy talán inkább az európaiakra nézve fontosabb volt az a kis falu, melyet Magyar László nem ismert s melynek neve ma az első vízesésé s mely már e század kezdetén szomorú nevezetességre tett szert az angol Tuckey végzetes expedíciójának tönkre jutása által: Jellala.

Ifj. JANKÓ JÁNOS.

É R T E S I T Ő.

*Wohl Stefanie: Aranyfüst. Regény öt könyrben. Buda-Pest, 1887.
Mehner Vilmos kiadása. Két kötet.*

Wohl Stefanie sok csinos dolgot írt: tárczákat, kisebb csecsebecséket. Van bennök finomság, rokonszenves érzékenység. Mintha finom női kéz érintését érzénők. Sok kisebb dolgok röpkedése, rövidsége, igénytelensége, pillanatnyi volta nem csekély tényezője sikeröknek. De képzeljük ezt hosszú lére eresztve. Az érzelmesség alighanem a cukros víz hatását teszi; a kontyos bölcseséggel s női philosophiával szemben némi műveletlen ásítást el nem fojthatunk s elvész az a nőies illat is, mintha nem zsebkendőre, hanem öles abroszra hindentők a parfume-ot. Wohl Stefanie tehetségének a sok nyomdafesték megírt; tárczára valót elbír, hanem egy egész könyvre való tönkre teszi.

Jó barátai, kik mindenesetre jobb barátai neki, mint az irodalomnak, dicsérni fogják az *Aranyfüst*ért; mi azonban azt hisszük, hogy írói becsvágya eltérítette a helyes útról; azt hisszük, hogy egy elevenen tartott, ügyes formájú causerieja többet ér ennél az új újságpapiros-regényénél. Míg amabban — hogy udvariasan beszéljünk — írói tulajdonságai mintegy csinos, illatos csokorba fonódnak: regényében néhány ügyes megjegyzés s elevenebben megírt jelenet nem nyújt kárpótlást azért a terjengő laposságért és nyúlós stílusért, mely a könyvet legalább az irodalmi dolgokban érzékenyebb előtt majdnem kiállhatatlanná teszi. Az ember azt lehetné, ha végig olvasta, hogy az írás művészete valami szellemi kézügyesség vagy gépies munka, mint mikor papírvirágot csinálnak, dobozkákat készítenek, kosarat fonnak. Az írás mintegy magasabb rendű haris-

nyakötéssé válik, csakhogy a serényen mozgó tűk pengése helyett a toll serczegése hallatszik s az eredmény egy két kötetes regény öt könyvben, 670 lapon, nem pedig a különösen nyirkos időben megbecsülhetetlen harisnya.

S a regény hatása alatt komikus kétségbeesésünkben már-már üldásosabbnak tartjuk az emberiségre a harisnyakötést, mint langymeleg regények írását s némileg érteni kezdjük Macaulay kifakadását, mikor például a vargát és szerény mesterségét hasznosabbnak tartotta az idealistikus philosophia minden törekvéseinél. Amaz legalább megmentette az embereket a náthától, emettől pedig nem egy megkapta.

Művészi érzékünk is ilyen gyöngé náthat kap, mikor látjuk, hogy egy kedves, szerénységében szeretetre méltó írói tehetség minden áron be akar állani a *modern regényírók* sorába s gyöngéd, «töretlen» kezével politikai, társadalmi problémák súlyát emelgeti. Miért? Hogy erőmutatványaival barátain kívül egy megalapítandó magyar *Gartenlaube* közönségét gyönyörködtesse.

Mert a regény elég szabatosan van gondolva: mind az öt könyv kellően megtelik; az alakok is mind átlátszók, mint az ablaküveg; érthetők, mintha már számtalanszor hallottunk volna felőlük; a regény pszichológiai problémája is már annyira közkedveltségű és ösmeretes, hogy az első lapnál már tudjuk a kifejlést és fontosabb mozzanatait. Minden meglepetés és felzökkenés nélkül olvasunk lapot lap után s mikor a regény végére érünk, mintha tegnapi theát ittunk volna. Mit használ az ily benyomással szemben, ha elismerjük, hogy okos, tehetséges, nagy műveltségű nő írta a könyvet, mikor ez az okos, tehetséges nő rövid tárczában jobban bemosolyogja magát képzelmünkbe, mint az ilyen hosszú könyvben.

S tudják, mi a különös? Hogy ez a női regényíró pedánsabb minden professornál. Annyi szó van könyvében centralisatióról és decentralisatióról, liberalismusról és conservativismusról, politikai eszmékről és eszmétlenségről, a főváros dédelgetéséről s a «provinczia» elhanyagolásáról, mint a többi magyar regényekben összevéve sincs s frója megérdemlené, hogy előkelő helyet nyerjen, ha nem is a Parnassuson, legalább a jövő század nagy központi parlamentjében a politikai bonczok között.

A regény meséje különben olyan, hogy sok olvasó érdeklődését és rokonszenvét föl fogja kelteni. A. egy előkelő, elragadó, mindent meghódító Apollo és hatalmas szónok s államférfi, a ki azonban alapjában egoista, csak a saját gloirejének s kedvének élő ember;

ki később elveihez is hűtlen lesz s első nejét is elhagyva, elveit is szegre akasztja. Vele szemben áll *B.* unokatestvére, egy elszegényedett báró, ki azonban saját erejéből s az író névtelen kegyéből az élet fölszínére emelkedik s oly híres orvos lesz, a milyen regényekben lehet valakit s e mellett dr. Hirschler mellé felsőházi tagnak is megválasztják vagy kinevezik — már nem tudom. — Az aranyfüstös ember áll itt hatásos ellentétben az igazi arany emberrel. Már külsőjük is jellemző. Amaz — mint mondtuk — igazi Apollo, óriás és szép, emez kicsiny napbarnított, kinek azonban izmai vasból vannak; heros ez is a maga nemében, hosszú fényes fekete szakállal s kopasz homlokkal. Ez a *B.* szeret egy nőt, tanítványát a latin nyelvből; de büszkesége nem engedi szólni s tisztázni a köztök lebegő félreértést. — Nagyon természetes tehát, hogy ez a — különben igen ügyesen és melegen rajzolt hölgy *A.*-nak lesz felesége, *B.* pedig Indiába megy cholera-t tanulmányozni. S *A.* most nejével oldalán szédítő magasra emelkedik; szónoklatai káprázatával uralkodik a szíveken s a nemzeten. Azonban útjába kerül egy második nő, az elsőnek ellentéte, egy szívtelen, önző, a látszatnak élő kaczer hölgy, ki az oroszlánt lassankint hálójába keríti. *A.* tehát elválik nejétől s nőül veszi ellentétét, a másikat. S most következik a bukás, a politikai után az erkölcsi s Apollónknak csak a pisztoly marad menedékül, míg a derék *B.* most elveheti első szerelmét, a szép és nemes Mária grófnőt. A fekete szakáll győzelmet arat Apollo fölött, a jellem az aranyfüst fölött. A kaczer hölgyből demi-monde lesz, a nemes nő pedig már ez életben boldog. — S midőn végig olvastuk a történetet, Heine sorai jutnak eszünkbe :

Ich weiss nicht was soll es bedeuten . . .
 Ein Märchen aus alten Romanen
 Kommt mir nicht aus den Sinn.

Különben a legjobb az egészben Mária grófnő alakja; úgy gondolom, ő menti meg e regényt: mintha némi költői sugár játszanék arca körül. Benne van a legtöbb önálló élet; a többi alak, a nagy szónoktól kezdve a jeles orvosig, már inkább gyári termék. Nem érdektelen az sem, hogy igazi merevséggel tünteti az olvasó elé szerzőnk a kaczer Liza grófnének alakját; annyira csak számítónak, lelkileg visszataszítónak, tudatosnak s a nőies légység hiányával rajzolja, hogy alakja épen nem magyarázza meg azt a varázst, melyet a férfiakra gyakorol. Nem hiába jó emberismerő a derék *B.*, ő első pillanatra tudja, hogy hányadán van vele. Kár hogy akarata ellenére

a szerző is pártoskodik alakja ellen, holott az író kegye olyan legyen, mint a nap, mely egyenlőn süt jóra, gonoszra. A művészetnek ez az æsthetikai pártatlansága egyáltalán hiányzik a könyvből.

Viszont meg maga a szerző túlságos lelkesedésre buzdul azon sikereken, melyeket a regény jeles szónoka arat. Még fiatal kezdő, most jött haza Zürichből s egy díszében a megyei fiatalság nevében felköszönti a főispánt. Szerzőnk így írja le a hatást: «Veterán politikusok villogó szemekkel emelték föl fejöket, mint a vén csatoló az ágyúszóra — ők a jövő parlamentarizmus nagyságát szimatolták az ifjában. A fiatal emberekben, de még a legelfásultabbakban is fölforrat a lelkesedés, mint az elragadtatás első perczeiben nem igyekeztek szégyenkezve rejtegetni; a nők meg épen elnyelték tekinteteikkel, és előre hajolva, meg sem értve mit mond, csak megigézett érzékeikkel hallgatták a beszédet, mit a szónok rendkívül hajlékony, ezerféle modulatiókra alkalmas hangja, valami szép, megragadó zenéhez tett hasonlónak.» Az író ellátszik feledni, hogy ilyen jellemzés az ízléses olvasót okvetetlenül kiábrándítja annyira, hogy épen semmi kedve sem marad a főispáni ebédet megízlelni. Ez reporterstílus s ebben a stílusban van tartva a regényben a társadalmi s politikai viszonyok rajza is.

Valóban e regény megérdemelte volna, hogy valamely napilap hasábjain folytatásokban kerüljön az olvasó szeme elé; megérdemelte volna, hogy az első részlet megjelenése alkalmával az újdonságok közt garmond betűvel a következő jegyzet álljon: «Lapunk mai számában kezdjük meg egy közkedveltségű írónk regényét, mely a művelt körök figyelmét okvetetlenül magára fogja vonni. Nem csak a szerelmi cselszövény rajzában nyilvánul finomság, nemes fölfogás s igazi szívmelegség, hanem a szerzőnek egyszersmind sikerült egy valódi politikai s társadalmi regényt is megalkotnia. Modern társadalmunk, politikai köreink, a bennök nyilatkozó ellentétek, a parlamenti élet hullámozása, a születés és munka harca, oly eleven képekben vonódnak el benne szemünk előtt, hogy még a távolabb állókat is érdekelni fogja. De legjobban beszél magáért a mű maga, melynek nemes erkölcsi és társadalmi irányzata elől csak a csökönyös és ízléstelen ember zárkozódhatik el.» Valódi bünbánattal kell megvallanunk, hogy e csökönyös emberek közé tartozunk.*) —x.—

*) Tisztelt dolgozótársunk úgy látszik nem tudja, hogy e regény először a *Pesti Napló* tárczájában jelent meg, azonban, ha jól emlékszünk, minden jegyzet kísérete nélkül.

Die Behördenorganisation Kaiser Ferdinands I. Nach archivalischen Quellen von Dr. Eduard Rosenthal. Wien, 1887.

Ausztria legfelsőbb közigazgatási intézményei, melyek századokon át fennállottak, körülbelül ugyanazon időben keletkeztek, midőn a Habsburgok a magyar királyi trón birtokába jutottak. I. Miksa császár már előbb megkezdte francia, de főleg burgundi minták nyomán, tartományai központi igazgatásának átalakítását. Unokája, I. Ferdinánd császár és magyar király, még tovább haladt a kitűzött nyomokon s ő alkotta meg azon legfőbb politikai és pénzügyi központi hatóságokat, melyek legtöbbször bővült vagy korlátolt hatáskörrel, néha nevet is cserélve, fönmaradt azon gyökeres változásokig, a melyek a jelen század folyamán következtek be az osztrák örökös tartományok közjogi szervezetében. Az udvari tanács, a titkos tanács, az udvari kancellária, az udvari kamara, az udvari hadi tanács mindnyájan I. Ferdinánd alkotásai vagy legalább alatta nyertek határozott és önálló szervezetet. S mindezen központi főhatóság történetének földerítéseivel elég serényen foglalkozik az osztrák és a német szakirodalom, az utóbbi azért, mert a behatóbb vizsgálat kiderítette, hogy Ausztria kormányzata szolgált mintaképül a német territoriumok kormányzati és közigazgatási szervezetének. A legtöbb német fejedelem kicsinyben utánozta azon intézményeket, a melyeket I. Ferdinánd király a saját tartományaiban az administratio céljaiból alkotott.

A munkák, melyek ez intézmények történeti fejlődését fejtetik, reánk magyarokra szintén több-kevesebb fontossággal bírnak. Önálló levéltári kutatások termékei levén, legalább is egy-egy adatot közölnek, a mely hazánkra vonatkozik. Sőt néha van bennök olyan is, mi a magyar állam hasonló intézményeinek fejlődésére vagy tevékenységére vet világot. Ez utóbbiak közé tartozik Rosenthal műve, mely I. Ferdinándot, mint közigazgatási organisatort mutatja be s legfőbb központi hatóságai megalakításának fő phasisait eddig fölhasználatlan adatok alapján ismerteti. Az író a jeni egyetem tanára s szorgalmasan átkutatta az osztrák, főleg bécsi és innsbrucki levéltárakat, melyek épen a közigazgatás történetéhez igen dús anyagot tartalmaznak. Műve külön-külön tárgyalja az egyes fő hatóságok megalkotását és szervezetét. A legrégebb az udvari tanács,

mely valószínűleg 1527 elején kezdte meg működését. Eleinte legfőbb igazságügyi és bírói hatóság volt, később azonban az összes kül-, bel- és hadügy is hozzá utaltatott. Ez óriási hatáskört azonban egy testület nem igen végezhetett. Csak hamar kivált az udvari tanácsból egy szűkebb testület, a titkos tanács a külügyek intézésére, míg a többi központi hatóságok, az udvari kancellaria és kamara újjáalakítása számos teendőt vett le vállairól, a hadügyek pedig az 1556-ban alakított hadi tanácsra szálltak át.

Közjogilag mindezen intézmények csak is az osztrák örökös tartományokra terjesztették ki működésüket. Az udvari tanácsnál ez iránt kétség sem foroghatott fenn. Ha eleinte gondoltak is Bécsben arra, hogy illetőségébe Magyarországot befoglalják, az eszmét, mint kivihetetlen, hamar el kellett ejteni. Egyedüli ismert nyoma az ilyen szándéknak egy 1537-ki fizetési táblázat, melyben négy magyar tanácsos évi illetménye is elő van irányozva. Ez azonban csak tervezet maradt s a bécsi udvari tanács, mint első sorban igazságügyi testület, még a saját szabályzatai és a részére kiadott császári utasítások szerint sem gyakorolt semminemű befolyást Magyarországra. Ugyanez mondható az udvari kancellariáról, mely régi intézmény I. Ferdinánd alatt nyert állandó szervezést és szabatos hatáskört. A kancellariát némelyek afféle belügyminiszteriumnak mondják, de Rosenthal állítása szerint nem egészen helyesen. Annyi azonban bizonyos, hogy az udvari kancellaria illetősége a magyar korona országaira nem terjedt ki. Ferdinándnak, mint koronás magyar királynak, megvolt a maga magyar kancelláriája s a két hatóság közt nem merült föl illetőségi összeütközés, a miből elég világosan kitetszik, hogy mindegyik más-más s közjogilag egymástól független országok ügyeivel foglalkozott.

Ferdinánd egyik legkésőbbi alkotása az udvari haditanács, mint egykorú emlékeink nevezik, a consilium bellicum vagy röviden csak bellicum volt. 1556-ban alakult, noha már sokkal előbb érezték szükségét ily testületnek s meg is akarták alakítani. Sőt tényleg készültek utasítások ily tanács számára, mely azonban még az említett évben is csak hosszadalmas vajadások után létesülhetett, mert senki sem akarta a tanácsosi állást elfogadni. A testület egy elnökből és négy tagból állt, körülbelül ugyanazon hatáskörrel, mint ma a hadügyminiszterium. Különösen a császári hadak és a végvárak gondviselése tartozott föladatai közé s ezzel hatásköre kiterjesztett a magyar korona országaira is. Ez azonban ama korbéli magyar törvényeinkben nem nyert semmiféle jogi szentesítést s Rosenthal csak a régi osztrák

centralista szellem befolyása alatt áll, midőn az I. Ferdinánd alkotta s századokon át fönnálló hadi tanácsban a hadügy egységeségének megtestesedését keresi. A specialis magyar katonai intézmények, melyek a nehéz időktől megviselve, részben bénítva, de mindig megvoltak az egész török korszakban, nem álltak a bécsi hadi tanács egyenes és közvetlen jogköre alatt. A *bellicum* csak a Magyarországon küzdő császári csapatok főhatósága volt s centralista eszméket annál kevésbé testesített meg, mert az összpontosítás ama fogalma, a mely századokkal később egy József császárban, vagy korunk osztrák politikusaiban élt, I. Ferdinánd korában még épenséggel ismeretlen volt.

Nem mondhatni, hogy Rosenthal műve politikai irányt követne. Igyekszik elfogulatlan lenni s a történelmet csakugyan nem alacsonyítja le annyira, mint a hatvanas évek osztrák írói tették, kik kedvencz államjogi elméleteik szolgálatába erőszakolták. De önkénytelenül ő is sokszor hangoztat olyan eszméket, melyek ellenkeznek azon időszak szellemével, a melylyel foglalkozik. Ő is az egységes Ausztria alapjait látja I. Ferdinánd közigazgatási szervezetében letéve. Csakhogy a napi politika áramlatai még sem befolyásolják annyira, hogy kutatásai elvesztenék tudományos becsöket. Különösen érdekes reánk magyarokra az, a mit az I. Ferdinánd pénzügyi intézményeiről mond. Ő az első, a ki az udvari kamara s a különböző országok kamarái (legfőbb pénzügyi hatóságai) közti köteléket és kapcsolatot részben megvilágítja. Fejtegetéseiből kétségtelen, hogy Ferdinánd 1527—28-ban összes különböző országainak pénzügyi kormányzata közt némi kapcsolatot akart létesíteni s e czélból először is megalkotta — 1527-ben — az udvari kamarát, mint legfelsőbb központi pénzügyi hatóságot, azután pedig négy közjogi csoportba oszló országai mindegyikében a külön országos kamarát, Magyarország részére 1528 elején a pozsonyit szervezte.

Mindegyik országos kamara számára körülbelül azonos utasítást dolgoztatott ki s az udvari kamarának részint az ellenőrzés, részint a közvetlen beavatkozás bizonyos jogát tartotta fönn. Rosenthal közli is a cseh kamarának szóló és 1527 márczius 27-én kelt utasítást, fölemlítve róla, hogy csaknem szó szerint megegyezik vele az akkor fölállított magyar kamarának szóló 1528 január 8-iki utasítás, mely még közzé téve nincs, melynek lételéről azonban a magyar történetírás is (említi Tanárki Gedeon *Ausztria pénzügyei I. Ferdinánd alatt*, rövid kivonatát adja Thallóczy Lajos *A kamara haszna* című művében) tudomással bírt.

Hogy azonban Rosenthal az udvari kamarát megbecsülhetetlen értékűnek találja «az osztrák össz-állameszme realizálása» szempontjából s hogy nézete szerint az egész birodalom pénzügyi egységének eszméje testesült meg ama kamarában, azzal csak azt jelzi, hogy nem követte ez intézmény tovább fejlődését, hogy nem volt figyelemmel Magyarország alkotmányára s a XVI. századot nem a saját szellemében, hanem inkább modern politikai eszmék benyomása alatt ítéli meg. Ugyanazok a magyar rendek, melyek a legféltékenyebben őrizték a magyar állam önállóságát, magok szólították föl I. Ferdinándot (1528 január), hogy szervezze Magyarország pénzügyi igazgatását, a melyet a mohácsi vész megbontott. A szervezés módozatairól azonban nem nyilatkoztak, mert azt föltétlenül a király fölségjogaihoz tartozónak tekintették. E téren nem is félték a centralisatiótól s nem is ütköztek meg azon, hogy a király bécsi és pozsonyi kamarája közt némi kapcsolat létesült. E kapcsolatot akkor senki sem vezette politikai irányokra vissza. Ellenkezőleg egyszerűen a királyi jövedelmek középkori sajátos jogi természetéből folyt az s teljesen hiányzott belőle minden államegységi törekvés. A király rendes jövedelmei, az államjóság, vám, bányászat, a regaliák akkor egészen magánjogi jelleget viseltek. A király azért kapta őket, hogy érték bizonyos szolgálatokat teljesítsen az állam érdekében s épen úgy kapta őket, mint bármely főúr vagy főpap, kik birtokaik és kiváltságaikhoz képest szintén törvényesen meghatározott közjogi szolgálatokra köteleztettek. Míg a király teljesítette a a reá háruló köteleességeket, addig az ország ép oly kevéssé törődött vele, hogyan kezeli jövedelmeit, a mint nem vizsgálta azt, hogyan kezelik a főúrak a magok vagyonát. Állandó rendes jövedelmeiről a király ép oly kevéssé adott számot, mint az egyes főúrak. E fölfogással tehát nem állhatott ellentétben az sem, hogy midőn olyan uralkodó választatott Magyarország királyává, a kinek másutt szintén voltak birtokai és jövedelmei, ezek és a magyarországi jövedelmek kezelése és a kezeléssel megbízott fő hivatalok közt többé-kevésbbé laza — mert nagyon szorossá sohasem fejlődött — kapcsolat létesüljön. Csak midőn a királyi rendes jövedelmek jogi természetéről táplált régi fölfogás gyökeres változáson kezdett átmenni s egyre jobban előtérbe lépett a közjogi mozzanat, keltett visszatetszést e kapcsolat is. A rendek a XVII. század elején csakugyan fölszóltak ellene s kifejezést adtak azon óhajuknak, hogy Magyarország pénzügyi kormányzata visszanyerje önállóságát. Ha ama zürzavaros, véres kül- és belharczok idején az elv a gyakorlatban utóbb is gyakran

sérelmet szenvedett, hazánk törvénykönyvének évlapjain mindig sér-
tetlenül megőriztetett Magyarország pénzügyi és politikai önállósá-
gának eszménye. Sajnos, hogy a német írók e törvénykönyvet még
mindig nem veszik figyelembe, pedig sok balvéleménytől és törté-
neti tévedéstől szabadítaná meg őket.

ACSÁDY IGNÁCZ.

*A bűnkísérlet és bevégzett bűncselekvény. A tettesség és részesség
tana. A magyar tudományos akadémia által a Sztrokay-jutalommal
koszorúzott pályamunka. Írta Dr. Vlassics Gyula. I—II.kötet. Buda-
Pest, 1885 és 1887. Kiadja a magyar tudományos akadémia.*

Amaz élénkebb irodalmi mozgalom, mely a büntetőjog tudomá-
nyos művelése körül néhány év óta jogi irodalmunkban észlel-
hető, bizonyára nagy részben az új magyar büntető törvénykönyv
codifikálására vezethető vissza. A mióta e törvény életbelépett,
commentárokkal és monographiákkal gazdagodik a magyar jogiroda-
lom, behatóan foglalkozván a törvény egyes fejezeteivel és szakaszai-
val. Valóban úgy elméleti, mint gyakorlati szempontból nagy szük-
ségünk van, hogy a büntetőjogtudomány kérdései beható fejtegeté-
sek tárgyát képezzék, mert e tudomány ma sok irányú és nagy
terjedelmű tanulmányokat igényel nemcsak a jog- és államtudomá-
nyok, hanem a morál és orvostudományok terén is. Ez élénkebb
irodalmi mozgalomban úgy nálunk, mint külföldi szakkörök előtt,
figyelmet ébresztett egy jogi munka, mely a bűnrészesség és a bűn-
kísérlet tanaival foglalkozik. A tudományos akadémia e munkát
jutalomra ítélte, egyúttal annak kiadását is magára vállalta. A pá-
lyakérdés a büntetőjogtudomány két rokon, de azért teljesen külön-
álló kérdéseit, a kísérlet és részesség tanát tartalmazta, e nehéz és
sokat vitatott problémákat. E kérdések századokig tartó tárgyai
voltak a büntetőjogászok eszmeharczainak, melyekben kiváló elmék
erős küzdelemben állottak egymással szemben, a philosophia, a jog,
a humanismus, a történelem és a tapasztalat tárházaiból merített
érvek fegyvereivel. De bár századunk munkája eddig nem ismert ma-
gaslatra emelte a büntetőjogtudományt, a kísérlet és részesség nem
egy válfajában a meg nem oldott problémák közé tartozik, sőt a
vitás kérdések egész halmaza az, mi az igazság az állami és társa-

dalmi rend védelmének szempontjából még többé-kevésbé megoldásra vár. Vlasics műve az első kötet anyagául csak a részesség tanát adja; ezt, mint műve előszavában mondja, azért teszi, mert a részesség területén általában, de különösen hazai jogéletünkben is fölmerült controversiák voltak kétségen kívül irányadó befolyással a pályakérdés kitűzésére.

A részesség körül lezajlott eszmeharczok, a büntetőjogtudomány kiváló alakjainak érvei és a szerzőnek álláspontjai vannak e kötetben lelkesedéssel és oly tudományos készültséggel előadva, minőt a magyar jogirodalomban keveset találunk. Terjedelemlre nézve pedig a nyugati irodalmaknak e kérdésekkel foglalkozó műveit múlja fölül, mert ily kimerítően a részességre vonatkozó ismert monographiák egyike sem foglalkozott.

A részesség tanához bevezetésül a tettesség tanát tárgyazza szerző, a tíz fejezetre osztott nagy munka első fejezetében; főbb vonásaiban azon küzdelem rajzával, míg a tettes, fölbujtó, bűnsegéd határozott és világos fogalmai kiszorították a bűnszerző és az ahhoz kötött fogalmak csoportjait. Élénk világitásba látjuk helyezve azon fogalomzavart és benső ellenmondásokat, melyeket a doktrinának melengetett «bűnszerző» kifejezése rejteget méhében. A részesség fogalmi körének meghatározásában azon fölfogásnak tulajdonítja az e kérdés körül huzamosb ideig létezett chaotikus zavart, hogy a jogphilosophia czége alatt alakult a régi tan. Elfelejtették, hogy a büntetőjog, ha jog akar lenni, magából a philosophiából meg nem él. A jog csak positiv lehet. Kitünő segédtudománya a bölcelet a büntetőjognak. Lélektani ismeretek nélkülözhetlenek. De ennek elismerése nem azt jelenti, hogy kaput tárjunk a bölceleti elvont okoskodások özöne előtt s engedjük azt betörni a büntetőjog terére. Nézete szerint a büntetőjogot ép úgy meg kell szabadítani a túlcсаpongó philosopháló iránytól, mint a hogyan megszabadította a jogtörténeti iskola a magánjogot. Positiv jelleget ez is csak akkor nyert, midőn a philosophálás korlátlan területén határköveket rakott le a jogtörténeti iskola bölcsesége. Így lesz positivvé a büntetőjog is, mely ma sem köszörülte le a metaphysikai elmélkedések iránti előszeretetét és ha különösen a részesség területén eredményt akarunk elérni, úgy azt csak a történeti módszerrel érzük el, azon módszerrel, melyet a büntetőjog tárgyalására nézve Mittermayer, Zachariä, Wächter, Lullen, Abegg ajánlottak s annak némely részeire annyi sikerrel alkalmaztak. E módszer alapján állanak Langenbeck és Schütze is a részességről írt munkáikban, sőt ez utóbbi a büntetőjog

területén is egy Savigny és Puchta reformátori tevékenységét kívánja. A vétkes részességnek beható ismertetése után szerző a részességnek csakis három fajtát különbözteti meg, úgymint a fölbújítás, a bűnsegéd és a tettesség, illetőleg a társtettesség tanát; és ha e három válfaj alá a tevékenység nem vonható, úgy az részes tevékenységnek nem minősíthető.

Igen figyelemre méltó a concursus necessariusban a szerző álláspontja; annak történeti fejlődését megismertetvén, azon végeredményhez jut, hogy az igazságnak megfelelő csak az lehet, ha a részesség általános elveit azon esetekre is alkalmazzuk, melyeket a concursus necessarius neve alatt szoktak összefoglalni. Ily értelemben zárom én is ki — mondja Vlassics — a részesség területéről a concursus necessarius tanát. De ezzel se többet, se kevesebbet nem akarok mondani, mint annyit, hogy nincs semmi szükség az általános részességen kívül még egy külön részességi faj megállapítására s így akkor, midőn a concursus necessariust mint részességi fajt kizárom, egyúttal a tulajdonképeni részesség eseteit alkalmazom mindazon esetekre, a melyeket a concursus necessarius neve alá szoktak foglalni. Némi súlyt helyezek álláspontomnak e két alakban való kifejezésére, mert nem vélek csalódní, midőn azt állítom, hogy a concursus necessariusnak a részesség köréből való kizárása volt azon végzetes fogalom, mely annyi kiváló elmét tévedésekre vezetett és annyi pseudo-bölcseleti okoskodásnak nyitott tág kaput.

Gyakran találkozunk még ma is büntetőjogi tan- és kézikönyveinkben a bűnszövetség tanával és a bűnbanda fogalmával, bár a modern tudomány e kérdéseket jó ideje a tévedések közé sorolván, leszámolt azokkal. Szerzőnk is e helyes állásponton, részletesen mutatja ki, hogy azok nem képezik a büntettek elkövetésének két általános alakját, hanem ezekre is a részesség szabályai nyerne alkalmazást. Majd két századja rontja e két fogalom a részesség területét. Eleinte igénytelen elnevezés akart lenni, később a helytelen szó földézte a helytelen következtetések egész halmazát, fogalom fogalomhoz tapadt s az egyszerű igénytelen elnevezés a részesség területét a homály és félreértések színhelyévé tették.

Míg végre a régi szövetség elméletet minden következményeivel együtt ki nem szorította az újabb eszmék világa, úgy hogy azokból egyetlen értékes elv sem maradt fenn; úgy szintén azon helyes irány, mely a rendőri elemet leszorítja a büntetőjog teréről, nem engedí meg, hogy a bűnbanda külön büntetendő cselekményt képezzen; tehát ez sem sem tarthatta fenn magát mint a részesség külön

általános alakja. Ezek után a részesség történeti fejlődését ismerjük meg a római, canon és german jogokban, az olasz praktikusoknak, a Bambergensis és Carolina álláspontját, továbbá a részesség tanának további kifejlődését Németországon, a franczia, angol, végre a magyar jogban. E sok fáradsággal megírt utóbbi rész, mely a részesség történeti fejlődését tárja eléink hazai jogunkban, bizonyára nagyban emeli a munka értékét és mint eredeti forrástanulmány becses adalék a magyar büntetőjogtudomány történetéhez; bár azt hisszük, hogy itt meglehetősen túlbecsüli Pauler tanainak jelentőségét. Szerzőnk kiváló érdemeül még azt is jónak találja fölemlíteni, hogy műveiben «idézetei oly szabatosak, hogy egyetlen egy sincs, melyben csak a legcsekélyebb tévedés is elfordúlna».

A részesség történeti fejlődése a kérdés tulajdonképeni lényegéhez vezet, először is a fölbujtás tanához, mely a munkának legsikerültebb részét képezi. Bevezetésül az akaratszabadság szerepét jelöli ki a büntetőjogban és álláspontját a következőkben világítja meg. Mikor mi a büntetőjogban akaratszabadságról beszélünk, nem akarjuk azt állítani, hogy az emberi akarat semmi befolyás alatt sem áll. Ellenkezőleg folytonosan a befolyások hatalma alatt áll. De nem akarjuk elismerni, hogy az akaratnak ne volna ellenálló ereje, ne volna hatalma a befolyások zürzavarán keresztülútróni és szilárdan ellenállni: az akaratnak meg van ez ereje jóban-rosszban egyaránt. És valamint az akarat ezen ereje mellett beszélhetünk akaratszabadságról, ép úgy nincs igazi szabad akarat ott, hol az ellenállási erő végleg megtört. Szerzót elterelné nagyon büntető jogi föladatától, ha bővebben bocsátkoznék azon kérdés tárgyalásába: van-e szabad akarat vagy nincs?

De a büntetőjog korlátai közt óhajtván maradni, megelégszünk annak kijelentésével, hogy az emberi akaratot úgy fogja föl, mint a melyet indokok vezetnek, és a ki az akarat fölött uralkodni tud, annak az akarat be is számítandó. Ezután még behatóan foglalkozván a fölbujtás tanával, egymásután következő fejezetekben a részesség többi fajait helyezi eléink világításba, úgymint a bűnsegéd fogalmát, a társtettségét és végre a részesség büntethetőségét.

A bűnkísérelt és bevégzett bűncselekmény tanát tartalmazó második kötetben a szerző nem csupán az összehasonlító jogra és dogmatikai tárgyalásra szorítkozik, hanem lehetőleg figyelemmel van a kérdések jogtörténeti fejlődésére is és a kísérelt fogalmának, különösen büntetésének általános jogtörténeti vázlatát mellett a kísérelt területén fölmerülő fontosabb kérdések történeti állását is

főbb körvonalaiiban föltüntetni igyekeznek. S a szerzőnek azon törekvése, hogy lehetőleg tiszta képét nyújtsa ama szellemi mozgalomnak, melylyel a kísérlet területén napjainkban is találkozunk, legjobban meg van valósítva az által, hogy nagy szorgalommal gyűjté össze a rendelkezésre álló tudományos anyagot, világitásba helyezvén e kérdések történeti fejlődését, a régibb és újabb irodalom, a törvényhozás és bírói gyakorlat megállapodásait.

Messze túlhaladná egy ismertetés keretét ez érdekes kérdések fejtegetését megkísérteni vagy azok bírálatába bocsátkozni és mindarra kiterjeszkedni, miben a szerző önálló álláspontot foglal el, vagy előtérbe helyezni azon fölfogásokat, melyek helyeslésével találkoznak. Annyit azonban megjegyezhetünk, hogy nem akart minden áron új elméleteket construálni az eredetiség fitogtatása czéljából, hanem a hol kell, csatlakozott azon helyes véleményekhez, melyeknek a büntető jogtudomány kiváló alakjai adtak életet. Nem kerüli ki, sőt kiterjeszkedik a legnehezebb és legkényesebb kérdésekre is, kellő határt tartva az objectivismus és subjectivismus túlzásai közt. Sok és nagy horderejű büntetőjogi kérdés van e munkában tárgyalva, melyeknek vitatásával jogászaink sokat fognak még foglalkozni. És e kérdések vitatásánál sohasem fogják e munkát nélkülözhetni, melyben megtalálhatjuk — világos és tömör stílusban — azon eszmemozgalmak hű képét, melyek a büntető jog e két nagy területén uralkodnak, nem hagyván homályosabb úton kalauzolás nélkül a gyakorlat férfait sem.

II.

An essay on the brahmi grammar, by dr. Theodore Duka, M. R. S. A. Surgeon-Major Bengal Army. Különlengomat a Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Irland XIX. évfolyamának első füzetéből.

A brahmiak a britt India éjszak-nyugati részének bércei közt nomád életet élve, talán már évezredek óta tanyáznak. Nevök meglehetősen ismeretlen, mert történetileg soha nem szerepeltek és az ethnographia sem igen foglalkozott velök, míg csak újabban ki nem derült rólok, hogy nyelvök — épen úgy mint a Pyrenæusok közt a baszk nyelv — teljesen elütő jelleget mutat a körülök lakó népek nyelvétől. Ez időtől fogva feléjük fordult az ethnographia leg-

hatalmasabb munkásainak, az orientalista philologusoknak, érdeklődése.

Sir Richard Pollock nagy hírű keleti expedíciójában orvosként alkalmazott dr. Bellewnak 1874-ben megjelent *From the Indus to the Tigris* című művében találjuk az első kísérletet a brahni nyelv rendszeres megismertetésére. A mű kiegészítő részét képező függelék e nyelvnek első nyelvtanát és szótárát tartalmazza.

E munkának anyaga azonban elannyira hézagos és a bent kifejtett tételek elannyira hibásak, hogy a brahni nyelv megismerésének nem ezen, hanem azon Karachiban, több brahni közremunkálkodásával készült művet kell megjelölnünk, a melyet Bu Alla, egy indiai benmszülött, *Handbook of the bironhi language* cím alatt 1877-ben tett közzé.

Három évvel ezután Münchenben jelent meg dr. Trumpp Ernőnek (+ 1884), a keleti nyelvek ottani tanárának és hírneves keleti utazónak akadémiai elismerést is nyert brahni nyelvtana, a melyben e nyelvnek úgy szóanyagát, mint képzési rendjét összehasonlításban találjuk az Éjszak-Indiában lakó dravida néptörzseknek s különösen a brahniakkal határos baluchi és sindhi népek nyelvével.

Trumppnak e minden tekintetben kitünő munkája szolgált főleg alapúl hazánk Londonban élő jeles fiának, dr. Duka Tivadarnak, azon a «Royal Asiatic Society» fölkérésére írt, fönt megjelölt dolgozatához, a mely a társulat közlönyének ez idej januári füzetét jó részben betölti.

A dolgozat a tárgyalt nyelvet minden jellemző sajátásával oly könnyen megérthető és az anyagot mégis kimerítő módon tárja elénk, mintha szerzője nem is essayt, hanem a gyakorlat céljaira szolgáló kézikönyvet akart volna nyújtani.

A dolgozatban foglaltak megismerésére főlemlítjük a következőket :

A brahni nyelvnek negyvennyolcz hangja van. Magánhangzói azonosak a mieinkkel, csakhogy még két összetett hangzója is van : az *ai* és *au*. Mássalhangzói közt szintén mind föllelhetjük a mieinket és ezeken kívül néhány olyat, a melyet betűnkkel vissza sem adhatunk. Ilyenek különösen a fejangok, továbbá azon sajátos *l* és *r*, a melyeknek kiejtése a szájpadról kiinduló fúvással történik.

Az *á* betű túlnyomó szerepet visz a magánhangzók közt. De a nyelv hangzása azért nem lehet kellemetlen, mert a mássalhangzók nincsenek túlsúlyban a magánhangzók fölött. Sőt, úgy látszik, sza-

bályt képez, hogy minden mássalhangzóra magánhangzó következék; — legalább mi a szövegrészekből ezt vettük ki. Ezt mutatja különben a *gh* hang is, a mely tisztán csak a hiatusok betöltésére szolgál, továbbá az, hogy az ejtegetésnek és hajtogatásnak alakjai legfőképen a szerint különböznek, a mint a ragozandó szóalak magán- avagy mássalhangzóval végződik, s így a mássalhangzók összehozásának elkerülése czéljából, mással- avagy magánhangzóval kezdődő képző függesztendő utána. S végül, mindezeknél erősebb illusztratókép ezt mutatja a határozatlan névelőnek az «*ász*-nak» a magyar «*egy*»-nek sajátos elhelyezése. E szócska ugyan is mássalhangzóval végződő szónál a szó után következik, magánhangzóval végződőnél pedig előtte áll. Ha pedig az utóbbi esetben a szó mássalhangzóval kezdődik: az «*ász*»-nak alakja a szép hangzás okából «*ási*» lesz.

A nemek közt való megkülönböztetésre a brahni szavaknak külön alakjuk nincsen.

A többes szám képzője a *k*. *Dáná* bölcs, *dánák* bölcsek.

A számok után a név egyes számban áll.

Érdekes, hogy mind ez nyelvünknek is sajátosága.

A névnek kilencz esete van. Legalább ennyit sorol föl Duka Tivadar, a ki a mód, hely és eszköz megjelölésére szolgáló ragokat is az esetképzők közé veszi föl.

A brahni nyelvnek határozott névelője nincs; csupán határozatlan: a már említett *ász* vagy *ási*.

De — a mi egyike a legérdekesebb sajátosságoknak — a melléneveknek van határozott és határozatlan alakjuk. A határozott alak képzője a végbetűhöz függesztett *á*, a határozatlan alaké az ugyan oda függesztett *o*. E képzésen kívül a melléknév módosulást soha sem szenved, mert a főnevet se szám, se pedig esetben nem követi.

A brahniaknak saját szavok csupán az első három számnak megjelölésére van. A többieket — mondja Duka — hihetőleg elfelejtették és az idők folyamán velök érintkezett népektől, különösen a persáktól kölcsönözték.

Egyáltalában e nyelvben sok persa, arabs és hindu szót találhatunk, de — Duka Tivadar szerint — e szók épen úgy, mint a dravida és különösen a baluchi nyelvben előforduló képzésekkel azonos képzési alakok csupán az e népekkel való érintkezés útján szivároghattak a brahni nyelvbe, mert annak legtöbb és legfőbb sajátosága nyilvánvalóan az altáji népcsaládból való származásra mutat.

Az igéknek csak jelentő és parancsoló módjok van. Hajtogatásuknál három alapon tesz Duka különbséget.

Van határozott és határozatlan, továbbá igenleges és nemleges alak. Ezenkívül — a mint már említettük — különbség teendő a hajtogatásban az ige végbetűjének különfélesége s különösen a szerint, hogy a képzendő igealak magán- avagy mássalhangzóval végződik-e.

A képzés a törzs hangzójának elváltoztatása útján soha sem történik, hanem mindig ragok és képzők segítségével, melyek néha igen megnyújtják a szavakat, mert összevonásoknak helye nincsen.

A nemleges alak akkép képződik, hogy a törzs és a rag közé *pá* szócska szúratik.

Érdekes, hogy az *ef* vagy *if*, a törzs és rag közé szúrva, azonos értelmet ad a szónak, mint a milyet némely igénél a magyarban a késztető «tat», «tet» képzővel érünk el: *kön-ing* enni, *kön-ef-ing* etetni.

A leghasználtabb igéknek rendhagyó alakjaik vannak, de csakis a leghasználtabbaknak, mert a brahni nyelvnek — mint minden primitív nyelvnek — egyik legjellemzőbb tulajdonsága az, hogy képzéseiben a szabályoktól eltérés nem igen fordul elő.

Érdekesnek tartjuk még azt is fölemlíteni, hogy a brahni nyelv a személyes névmást — épen úgy, mint mi — csak akkor használja, ha nyomatékkal akar különböztetni; továbbá, hogy a præpositiók helyét — épen úgy, mint a magyarban — ragok és névutók töltik be.

Mind ezek alapján azon meggyőződésünk kifejezésével zárjuk be ez ismertető sorokat, hogy Duka Tivadarnak az ó- és új világ összes művelt közönsége számára írt művei közt aligha van egy is, a mely hazája fiainak érdeklődésére annyira igényt tarthatna, mint ez a munka, mert a «Royal Asiatic Society» közlönyének olvasói közt minden valószínűség szerint leginkább mi vagyunk, a kiket a nyelvrokonság szempontjából is mintegy vizsgálatra és bírálatra hív föl. Úgy hiszszük, nyelvészeink nem is fogják figyelem nélkül hagyni.

CSORBA FERENCZ.

Magyarország térképe, különös tekintettel annak hegy- és vízrajzi, közlekedési és közigazgatási viszonyaira. Irodai és magánhasználatra rajzolta Homolka József. Buda-Pest, 1887. Eggenberger-féle könyvkereskedés. Ára vászonra húzva, összehajtra és tokban vagy fali használatra faléczczel ellátva, 4 frt 50 kr.

Homolkának, az államnyomda e jeles térképészének, legújabb térképe, melynek aránya 1.900,000 kétségtelenül a legjobb mindazon hasonló arányú térképek közül, a melyek újabb időben Magyarországon megjelentek. Homolka ismeretes lelkiismeretessége, pontossága és biztos keze e térképet oly becsessé tesz, hogy nemcsak a nagy közönség, hanem a szakemberek szűkebb köre is használhatja. A mérték oly nagy, hogy a részletesség és az anyag bősége daczára a térképen minden vonás tisztán megkülönböztethető és a legkisebb hegységek neve is könnyen olvasható. A térkép olvashatóságát még inkább előmozdítja az, hogy a vizek és neveik kék színnel, a hegyek meg barnával vannak nyomva; csak a helységek jelzése és neve az utak, a magassági számok és a hegynevek feketék. A rajz a m. kir. államnyomda különféle földképeinek, és a bécsi cs. és kir. katonai földrajzi intézet s a m. kir. statisztikai hivatal adatainak nyomán készült; tehát a legjobb forrásokból van merítve. A hegyrajz oly részletes, hogy a hol a tér enged, még Gellérthegynél kisebb emelkedések is külön föl vannak tüntetve és minden fontosabb emelkedés vagy mélyedés magasságsszámmal van megjelölve. A patakok közül még oly csekélyek, sőt még csekélyebbek is föl vannak tüntetve, mint az ó budai patak és az ördögúrka Budán. A helységek közigazgatási jellemők és lakóik száma szerint vannak megkülönböztetve. A törvényhatóságú és a rendezett tanácsú városokat, a mezővárosokat (országos vásárok tartására jogosított községeket), a falukat és a pusztákat külön-külön jegyek, a lakosságnak kikerekített összegű számát pedig a nevek betűinek különfélesége tünteti föl hét fokozatban. Benn van minden helység, a melyben állami, megyei, egyházi hivatal, bánya, gyár, vagy ipartelep van; a fürdők egytől-egyig meg vannak jelölve. A közlekedési vonalak közül nemcsak a vasutak és országutak, hanem az összes vasuti és gőzhajó-állomások, révek, sőt a jelentősebb megyei utak is föl vannak tüntetve. A közigazgatási beosztás a legújabb változások figyelembe vételével, Horvát-

Szlavonorszáé pedig az 1886. évi törvényes intézkedések alapján történt. Táblázatban van összeállítva a megyék területe és lakossága száma, amaz a földadó-szabályozási, emez a népszámlálási hivatalos munkálatok tehát a leghitelesebb források szerint. A térképek a szomszédos országokra kiterjedő részéből csak a hegyrajz hiányzik. A nevek Magyarországon kizárólag a hivatalos használat szerint, Horvát-Szlavonország- és a szomszédos országokban pedig az ott uralkodó nyelven vannak írva. A megyei és országos határok színezéssel vannak kitüntetve. — A térképnek van egy hegyrajz nélküli kiadása is, a melyben a megyék különböző színekkel vannak föltüntetve.

A térkép kiállítása igen csinos, ízléses.

S. J.

MÁSODIK LAPPFÖLDI ÚTAM.*)

Mélyen tisztelt akadémia!

Másod ízben jelenek meg ezuttal ez ünnepies helyen, hogy lappföldi útról szóló jelentést olvassak föl. Mielőtt azonban ezt tenném, kedves kötelességemnek tartom, hogy minde- nek előtt hálás köszönetemet fejezzem ki a magyar tudományos akadémiának azon hathatós támogatásért, mely által lehetővé tette, hogy ismételten tanulmányozhassam a lappoknak a ma- gyar összehasonlító nyelvészet szempontjából oly fontos nyelvét és e különös népnek különös szokásait. Két év előtt megkez- dett vizsgálataimat szándékoztam ez úttal kiegészíteni, kibőví- teni. Ismét olyan svéd-lapp nyelvjárásokat készültem vizsgálni, melyekről eddig semmi tudomásunk sem volt. Fölmentem a Jegestenger vidékére, hogy a nyáron ott tartózkodó legéjsza- kibb svédországi lappoknak, a karesuandóiaknak, nyelvjárásá- val ismerkedhessem meg, aztán befelé indultam a svéd-norvég határra, hogy egy vesterbotteni közép svéd-lapp dialectust tanulmányozzak.

Útazásom lefolyása a következő volt:

* * *

Június 24-dikén hagytam oda Magyarországot és Berli- nen áthaladva, másnap este már Svédországban, Malmöben voltam. Pihenést alig tartva folytattam útamát Krisztiánia felé, melynek pályaudvarába 27-dikén este robogott be velem a vo-

*) Fölolvastatott a magyar tudományos akadémia 1887 január 24-dikén tartott ülésében.

nat. A norvég fővárosban fölkerestem Friis egyetemi tanárt, a finmarki lapp nyelvnek e régi bűvárát és tőle a lappok nyári tartózkodására vonatkozólag több hasznos fölvilágosítást kaptam. Mostani lapp útannak első célja volt, hogy a norvég partokat bejáró hajók egyikével mindenek előtt fölmegyek Tromsö városáig, mert tudtam, hogy ennek közelében egész nyáron át tartózkodnak lappok. Friis fölvilágosított, hogy nem csak Tromsöbe, hanem az egész úgynevezett Tromsö-amsba jönnek a svéd karesuandói egyházkerületből lappok és egy általa szerkesztett mappát is adott át, melyben a lappok vándorútja és nyarankénti tartózkodásuk helye is meg van jelölve. Friisnél egyszermind bele pillantottam egy tőle szerkesztett ethnographiai tíz levélből álló nagy térképbe is, melyben egész Norvégiából meg van jelölve a lappok tartózkodása helye.

Krisztianiában 28-dikán délutánig maradtam. Ekkor a gyorsvonattal Norvégia második fővárosába, Drontheimba (norvégül: Trondhjem) indultam, a hová másnap reggel hét órakerkeztem meg. Innen tovább már csak hajón mehettem. A legközelebbi hajó csak éjfélkor indult tovább, tehát addig bejártam a várost. Szerencsés időben értem Drontheimba. Épen országos vásár volt. Megnéztem a tarka életet, mely előttem mozgott. Messze vidékről jönnek ide parasztok, hogy különböző kulturzikkeket vásároljanak magoknak és otthoni fölösleges termékeikből egyet-mást ide hozzanak eladni. Az egyik egy rakás nyírfakérget, a másik hatalmas gombolyag gyapjúfonalat kínálgat. A nyírfakéregből különböző szép kisebb-nagyobb tárgyakat készítenek a norvégek, a gyapjúfonalat pedig otthon maga szövö meg a fehérszálú népkelmének. Legföltűnőbb az ilyen norvég vásárban a csend. Se sípláda fülsértő nyekergése, se hangos kiáltozás, se lármás kínálgatás. Csöndesen járnak-kelnek, csöndesen adnak, csöndesen vesznek itt az emberek. A vásáron ügyelgéseim közben egyszerre csak lappokkal találkoztam, egy férfival és két nővel. Az egyiket már ismertem. Ket esztendeje, midőn vasuton Drontheimből Krisztianiába mentem, találkoztam vele. E lappok folyvást Norvégiában Drontheimtől délre a Röraasi hegységekben tartózkodnak és most hogy egy kis ráérő idejük volt, bejöttek a vásárra. Néhány rénszarvas-bőrt hoztak eladni és a kapott pénzből összesen egy pár kis ládikát vásároltak magoknak. Csak nézni, egyszer jól enni volt a céljuk. Beszédbe ereszkedtem velök és azt tapasztal-

taltam, hogy a nyelv, melyen beszélnek, teljesen megegyezik a jemtlandi lapp nyelv déli dialectusával, melyet két esztendeje vizsgáltam. Nem igen sok időt tölthettem a társaságukban. Nekik is más dolguk volt, mint velem elbeszélgetni, aztán meg mind nagyobb és nagyobb kíváncsi nép is kezdett bennünket körülvenni. *Annyeroszt* bucsúszóval ott hagytam őket a faképnél, miután meg kellett nekik ígérem, hogy majd meglátogatom őket a hegyekben.

Drontheimból éjjelkor ugyan, de mégis világos nappal indultunk el. Csak úgy tudhattam meg, hogy éjjel van, ha órámra néztem. Malmötől fogva már örökös nappalban utaztam. Derengő világosság özönlött be éjjelkor is a vaskosci ablakain s mikor Krisztiániába értem s megérkeztem után nyakamba vettem a várost, 11—12 órakor még talpon volt az egész nép, a vasárnapi kirándulók a város körül levő mulatóhelyekből épen akkor kezdtek haza szállinkózní, diákok itt-ott Flóber-puskákkal célba lödöztek, és olyan képe volt a városnak, mintha nem lefekvésre készülne, hanem épen akkor ébredt volna föl. Most hogy Trondhjemből elindultunk, olyan volt az idő, mint mikor nálunk az ég nap közepén kissé felhővel van bevonva. A világosságról ítélve, bátran azt lihettem volna, hogy öt óra délután van.

Majdnem négy napig tartott, míg hajónk a norvég partokat véges végig körülvevő szigettenger közt haladva, útazásom czelpontjához Tromsöhöz ért. A városba érkeztemkor legelső gondom volt, hogy fölkeressem az ottani tanítóképző intézet igazgatóját, I. K. Quigstadot, a ki szintén írt több a lapp nyelvbe vágó dolgokat. Igen barátságosan fogadott es Tromsöben való tartózkodásom alatt folytonos kalauzom volt és majdnem minden üres idejét velem töltötte.

Másnap hozzá fogtam a nyáron út Tromsö vidékén tartózkodó lappok nyelvének tanulmányozásához. Nem volt nehéz lappokat találni, mert a kikötő egy részén mindig volt több is egy csomóban. Részint akkor költözködtek a svéd szárazföldről a Tromsö körül levő kisebb-nagyobb szigetekre, különösen a Qualö és Ringvatsöre és egy-két nap itt pihenték ki az útazás fáradalmait, reszint a közel Tromsdalból, sokszor pedig tíz mérföld távolságból is eljöttek hogy áruikat, rénszarvas-bőröket lapp cipőket, lapp késeket, rénszarvas-csontból készült kanalakat stb., eladják, vagy pedig kisebb-nagyobb szükségleteiket

beszerezzék. Az első napon Qüigstaddal együtt jelentem meg közöttük és miután értesültek róla, mi járásban vagyok, nagy nehezen rászánta magát egy értelmesebb lapp, hogy elkísér szállásomra. Legelőbb is arra törekedtem, hogy fogalmat szerezzek magamnak a nyelvjárás sajátosságairól. Két olyan mesét dolgoztam át lappommal a karesuandói dialectuson, melyet két évvel azelőtt a Lule-lappmarkban, Vaikijaurban gyűjtöttem és csakhamar azon tapasztalatra jutottam, hogy e nyelv ismét rendkívül különbözik azon dialectusoktól, melyek eddig kutatásom tárgyát képezték. A karesuandói nyelv hang-, alak és szókinés tekintetében már majdnem teljesen finmarki lapp jellemű, csak földrajzilag tartozik a svéd-lapp nyelvterülethez, nyelvtanilag azonban már nem. Inkább értették a finmarki irodalmi nyelvet, mint Lule-lappmarki gyűjtésemet. Azonban ezért ebben is el tudtak igazodni. Finmarki jellemre mutat, hogy *addet*, *oidnet* alakot találunk az általános svéd-lapp *vaddet*, *ruoidnet* helyett, hogy többes képzőül és az igéknél az egyes szám 2-dik személyében és a többes szám 3-dik személyében *n* vagy *t* változat szerepel a svéd-lappságban általános *h* helyett, hogy az inessivus és elativus jelölésére nincs külön rag.

A Lule-lappmarkitól eltérő sajátságok közül a föltünőbbek még ezek: Az accusativus ragja teljesen elenyészett, helyette azonban az illativusban teljesen *in-t*, a többes genitivusban, mely partitivusul is szolgál, teljesebb *it* ragot is találunk. A dualis 3-dik személyében a praesensben *-ban*, a praeteritumban *-ikan* is előfordul. A finmarkival együtt *m* ragot használ az első személyben, mely azonban, különben nemcsak itt, hanem mindenütt a szó végén *n*-re változott. — A mássalhangzók e nyelvjárásban most vannak átalakulásban, azért a *č-t* majd *c*, majd *ž*-nek is ejtik, azért találunk egy szóban majd *m* majd *n*, majd *k*, majd *t* hangot, mint egymással teljesen egyenlő értékűt.

Nagyon nehezen ment a karesuandói lappokkal az érintkezés. Norvégül, svédül nem értettek és anyanyelvökön kívül csak a finn volt az, a melyet beszéltek. A hová valók voltak, a karesuandói egyházkerületben, finn lakosság a túlnyomó, csak itt-ott akad egy svéd telepítvényes és az iskolákban és a templomokban a tudomány és vallás terjesztésére mesterek és papok a finn nyelvet használják. Ezt sajátítják el második anyanyelvül a lappok. A hol valami szón vagy szerkezeten megakadtam, a finn nyelvnek kellett kiségiteni, de sokszor nagy ilöbe

került míg az ellapposított finn feleleten valahogyan el tudtam igazodni.

Mikor e két mesét lappommal a karesuandói nyelvjáráson átdolgoztam, leírtam és a szükséges töszavakat elkérdeztem, fölszólítottam, hogy most már ő is mondjon hasonló meséket. Erre először elkezdett nevetni, hogy minek ez a bolondság, aztán midőn tovább faggattam, majdnem dühbe jött és ott hagyott faképnél. Azóta színét se láttam.

Másnap újra kimentem lappot fogni. Többeket megszólítottam, míg végre akadtam egyre, a ki hajlandó volt velem jönni. Kezdetben ez sem akart mesét mondani, de midőn aztán minden meséért külön díjat ígértem neki, a pénz még a vallásos lapp szívet is meglágyította és első nap mindjárt két mesével gazdagította gyűjteményemet. Ugyanezt még egyszer magámhoz rendeltem és csak akkor tűnt ki, mennyi élelmesség lakhatik egy lappban is. Midőn észrevette, hogy használhatom, hogy szükségem van reá, elkezdett velem alkudozni és három forint körül kellett neki vagy öt órai nálam-létért fizetni. Újra két mesét mondott el és a fontosabb nyelvtani alakokat is átvettem vele.

E két lapon kívül még egy éltesebb karesuandói lappal töltöttem egy fél napot, de ezt már semmi szín alatt sem lehetett profán dolgok elmondására rábírní. Pénz ép oly keveset használt nála, mint a rábeszélés. Lelkes híve volt még most is azon rajongó vallásos felekezetnek, melyet Lars Levi Læstadius a negyvenes években Karesuandóban támasztott. Læstadius kezdetben vidám, társaság-kedvelő ember, nagy botanikus volt és nagyon érdeklődött a lappmarkok gazdasági fejlődése iránt. Egyszerre azonban erős változáson ment keresztül, rendkívül elkomorlyodott és a leghevesebb predikációkkal a részegesség és tolvajlás ellen kezdett küzdeni olyan bűnök ellen, melyek a lappok közt abban az időben napi renden voltak. Csakhogy térítésével rossz módszert követett. Főleg az érzéki eszközökkel hatott a szívekre. Azt tanította, hogy az igazi megtéréshez a legmélyebb félelem, ijedtség kell, arról beszélt, hogy kénszagot éreztek, midőn valaki a lelkiismeret furdalásai alatt nyögött, hogy gözt láttak fölszállni annak a szájából, a ki hazudott, és hogy fényes sugarak vették körül azt, a ki erős megindulással és örömmel volt eltelve. Élénk színekkel festette ki a bűnös élet következményeit a halál után és ijesztő érzéki képek-

ben tárta föl előttük a pokol kínjait. Újjászületésre hívta föl híveit és azt tanította, hogy azt meg kell tudni határozni, mikor és hogy történik a nagy lelki átváltozás, különben nincs megtérve, számot kell mindenkinek arról adni tudni, melyik pillanatban állt be az újjászületés és a mellett pontosan tudja elbeszélni, hogyan történt a dolog. — Mind ez különféle érzéki ézeremóniák közben történt. Nagy vallásos mozgalom keletkezett Læstadius hatása alatt mind a finnek mind a lappok között és nemcsak Karesuandóban, hanem több szomszéd főleg a norvég kautokeinói egyházkerületben is. Különösen Kautokeinóban a fanatismus örjöngéssé csapott át, a természettől gyermekies képzelődő lappok tánczoló, ugráló, örülten forgó csapatokká alakultak; mind azt hitték, hogy bennök lakozik a szent lélek és a kik nem tartoznak hozzájuk, vallástalanok.

Utoljára annyira ment a dolog, hogy a mozgalom ellenzői közül néhányat meg is öltek. Csak ekkor fogott a hatóság komolyan hozzá a mozgalom elnyomásához, a két főczinkost lefejeztette és mintegy huszonnyolczat fogságba hurczoltak. A krisztianiai fogházba hurczolt lappok közt volt egy, a kit Friis teljesen megtérített, a kit megtanított a lapp írásra, olvasásra és elbámúltam, midőn Friis nekem nála létemkor egy párt ez ember leveleiből fölolvast, hogy mennyire kiművelődött fogsága idejében. Életfogytiglan volt börtönre ítélve, de Friis közbenjárására egy pár esztendő múlva hazabocsátották és azóta Friisnek a lapp könyvek fordításánál állandó munkatársa.

Az öreg lappal, kivel a mesemondással nem mentem semmire, ebből a karesundiói mozgalomból mondattam el egy pár érdekesebb részletet.

Egy napon a lappokat saját kunyhójokban is fölkerestem. Quigstaddal és még egy gymnasiumi tanárral kirándúltunk a Tromsö átellenében levő Tromsdalba, a hol a karesuandói lappok júniustól egész szeptember elejéig tartózkodnak. Egy negyed óráig tartott, míg a csónak a keskeny tengeröblön át a Tromsdalig vitt bennünket s mintegy másfél órai nyírfaerdőben tett gyalogolás után elértük a lapp kunyhókat. Az első kunyhó előtt nagy állvány van, melynek tetejében élelmi szereiket tartják és ez alatt tanyázott a sok tagból álló lapp familia. A Nordcapig menő hajókon utazó touristák programmszerűleg megszokták ezt az egyetlen nagyobb fáradság nélkül hozzáférhető lapp tanyát tekinteni. Engedelmet e kirándulásom alkalmával ez

égyszer szintén inkább ethnographiai mint nyelvészeti szempont vezérelt ide; csak látni akartam kunyhójoknak itteni alkátát és közvetetlen forrásból megtudakolni, hogyan élnek e helyen nyáron át.

Azonkívül a lapp tanyák megtekintését egy kis botanikai excursióval kapcsoltam össze, a nevezett urak társaságában fölkapaszkodtam a 2000 láb magas Flöifjeldre, a melyen a ritkább alpesi és poláris (sarkköri) növények gazdagon találhatók. Hoztam is lappországi útamból egy pár száz igen érdekes és ritka növényt.

Tromsöben összesen öt napot töltöttem. Fölöslegesnek tartottam, hogy itt tovább maradjak, mert a czélt, hogy e legéjszakibb svéd-lapp nyelvjárásról és alkatáról fogalmat szerezzek magamnak, úgyis elértem, bővebb tanulmányozására pedig nálam hivatottabb ember él Tromsöben, tudniillik Quigstad, a ki a karesuandóiak nyelvét már eddig is tanulmánya tárgyává tette. Július 8-án istenhozzádot mondtam a kies fekvésű jegestengeri városnak és délben tizenkét órakor a dél felé induló Kung Halfdan földézetén voltam. Kétféle tervem volt. Mindennek előtt Bodö városig szándékoztam menni s ha a helyi hajót, mely a Salten- és Skjaerstad-fjordokat egész Rognanig kétszer hetenként bejárja, ott érem, akkor elmegyek vele egész Rognanig és onnan a Saltdal és Dunderlansdalon át, a merre sok svédországi lapp tanyázik nyarankint, lemegyek egészen Móig és onnan ismét hajón folytatom útamát. Másik tervem szerint, ha Bodöben nem érem már ott a helyi hajót, akkor lehajózom egészen a Vefsenfordig, Mosjöen nevű tengerparti helységig, hogy onnan aztán befelé menjek az országba a svéd-norvég határon élő lappokhoz.

A hajón, melyen lefelé mentem, hat óra hosszáig egy karesuandói lappal utaztam együtt, a ki Tromsöben volt körültekinteni és tőle két apróbb mesét kaptam. Karesuandói gyűjtésem tehát összesen nyolcz meséből és két elbeszélésből áll.

Nagyon szép idő kísért Tromsötől fogva egész Bodöig. Tündéri szépségben nyílt föl előttem a vidék, melyet fölfelé utaztomban részben ossziáni köd gomolygó felhői takartak el előlem. Óriási, hóval borított hegyek vegtelen változatos láncolata kísért bennünket folyvást. Majd meredeken szakadtak le a tengerbe, majd pyramis alakban mint egy óriási tű, majd négyszöget alkotva a csücsön, majd mintha egy szörnyetegnek

ki-kiálló fogai volnának, úgy merednek az égnek sok ezer lábnyi magasságban. Közbe-közbe gletscherek, aczél színű jeges kérgű hegyek mellett sikamlik el hajónk és a tájék főségesen komor szépségét az éjféli nap bágyadt sugaraiban viola és bíbor színben csillogó villogó hegyek színpompája fokozza.

Bodöben július 10. reggel negyed hatkor partra szálltam, hogy a fjordokat hetenkint kétszer bejáró helyi gőzösök egyikére üljek, de arról értesültem, hogy a helyi hajó negyed órával előbb indult el a programhoz híven Rognan felé s a legközelebbi hajó csak négy nappal később indul. Norvégia éjszakai részeiben az utas marcheroutja tisztán a hajókéhoz van kötve s minthogy nem akartam négy napot hiába Bodöben tölteni, azonnal tovább indultam azon a hajón, melyen eddig jöttem, Mosjöenig, hogy ha első tervemet nem lehetett, a másodikat hajtsam végre.

Mosjöenbe július 11-én értem és még az nap délelőtt tovább indultam az ország belsejébe a sajátságos szerkezetű norvég kocsival. Ez a kocsi tulajdonképen két kerekű taliga és az uriasabb alkatúnak karriol a neve. Csak egy embernek van rajta helye, a kocsis pedig a kocsinak egy kiálló végébe kuporodik, a hová a kézi táskát szokták kötözni. Az utas maga kénytelen a lovat hajtani, melynek nem kell ostor, hogy frissebb menésre serkentse az ember. Elég ha egyet-kettőt czuppant a szájával vagy egy kicsit ránt a gyeplőn s mindjárt gyorsabb tempóban szalad a ló. Nevök nincs az itteni lovaknak és hajtás közben soha se hallanak egy hangos szót sem, csak a már említett czuppantást, hogy gyorsabban menjen, vagy pedig egy prr! prr! hangot, ha meg akarják állítani.

Az első állomás, a hová értem, Fokstad nevű két tanyából álló kis helység volt. Mosjöenből csak eddig szabad a kocsinak jönni, itt friss lovat kellett váltani. Norvégiában is ugyanaz a berendezés van a kocsin utazókra nézve, mint Svédországban. Vannak úgynevezett *skydsstationok*, vagyis lóváltó állomások, melynek gazdája az utast bármikor is köteles tovaszállítani, a fuvarbér pedig törvény útján van szabályozva. Az állomások egymástól másfél, két, és három mérföldre vannak. Fájdalom, a kociút belső Norvégiában nem valami messze viszi az embert. Rengeteg hegységek és erdőségek vannak mindenütt, a lakosság pedig nagyon gyér. Mérföldekig lehet utazni, a nélkül, hogy valami magános házat vagy épen valami helységet találna az ember. Természetes, hogy ilyen helyeken nehéz is

meg nincs is, ki számára utat építeni. Az itt élő lakosság nyáron át nem is igen mozdul el hazulról. Téli azonban, mikor a föld hóval, jéggel van borítva és tüskön bokron át vágthat szánjával, nyitva áll előtte a világ. Ilyenkor szokott berándulni a tengerparti városkákba, hogy ott a tavaszi, nyári és őszi szükségletét bevásárolja. A hol a kocsit véget ér, ott csak gyalogos és itt-ott lovas bír nagy nehezen tovább vergődni.

Mosjøentől Hatfjelddalig, ezen már a svéd határ közelében levő utolsó norvég kis faluig, a hová eljutni törekedtem, csak az utóbbi években kezdtek el országútat építeni és még most sincsen befejezve. Az éjet Fillingsfors nevű faluban töltve, másnap délután értem Hatfjelddal közelébe. Itt véget ért az út. A község előtt mintegy harmadfél kilométerre le kellett a kocsiról szállnom és a hátralévő részt ingoványokon át gázolva, köveken és a veszedelmesebb helyekre tett fatörzsökön át ugrándozva gyalog kellett megtennem. A kocsit a keskeny csapáson nagy ügygyel bajjal toltuk előre és egy jó órai vesződés után ott voltam Hatfjelddalban.

Hatfjelddal magyarul annyit tesz, mint «Kalaphegység völgye». A lappok magok *Arpurtanak* hívják. Nevét egy különös alakú, a mi Badacsonyunkhoz vagy Somlónkhoz hasonló hegytől, kapta, melynek csúcsa úgy emelkedik ki a többi hosszú gerinczben végig nyúló hegyek között, mintha süvegjök volna. Néhány évtizeddel azelőtt e vidék teljesen lakatlan volt, csak a lappok kóboroltak benne össze-vissza rénszarvas-nyájokkal. Nem volt itt más, mint egy kis kápolna, melyben a lappok számára esztendőnkint kétszer-háromszor isteni tiszteletet szoktak tartani. A vidék azonban azóta, a norvég viszonyokhoz mérten, benépesült és Hatfjelddalban most már hat vagy hét tanya úgynevezett *nybyggd* van. A hatvan mérföld kiterjedésű egyházkerületnek a papja is itt lakik.

Hatfjelddalba érkezve, egy jobb módú paraszt tanyába köszöntöttem be, hogy majd ott talán szállást meg ellátást kapok. Ezt ajánlották az egyedül alkalmas helynek, a hol lehetek. A tanya gazdája egyúttal kereskedő is üres óráiban. Egy kis helyiségben mindenféle apróságot tart, a mi a ház körül leginkább kell. Szerencsétlenségemre azonnal megtudtam, mennyire el van üzletével foglalva. Annyira el van foglalva, hogy midőn kérdeztem, hol a gazda, azt felelték, hogy már tegnap elment hazulról vagy négy mérföldre, rokont látogatni s csak holnapután

jön vissza. Hát a felesége? az meg vele van. Hamarjában nem tudtam, mihez fogjak, míg végre eszembe jutott, hogy van nekem Quigstادتól ajánló levelem az itteni paphoz is. Elmentem hozzá, hogy mindenek előtt arra nézve kérjek tőle tanácsot, kinél üsse m föl a tanyámat. A pap, O. T. Olsen, igen barátságosan fogadott s bár épen akkor a tromsői püspököt és a Mo-egyházkerületi prépostot is várta, egyelőre magánál tartott. Két napig az ő vendége voltam. Hatfjelddalban szándékoztam egy darabig tartózkodni, mert ez volt a legalkalmasabb hely a lappok tanulmányozására. Több lapp tartózkodik innen nem messze, alig pár mér-földnyire és részint állandóan a vidéken laknak mint telepítvényesek, részint pedig a svéd Vesterbotten tartományból, különösen pedig ennek stenselei egyházkerületéből jönnek át nyáron rénszarvasaikkal.

Másnap a pap tanácsára mindjárt kirándulást tettem a Hatfjelddaltói két mér-földre, a svéd határon levő Aelsvatten (v. Aelsvand) nevű tóhoz, a melynek partján egy kis házikóban rén-nyáját elvesztett és most csekély földműveléssel foglalkozó lapp család lakott. Minthogy, mint már említettem, Hatfjelddalnál megszűnik minden rendes út és csak gyalogösvény vagy rossz lovagló út vezet egy darabig, lovat béreltem és vezetőt fogadtam egy tanyában és úgy indultam a lappokhoz. Gyalog lehetetlen lett volna nekem ezt az utat megtennem. Így is csak a legnagyobb bajjal bírtam a lápos helyeken átjutni, mert minden harmadik negyedik lépésnél annyira belesüppedt a láb a földbe, hogy alig bírta a lábát ismét kihúzni. Nagy bajlódás után végre egy tanyához értem. Innen már nem messze volt az Aelsvatten tava és csakhamar embert is kerítettem a tanyából, a ki egy rozzant csónakon átszállított a tó déli partjára, a hol a lapp házikó volt. Mintegy háromnegyed órai evezés után ott voltam a lappoknál. Ezek nem sátorban, hanem mint a norvég parasztok, fából durván összerovott rendes házikóban laktak. Ha nem tudtam volna, hogy lappokhoz jövök, azt hittem volna hogy szegény norvég parasztokhoz köszöntök be. Az egyedüli különbség az volt, hogy itt mindenem meglátszott a piszok. Az összes bútorzat egy asztalból, egy padból, két székből és egy ágyból állt. Ez az egy ágy volt a hat tagú család rendelkezésére.

Midőn beléptem a szobába, a gazda épen csizmát csinált a fia számára. A lapp ember szabó, varga, szíjjártó stb. egy személyben, mindent maga készít, a mire szüksége van. Nagyon

meg voltak lépve, midőn lappúl szólítottam meg őket. A lapp megszólításra és beszélgetésre mindjárt barátságosak lettek és csakhamar annyira megnyertem bizalmokat, hogy előadva útazásom czélját, két lapp mesét mondtak tollba. Fiúk, egy húsz éves suhancz, kit a hatfjelddali pap már előre is dicsért, értelmesnek látszott, tehát azon voltam, hogy szolgának megfogadjam és Hatfjelddalba magammal vigyem. Kezdetben nem akartak ráállni, most következik nem sokára a szénakaszálás és gyűjtés időszaka, kell a munkaerő, jól fizetik a napszámot stb. Végre miután mondtam, hogy hisz én is adok annyit, sőt többet is, mint a mennyit itt fizetnek napszámért, a legény hajlandó volt hozzám jönni Hatfjelddalba.

Megörültem az eredménynek, legalább biztos voltam, hogy lesz valakim, a kit jól és könnyű szerrel használhatok tanulmányaimnál és nem kell tovább is össze-vissza barangolnom e kietlen, elhagyatott vidéken és nem kell egyelőre a lapp sátrakra szorulnom, mint egy ideig két év előtt, a hol bizony nem a legkellemesebb a tartózkodás.

A lappoknál nem maradhattam éjjelre, visszaigyekeztem Hatfjelddalba, hogy másnap az isteni tiszteleten, melyre több lapp ember is meg fog jelenni, jelen lehessenek. Az aelsvatteni lappok is odakeszültek. Tíz órakor este visszaindultam vezetőmmel az Aelsvatten tó éjszakai partján levő magányos tanyához. Míg a lappok közt időztem, künt csunya idő támadt. Vastag felhők borították az eget és olyan alacsonyán jártak, hogy a földet söpörték. E vidék különben is 1500 lábnyira van a tenger színe fölött. Szakadt az eső, midőn a csónakba ültem és ellenkező széllel küzdve, indultunk neki az útnak. A csónak küzdelmes evezés után végre partra ért és innen még gyalog kellett a fél órára levő tanyához mennem, a hol az éjjelt szándékoztam tölteni. Csak a ki a svéd-norvég erdőségekben jár, tudhatja mit tesz az, itt gyalog menni. Pocsolyákon, süppedező lápokon át visz mindenfelé az út. A csizmámon nem maradt se fénymáz, se halzsír, olyan vörös lett mint a rozsdá, a nadrágom szárából pedig ugyancsak csurgott a víz, midőn haza érkeve kifacsartam. Éjfél elmúlt, midőn a már alvó háziakat fölzörgettem. Nemsokára a boldogok álmát aludtam a birkabőr-bundával bélelt takaró alatt.

Másnap delelőtt ennek a parasztnak a lovát béreltem ki és visszamentem Hatfjelddalba. Mire oda értem, az egész

közönség templomban volt. Előtte való nap megérkezett a püspök és a prépost, hogy az itteni egyházkerületi állapotokat megvizsgálják. Magam is elmentem a fából csinosan épült templomba, a melyet legnagyobb csodálkozásomra mindkét nem-beli hívőkkel egészen tömve találtam. A püspök jövetelét követek által adták tudtára a közelebb és távolabb lakóknak és mindenki iparkodott, némelyik tíz és több mérföldnyi távolságból is, eljönni, hogy a ritka püspöki látogatásnál jelen legyen. A hívők közt sok lapp ember is volt. Ezeknek egy része Svédországból való volt, a kik, mint már említettem, nyárra a környékbéli hegységekbe vándorolnak át rénszarvasaikkal; más része állandóan itt lakik e vidéken, nyájokat elemi csapások vagy gondatlanságok következtében elvesztették és vagy csekély földművelésből, vagy napszámból, koldulásból tengetik életüket.

Ez utóbbiak között többen már nem is voltak lapp nemzeti öltözetben, hanem közönséges norvég ruhában. Mindnyájan norvégül is beszéltek és úgy látszik, nincs már messze az idő, mikor az itt élő lappok teljesen bele fognak olvadni a norvégségbe. Nem ritka dolog erre, hogy egy szegényebb norvég lapp leányt és viszont lapp ember norvég leányt vesz el feleségül. Aelsvattenban magam is találkoztam egy családdal, a hol a férj norvég, a felesége pedig lapp volt.

A templomban nemcsak isteni tisztelet, hanem vizsgálat is volt. Sorba álltak a serdültebb fiúk és leányok, norvégek és lappok egyaránt, és sorba feleltek a fölvetett vallási kérdésekre. Körülbelül egy óraker délután lett vége az isteni tiszteletnek. Azután következett a papi lakban egy kis reggeli, a reggeli után pedig a püspök, prépost és pap a templom mellett levő iskolaépülethez mentek át, a hol ezúttal a fölöttök gyülekeztek össze egy kis *sofnestavernere*, községi gyűlésre, hogy itt a püspök a különböző egyházkerületi állapotokról tájékozódást szerezzen magának. Én ez alatt néhány svédországi lappal foglalkoztam és részint nyelvökre, részint költözködési viszonyaikra vonatkozólag kérdeztem tőlük egyet-mást. Sok eredményt azonban e mozgalmas napon nem tudtam elérni.

Másnap délelőtt újra volt isteni tisztelet és vizsgálat, délután három óraker pedig elúztak a püspöki emberek és a többi nép is oszladozni kezdett. A pap lakásából én is átköltöztem a már említett kereskedőhöz és még az nap délután megkezdtem a lapp suhanczczal a munkát. Nagyon jól hasznát

velhettem. Igen sok és igen érdekes meséket, mondákat tudott elbeszélni. Valóságos kincses bányára akadtam benne. Ritka emlékező tehetsége élénken eléje varázsolta mindazt, a mit régebben és újabban az öregebb lappoktól hallott. Ettől az egy legénytől magától negyvennyolcz darab különböző tartalmú mind ethnographiai mind nyelvi szempontból becses népies szöveget kaptam. Kora reggeltől késő estig, csak az étkezésnél tartva rövid pihenőt, folytattam vele tanulmányaimat, gyűjtöttem tőle a szövegeket. Kívüle még egy Svédországból átjött leánytól és a legény atyjától kaptam néhány, szintén igen érdekes, mesét.

Hatfjelddalban tartózkodásom alatt sok lappal volt alkalmam érintkezni. Az a tanya, a hol laktam, valóságos búcsúhelylyé lett, mert a hány lapp csak a községbe jött, mind kíváncsi volt arra a furcsa emberre, a ki messze földről csak azért jött ide, hogy lappul tanuljon és a kinek nyomtatott lapp könyvei is vannak. Ezeket persze minden látogatómnak meg kellett mutatnom. A látogatások ugyan zavartak egy kicsit, de több tekintetben hasznomra is voltak, mert beszélgetésbe ereszkedve velök, itt is, ott is megfigyelhettem valami érdekes nyelv-sajátságot és mindinkább megerősödtem azon tapasztalatomban, hogy nyelvek nem tér el attól, melyen a legény mondta el meséit.

Mikor a lapp suhancz mesemondó tudományát már kimerítettem, újabb útra határoztam el magamat. Értesültem róla, hogy Hatfjelddaltól talán hét mérföldnyire, a Rös vand nevű tó éjszakai partján szintén van egy iskola és hogy ez iskola tanítója született lapp. Föl akartam keresni, hogy egy-két napig nyelvtani tekintetben vegyem hasznát, mert legényemmel az ilyen kérdésekben csak nehezen tudtam boldogulni. Egy szép napon kora reggel elindultam lóháton podgyászom egy részével, nagyobb kézi táskámat pedig Hatfjelddalban hagytam, hogy a hetenkint egyszer menő postaalkalommal Mosjöenbe küldjék. Az volt a tervem, hogy Bisseldörrenből, a hol a lapp tanító lakott, a Rös vand tavon és a Rösaa folyón át csónakon teszem meg az utat a tengerig egész Hemmaes városkáig és onnan menjek valamely tengeri hajóval tovább dél felé. Tervem azonban dugába dőlt. Két és fél órai lovaglás után eljutottam egy Ruderdaas nevű kis tanyába, a Rös vand partján. Midőn e tanyában embert akartam fogadni, a ki csónakon tovább juttasson, és

azt is megmondtam, kihez szándékozom menni, értésemre adták, hogy az most nagy bajban van. A gyermeke egy nappal ezelőtt eltévedt az erdőségben és még nem találták meg. Gondoltam magamban, hogy akkor ugyancsak rosszkor keresném föl a lapp tanítót, ilyen körülmények közt úgy sem vállalkoznék a mester szerepére, tehát fogtam magam és visszalovagoltam Hatfjelddalba.

E kirándulás sem volt különben haszon nélküli. Megismerkedtem Norvégia legnagyobb területű tavával. Óriási hegységek környezik mindenfelől és ezek közt nagy tömegére nézve az éjszakai partján elterülő úgynevezett Oxtinder nevű hegység tűnik ki. Vastag hórétegek borítják mérföldekre terjedő hosszúságban, közbe-közbe kékesen csillámló jégmezőkkel. Ez is gletscher. Bámul az ember, mennyi hó van az ország belsejében mindenütt a hegyeken. Július vége felé is el lehetne jó kis ideig szánkázni a hegységek oldalain. Pedig különben meglehetősen buja növényzet van mindenfelé és hidegről sem lehet panaszkodni. Némi napon olyan forrón süt a nap, hogy szinte haza képzeli magát az ember és árnyékban is észleltem egyszer 24 fok Celsius hőséget. Persze este aztán, mikor a nap lebúvik a hegyek mögé, meghűsül az idő és nagyon elkel a téli felöltő is.

Hatfjelddalba visszaérkezve, még ott találtam azt a lapp subanczot, a kit magam mellé fogadtam és még két napot töltöttem vele. Ez idő alatt főleg nyelvészeti kérdésekkel foglalkoztam.

Az a nyelv, melyet Hatfjelddalban volt alkalmam vizsgálni, és melyet eddig még senki sem tanulmányozott, már egészen svéd-lapp jellemű és teljesen megegyezik azon dialectussal, melyet a vesterbotteni tartomány Ume lappmarkjának stenselei egyházkerületében 65 és 66 fok közt élő lappok beszélnek. Egy Svédországból Tärna kápolna vidékéről való lapp asszony azt is mondta nekem, hogy a tőlük kissé északabbra lakó sorselei lappok csekély eltéréssel szintén ezzel a nyelvjárással élnek, a tőlök délre lakó Lycksele, Vilhelmina és Dorothea lappmarkbeli lappokkal pedig még könnyebben érintkezhetnek.

Szorosan rokon e nyelvjárás, melyet itt tanulmányoztam, a jemtlandi lapp nyelvvel is, melyet két évvel azelőtt vizsgáltam s mind hang- mind alaktani tekintetben aránytalanul közelebb áll ehhez, mint a Pite lappmarkbelihez. A hatfjeld-

dali, vagy nevezhetjük akár stenselii nyelvnek is, átmeneti nyelv a Pite lappmarki és a jemtlandi lappok nyelve között. Hangtani tekintetben megtaláljuk itt a szóközépi *d*-nek *r*-re, az *a*-nak *e*-re vagy *i*-re változását, mint a jemtlandiban, a szókincs és az alaktan nagyjára ugyanaz. Csakhogy itt a név és igeragozásnál a délen általános *m*-rag helyett *p* vagy *b*-t, az illativusi *se* helyett *je* ragot használnak, a dualis 3-dik személyében *ikan* rag járja és ez által az éjszakibb lappok dialektusokhoz közeledik. Föltűnő sajátága a Hatfjelddalban tanulmányozott nyelvnek, hogy a név és igeragozásban ép úgy uralkodik egy umlaut és ablaut-fele magánhangzó-változás, mint a germán nyelvekben; *vulekit* igének a jelen ideje például *vualakab*, *vuálku*, *sihtet*-nek egyes. 3-dik személye *seihta*, *atnet* igének múltja *utnib*, *utni'* pajet hagyni igéé *pejib*, *peji'* stb. *pahce* legény több, genitivusa *pahcij*, *lattie* madár több genit. *littij*.

E nyelvi jelenségek elősorolásánál csak a legföltünőbbeket tartottam szem előtt. Ezeken kívül még nagyon sok hang-, alak és mondattani sajátág van ez érdekes nyelvjárásban, melyeknek részletes, beható ismertetése nem lehet e szűkre szabott fölolvadás tárgya.

Hatfjelddalt július hó végén hagytam oda és ismét Mosjönbe kellett mennem, hogy a Nordcapról jövő nagyobb tengeri hajóval tovább indulhassak dél felé. Újra végig mentem a változatos szépségű vidékeken, a melyeken át Hatfjelddalba jöttem, újra gyönyörködtem a havas hegyekben, a sötét fenyvesekben, a hatalmas vízeséseket alkotó folyókban, melyek messze alattam a völgyben kígyóztak. Másnap délután Mosjönben voltam. Ott majdnem egész éjjel leselkednem kellett, mikor jön közelébe a gőzhajó, melynek messze kúnt a fjordban kell megállapodnia a víz sekélyége miatt. Éjfél helyett csak reggel hét órakor érkezett meg és jó félóraba tellett, mire az úgynevezett Flötmand, a kiknek csónakai a norvég tengerparti helységekben a mi bérkocsiainkat pótolják, a hajóig bírt velem evezni.

Egy nappal később Drontheimba értem. Itt elhagytam a gőzhajót, hogy azon vasútra üljek, mely a svéd Jemtland tartományt átszegve, Stockholmra visz. Jemtland tartományban, melynek lappjai közt két évvel azelőtt időztem, megint akartam néhány napot tölteni, nem hogy újabb szövegeknél gyűjtsek, hanem ha már itt vagyok, némely különösebb nyelvtani alakokra nézve bővebb tájékozódást szerezzek. Minthogy azonban

a lappok erre mind nomádok és tartózkodásuk helyét nem lehet hamarosan megtudni, legjobbnak véltem, ha újra elmegyek a svéd hittérítő társaságtól fõntartott lapp iskolába, melybe serdültebb, 16—17 éves, lapp tanulók is járnak és melynek múltkori útam alkalmával oly jó hasznát vettem. Útazásom közben megtudtam, hogy a lapp iskolát Edsasenbõl, a hol azelõtt volt, Ange nevû falucskába költöztették át, Hjerpen nevû vasúti állomás közelében. Hjerpenbe érkezve, átvittem magamat Angebe, de itt egészen fölfordúlt állapotokat találtam. A lapp tanulók közt sajátságos idegbetegség tört ki, mely a lappok közt általában gyakori. Különösen akkor lépett az föl, mikor megijednek. Ilyenkor úgy viselkednek, mintha eszõket veszítették volna; föl-fõlugranak, ütik egymást, mindenféle görcsös mozdulatokat tesznek, orrukat fintorgatják, hadonáznak, tánczolnak és magokhoz térve nem tudják, mit cselekedtek. Magam is voltam két évvel ezelõtt Valboban egy jelenetnek tanúja, midõn egy leányt fogott el az õrjöngés, a kit csak a legnagyobb bajjal tudtak megfékezni. Pedig különben szelid és okos leány volt. Megesik, mint itt Angeben is, hogy midõn több lapp van együtt, úgy megijednek a megijedettõl, hogy a betegség gyakran az egész társaságra átragad. Minthogy ráadásul maga az iskola-tanító is megbetegedett, de nem ebben a bajban, és az említett betegség a tanítványok közt gyakrabban ismétlõdött, kénytelenek voltak egyelõre az egész tanítást szüneteltetni és Angebe érkezve, sem tanítót sem tanulót nem találtam. Amaz üdülésre délibb vidékre utazott, a lapp tanulók pedig hazamentek szüleikhez a hegységekbe.

Nem volt okom nagyon búsulni ez út sikertelenségén, mert Jemtlandban úgy sem lett volna valami különös dolgom s csak azért állapodtam volna meg Angeben, mivel épen útamba esett. A fõ czélt, melyért újabb útazásomat tettem, úgyis elértem, tehát hazafelé indultam, hogy augusztus közepére itthonn legyek.

Jelen útamnak nyelvészeti eredménye a következõ. Két újabb olyan svéd-lapp nyelvjárást tanulmányoztam, melyrõl eddig egy sor mutatóvány sem jelent meg, tudniillik a legéjszakibb Tornis lappmarkbeli karesuandóit, mely egyenes átmenetül szolgál a finnmarki fõ lapp nyelvjárársba és Ume lappmarkbeli stenselei vagy hatfjelddali nyelvjárást, mely a jemtlandiból az éjszakibb vesterbotteni dialectusokba szolgál átmenetül. E két

most tanulmányozott nyelvjárás rendkívül különbözik egymástól, jobban mint például a svéd a dán nyelvtől és egyik dialektusbeli a másikat egyáltalában nem képes megérteni. A jelen úttal annyira kibővíthettem a lapp nyelvről való ismeretünket, hogy most már a Svédországban élő összes fő lapp nyelvjárásokról bírunk tudomással. Két ízben történt utazásom alatt a svédországi nyolcz lappmark közül magam hétnek a területéről szereztem kisebb-nagyobb gyűjtéseket. Mindig arra törekedtem, hogy mennél több, az élő kiejtést híven föltüntető, szöveget kapjak, mert csakis ezek alapján nyerhetünk valamely nyelvről hű képet és csakis ezeknek alapján állapíthatjuk meg biztosan a nyelvtani alakokat és az alakok használatát.

Most pedig a mélyen tisztelt akadémia engedelmével áttérek jelenlegi gyűjteményem tartalmának rövid bemutatására is. Mint már említettem, legnagyobb része népmese. E mesék eredet szerint kétfélék; vagy a közös európai mesekincshez tartoznak és egyszerű átvételei a lappok körül élő svédek, norvégek és finnek közt szájon forgó elbeszéléseknek vagy pedig a lapp nép saját mythikus képzelődésének szüleményei. Az előbbiek királyokról, királyfiakról, királyi kastélyokról s más e félelről szólnak és idegen eredetök azonnal szembetűnő. Az utóbbiak pedig részint az állatvilágból merítik tárgyakat, részint mythikus lények körül forognak és a lappok régi hitregei világból őriztek meg érdekes részleteket.

A legtöbb lapp mese, mint már a múltkori jelentésemben is említettem, a lappok egy sajátos óriásszerű alakjával, a *staluó*val, foglalkozik. Mostani gyűjteményem több új oldalról mutatja be. Van olyan rénszarvasa, melyet senki és semmi sem bír utolérni, olyan kutyája, mely ha megholt vagy súlyosan megsebesített gazdájának a vérét megnyalja, ez által új életre költi, van fejszéje, mely parancsszóra mindent összevág, a mi eléje akad. Mind e félelmes jószágai mellett a kis lapp ember azonban mégis folyton kifog rajta.

Gyűjteményem egyik rövidebb, de azért elég érdekes meséje a következő:

Egyszer egy *staluó* elpártolt a többi óriásoktól és egy olyan erdőbe jött, a hol lappok laktak. Itt ütötte föl a sátrát, elvette a lappok rénszarvasait és megölte, megette. Történt egyszer, hogy az óriás egy kis lapp fiúcskát ragadott el, gondolta, majd meghizlalja és megeszi. A fiú anyja megtudta, ki

ragadta el gyermekét, befogott egy meddő rénszarvas-tehenet a szánba és elhajtott az óriás sátrához, hogy megpróbálja, nem bírná-e a fiát visszavenni. Mikor az asszony odajött, az óriás éppen húst főzött és nagyon megörült: «íme most a fiúnak az anyját is megölhetem, megehetem». Mindjárt az asszonynak is adott enni a húsból s mikor jóllakott, azt mondja az asszony a staluónak: «ereszsz ki csak egy kicsit, hadd járkáljak egyet künt a fiammal». Kérdezi az óriás: «mit csinálsz oda künn?» «Szárított húst hoztam magammal, majd behozom neked.» Hát az óriás kieresztette. Mikor kiértek, azt mondja az anya a fiának: «ülj hamar a szánra, gyorsan hajtsunk el haza!»

Az óriás csak várta, várta, hogy majd bejönnek, de bizony nem jöttek. Kimegy, hát látja, hogy elszöktek. Hamar utánok rohant, de nem bírta elérni. Oda kiált: «kedveseim, kedveseim, ne féljetek, várjatok. Aranyom van, ezüstöm van, azt adok majd nektek». Csakugyan vártak, míg az óriás a kezével bele bírt a szánba kapaszkodni. Ekkor az asszony egy fejszével levágta a staluo újjait, azután ismét gyorsan tova hajtottak. Az óriás nagyon megharagudott, hogy minden újját elvesztette. Semmit sem bírt tenni, haza kellett mennie. Az óriásnak felesége is volt, a ki éppen el volt hazulról, mikor a lapp asszony jött. Haza jön az óriás, elpanaszolja a feleségének, hogyan járt a lapp asszonynyal. Szidja a felesége: látszik, hogy semmi ember vagy, levágtad az újjaidat egy lapp asszonytól.

Aztán a staluo felesége szaladt a szökevények után. Mikor látta, hogy nem éri el őket, ő is elkezdett kiabálni: «kedveseim, kedveseim, ne féljetek, várjatok. Aranyom van, ezüstöm van, azt adok majd nektek». Hát csakugyan megvárták. A lapp asszony készen tartotta a fejszéjét s mikor az óriás felesége a kezét a szán szélére tette, minden újját levágta és megint gyorsan elhajtott. Utána kiált a staluo felesége: «te pokol fajzatja, hajtsd ide újjam darabjait!» De bizony az asszony nem dobálta vissza, hanem hamar hazament a fiával. Örült, hogy kiszabadult az óriás lakásából és hogy mind a kettőnek az újjait le bírta vágni.

A staluón kívül a mesekben több óriásszerű alak is előfordul, részint *Jutule*, részint *Jeahna*, részint Troalle név alatt, melyeket itt Hatfjelddalban találtam először megemlítve. A róluk szóló mesék hasonlítanak a staluo mesékhez, ezek is mindig pórul járnak a furfangos lappal szemben. A jutule és

troalle alakok a nőrvég mesékben is előfordúlnak, tehát kétségkívül innen vannak átvéve.

Legérdekesebbek gyűjteményemben a *sajevókról* szóló elbeszélések. A sajevók alvilági lények voltak. A föld alatt tartózkodnak, egészen úgy élnek, mint a lappok, a kiknek a sajevók mindig jóakarói. Kék ruhában járnak, azért kék ruhás embereknek is nevezik. A pogány lappok kőből vagy fából sajevero bálványokat is tartottak és áldoztak nekik, midőn vadászatra vagy halászsatra mentek, hogy szerencséjük legyen. A halász lappok úgy képzelték, hogy vizek, tavak alatt is élnek és azt a helyet, melyről azt hitték hogy ott sajevók tartózkodnak, szentnek tartották. Ha a nomád lappok véletlenül ilyen helyen állapodtak meg rénszarvas-nyájokkal, dögvész ütött ki a nyáj között, mely csak akkor szűnt meg, ha innen tovább költöztek.

Eddig a sajevókról se magam nem kaptam, se Friis lapp mesegyűjteményében nem olvastam egyetlen egy rólok szóló elbeszélést sem. Itt Hatfjelddalban egyszerre öt érdekes elbeszélést kaptam a pogány lapp mythologia e különös lényeiről. Az egyik mesében két lapp ember megy el halászni a sajevero tóra. Kivetik a hálót és töménytelen halat fognak. Az egyik lapp azonban nem bír hallgatni, csodálkozva kiált föl a sok hal láttára és erre minden hal egyszerre eltűnik a hálóból. Háromszor is kivetik a hálót és háromszor meghiusítja a halászatot az egyik lapp csacsakasága. Csak negyedszer, mikor ez végre be tudja fogni a száját, bírják a sok halat szerencsésen partra húzni. Egy másik mesében egy lapp legény rénszarvasokat őrizve, a sajevók erdejébe tévedt és ott egy fenyő alá feküdt. Egy sajevero megtalálta és elvitte magával a hazájába, és a sajevók egy egész esztendeig nem eresztették haza. Itt beléje szeretett egy sajevero leány és a legény megigérte, hogy feleségül veszi. Mikor az esztendő letellett, együtt mentek el és a sajevók elkísérték őket a legény hazájába. Mielőtt elindultak, a leány azt a tanácsot adta a legénynek, hogy fogjon egy tűt, szúrjon a kezébe és szívjon a fölbugyogó vérből, akkor nem lesz ereje, hogy tőle visszamenjen a sajevókhoz. Hazaérve, lakadalmat laktak és boldogul éltek nagy gazdaságban.

Ismét egy másik mesében lappok tartózkodnak egy dombon; ott volt egy kerítésök is, melybe a rénszarvasokat szokták behajtani. Míg itt tartózkodtak, egyre hullottak a rénszarvasborjaik és nem tudták mi lehet az oka, hogy pusztul a nyájok.

Egy napon, midőn épen a rénteheneket fejték, egy kék ruhás ember, sajevo, jött hozzájok és egy lapp embert fölszólított, hogy kövesse a lakásába. Egy láphoz értek és a lappban egy nyílás volt. A sajevo fölültette a lapp embert a hátára és a nyíláson át a föld alá bújt vele. A sajevók hazájába érve, ételt italt tettek eléje, de nem bírt sem enni, sem inni, mert fölülről ronda lé foly az asztalra. Kérdezősködésére megmondták neki, hogy ez a rénszarvasoktól származik és csak akkor lesznek ismét szerencsések a rénnyájokkal, ha mostani tartózkodások helyéről máshova költöznek. Mikor a lapp ember megígérte, hogy máshová mennek, a sajevo sok aranyat, ezüstöt adott a lappnak és vissza vitte a földre. Itt elbeszélte társainak, mi történt vele, aztán mindjárt máshová költöztek és azon túl sok szerencsésük volt a rénszarvasaikkal.

Az eddig említetteken kívül más lények is szerepelnek a lapp mesékben, egyben egy *Nausera* nevű vízi szellem, több elbeszélésben pedig a *noaitie* vagy *noaities almaj* varázsló ember fordul elő, a ki jövendőt tud mondani és lassankint olyan alakká kezd fejlődni, mint a staluo. Van például épen úgy mint a staluo feleségének egy vas csöve, melylyel az emberek vérért szívja ki. Nem kevésbé érdekes alak a lapp mesékben előforduló *Askelate* vagy *Askfise*, a ki hol férfi hamupipőkének, hol a magyar mesék Csalóka Péterének felel meg.

Állatmesét is meglehetősen számmal sikerült gyűjtenem. Legnagyobb részök a róka furfangjairól szól, melynek hol a medvét, hol a lapp embert sikerült rászedni. Ezek ugyan minden valószínűség szerint a közös európai állatmese-forrásból vannak merítve, de teljesen lapp színezetűek. Minden esetre az eredeti lapp mesekincshez tartozik a következő, mely a lapp fiúkról és a varjuról szól:

Egyszer egy lapp asszonynak két fia volt. Ezek ősszel rénszarvasokat öltek le, hogy húsokat télre eltegyék. Oda jön hozzájok a varju és húst kér tőlök. «Nem adunk neked vén tolvajnak semmit sem, mindjárt elhozzuk hazulról puskánkat, agyon lövünk.» A lapp legények haza szaladtak a puskáért, de az anyja figyelmezteté őket, hogy a világért se lőjék meg a varjut, mert szerencsétlenség éri őket, inkább menjenek vissza, adjanak neki a húsból. A legények szót fogadtak, húst adtak a varjunak. Megörült a varjú s azt mondta: mivel hozzám jók voltatok, szerencsétek lesz rénszarvasaitokkal; de ha nem adta-

tok volna a húsból, csak szerencsétlenséget károgtam volna nektek. Szaladjatok most gyorsan a szarvasaitokhoz, a medve akar köztük pusztítani, vigyétek magatokkal a puskátokat is.» A legények csakugyan agyon lőték a medvét, a húsát hazaszállították, megfőzték és sok lappot és a varjut is meghívták vendégnek. El is jött a varju és velök evett. A legények anyja örömeben ezt a nótát dalolta:

Édes, kedves gyermekeim,
Jók legyetek a hollóhoz.
Meglássátok, ha így tesztek
Nektek mindig szerencsét hoz.
A viláért ne bántsátok,
Mert akkor bajt károg rátok.

A varju pedig ezt károgtá jó kedvében:

Jó fiukhoz jó leszek én
Jó fiukkal jót teszek én.
Hogyha nekem hust nem adtok,
Most ugyancsak bajban vagytok.

Nem is lövik a lappok azóta a varjut és a levágott rénszarvas húsból mindjuttatnak neki is.

A meséken kívül kilencz monda is van gyűjteményemben. Mind ezek történeti eseményeken alapszanak és homályos világot vetnek a lappok néhány század előtti történetére, midőn a svédek és norvégek kezdték az addig csak a lappoktól elfoglalt vad, kietlen területet némi művelés alá fogni és azon időre, midőn a norvég és svéd nép folytonos ellenségeskedésben élt egymással. Az új telepítvényesek erőszakkal szorították ki a lappokat megszokott vándorútjuk pihenő helyeiből és büntetlenül lopták, lődözték rénszarvasaikat. Ezek *skiülma*, gazember, név alatt szerepelnek a mondákban. Nem kevésbé bántották a lappokat mind a két népnek a hegységbe tévedt fegyveres hordái, kik a védtelen nép között nem egyszer vandál módon rabolva, gyilkolva pusztítottak. Természetes, hogy aztán a lappok, a hol lehetett, kegyetlen boszút vettek ellenfeleiken. Íme egy e mondák közül:

Egyszer régi időben Norvégia és Svédország régi királyai háborút viseltek egymással. Történt, hogy egy kis hadesapat elosont a háborúból és a svédországi lappokat rabolták, öldökölték, a merre csak mentek. Aztán ama keleti hegyek, az Apij és Ar tavak mellett jöttek el, és mindenütt véres nyomokat

hagytak, a merre csak az a csunya rablócsapat járt. Egy sátor volt a többi lappok sátraiktól félre és ezt a sátrat nem találta meg a hadcsapat. Ebben a sátorban két testvér lakott, az egyik nős volt, a másik nem. Egy öreg asszony is volt ott, a két testvérnek anyja. Mikor a testvérek künn voltak a rénszarvasokat őrizni, észrevették, hogy a rablócsapat megölte a szomszéd lappokat és hogy aranyokat, ezüstjüket, szarvasaikat elrabolták. A két testvér látta, merre ment a csapat. Haza mentek, otthon elbeszéltek, mi történt és mondták, hogy üldözőbe veszik a hadcsapatot és nyilaikkal lelődözik. Sok nyilat készítettek el az útra, az asszonyoknak pedig mondták, hogy maradjanak otthon. Az asszonyok sehogy sem akartak otthon maradni és velük mentek a rablócsapat után. Mikor egy nagy hegyre értek, az asszony igen elfáradt és mondta a többieknek, nyugodjanak ki egy kicsit a dombon. Annyira elfáradt az öreg asszony, a ki vak is volt, hogy ültében elszunnyadt. Midőn fölébredt, nagyon nevetett és azt mondta a testvéreknek: «vízi madarak úszkálnak a tóban». Fölszaladnak erre a testvérek a dombra, hát látják, hogy a hadcsapat levetkőzve a tóban úszik. Mikor ezt megmondták az asszonyoknak, lesbe álltak egy domb mögé és lődöztek a hadcsapatokra, mely a tóban volt. Sokat leterített a nyíluk, úgy hogy a víz egészen vörös lett és a csapatbeliek nem vették észre, hogy egymásután elhullottak az emberek. Végre csak egy maradt a többi közül; ezt sehogyan sem találták, bármiép lődöztek is. Végre megmondták a testvérek az asszonyoknak, hogy ezt az egyet nem bírják eltalálni, nem tudják, mit csináljanak. Kérdezi az öreg asszony: «minden nyilat megpróbáltatok már?» — «Mindet megpróbáltuk». — Az öreg asszony egy darabig hallgatott, aztán megint kérdezte: «hát a bűvármadár orrából készült nyilat megpróbáltatok-e már?» — «Nem, azt még nem». — «Hát adjátok nekem ide a bűvármadár orrát.» Odaadták a testvérek, az öreg asszony fogta, megtapogatta és azt mondta menyének: «Vedd e bűvár-orrt a kezemből, tedd a kebledbe, tartsd ott egy darabig, aztán add oda a férfiaknak, hadd próbáljanak evvel szerencsét». A fiatal asszony úgy tett, a mint a napa mondta és a testvérek a bűvár-orral elindultak, hogy azt az utolsó katonát is lelőjék. Mikor a bűvár-orr a katonába furódott, eljajdült, nem gondolta, hogy bűvár-orr-al is lönek és ő is meghalt. Aztán a testvérek eltették a hadcsapat ezüstjét, aranyát, hazamentek és boldogul éltek.

Még több érdekes mesét és mondát is fölemlíthetnék gyűjteményemből, de úgy hiszem ennyi is elég mutatványul a szövegek tartalmának megítélésére. Mostani útam alkalmával összesen hatvankét darab különböző tartalmú szöveget gyűjtöttem, ötvennyolcz mesét és mondát, két elbeszélést, egy a sajevókról szóló mythologiai töredéket és egy leánykérő verset.

Ennyi volt rövid nyári útannak az eredménye.

HALÁSZ IGNÁCZ.

BESSENYEI GYÖRGY.

Második közlemény. *)

II.

BESSENYEI ÉS VOLTAIRE.

Bessenyei egész mohó és tüzes tekintetével nyugatnak fordult.

Az új világ művelt népeinél kereste a példányokat, kiket kövessen. Az angol, francia és német irodalomba merült; ezeknek olvasásába mélyedt, s a mi kívülök esett, arra érdekesnek sem tartotta sok figyelmet vetni. Az emberiség, mely új gondolatokkal volt tele, egy új világfölfogás küszöbén állott, régi irodalmi eszményeihez sem ragaszkodhatott. Hát még nemzete, melynek kulturájáról álmodozott! Magyarjai, kik közül némelyek, «ha szentírást nem magyarázol, akár mit írsz, nevetnek; mások, ha *Corpus Jurist* nem fejtegeted, semminek állítanak». Ez állapotoknak nem a klasszikai művelődés lesz váltása, melylyel tanáraink századok óta eleget bajlódnak s ugyancsak nem nagy eredménnyel, hanem az új irodalmakkal s ezekben az igazi «nagy tudománnyal és mély bölcsességgel» való megismerkedés. Új csillagokat mutat hát homályban tespédő nemzetének, melyeket ez még nevékről sem ismer, jöllehet fényök immár beragyogja az egész nagy világot.

Leveleiben, röpirataiban újra meg újra emlegeti, magasztalja ez új világosságokat: Wolfot és Wielandot, Popeot és Youngot, Descartesot és Locket, Milont és Shaksperet, Cor-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 128. számában.

neillet és Molièret, Montesquieut és Voltairt. Ezek a gondolkodók, ezek a költők, kiket az új kor magyarjának követni érdemes. Közülök nem egyről részletesebben is megemlékezik. Poppehoz, az *Ember próbája* előtt, dicsőítő költeményt ír, melynek egy pár sorában szembe állítja őt, az új világ énekesét, a klaszszicizmusnak avult költészetével:

Tróját nem hirdeted, Éneást nem hordol,
Nem hazudsz, de a nagy Istent magyarázod . . .
Szavadat világunk csendesen hallgatja,
Mellyből Teremtőjét véled csudálhatja.
Árnyékol a földnek színén fut előttem,
A mellynek elmémme követője lettem.
Szaladok utána! de nem érkezhetek,
Mint Te, a nap alatt ugy nem repülhetek.

Montesquieuról, ki «csaknem egyetlen egy, hozzáfoghatatlan mely elme», s Youngról a *Holmi*ban szakaszokat ír. Magyarázván és fejtegetvén őket, fősóhajt: «Kár, hogy magyar világunkba nem ismeretesebbek!»

De mindnyája között Voltaire volt az, a ki legerősebben kapta meg lelkét s legmélyebben és legállandóbban hatott rá. «Ennek a híres francia írónak nevével már világunknak négy része betölt», mikor a magyar globusra érkezett. Bessenyei közli egy rövid levélváltását Nagy Fridrikkel 1742-ből, melyben valószínűleg ezek a sorok tetszettek meg neki: «Hát már soha nem fog felséged több király pajtásaival szűnni, ezt a nyomorúlt világot pusztítani, melyet mondják, oly nagy kívánsággal akarnak boldogságba tartani?» A leveleknek hosszabb jegyzést vet utánok Bessenyei, melyben melegen védelmezi Voltairt az istentagadás vádja ellen. Különbönbö nem beszél felőle oly gyakran és sokat, mint gondolhatnók. Úgy van vele, mint némely szerelmes: azt emlegeti legkevesebbet, kinek lelkébe átment az övé s élete elválaszthatatlanul összeforrott vele. Bessenyei nem sokat emlékezik Voltaireről; de annál többet olvassa. «E nevezetes író munkáinak ereje, színe harminczhat könyvekbe vannak összeszedve, hol mindenik darabnak elég levele van az olvasásra. Mondhatom, hogy mind a harmincz könyvet figyelmetességgel kétszer, háromszor is által meg által olvastam», jelenti a *Holmi* jegyzésében. Nem tud betelni velök. A gondolatok, melyeket ébreszt benne, kedvesekké lesznek előtte, melyekhez nem csak meggyőződésével, hanem szívével is

ragaszkodik. Az ész vizsgálódó és bíráló joga; az ember megváltatása erkölcsi és társadalmi állapotainak méltatlan viszonyaiból; sorsának és valójának philosophiai kutatása s ezek eredményének bátor alkalmazása az intézmények berendezésére; a fölvilágosodás, mint a közönséges boldogság forrása; gyűlölete minden korlátnak, mely a lelkiismeret szabadságát nyűgözi; a fanatizmus és háborúskodások esztelensége és kárhovatossága; a természetért való rajongás s ennek mindenben legfőbb törvényül ismerése: valódi igézzel vonták ez eszmék magokhoz Bessenyeit s szabták meg gondolkodásának is, életének is föl-tarthatatlan útjait. Legfennebb szárnyaló s legerősebb páthosztól sugallott ódája, melyet *Eragadtatás* czímen az örökkévalósághoz, mindennek kútfejéhez intéz, az emberi nyomor, tudatlanság és gonoszság képei után így végződik:

Verd meg világodat, véghetetlen Isten!
 Ne legyen erőszak a nagy természetben.
 Szüntelen pennával s fegyverrel harczolunk;
 De nem tudjuk soha, miért vagdalkozunk.
 Romlott emberi nem, nyugodjál magadban,
 Ne dúld e világot hasztalanságodban.
 Vezérelj életed józan törvényedbe;
 Lásd meg, mi világít gondoló lelkedbe;
 Szokásaink setét éjjelébe ne járj;
 Minden költ törvénytől igazságot ne várj;
 Józanodj végtére már tévelygésedből,
 Folytassad életed istened- s lelkedből.
 Ne bámulj e világ részeg csudáira,
 Ne hullasd könyvedet holtak hamvaira.
 Járjad e föld színét csendesen elméddel,
 S tanácskozzál titkon gondoló lelkeddel.

Voltairei fölfogás, — gúny helyett lelkesedésben és bánatban nyilatkozva; az ő eszméinek hatása egy melancholiára hajló lélek izgalmában. E gondolatok ép oly határozók lesznek Bessenyei meggyőződésére, mint ízlésére azok a költői formák, melyeket Voltaire művelt.

A fölvilágosodásnak általa tolmácsolt eszméi, melyek századának szellemét legigazabban s legnagyobb hatással fejezték ki, Bessenyeiben egyik leglelkesebb hívőjüket és tolmácsukat találják meg. Elmondhatjuk, hogy a magyar szellem életében vele kezdődik a tizenharmadik század. Tanait «bölcességnek» nevezi s egész kinyilatkoztatásnak nézi és érzi, melyhez az új

hívó tántoríthatatlan lelkesedésével csatlakozik. Valóban minden lépését követi, mint az együgyűségéből megváltott tanítvány mesterét, a ki megváltotta. Megvan benne áldozatkészsége is: az ifjú élet sok örömeinek föláldozásától, melyek helyett könyvei közt és íróasztalánál töri magát, egészen a hírnév föláldozásáig. Munkáinak nagy részét a censura eltiltotta a kinyomatástól. Bessenyei belenyugodott s írt tovább lankadatlan kitartással könyveket, melyek kiadására még kevesebb reménye lehetett. «Hadd legyenek inkább írásban igazság, mint nyomtatásban hazugság», mondja római története előtt. Így hangzott el egykor ünnepest neve, így áldozta föl hírét, mert nem akart egyebet írni, mint a mit igazságnak hitt. A tanítvány régi együgyű szívéből csak a hűség maradt meg mesteréhez. E viszonyban, egy nevezetes írónak és követőjének oly természetes viszonyában, van valami mélyen megindító. Voltairenek, kihez hosszú és mozgalmas pályája oly számtalan lelket kapcsolts barátsággal, szerelemmel, elragadtatással, hódolattal: oly sűrűn változtak, szakadtak el, fordultak visszájokra valamennyi viszonyai. De volt egy tanítványa távol keleten, kiről ő mitsem tudott. E tanítvány hívebb volt hozzá mindazoknál, a kik közelében éltek. A közönség elhidegülhetett drámái iránt s a kritika kijózanodhatott a *Henriade* felől: ő a költői szellemnek legteljesebb és legfensőbb nyilatkozásait látta bennök s dadogva próbált úgy szólni, mint azok. Eszméit és híveit a közelgő szent szövetség sötét árnyéka fenyegethette: ő hívők és tolmácsuk maradt egy távoli puszta magányában, s emlékének áldozott utolsó akaratával is: temessék el minden szertartás nélkül kertjének egy fája alá.

Soha író nem gyakorolt íróra mélyebb és állandóbb befolyást, mint a milyen Voltaireé volt Bessenyeire. Ez nemcsak gondolkodásával és érdeklődésével, hanem ízlésével és egész ambíciójával mintegy beléje olvad. Az egész kör, melyet Voltaire szelleme betölt, valamennyi iránya, melyeket egyes sugarai képviselnek, vonzza, csábítja, követésre és utánzásra ingerli őt. Költői levelekkel és drámákkal kezdi; utóbb nemzete epikusává s történetírójává kíván lenni; társadalmi és irodalmi kérdésekről egész sereg röpíratot, levelet, dialogot tesz közé; majd vallási, bölcséleti, erkölcsstani, politikai és történetphilosophiai buvárlatokba mélyed s gondolatait és kutatása eredményeit sok kötetnyi értekező prózában és tankölteményben írja meg. Épen

mint Voltaire: nemcsak ennek sokoldalúsága, hanem tulajdon oldalai. De Bessenyei irodalmi munkásságának nem csupán vezérlő gondolatai és fő irányai vezetnek Voltairehez, hanem valamennyi dolgozatának tárgya, formája, czélzata szoros összeköttetésben mutatkozik vele. A francia philosoph-költő írói pályájának képe tükrözik vissza Bessenyeiben, nemcsak általánosságban, vagy fő vonásaiban, hanem nyomról nyomra, könyvről könyvre, gondolatról gondolatra. Csak néhány jellemvonás az, mely Bessenyei írói képének némi eredetiségét őrzi s nem engedi, hogy azt egészen Voltaire halavány másolatának tekintsük. Tehetségeik mértékének roppant különbségén kívül, Bessenyei lelkületének ez eltérő vonásai magyarázzák a két szellem sorsának különböző voltát is. Azt, hogy Voltaire a világ ünneplő tapsai közt húnyta be szemeit, Bessenyei pedig egy, kisebb tehetségéhez mért szűkebb körnek elismerésén is kívül, remetéskedett s teljesen elfeledve dült sírjába. Melyek voltak ez eltérő vonások, látni fogjuk utóbb, az egyezőknek ismertetése után.

Voltaire egy, a görög mondából vett drámával, *Oedipus*-szal nyitotta meg költői pályáját 1718-ban. Bessenyei is, fél-század múlva, 1772-ben, tragédiával lép föl, melynek tárgyát a görög történetből merítette. A szerencsétlen sorsú IV. Agis spártai király bukása ez, ki pártul fogván a szegénység ügyét, királytársa Leonidas, megfojtatta őt. A tragikus eseményt sokan földolgozták, drámákban és novellákban; amazok közül leghíresebb Alfieri tragédiája. A múlt századi francia és német irodalomnak is megvoltak már Ágis-tragédiái és regényei. Laczka adata szerint Bessenyei «Ágisnak ideáját másunnan vette, de ő öltöztette tragédia-ruhába». Forrása tehát valamely novella lehetett. Nem ismervén ezt, nem tudjuk, nem belőle vette-e Bessenyei azt a gondolatot is, hogy hősét, Ágist, királyból miniszterré tegye. *Agis* után következtek: még 1772-ben *Hunyadi László tragédiája*; 1773-ban *Buda tragédiája*, mely 1787-ben új kiadásban jelent meg *Atilla és Buda tragédiája* czímmel; 1777-ben *A philosophus vígjáték*; 1779-ben a *Hármas Vitézek vagy Trium-Viratus*, Voltaire szerint. Ezek megjelent darabjai. Maig kiadatlan egy vígjátéka: *Lais vagy az erkölcsi makaes*. Említi még irataiban egy, *Dudásból lett doktor* című vígjátékát, melyet egyéb darabjaival egy szabolcsi rokonának ajándékozott; de ezek vagy elvesztek vagy lappanganak. E szerint míg

Voltaire, utolsó drámájáig, *Irencig*, számtalan tragédiát és komédiát írt, a költészet formái közül a színműhöz vonzódott legerősebben és legállandóbban, s koszorúi közt a színpad sikerében talált legnagyobb örömet: Bessenyei tudtunkkal csak három eredeti tragédiát és három vígjátékot írt, mindezeket írói pályájának első felében; azután végkép fölhagyott a drámaírással. Ránézve a dráma nagyobb tehetség mellett sem lehetett volna azzá, a mi Voltairere nézve lett: a költői siker közvetlen élvezetének forrásává. Kisfaludy Károly volt az első magyar költő, ki ebből a mámorosító forrásból csillapíthatta szomját. Bessenyei félszázaddal korábban írt, mikor még nem volt magyar színpad. Ránézve a dráma csak irodalmi forma volt, akár az epistola vagy óda, melyben politikai és bölcséleti eszméit példázhatta. E forma állandóbb művelését sem tehetségének sajátos alkata, sem a színpadi sikerek erős ingere nem támogatta. Egyetlen darabját sem látta előadva*) s nem is született drámaírónak. Hiányzott nála az egységesítés, összefoglalás adománya; értekezéseiben, tankölteményeiben is nehéz követnünk csapongó gondolatainak szeszélyes útjait s áttekintenünk terjedéseit. Hiányzott a tárgyas alakítás és jellemzés képessége, a lelemény szabad elevensége, s a hangváltoztatásnak és a kifejezés indulatfestő erejének természetes készsége. Tehát hiányzott jóformán mindaz, a mi a drámaírói hivatást teszi. A hangulat, melyet saját lelkéből munkáin előntött, szintén nem volt általánosságban sem drámai hangulat: nyugtalan töprengés és panaszos megadás. Mindössze is a tragikai tárgyak iránt volt érzéke. Az általa földolgozott események mindegyike rejt magában igazi tragikai magot: Ágisból ki is fejtette Alfieri, Etele és Buda viszonyából Arany, Hunyadi László történetéből még eddig senki, de egy, eddigi földolgozóinál szerencsésebb kéz bizonyára kifejtheti. E jó tárgyak azonban Bessenyeinek gyér és mégis kusza cselekvényeiben, valószerűtlen vagy elmosódó s mégis ellenmondásos jellemrajzaiban, erő és jellemzettség híján levő dictiójában elvesztik drámai érdeküket. Érdekelni alig érdekel valami bennünket az ingatag királyok, konventionális cselszövők és siránkozó asszonyok e szóváltásaiban.

*) A tragédiákat nem is adták soha; de *A philosophus* színre került Budán 1792 június 4-dikén s a következő esztendőben is, utóbb a pesti játszó társaság is fölvette műsorába.

Legjobb közöttök mindenesetre *Ágis*, mely, bár legelőször jelent meg, az alakításnak és előadásnak benne nyilatkozó nagyobb gyakorlatánál fogva úgy látszik, később készült, mint a sokkal gyarlóbb *Hunyadi*, s tán később *Budánál* is.

E színművek, bármily gyöngék, szellemben, irányban, formában soknemű és meglepő kapcsolatot mutatnak Voltaire drámáival. A *Zaire* költője, bár a dráma terén is reformer hírébe jutott, egészben a klasszicizmus codexének alapján s Corneille és Racine nyomdokaiban járt. A szigorú formát és hagyományos hangot olyannak tekintette, mely a francia szellem sajátos irányával, vagy még inkább a francia műveltség fejlettségével, fenségével elválaszthatatlanul összefügg. Műalkatra nézve hódol a hármasság tanának s ennek korlátai között az elemző szellem ama kényességének s az előadás szónoki hangzatosságának, melyet nagy elődeinél tanult. Stílje nem oly fenséges, mint Corneilleé, nem oly gyöngéd, mint Racineé, de mindenek fölött ragyogó és káprázatos. A hagyományos szónoki mód hideg benyomását az ő egyéni tulajdonai még növelik. Nincs meg benne a hangulat és indulatok közvetlenebb, lelkesebb kifejezése, sem a költői érnök önkénytelen és meleg fölbuzdulása, sem az az igazi alkotó erő, mely az élet mélyéből és teljességéből meríti alkotásait. Lelemény, ügyes számítás, művelt ízlés, elmésség és ragyogó retorika: ezekben gyökerezett hatása. Bessenyei a francia klasszikai drámának nemcsak uralkodó versformáját, a páros rímű alexandrint, vette át, melyet Voltaire is használt és védelmezett, hanem hódolt mindazon hagyományainak is, melyek a szerkezetet és szellemet illetik. Ezek között természetesen a hármasság törvényének, mely azonban az ő gyakorlatlansága mellett a helyett, hogy egységesebbekké, kerekesebbekké tenné alkotásait, inkább zavartabbakká, ziláltabbakká és csak nehezebben érthetőkké teszi. A francia klasszicizmus hagyományos törvénykönyvének egy pontja szerint a színpadot nem volt szabad vérral beszennyezni: következőleg a hősnek a színen nem volt megengedve senkit megölni, kivéve önmagát. Talán e hamis kényeskedést követte Bessenyei legkorábbi tragédiájában, *Hunyadi László*ban, kinek kivégeztetését egy, «a játékpiacon keresztülsiető, tévelygő magyarnak» keserves kiáltásaiból tudjuk meg. Buda megöletését is Kadika beszéli el, Atilla halálát pedig Mikold. Ehagyomány különben már ez idétt nem tartatott

föltétlen tiszteletben a francia színpadokon. Épen Voltaire és Lemierre ütöttek rést rajta; az utóbbi annyira, hogy máglyát is emeltetett a színen. Későbbi darabjaiban Bessenyei is kevésbé kényes. *Buda* vegső jelenetében Csaba a színen dőfi fegyverét a cselszövő Alus mellébe; Ágist szintén a színen szúrja le «a dühösségétől elragadtatott» Demokares.

Fölismerhetjük különben a tanítványt mindazon egyes mozzanatokra nézve, melyekben Voltaire, főkép Shakspere és az angol dráma tanulmányozásának alapján, tágitott a hagyomány szoros kötelékein. Bármennyire visszaborzadt a shaksperei művészet képzeletének szabad szárnyalásától és eleven realizmusától, s bármily elvető ítéleteket és kifejezéseket talált irányában, elismerte a «barbár» lángelméjét. Már öreg korában írta felőle, hogy Shakspere, minden durvasága és nevetségessége mellett oly naiv és természetű vonásokat ad, a cselekvénynek oly megragadó teljességét, hogy hozzá hasonlítva Corneillenek minden okoskodása jéghideg. Büszke volt rá, hogy ő irányozta először nemzetének figyelmét Shaksperere. Magyarországon is nem Kazinczy volt az első, a mint mondani szokták,*) ki Shakspereről megemlékezett, hanem első francia emlegetőjének, Voltairének, magyar követője, Bessenyei. Említi először 1777-ben a *Geschäfte der Einsamkeit*hez csatolt harmadik francia levélben, azután az 1778-ban megjelent *Magyarország* szövegében is, mint «az anglusoknak halhatatlan tragédia-íróját». Voltairere csak egynemely tárgyaival s külsőségeivel hatott inkább, mint szellemével. Kétségtelen, hogy *Semiramis Hamlet* után készült, *Zaire Othello* után, *Tancred Romeo* után, *Caesar halála* és *Brutus* pedig *Julius Caesar* után. *Zaire* előbeszédében írja, hogy az angolok ama bátorságának is, melylyel saját királyaik és régi családjaik nevét a színpadra viszik, hasznát láthatná a francia dráma, mely kizárólag a klasszikai, a zsidó s a keleti világban mozog. E tekintetben maga Voltaire próbált is valami csekély mérvű újítást *Tancred*ben, *Guesclin Adélaide*ben s *Foix hercege*ben. De e kísérletek csak mellékesek s így is távol állók voltak a nemzeti monda és történelem ama fő folyamától, melyből Shakspere

*) Riedl Frigyes *A magyar irodalomtörténeti tanítás anyaga* című vázlatában is (*Philologiai Közöny*, 1886. 835. lap) írja: «Kazinczy említi először Shaksperet».

oly bőven merített. A mutatott nyomra rálépett, de mesterénél messzebb ment rajta Bessenyei. A nemzeti monda fő alakját, Etelét, vitte színpadra; valószínűleg még előbb a Hunyadiakat, egy magyar királyt, Lászlót s vele egy Rozgonyit, Garát és Bánfit. A nemzeti gondolat, mely annyira áthatotta egész valóját s költői föllépését is sugallta, bátorságot adott neki ebben az irányban tovább haladni a voltairei nyomon. Ugyanaz a gondolat volt ez, mely a deákos iskola első emberével, a klaszszikai világban annyira elfogúlt Baróti Szabó Dáviddal, Zrínyi Miklósnak hexameteres tragédiáját íratta meg. A magyar érzés egyetlen reformerünknel sem szakadhatott el igazán a régi dicsőség kultuszától. «E hazában hajdan eleink a régi csatás százak között dicsőségeket csak fegyverrel keresték, melyet pennáinknak meghagytak; a melly koszorújára Marsnak Parnassusról Minerva arany vizet nem öntött, a mind elhervadott.» E nemzeti koszorúk hervadatatlansága jobban szívében feküdt Bessenyeinek, mint a francia klasszikai doktrina sérthetlensége.

Voltaireig a francia tragédiának uralkodó eleme volt a szerelmi cselszövény. Ő, természetesen a maga tehetségéből és hajlamaiból indulva ki, súlyt helyez rá, hogy ezt az indítéket háttérbe szorítsa s a galanteriát megfoszsza általános drámai uralkodásától. Bessenyeinek három szomorújátéka közül egy sem szerelmi tragédia: Hunyadi Lászlónak és Gara Annának viszonya egészen mellékes; Budáé és Eméziáé sem foly be legkevesebbet sem a cselekvény fejlődésére. A meggyilkolt Budának boszúállást sürgető Lelke Eméziának jelenik ugyan meg, de se Atilán, se Aluson nem ő áll boszút. Ezt a lelket is voltaképen Voltaire idézte föl. Az ő példájaig hallatlan volt valamelykísértet, árnyék, lélek a francia tragédiában. Ő léptet föl ilyet először s *Hamlet* nyomán *Semiramis*ában. A tévedést, mely Ninusnak mennydörgés közt az ország rendei előtt való szerepeltetésében rejlik, Lessing magyarázza hamburgi dramaturgiájában (11- és 12-ik darab). Bessenyei e tekintetben is utánozza Voltaire példáját: Ágis Lelke megjelenik feleségének, Agiárisnak a sírboltban. Lélektanilag motiváltabban, a körülmények által igazoltabban és megfoghatóbban, mint Voltairenél. De Buda Lelke már nappal köszönt be Eméziához, épen mint Ninus, s Emézián kívül Csaba is látja és hallja. Íme Voltaire drámája, hagyományaival és valamennyi reformjával Bessenyeinél.

Megtaláljuk itt, ha nem is teljesen, irányzatosságát is. Lessing egy alkalommal szószékének nevezte a színpadot, Voltaire végig annak tekintette. Tragédiái rhetorikai művek, tendenciáinak terjesztésére. Páthoszuakat a fölvilágosodás eszméi sugallják: a vallási türelem, az emberi és nemzeti jogok sérthetlensége. Merész és csillogó dialektikája szakadatlanul ezeket hangoztatja drámáiban. Már legelső darabjában, *Oedipusban* hirdeti Jokaste szájával, hogy «a papok nem azok, a miknek a köznép tartja; csak a mi balgaságunk az, a mi az ő bölcseségöknek látszik». Innen kezdve számtalanszor ismétli színműveiben, más-más helyzetek közt, más-más szavakkal, ugyane támadást. *Mahometjének*, melyet Zechenter Antal fordított magyarra s Bessenyei adott ki 1779-ben, alaptételévé lesz ez a gondolat. A próféta nála világszaló, ki «az Isten nevében háborúba keveri hazáját». «Tartufe, kezében karddal». E híres dráma első, fő czíme a *Fanatizmus* volt, a *Geberké* pedig, mely türelmi elveit szenvedélyesen testesíti meg és az állam felsőségét hirdeti az egyház fölött, s a melyet Bessenyei oly lelkesedve olvasott: a *Türelem*. Római tragédiáiból sem hiányzik az irányzatosság: mind a szabad lelkek nagyságát s a nagy lelkek szabadságát példázzák. A *Triumviratusban*, melyet Bessenyei lefordított, saját nyilatkozata szerint a proscriptiókat akarta megbélyegezni.

Bessenyei e tekintetben is Voltaire tanítványa. Az ő drámáinak sem tisztán költői a czéljok. Atillában a harczi dicsvágyat ostorozza, mely, emberi érzés által nem vezetettvén, kegyetlenséggé, vérszomjja, az emberiség sanyargatójává fajul. Hányszor ismétli értekezéseiben ezt a gondolatot, mely oly közel feküdt szívéhez, hogy költőileg is ki akarta fejezni. A Voltairenél Jokaste által hangoztatott gondolat mása is megjelenik e színdarabban. Atilla így kiált Oresre, a főpapra, ki Buda meggyilkoltatása miatt gonosz jövendőt mond neki:

Ezek a fő szolgák csak raboskodtatnak,
S a mint nékik tetszik, a képen szóllanak.
Hogy isteneinknek végezésit tudják,
Az ostoba népnek köztünk azt hazudják.

E támadást Alus, a XVIII. század másik fölvilágosult húnja, még durvább formában ismétli. De Bessenyeinek ezen túl mind a három komoly színdarabjában, ezek alapeszméjében és szá-

mos, egyező nyilatkozatában félreismerhetetlen bizonyos politikai tendenzia. *Agis tragédiájának* Mária Teréziához intézett ajánlásában írja: «A Bécs alatt fekvő nemzeteknek legfájdalmasabb sebeiket okozza talán az, hogy a királyi pálcza, melytől vezéreltetnek, belső részeikbe mindenkor nem hathat. E pálczának az igazságtól kellene vezéreltetni. Már pedig semmi az halandók szájokba oly hirtelen nem olvad, mint az igazság; ezt üldözi egész világ, mely sem egészen rab, sem teljességgel szabad miattunk nem lehet». Ez Bessenyeinek általános tragikai motivuma s ebben irányzatossága. A királyt az igazságnak, alattvalói boldogságának kellene vezetnie; de a valóságban hízkeledés, ármány és vérszomjas dicsvágy vezetik. Atila mellett ott van Alus, László király mellett Gara, Leonidas mellett Agesilaus. Mindegyikök szemben az igazsággal, a nemzet érdekével. Bessenyei ötödik (nála hatodik) László töprengésében számos helyen fejezi ki ezt a gondolatot:

Mennyi fejedelem csalatik gonoszúl!
 Mennyi szenyvedett már veszélyt ártatlanúl!
 Átkozott hitető, gyilkos tanácsosok . . .
 A trónust két felől tartják kezeikkel,
 Hordozzák a királyt mesterségeikkel.
 Illyen egy halandó hatalmasságába!

A nép szava ritkán jut hozzá; de ha eléri:

Egy király mindenkor egész országot nyér,
 Valamikor igaz tanács székéhez fér.

Leonidas és Ágis nyilatkozatai még sűrűbben tolmácsolják ezt az eszmét. A király hatalma, nagysága, dicsősége mindig csak annak az igazságnak fölismerésén és következésén alapszik, hogy az ő érdeke és népének érdeke egy. A mit a haldokló Ágis izen Amfarestől Leonidasnak:

Mondd meg a királynak, hogy őt védelmeztem,
 A midőn népének keservét éreztem.

Bessenyei minden drámájában megvan ez az irányzatosság: annak a politikai elméletnek példázása és hirdetése, melyet Voltaire s a fölvilágosodás többi képviselői oly gyakran hangoztattak. Azok Versaillesnek beszéltek, ő Bécsnek szól.

Voltaire azonban nemcsak drámáiban, hanem egy nagy történeti eposzban is hirdette a század új ígét. 1723-ban adta

ki először, három évvel utóbb átlolgozva másodszer a *Henriade*-ot. Ma senki sem osztozik többé ama túlzó magasztalásokban, melyekkel e költeményt La Harpe és kortársai fogadták; egészen leleménytelennek, igenis józannak, költőietlennek s helyén kívül okoskodónak találjuk; de mindenki elismeri, hogy benne sikerült Voltairenek, époszi formában, kifejeznie kora szellemét. «Valódi hőst választottam, írja, regés helyett, valódi háborúkat fantasztikus küzdelmek helyett s a valódnak allegorikus képeit istenek helyett, kik csak a képzelet alkotásai.» De ezek a valódi emberek és harcok nem a liga korából valók, hanem a Voltaireéből. Hősül IV. Henriket választotta, dicsőítvén benne a béke megalapítóját a hosszú vallási és polgári háborúskodás után, a vallási türelmet, mely utódai alatt, az országnak kimondhatatlan kárára, ismét veszendőbe ment. Az események elbeszélésében, általán, s csak kevés helyt nyilatkozó költői szabadsággal, a történet menetét követi. Inkább elmélkedik mint alakít; de némely episdőjében, minők a Bertalanéj, III. Henrik megöletése s az ivryi csata, költői magasztalatra emelkedik.

Bessenyei is akart egy nemzeti époszt írni Voltaire példájára. Nemcsak példájára, hanem egészen az ő szellemében, az ő elmélete alapján, az ő eszközeivel és műfogásaival. Említettük, mily lelkesen gondolkodik Mátyás királyról, kit a háborús dicsvág mellett a nemzeti művelődés gondolata vezetett. Emlegeti röpiratában, magasztalja a *Tudós Társaság* dialogusaiban is. Ez neki való hős volt, ki ép oly közel áll ahhoz az eszményhez, mely előtte lebegett, mint Voltairehez Bourbon Henrik. Róla írta eposzát *Hunyadi* czímmel 1778-ban vagy valamivel korábban. De a censura eltiltotta s ő valószínűleg nem is fejezte be, hanem egyéb eltiltott irományaival együtt elküldte a pesti paulinusok könyvtárának. Hat éneket ismerünk belőle kéziratban, mely 1468-ig viszi tárgyát. Meg sohasem jelent, csak egy pár kisebb töredékét közölte Bacsányi a *Magyar Múzeum* első kötetében. Költői értéke igen csekély. Még szorosabban ragaszkodik a történethez, mint Voltaire. Elbeszéli Mátyás háborúit a rabló cseheken kezdve, majd Szilágyi Mihálylyal való viszályát s a török hadat, melynek részletei közül a jajczai harc a legelevenebb, legerősebb és változatosabb vonásokkal rajzolt kép az egész költeményben. Következik az erdélyi pártütés s az István vajda ellen folytatott moldvai hadjárat, hol

Mátyás sebet kap s visszatértében álmot is lát. Azután a cseh háborút írja le Podiebrád ellen, végre a lengyel Kázmérral való vizályt és szerencsés befejezését. Mindebben ép oly kevés hűséget találunk a korhoz, külső és belső hűséget egyaránt keveset, mint jellemző erőt, vagy költői alakítást. Az egymásután következő történeti események sora, át meg átszöve okoskodásokkal a háború nyomorairól s a vallási vizsgálódás gyűlöletességéről. Az eposzi csodálatosnak Voltaire útmutatása szerint adja pótlékait: az allegoriát és álmot. Azonban ezeket még soványabban s még inkább csak külső járulékképen, mint mestere. Az allegoriát mindössze is a Természetnek egy beszéde képezi, melyet az első énekben egy, a németekkel vívott ütközet után tart; Istentől kér az öldöklő emberiség ellen segítséget, mert különben már nem tisztelik törvényét. Az álmot Mátyás király látja a negyedik énekben, midőn Moldvából sebesülten visszaindul Budára. Az egész Bourbon Henrik álmának mása az ostromlott Páris előtt a *Henriade* hetedik énekében, Szilágyi Mihály Lelke elvezeti Mátyást elődjének árnyékai közé. Ezek közül Jeruzsalemi András az, kihez a király bátorításért és tanácsért folyamodik. Závodszy, Bessenyei életrajzában, egyszerű tévedésnek mondja, hogy II. Andrást itt mintegy a hős és bölcs királyok példányképeül mutatja be.*) Ez egyáltalában nem tévedés, hanem megint Voltaire-utánezat. A mint a *Henriade*-ban Szent Lajos, a kereszties hadak egyik vezére, jelenik meg Henrik előtt, úgy itt a magyar kereszties király árnyéka van fölidézve. Úgy beszél, mint a ki szintén viselt a vallásért háborút, de már belátta ennek haszontalanságát. A Lélek békére, a köznép boldogítására, a gonosz tanácsosok kerülésére inti Mátyást.

A győzedelemnek dicsősége semmi,
Ha a rá való ok benne nem isteni.
Érezz úgy mint ember, nézd a természetet,
Ismérd meg a széles emberi nemzetet.

*) András koráról különben egy másik, nevezetes költőnk is magasztalólag emlékezik meg. Bercsenyi első ódájának, *A felkölt nemességhez* (1797) végsora a következő:

Andrásnak ragyogó napja le nem menend!

András alatt keletkezett az aranybulla, mely a nemesség kiváltságait és honvédelmi kötelességét meghatározza. A régi vitézi nemességnek, melyért lelkesedik, keresi itt gyökerét a költő.

Senkire csak azért, hogy nem úgy vall mint te,
 Ne rohanj, mert annak nincs töled élete;
 A világnak ura formált mindeneket,
 Ő nézi földetek, lakván az egeket;
 Bosszúálló botját ne vedd ki kezéből,
 Mert tud igazgatni dicsőült egéből;
 Hadd vezérelje ő az élő sziveket,
 Ne erőlted érte a szabad lelkeket.
 Hadd el a világot, gondoljon szabadon,
 Törvénye nem épült egyedül magadon.

Ugyanilyen értelemben beszél fiához Hunyadi János Lelke is. A tendentia innen kezdve mind erősebben nyomul előtérbe *Hunyadiban*. Csak az a sajátságos, hogy képviselője nem a hős, Mátyás király, ki háborúban találja örömét s készen köt kardot a pápa parancsára, hanem a másvilági személyek s mellékes szereplők. Így Podiebrád egy dörgő szónoklatot tart Róma fanatizmusa ellen, mely keresztyént indít a más keresztyénre. Mátyás a középkori fejedelem egész lovagiasságával, de egyszersmind buzgóságával felel neki: «A pápa pásztorbotjával a világ Istene!» Még sajátságosabb, hogy e fölfogást az esztergomi érsek, Vitéz János, utasítja vissza, ki Mátyásra sok hadviselése miatt neheztel s a lengyel királyt szeretné trónjára ültetni. A római fanatikus politikával szemközt ő a vallási türelem, sőt fölvilágosodás szószólója. A Vatikánra hivatkozó királynak így válaszol:

A világ Istene nem látszik közöttünk,
 Törvényivel szólhat titkosan csak lelkünk.
 Mikor térített volt a nagy Isten vérrel?
 Mikor ölt valakit hitiéért fegyverrel?

Az intő szónoklat végén az érsek térdre borúlva hódol meg a királynak. Az ő intelmeit még a lengyel Kázmér is ismétli Mátyás előtt, ki végre megkegyelmez országának s kiegyezik vele. A békesség angyala leszáll táborára, a harcznak ördöge pedig elfut s más részen indít háborút. Így végződik ez eposzi töredék, melynek invocációjában Bessenyei a «mennyei bölcsesség» vezérlését kérte, a magyar epikai költészetnek első, de nem utolsó Voltaire-utánzata.

Bessenyeinek e didaktikus eposza előtt, még föllépése évében, 1772-ben jelent meg egy nagyobb, valóságos tankölteménye is, *Az embernek próbája* címmel. E munka keletkezé-

sére vonatkozólag Lukánasa előszavában azt írja Barcsai Ábrahámhoz: «Sokan vannak, kik hiszik, hogy az *Embernek próbáját* Popeból fordítottam; pedig tudodra van, hogy e munkám épen nem fordítás, hanem csak az angol Pope Sándor gondolatainak magam módja szerént való követése, hol magam gondolatja sokkal több van, mint Popetól vettem». Popenak, kiről magyarul Lukács Móríczt írt egy ismertetést a *Műbírálatról* szóló tankölteményének fordítása elé (*Kisfaludy-Társaság Évlapjai* IV. kötet, 1842—3, újabban az *Olcsó könyvtárban*), leg híresebb s korábban rendkívüli föltűnéssel fogadott munkája volt az, melyre Bessenyei támaszkodik, berendezését, gondolatmenetét, bölcséletét meglehetősen híven követvén. Czíme *Essay on man*, megjelent először 1733-ban. Magyarúl Bessenyein kívül még egy átültetése is van, mely Marosvásárhelyt 1819-ben jelent meg ily czímmel: *Pope próbatétele az emberről*, anglusból fordítva. Az eredeti munka Bolingbrokehoz van intézve, s négy levélre van osztva. Földidézve benne, a korabeli angol deista gondolkodók hatására és irányában, a lélek régi kételye a világ tökéletességében s tünődése a rossznak eredetéről. Az emberi vizsgálat igazi tárgya maga az ember; az örök istenség valója végességünknek kitanúlhatatlan. Törekvésünk czélja a boldogság, a miért az életet viseljük s daczolunk a halállal. Ezt a boldogságot nemcsak a jövő élettől várhatjuk; Isten úgy teremtette a világot, hogy benne is föltalálhatjuk. A rossznak megjelenése is, az erkölcsi és természeti világban, szükséges és elkerülhetetlen: a látszólagos hibák és fogyatkozások dissonantiái, nagyban és egészben, harmoniába oldódnak föl. Szenvedélyeink és értelmünk, valónknek ez a két ereje, egy czélra törekszenek; az igazi önszeretet és felebaráti érzés egy úton halad; az önismeret a legfelsőbb tudás s a jó erkölcsben, de csakis ebben, föltalálhatjuk valódi boldogságunkat is. Ily okoskodással jut tételéhez: *Whatever is, is right, a mi van, az jó.* E gondolatokat tolmácsolja Bessenyei s e sorral vegzi az emberekhez:

Lássák, hogy Istenünk jó s szent mindenekbe,
És csak tudatlanság zúg az emberekbe.

Aligha csalódunk abban az állításban, hogy még az angol költő-metaphysikushoz is Voltaireje vezette őt. Voltairenek is megvan a maga Pope-átdolgozása, mely *Discours sur l'homme*

en vers címmel 1738-ban jelent meg. A földolgozás sokkal önállóbb, mint Bessenyeié, de ez is Pope irányában halad az emberi boldogság magyarázatára nézve, melynek alapját nem az élet külső viszonyai képezik, hanem a mérséklet, az erény, a jótékonyág. Voltaire útmutatása irányozhatta Bessenyei figyelmét Pope költeményére, melynek fordításánál azonban nem a voltairei átdolgozást használta.

De Voltaire történetíró is volt: Bessenyei szintén kívánt azzá is lenni. Históriai munkásságát ugyanazon a nyomon, ugyanazzal a célzattal s ugyanabban a formában kezdi, mint mestere a magáét. Szinte vakon megy e téren is példája után. Voltairenek első történeti könyve, *XII. Károly*, 1728-ban jelent meg. Jelentősége nem magában, hanem fölfogásában és kitünő előadásában van. Villemain az elbeszélő művészet mestermunkájának nevezi. A francia történeti irodalomnak alapos, tudós terméke e könyvecske megjelenése előtt is elég volt; de előadásban szárazak és nehézkesek s ítéletök mintegy elnyomva az anyag súlyától. Voltaire e történettudományból a történetirodalmat akarja kifejleszteni. Munkája, mint Strauss mondja, csupa ábrázolás, csupa ítélet, ha alaposság tekintetében hagy is kívánni valót; mindegy, tőle legalább megtanúlhattak elbeszélni. Magyarra fordította s a szerző megnevezése nélkül bocsátotta közre 1792-ben Gvadányi. Bessenyei szakasztott ilyen fölfogással, ilyen célzattal írta meg és adta ki 1773-ban *Hunyadi János élete és viselt dolgai* című könyvét. Oly hőst választ ő is, mint Voltaire: a hadi dicsőségnek egy koszorúsát, de nemesebbet, erkölcsi tekintetben magasabban állót amannál. Hogy dolga közben Voltaire lebeg előtte, kitetszik munkája hatodik részének egy vonatkozásából is, melyben XII. Károlynak nervai győzelmét emlegeti. De kitetszik egész tervéből, szelleméből, előadásából. A krónikás és diplomás magyar historikusok után «fényes pennával» szeretne írni. Mitsém beszél hőse családjáról, mintha irtóznék a genealógiáktól, melyekben elődei oly bőven részesítették olvasóikaf. Esztendőszámot keveset emleget s minél könnyebbé, tetszősebbé kívánja tenni előadását. A csatákat a novellista részletességével festi, bár nem épen jellemző vonásokkal. Az események folyamában reflexiókat vegyít, nagyobbára erkölcsieket, melyeket lelkesedése sugall hőse iránt. A sietség, melylyel készült, láthatólag kárára van e

munkának mind komolyság, mind szépség tekintetében. Megint csak igyekezet Voltaire után.

A mint utánzásra készítette ennek legelső történeti munkája, hasonló hatással volt rá a legnevezetesebbik is, az *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*, melynek teljes kiadása 1756-ban jelent meg. Az elsőben inkább ízlése izent hadat a tudós alaktalanságnak, ebben a fölvilágosodás szelleme a hagyományos fölfogásnak, mely az emberiség múltját csak a fejedelmek életiratainak s külső események sorozatának tekintette. E könyvvel kezdődik, Villemain, Schlosser és Buckle beismérése szerint, a történetírás új korszaka. Voltaire, Bolingbroke leveléből indulva ki, a történet tanulmányáról és hasznáról, filozofiai szellemet akart bevinni az adatok halmazába. Olvasóját arra az álláspontra akarta emelni, honnan «az emberi szellem leigáztatását, föltámadását és haladását megítélhesse». Minden ismert népet tárgyalása körébe von, mely tulajdonképen Nagy Károlytól XIII. Lajosig terjed. A politikai eseményeknél nagyobb gondot fordít a nemzetek belső életére, erkölcsi és vallási, társadalmi és gazdasági, ipari és művészeti viszonyaira, állapotaira intézményeire. Míg Bossuet híres történetében az emberiséget Isten kezének és szavának mintegy közvetetlen vezérlete alatt mutatja be: Voltaire az egész múltban csak az ember örök természeti valójának nyilatkozását, s vadsága, szenvedélyei, oktalansága küzdelmeinek sorozatát látja, melyet csak a fölvilágosodás terjedése vezethet némi nyugalomra. A hinduk, perzsák, khinaiak sokkal közelebb voltak a létnek emberileg elérhető javához, mint a későbbi népek. Egészen a maga szemüvegén nézi a múltat, gyűlölve az elnyomást, párbajt, halálbüntetést, üldözéseket, vallásháborúkat. Gyűlöli különösen a keresztyén egyházat s a középkort, melyet ennek eszméi és szenvedélyei vezettek. Minden népet és kort egy mérték alá von: a fölvilágosodás bölcséletének mértéke alá; a történeti fejlődés törvénye iránt nincsen érzéke. A nemzetek haladnak a szabadság felé, de különböző formákban s nem mindig a legegyszerűsebb úton; ezt Voltaire, a fölvilágosodás dogmatikusa, nem akarta látni. Elfogúltságában sok a hamis ítélet, sőt hamis adat is; de munkájának, irodalomtörténeti fontosságán kívül, ma is megvan saját szerű vonzó ereje: a művelődés munkájának nagyrabecsülése s az emberhez méltó álla-

potok, az emberi szabadságot és jóllétet biztosító intézmények szenvedélyes vágya. .

Voltairenek ez a munkája is élénk hatást tett Bessenyeire. Egyenesen említi az *Értelem keresésének* egyik utolsó lapján. Néhány fejezetét (különösen 39., 42., 43., 44., 46.) sietett kivonni s *Egész Európa formája a XI. században* cím alá foglalni össze. Kivonatát oly megjegyzésekkel fejezi be, melyek Voltaire fölfogásából és tanulságaiból derengettek föl előtte. Ő is vért és tüzet lát mindenfelé. «A nemzeteknek szokásai s erkölcei mindenütt szerfölött való evésből, ivásból, ragadozásból, vakmerő viadalból és kegyetlenségből állottak . . . Csak a klastromokban dűnnyögtek, de másutt mindenütt harczoltak.» A magyar nemzetnek akkori sok belső baját is magyarázza az egész kor szelleme. Hazája történetéről azonban Bessenyei egy nagyobb munkába is kezdett, mely már szélesebb alapon, a részletekbe jobban behatolva kívánta utánozni Voltaire világ-történetét, alkalmazni alapgondolatát és módszerét, s tolmácsolni eszméit. E munka címe, mely az előbbivel együtt a múlt század hetvenes éveinek közepe felé készülhetett: *A Magyar Nemzetnek Szokásairól Erkölceiről, uralkodásának módjairól, Törvényeiről és nevezetesebb viselt dolgairól*. Megírta belőle az első keresztyén század történetét, Szent Istvántól Kálmán király haláláig, Bonfini, Heltai, Pető és Kovács János krónikáinak alapján. Ő sem a politikai történetet akarja megírni, hanem a szokásokét és erkölcsökét. Ennek kifejezést ad az által is, hogy esztendőszámot alig említi. Minthogy pedig a nemzet belső életéről forrásai alig tudnak valamit: e tárgyú fejtegetései mind a Corpus Jurisra támaszkodnak, első királyaink törvényeire. A büntető törvényekben látja a nemzet erkölcsi állapotjának tükrét. Ezeknek alapján meglehetősen sötét képet rajzol őseink életéről. A középkor viszonyait, mestere után, ő sem tekintheti kedvezőbb szemmel. Őseinket durvának, erőszakosaknak, ragadozóknak, paráznáknak, tudatlanoknak és babonásoknak írja le. Mind e tulajdonságaikkal szemben a keresztyénség sem gyakorolhat gyorsabban szelidítő hatást. «Száz esztendeje már, hogy a körülünk való nemzetek keresztyének, melyekkel régi szokásaink szerint, mindig együtt ittunk, danoltunk, birkóztunk, egész mostani időnkig». Őseink egy-egy győzelmes csata után «a Szent-Háromságnak védelme alatt szörnyű írásokat tettek, mely szokás egész a mi időnkig

Európának csaknem minden nemzetei között lejött», mert «a hit akármely nemzetben is könnyebben változhatik, mint a szokás». A keresztyénség ellen különben sehol sem fakad ki, csak a csodás legendákat utasítja el. A papokkal sem kiméletlenkedik, sőt egy alkalommal, Salamon és Géza megbékéléséről emlékezve, így ír: «Be angyal emberek a papok, mikor békességet csinálnak!» Nem egy helyt tetszik ki, hogy a philosophiai alapgondolatba sem hatott be igazán, a mely Voltairet vezette; többször emlegeti az «örök isteni végzést», mely az emberiség sorsát kormányozza. Az utolsó következtetéssel azonban, melylyel töredékét végzi, egészen feléje fordul: «Akárhogy vegyük emberi sorsunkat, mindenütt csak nyomorúságban vagyunk!» Bessenyeinek most említett két történeti munkája közül egyik sem jelenhetett meg nyomtatásban. «Azzal az érdemmel ajánlják magokat, hogy borotvált fejű pap által tiltattak meg.» Bessenyei ezeket is a pesti paulinusok könyvtárának küldötte meg kéziratban 1778-ban. Szinte nyomtatlan maradt legnagyobb, nyolcz könyvben írt történeti munkája, *Rómának viselt dolgai*, melyet már Biharban készített 1801—1803-ban.

Magyar történetének bevezetése külön figyelmet érdemel. Általán a nemességnek, különösen a magyar nemességnek eredetéről szól benne. Fejtegetései lényegesen eltérnek mindattól, a mit Voltaire e tárgyra vonatkozólag mondott. Az állami életben megvalósítható egyenlőség fogalmát ő sem terjeszti ugyan a jogegyenlőségen túl; de a születésen alapuló kiváltságokkal sohasem békül ki. Nagy Fridrikhez írott leveleiben, *A. B. C. beszélgetésében* s a *Discours sur l'homme* első énekében hirdeti, hogy az emberek születésöknél fogva egyenlők. Ismeretes az az élce, hogy csak akkor fog hinni a lovagok isteni jogában, ha azt fogja látni, hogy a parasztok hátokon nyereggel, a lovagok pedig lábukon sarkantyúval jönnek a világra. A philosophiai szótárban az emberek egyenlőségét szép, de mesés álomnak, egyenlőtlenségét sajnós, de legyőzhetetlen bajnak mondja. Nem így Bessenyei. Ő nemesak nem ítéli el a rangkülönbséget, de természeti alapon, az erők különféleségének alapján magyarázni és igazolni törekszik. Voltaire ellene szegül, csak nem bír vele; Bessenyei pártjára kel és védelmezi. «Akár tudomány, akár vitézség okozza a különbséget, a mind csak erőnek mondathatik. Miért ez okosabb amannál? Azért, mert erősebb lelke van.» E különbség élet Bessenyei a nemességbe való emelkedés

lehetőségének hangoztatásával igyekszik enyhíteni; keserűségét pedig azzal, hogy az emberszeretet, a jobbágyokkal való emberi bánásmódot polgári kötelességévé teszi a nemességnek. E tekintetben gondolkodására igen tanulságos a *Holminak Köznép* című fejezete. Bessenyei az úri széklet látja maga előtt, a kegyetlen bírákat s az egész testében reszkető bűnöst. «Ő, ki éhséggel, szomjúsággal, verejtekezve éjjel és nappal keresi kenyereket azoknak a bíráknak, kik ellene keménykednek, és szinte úgy bűn, hiba, alá vetett emberek, mint ő, noha tanultabbak százszor ő nála.» Mindez szép, de távol van Voltairetól. Az emberszeretet szava, nem az egyenlőség elvéé. Íme Voltairenek már van szava, melyre magyar tanítványa nem esküszik. A század eszméit kibékíteni törekszik a nemzeti hagyományos fölfogással. A szabolcsi nemes ház hatása összeütközik a francia philosophuséval.

III.

A BÉCSI ÉLET HATÁSA BESSENYEIRE. — ÁTTÉRÉSE ÉS ELVONULÁSA.

Bessenyei pályáján és ismertetett műveiben eddig két föltűnő, világosan és tisztán nyilatkozó hatást láttunk. Az egyik szülőházának s különösen a pataki kollégiumnak hatása volt. Ez nyilatkozik erős nemzeti érzésében, magyar büszkeségében s a magyar nyelv iránt tanúsított lelkesedésében. Ez, főként a pataki mag, jut kifejlődésre, az igazságnak ama lángoló keresésében, minden törekvésének fölláldozásában az ideálnak szolgálatára. A másik hatás Voltaireé, kinek szelleme szinte bűvös erővel hódította magához egész valóját. Ízlésével és gondolataival egészen az ő szolgálatába szegődik s eddig elősorolt munkái kivétel nélkül Voltaire-utánzatok. De egyik hatás sem mutatkozik benne egészen föltétlennek. Magyar lelkesedését, idealis törekvését hazulról hozta; de céljait Voltaireből tanulta. Ennek szárnyalása magával ragadta; de magyarsága, nemzeti hagyományai meg-megakasztották. Magyarságát Voltaire váltotta meg maradiságából; de ez meg visszatartotta Voltaire gondolatvilágának végletesebb következtetéseitől. A két hatást utóbb említett munkáiban már szembe kerülteknek látjuk, me-

lyek keresztezik s kölcsönösen gyöngítik egymást. Mielőtt azonban viszonyukról, Bessenyei egész pályáján, behatóbban szólhatnánk, a probléma tovább bonyolódik szemünk előtt. Az említett két hatáshoz még egy harmadik csatlakozik: a nagyvilági élet hatása.

Bessenyei Bécsbe kerülvén, nem az volt az első dolga, hogy a nagyváros és fényes udvar örömeibe vesse magát. Az, a mit maga körül látott, inkább mint egy magasabb művelődés képe és forrása vonzotta, nem pedig mint dúsan kínálkozó világi gyönyörúségek kútfeje. Inkább szépnek tetszett előtte, mint csábítónak; inkább munkúra serkentőnek, mint ellazulásra hívónak. A fényes életbe, mely előtte föltárult, beléjatszott képzeletében az elmaradt otthon képe, s a méla hangulatban, melylyel ez összehasonlítás meg-meglepte szívét, könnyebben megfogant a munka vágya, mely hazájának hasznára lesz, mint az önfelelt élvezése. Bizonyára mindig többet tanult, fáradt, izzadt, mint élvezett; többet gondolt könyveire, mint mulatságára. De a környezetben, melyben élt, nem tehetette, hogy végkép elzárja magát a világtól. Nem szerzetes volt, hanem ifjú, szép, daliás katonatiszt, ki ha nem keresi a gyönyörúséget, fölkeresi ez őt. A szegény Báróczytól futott a szép leány s szívesen hagyta őt könyvei és retortái között; Bessenyeivel kaczerkodva ingerkedett s el-elcsalta mécsé mellől. Hogy a fiatal tudós katonát mint vette körül az arany háló, arra nézve érdekes és mulatságos fölvilágosítást ad maga a *Magyar Nézőnek* következő helyén: «Nekem úgy látszik, hogy az asszonyok egy szép szemet, magas, egyenes, jól elrendelt termetet, rendes ajakakat, akár részünkről, akár magok részéről, nem adnak Plátónak minden philosophiájáért. Eleget akartam volna magam is csak csupa észért, philosophiáért szerettetni asszonyainktól; megizzadtam néha, úgy elokoskodtam; mikor már hizelkedni kezdettem magamnak, hogy megnyerettetett csupán az eszemtől, csak megszólal mosolyogva: be szép szemeid vannak, mond, mind azokba gyönyörködöm, miolta beszélsz. Ehol van a nagy plánom. A bosszúságba el kellett magamat nevetnem s így gondoltam titkon: ugyan gyenge ember vagyok, hogy asszonyoktól csupán észért kívánok szerettetni. Azonban kértek aztán gyakran, hogy beszéljek; de mi okon? Azért, mert illik a szádnak, mondták, ha beszélsz.» Ugyane jelenet költői alakba öntve *Az ifjúságnak hanyatlása* című versében. Élhetett-e merőben és

tisztán gondolatainak; nem kellett-e megdobbannia szívének is?

Valóban ritka jelenség volt: herkulési erő, a formák szépsége s a szellem fénye által megnemesítve. Említettük Kazinczy nyilatkozatát, ki őt egy szép Meleagerhez, egy nemesb arcznású, inas-czombos Faunhoz hasonlította. Ha az akadémiai könyvtárban függő arczképét megtekintjük, könnyen elképzelhetjük a föntebb idézett jelenetet. E kép legvirágzóbb ifjúságában mutatja, nem sokkal túl a húsz éven. Kerek arczán az ifjú egészség üde, eleven pirossága. Orra egyenes, tövén erősen bevölgyelve; fehér parókája alatt homloka kissé keskeny; szokatlanul széles ívű szemöldjei nagy, kerek, fekete szemeket árnyékolnak, melyek egyszerre tüzesek és melák. Hatalmas mellkasát vörös dolmány borítja, izmos vállain párducz-kaczagány. Első pillanatra csak az érzéki erő kifejezésével hat, mely szinte duzzadozik alakjában. Érezzük tüzet, mely emésztette, most hevesen törve elő, majd melancholiában roskadozva. Értjük, mint gyújtotta lángra a szép és kaczer asszonyok mosolya; de azt is, hogy a fölsapott tűz milyen gyorsan emésztette magát, vagy mint nyomta újra meg újra el a tiltakozó gondolat. A melancholiának ez a heve, melyben az ifjú vér érzéki vágya küzködik a bölcselkedés mérséklő fuvallatával, hangzik *Az ifjúságnak panasza* című költeményében:

Ifjuságom feddem hasztalanságáért,
 De megént ölelem sok nyújasságáért,
 Mínt az asszony-nemet, mit futunk s kedvelünk,
 Elölünk elvetünk, majd ismét ölelünk:
 Ifjúságomat úgy tartom éltembe,
 Alig tudom, vele mit tegyek vesztembe.
 Néha haragomba akarnám múlását,
 De megént változván, kérem újulását.
 Napjait hogy múlnak, titkosan siratom,
 Folyt gyönyörűségem szivemben óhajtom.
 A repülő idő hűz koporsóm felé —
 Ah mi módon kelljen dűlni ebbe belé!

Ugyane hangulat jellemzi azt a költői képet, melyben Bessenyei *Delfénnek*, a fiatalon elhalt bécsi tánczosnénak bájait énekli meg és kora hervadását gyászolja. A mi a színek eleven-ségét, hevét, változatosságát, a rajznak költői valóságosságát illeti, Bessenyei mitsem írt e költeményhez foghatót.

A nagy világ sodrát nem kerülhette ki. Állásánál fogva az udvarhoz tartozott. Hozzá kellett szoknia fényéhez, mulatságaihoz, szórakozásaihoz, kényelméhez. Ragadta a gondolkodó világ, de az élvező világ is. Egyiknek fáradalma, kételyeit a másiknak karjai közt pihente ki. Egy, a *vén úrfiaknak* ajánlott versében írja:

Játék, bál, mulatság, kártya, tréfa, járás,
Sok gyermeki beszéd, cselekvés, zavarás
Hordozták életünk, melybe a szerelem
Néha úgy forgott mint édes veszedelem.

Része volt az előkelők fényes ünnepélyeiben, gazdag és drága élvezeteiben. Jelen volt azokon a fejedelmi mulatságokon, melyeket Eszterházi Miklós herceg Rohan hercegnek, a bécsi francia követnek, tiszteletére rendezett, hivalkodó és pazar pompával. Ballet, opera, német komédia, lakomák, táncz és vadászatok váltották föl egymást Eszterházán az öt tündéri napon, melyeknek zajos és fényes folyását magyar büszkeséggel szedte versekbe és adta ki 1772-ben az *Eszterházi vígasságokban*. «Mind királyunk, mind nemzetünk dicsősége kívánta, hogy Eszterháza magát csudává tegye. Meg kellett mutatni, hogy a Párizs és Londonban nevededett francia kívánság Magyarországon gyönyörűségét fölhalálhatja, melyen tett álmélgodása hazánknak tisztességét kétség kívül minden idegeneknél dicsőíteni fogja.» Az előkelő világnak nemcsak legfényesebb, hanem legtanulságosabb és legnemesebb szórakozásaiban is részesülhetett. Útazott Olaszországban; hogy milyen benyomásokkal, már érintettük. Ez útra vonatkozólag életírói eddig, Toldy után, csak egy mellékesen ejtett nyilatkozatára hivatkoztak, a *Holminak Venceri* című szakaszában, hol Turinban jártáról emlékezik. Van még egy másik adat is kézírataiban, mely bizonyítja, hogy Veronában is volt. A *Debreczen síralmának* egy jegyzetében említi, hogy Veronában tartózkodása alatt az odavaló kormányzó ebédre hitta s oly kemény vakarcsot tétetett eléje kenyér gyanánt, hogy szinte szikrázott bele a foga. Mily boldog Debreczen a maga foszlós fehér cipóival?

Bessenyeinek hát a szórakozásból, mulatságból bőven jutott. Jutott abból, az udvari életben nem ritka befolyásból is, melyet szívügyek segítenek. Hosszabb ideig tartó s kétség kívül benső viszonya volt Mária Teréziának egyik komornájával, az

özvegy báró Grasse Teréziával. Erről az asszonyról, kinek Bessenyei sorsára oly nagy befolyása volt, életírói nem igen tudnak többet nevénel, ezt is hibásan. A bécsi udvari levéltár is csak kevés adatot őrzött meg felőle. *) Mindössze annyit, hogy udvari alkalmazásba 1765-ben lépett s 1790 január 24-dikén halt meg. A császárnénak egy levele, melyet 1780 július 31-dikén intézett Mária Krisztinához, tartalmaz még egy jelentékenyebb adatot. Mária Terézia azt írja benne többek közt leányának, hogy ne aggódjék levelei miatt, mert ezeket vagy ő maga bontja föl, vagy Grassené. A császárnénak e szerint kiválóbb kegyével és bizalmával dicsekedhetett. E bizalom következtében eszközölt ki olykor-olykor kihallgatást Mária Teréziánál Bessenyeinek, ki gyakran szorongatott protestans hitfeleinek ügyét védelmezte s ajánlotta a császárnénál. El is ért egyet-mást s e befolyásának köszönhetette, hogy miután a gárdából elnehezdedő teste és főveny-kórja miatt 1773-ban ki kellett lépnie, a magyarországi református superintendentiák titkos ágensökül ismerték, évi kétezer forint jutalmazással.

Bessenyei nagy befolyású kedveséről, Grassené jelleméről, sőt még életkoráról is alig tudván valamit, viszonyuk természete sem állhat tisztán előttünk, nem legalább abban a hatásában, melyet Bessenyei lelkére gyakorolt. Hogy az indulatnak milyen foka kötötte össze kettőjüket; hogy e viszony milyen emléket hagyott Bessenyei lelkében s milyen befolyással volt belső életére: mindez csak találgatás tárgya lehet. Kazinczy, Ráday Gedeon életrajzában, egyenesen rossz asszonynak nevezi őt, s Bessenyeit «egynek» mondja az örömeire általa kiválasztottak sorában; viszonyukat az udvarának erkölceire ügyelő császárné előtt oly színben tüntette föl, hogy ő nem sikertelenül térítgette konvertálásra a kálvinisták ágensét; közben meg ennek protestans céljait is szolgálta asszonyánál. Ily képmutató viszony rajza, melyben érzékiség, csalás és haszonlesés játszszaak a fő szerepet, méltán visszatetszhetik. Kazinczy utálatos jezsuitizmusnak mondja; de mindjárt utána sajnálkozik, hogy református hitfelei, elvonván Bessenyei megbizását, végét szakították, holott a közjóra hasznos volt. A jezsuitizmus elleni kifakadás s nyomban reá e naiv fordulat: a cél szente-

*) E néhány adatot Arneth lovag igazgató szívességének köszönöm.

sítette eszközökről, nem illik össze. Laczka, ki Bessenyeinek közvetlen környezetében élt, egy szóval sem ítéli el Grassenét s enyhébben, körülbelül úgy színezve adja elő a dolgot, a mint föntebb leírtuk. A két előadás, bár nem zárja ki egymást, de nincs is összhangban. Az igazat bajos kideríteni; de annyi bizonyos, hogy Bessenyei jellemével a képmutatás nem fért össze. Azután meg a viszony tovább tartott, hogysen a császárné évek során át orránál fogva hagyta volna magát vezetni s meg ne sokallotta volna a hosszú tértítés sikeretelenségét. Nem kellett-e szükségkép megütköznie azon is, hogy Grassené, míg előtte felekezetes buzgóságot hazudott, Bessenyeinek protestans érdekű ügyeit védelmezte? Lehet, hogy mindaz megtörtént a mit Kazinczy ír; de nem úgy, mint képmutatás. Lehet, hogy Grassené emlegette Bessenyei előtt az előnyöket, melyeket hite változtatása által érhetne el s a melyek között az ő szemében bizonyára nem utolsó volt, hogy biztosíthatná Bécsben maradását. Lehet, sőt valószínű az is, hogy a hitfelei által sokat gyanúsított, bosszantott, szakítással fenyegetett Bessenyeinek elkeseredését is föl-fölhasználta, hogy megnyerje az útnak, melyen egy csapással megszabadulhatna tőlök s nyugalomát és jövőjét biztossá tehetné. E kísérleteket, igyekezeteket, melyek annyira kedvére lehettek a császárnénak, bizonyára elmondta ennek is s jóváhagyást és bátorítást nyert tőle. Mindez könnyen elképzelhető a nélkül, hogy viszonyuknak azt a jellemet adná, melyet Kazinczy tulajdonít neki. Ő különben is gyakran kap a szóbeszéden, s nem egy ismerősének képe, kit nem szeret, sötétebb árnyékkal kerül ki tolla alól, hogysen föltétlenül megbízhatnánk benne. Bessenyeihez nem csatolta élénkebb vonzalom. Szereti szembeállítani Báróczival, kiért rajongott, s mindig azzal a czélzattal, hogy ennek felsősége kitűnjék. A hidegség, majdnem ellenszenv, melylyel Báróczy viseltetett Bessenyei iránt, őt sem hagyta érintetlenül. Mindennek kétségtelen nyoma van Bessenyei és Grassené viszonyának előadásában, melyet valószínűleg Báróczinak szintén nem barátságos közléséből merített.

Bessenyei gárdalahadnagy ranggal (körülbelül az őrnagynak megfelelő) kilépvén a testőrseregből, magánszállást fogadott, melynek ablakai a Glacisra néztek, s kedvteléseinek élt. Úriasan rendezkedett be, díszes magyar ruhákat szabatott, magyar gazdasszonyt fogadott s barátait maga körül gyűjtötte.

Részt vett a császárváros szórakozásaiban s összeköttetésénél fogva meg-megjelent az udvar ünnepélyein is. Igazi magyar gavallér: ezt a benyomást tette mindenkire, a ki látta; Laczka is, Kazinczy is így nevezik. Magának is ambíciója volt, hogy annak lássék. Az eszterházi vígasságok leírásában mintegy nemzeti hivalkodás szól belőle: mutassa meg a magyar, hogy előkelői életök módjának fényére és műveltségére vetekedhetnek a nyugotiakkal. Saját élete úriás berendezésében nemcsak a megszokásnak, hanem ennek a magyar büszkeségnek is volt kétségtelen része. Barátai, írók és katonák, a nemzeti művelődés lelkes hívei és munkásai, úgy vettek körül, mint közös törekvéseik megindítóját, irányzóját és leghíresebb képviselőjét. E helyzete is már kiváló fontosságúvá tehetette szemei előtt bécsi tartózkodását. Ettől függött, hogy a megindult nagy jelentőségű mozgalom összeköttetésben maradhasson a legelőkelőbb és legbefolyásosabb körökkel, hogy új híveket és apostolokat szerezzen s épen ott, hol ezeknek legtöbb alkalma nyílt amaz új világ eszméivel és formáival megismerkedni, melynek képére a magyar élet átalakítandó volt. Fontos érdekek látszott, hogy az erre leghivatottabbaknak Bécsben Bessenyei által hazafias tüze is élesztessék s majd otthon, az ország különböző részeiben, hasson és gyulaszszon. Bessenyei sokat gondolkodó ember volt, ki megszokta: elemezni, mérlegelni a dolgoknak és viszonyoknak különböző oldalait. Önhittség nélkül érezhette és beláthatta, hogy a bécsi magyarság körében a nyugati művelődés elsajátításának s a hazafias lelkesedésnek egyesítése, nagy nemzeti célra irányzása az ő hivatása és kiváltsága. Bessenyei György társasága: nemcsak egy verses könyv címe volt, hanem egy nagy eszme képviselője s megvalósulásának alapja. Hogy az épület, melyet lelki szemei előtt látott, az álmok ködében ne foszoljon szét, szükség volt rá, Bessenyeire, még pedig társasága körében, Bécsben, közvetlen összeköttetésben a nagyvilággal s nemzete ifjúságának lelelkesebb képviselőivel.

Az élet, melyet folytatott, a kis kör, melyet maga körül gyűjtött, megfelelt ízlésének s kicsinyben a képnek is, melyet a nyugateurópai írói társaséletről olvasmányjaiból és tapasztalataiból alkotott magának. Világlátott, a szellemiek iránt való érdeklődésben, vonzalomban találkozó ifjak társasága, születésre, modorra és tehetségre előkelők, bizonyos kényelemben, a nagyvilág szórakozásai közt élve, hölcselkedve, verselve és

lelkesebben: nem ily körök indították-e meg és hajtották előre nyugaton, különösen Franciaországban, a művelődés, az irodalmi és művészeti virágzás kerekét? Magában Bessenyeiben is, a társaság fejében, sok volt a mi eredetijeire emlékeztetett s e tulajdonságain kívül is olyan vonások, melyek nemzeti föladataira hivatottnak tüntették föl. Mértékére és irányára nézve egyaránt szokatlan műveltsége, fáradhatatlan tudnivágya s eszméinek körében meglepő újsága; gondolatai hanyódásának ellensúlyozására kifejezésének kiváló erélye, mely mindig imponál: eszméi és modora európaiak, érzése tiszta magyar; egyéniségében a lelkesülés és melancholia, az erő szenvedélyes kitöréseinek s a szív nyugtalan vergődésének kettős vonzó eleme. Mindez egy igazi gavallérban, kinek alakjára az udvarral való összeköttetése is vet fényt. A mit Voltairétől megtanulhatott, mindent megtanult; de lelke igazi függetlenségének megóvását a hatalommal szemben, sem tőle nem tanulhatta, sem helyzetében nem őrizhette meg. Szegény volt s ket felé is függésre kényszerítve. Függett a katholicizmusban elfogult császárné szeszélyeitől s függett református feleinek bizodalmtól. Lelke szerint nem szolgálván sem azt, sem emezeket, hanem csak a fölvilágosodás és magyarság ügyét, állásának mihamarabb meg kellett rendülnie. Meg is rendült. Grassené befolyása Mária Teréziára, hanyatlott, s ezzel Bessenyei közvetítésének sikeressége is. Próbálta megszilárdítani, s a császárné óhajására vagy parancsára katolikus szellemű vallásos íratokat fordított. Ezzel a túloldalon, saját hitfelei között vágta maga alatt a fát. Összeütközésbe került leghatalmasabb emberökkel, gróf Teleki Józseffel *) s megfosztatott évdíjától. Egyszerre kockán, sőt romokban látott mindent, a mi kedves volt előtte: ép úgy élete örömeit, melyeket megszokott, mint élete

*) Teleki is poéta volt s orthodox mind a nyelvben, mind a vallásban. Két okból sem állhatta ki Bessenyeit s verset írt ellene. Ez szintén pasquillal felelt, melyben Telekit fölfuvalkodással, irigységgel és áskálódással vádolja. Haragja különösen ebben a két sorban tör ki:

A hol Nagysád ugat, ott én is böghetek,
Ha Nagysád szelindek, én bika lehetek.

Az utóbbi sort idézi Rádai Gedeon életrajzában Kazinczy s utána többször Toldy, úgy látszik, csak hallásból, mert egészen helytelenül és fordítva.

hivatását, melyet betölteni kívánt. Mindegyik Bécsben marasztotta; de nem volt több módja Bécsben maradni. Életének legsötétebb óráját élte. Megjelennek előtte mesterei, közöttük Rousseau, ki kétszer változtatta hitét. Nem tanították rá, de megengedték neki. A hatások között, melyek lelkét idomították, el voltak nyomva az otthoni emlékek, a pataki tanítások és föl-fogás, az alkuvást nem ismerő puritán szellem; fölülkerekedett a nagyvilági élet hatása. Minden sora, minden szava, melyet írásai tartalmaznak, óra int e pontnál bennünket, figyelmünket és igazságérzetünket, hogy ne legyünk igaztalanok iránta. Az elbeszélő úgyis, ki életének e megpróbáltatását közli, mintegy ítéletet ír le fölötte; ne súlyosítsa ezt a magyarázó. Fölülkerekedett lelkében a bécsi életnek s mindazon különböző érdekeknek befolyása, melyek őt hozzá kapcsolták. Bizonyára nemcsak amaz anyagi igények kielégíthetésének vágya vezette, melyeket meg szokott kívánni az élettől, hanem azoké a fensőbbeké is, melyeknek betöltését tőle kívánta az élet. Mennyivel kisebb okból határozott barátja, Barcsai Ábrahám, az «elegáns poéta»! Mindez egy, akkoriban épen nem szokatlan, de ránézve végzetes elhatározásra ragadta.

Laczká, a maga naivságában így adja elő a dolgot: «Bessenyei azon vette észre, hogy semmissé lett. Micsoda contrast! Bécsben egy, úgyszólván udvari embernek, gavallérnak, magyar főnemesnek és főnemes barátjának egy szempillantatba pénz nélkül maradni. Mit volt mit tenni! Elő kellett venni azt a módot, melyre azelőtt már sok ízben kényszerítettett, de az ő nagy lelke attól mindig irtódzott; meg kellett tenni azt az áldozatot, melyre ő előtte is igen sokakat *) és még derék embereket is rávitt a szorultság: pápistává kellett lenni. Ekkor jelentette magát Mária Teréziánál, hogy pápista lesz; ez a nagylelkű és még nagyobb hitű monarcha kiterjesztett karokkal fogadta őtet; minden láрма nélkül meg lett a professio a Szent Boromeus templomában; Bessenyei 2000 forint eszten-

*) Mária Terézia uralkodása alatt s az ő befolyására konvertált protestáns főuraink közül Ballagi Aladár a következőket sorolja el: gróf Bánffy Dénes, Baranyi Miklós szeptemvir, gróf Bethlen Miklós udvari kancellár és testvére Miklós kincstárnok, gróf Hadik András és báró Kray Pál tábornagyok, gyalakúti gróf Lázár János, Szirmay László zempléni alispán, paszmosi gróf Teleki Miklós. Közéjük sorakozik még Barcsai Ábrahám.

dei kegyelempénzt nyert és becsületből való bécsi bibliothekáriussá neveztetett.»

E lépést Bessenyei életírói különböző módokon kísérleték meg magyarázni s erkölcsi beszámítását enyhíteni. Legtávolabb jár az igazságtól Toldy fölfogása; e szerint «bölcészeti tünődései közül, melyek mély szenvedésekkel látogaták meg, mint bölcészeti írásai több helyeiből kitűnik, nem volt más menekvés a katholicizmusnál». E nézetet egyetlen adat sem támogatja, egyetlen sor, egyetlen nyilatkozat sem. Bessenyei egész valója, érzése, gondolatvilága, mely elég tisztán áll előttünk írásaiban, hangosan tiltakozik ama lélektani analogiának reá alkalmazása ellen, mely Toldy szemei előtt lebegett. Tünődései, tépelődései közt a mily szívósan és tántoríthatatlanul ragaszkodott a racionális keresztyénség alapgondolatához, oly mértékben távoiodott ennek a dogmatikus formáitól; a csodáktól, hierarchiától, térítésektől, a lelkiismereti kényszer minden nemétől. Voltairenak az a híres tétele, egyik londoni homiliájában: «A ki nekem azt mondja: gondolkodjál úgy, mint én, mert az Isten megbüntet, — csakhamar azt fogja mondani: gondolkodjál úgy, mint én, különben megöllek», számos változatban, különböző fogalmazásban kerül elő Bessenyeinél. *A Természet Világában*, az ötödik kötetben, egészen mestere után mondja:

Én sem értem, te se!

Igy áldozz, — felelek —

Hogy mint én s üdvözülsz; különben megöllek.

Ugyanitt írja, hogy «a mely nemzet előre fölállott és ezt kiáltotta: csak nekünk van vallásunk, Istenünk, nektek nincs! a legnagyobb gyilkos és hitető vala». Így gondolkodott Bessenyei a térítésről, melynek nyílt vagy rejtező forrása a gyűlölt fanatizmus. Bár a türelemnek sokkal türelmesebb apostola, mint Voltaire, minden írásán átesillog a katholicus egyház hierarchikus szervezetétől, a világi hatalomnak az ő érdekében fölhasználásától, vallásos gyakorlatának külsőségeitől való idegenkedés. Nem hihetjük, hogy hánykódó lelke bármikor is révpartnak tekintette volna az uralkodó egyházat, melynek térítő türelmetlensége Mária Terézia alatt újra ébredni látszott. Nem bizonyíthatunk még annyit sem, a mennyit Ballagi Aladár állít, hogy művészi ízlésében, lelke költői irányzatában, olasz-

országi útazása alatt katolikus hajlamok, rokonszenv fogantak volna meg. Művészi ízlése nem volt abban az irányban, a zene és képzőművészetek irányában iskolázott, fogékonyságának ebben a tekintetben kevesebb nyoma van, hogysen jogunk lenne Winckelmann példájára gondolni. A mysticismus sohasem hódította, sőt nem is hatotta meg; a mit jelenségei, képei, tanításai ébresztenek benne, inkább bizalmatlanság, kételyek a gúnynak bizonyos árnyéklatával, mely az elragadtatástól nagyon távol áll.

De nem adhatunk igazat Laczka magyarázatának sem. Míg Toldy legalább az idő szerint őszinte odaadással, Ballagi némi rokonszenv ébredésével menti conversióját, mind a kettő tehát bizonyos belső szükséggel: Laczka a vallás iránt való közönyt veszi elő. «A vallás dolgaival keveset tépelődött», írja s arra céloz vele, hogy a maga szempontjából méltán tarthatta csekély jelentőségű dolognak az áttérést is egyik felekezethől a másikba. Oly állítás, melyet a köteteknek egész sora czáfol meg. Bessenyei nemcsak hogy vallásos kérdésekkel tépelődött egész életén keresztül, hanem őszinte hívő volt, még pedig nemcsak istenhívő, hanem keresztyén hívő. Ez mindenesetre súlyosabbá teszi a beszámítást, de súlyosabbá tette vezeklését s ezzel mintegy a kiengesztelődés fényében mutatja őt nekünk. A kálvinizmus felekezeti dogmaiban bizonyára ép oly kevésbé hitt, mint a katolikusokban; de ezeken túl a vallásos érzés, a hit komolysága jobban áthatotta, hogysen formáit is bűnhődés nélkül áldozhatta volna föl egyéb érdekeknek. A pataki puritanizmus emlékeit elnyomta lelkében, egy külső kényszernek erőszakával, az udvari életnek s Szent Károly aranytól csillogó templomának fénye. De eljött az idő, a bihari pusztá magányában, mikor ismét a pataki emlékek kerültek fölül. «Ha azon tudományt, kérde a *Bihari Remete*, melyben neveltetem, megtagadom, természetemnek okosságával, szokással való hitet soha magamnak nem szerezhetek többé?» Mintegy erre a kérdésre felel egy másik helyen: «Ha lelkének ismértei a körülötte lévő vallásoknak tudományai közül egyikét sem fogadhatja el, de mégis szokásaival az emberek előtt valamelyikben lenni kell: akármelyiket választhatja, a hol világi sorsa jobbíttatik általa és a szokások legkönnyebbek. Írtelme egyik vallásnak értelmében se hozhatván magát meghatározásra, a hová sorsa veti, ott maradhat; odább is mehet, a hogy állapotja magával hozza.

De mivel mindegy mindenütt, legnagyobb oka van neki is állandóul egyben maradni, ha különben sorsának ostorozása változtatásra nem kényszeríti, mely dolog a becsületnek mindig hervadást okoz.» Mily zavaros ez az okoskodás; mennyire nem viseli magán a belső megnyugvás színét. Bessenyeit bizonyára gyötörte áttérésének emléke; gyötörte pedig éppen vallásos érzésénél fogva. Csak ez az erős vallásos érzés magyarázza meg azt a végletes hangulatot, mely külső zivatarok, események által nem háborgatott nyugalomban olykor-olykor elfogja. 1802 augusztus 15-dikén Kazinczyhoz intézett levelét így végzi: «Megfojt a meleg. Purgatoriumban vagyok, minden ember pápista». Fájdalma az öncsúfoló iróniáig emelkedik a *Tariménes*nek abban a jelenetében, melyben hősének hitváltoztatását írja le Helioposzi és a szent tanács előtt, egyaránt kicsúfolván a hódító rendet s a hódoló embert. E gyöttrődő léleknek nem játék a vallás, még formáiban sem az. Hiába biztatják barátai, hogy térjen vissza őseinek hitére, nem teszi meg. Rousseau második hitváltoztatása nem csábíthatja el többé. E vonakodás föltárja előttünk Bessenyeinek egész hitvilágát. Ha hitt volna a kálvinizmusban, bizonyára visszatér kebelebe s megszerzi belső nyugodalmát. Ha semmiben sem hisz, talán akkor is visszatér s megszerzi kálvinista környezetében külső békéjét. De nem tette, mert keserű tépelődéseiben, szíve mélyén csak a hit dolgának komolyságát érezte s egy újabb áttérésben csak ennek sérelmét érezte volna. A mit tehetett, nem volt más, mint nyugalomért kérnie Istenét, az emberszeretet munkáiban gyakorolnia hitét s vágyódnia az almafa alá, hol örök pihenőt nézett ki magának.

Áttérése valóban tragikus fordulója volt pályájának. Menedéket várt tőle a külső küzdelmektől s eredménye az lett, hogy ezektől sem szabadult, belső harcrai is súlyosbodtak. Mária Terézia 1780-ban meghalt s utóda, József, az anya által adott kegyelempénzek nagy részét, többek között Bessenyeieit is, elvonta. Így ismét pénz és kenyér nélkül maradt. 1784-ig kihúzta Bécsben. A magyar gárda ez időtájt hanyatlani kezdett; József császár csak katonákat akart fölvenni bele s elárasztotta magyarországi származású, de idegen nyelvű tisztekkel. Bessenyei köre megfogyatkozott; a viszonyok nemcsak Bécsben maradására, hanem ehhez kötött tervére nézve is kedvezőtlenekké alakultak. Nemcsak az a kérdés állott egyszerre eléje: mikép

tartsa főn magát Bécsben? hanem az a másik is: mi czélből maradjon itt? A császár ajtónálló magyar gárdistája német feleletet adott neki tudakozódására s kijelentette, hogy nem tud magyarul. A régi életnek, melyben nagy reményei megfogantak, vége volt. A József császárral uralkodóvá lett szellem közelebb hatolt a fölvilágosodás eszméihez, de szakított a magyar nemzeti hagyományokkal s ellenséges fordulatot vett általában a magyar nemzeti eszme irányában. Bessenyei ideálja a kettőnek összekapcsolása volt. Ez áramlat ellen a küzdelem rá nézve egyelőre lehetetlennek látszott. Magyarabb volt, czéljai magyar érzésével s a magyar nyelv ügyével szorosabb kapcsolatban, hogysen ezeket megtagadhatta s nemzete szívéből elszakadhatott volna. De arra sem lehetett reménye, hogy ezzel megértethesse magát. A nemzet, egészen természetesen, a császárnak nemcsak személyében, hanem egész gondolkodásában, eszméi rendjében és irányában ellenségét látta. Ez eszmék nagy része azonban meghódította Bessenyeit is s szívéhez volt forrva. Nemzete a fölvilágosodás bölcséletét első, gyakorlati föllépése alkalmával ellenségének tapasztalta. A közérzés nem ismeri a finom logikai megkülönböztetéseket: nem csoda, ha reakciója föltétlenül a múltnak, a réginek talaján állott. Csak ezt érezte biztosnak lábai alatt s nem hagyhatta el, mikor harcra keveredett. Bessenyei meg, bár részben szinte nem hagyta el soha, de más részben meg annyira távolódott tőle, hogy maga megtagadása nélkül nem térhetett egészen vissza rá.

Így maradt magára Bécsben s egyedül itthon; amott magyarságával, itt fölvilágosodásával.

1784-ben tért haza, közel húsz évi bécsi tartózkodása után. Bihar vármegyei kis jószágán, Pusztá-Kovácsin telepedett le, «kis gazdálkodást indított, nevezetesen juhokat tartott és csendes nyugalomban élt», írja Laczka. «A nemes vármegyén táblabírónak tétetett és a gyűléseket gyakrabban meglátogatta.» Részt vett a megyei életben s néhányszor úri székeken is, hogy a szorongatott parasztok ügyét védelmezze. Otthon elvonult, rideg magányosságban éldegélt. «Boldogságomra szolgál,» írja az *Értelemnek keresésében*, «hogy az emberi karnak mindenféle bolondságát kinézhettem és tőlök annál fogva megmenekedhettem. Semmiféle vágyódás nem emészt, sem mértékletlenségre nem vihet. Hiába kényszerít, hogy írjak; soha ebéd után más napig egy órára sem vehet. Ebéd előtt nem

többet, legföljebb három óránál. Semmi más rendetlenségbe nem ejthet. Egészségem, kenyerem mértékre vett kívánságot tökéletes megelégedésben tartják. Csak az okos emberi társalkodás hibázik lakásomban; de minden embernek el kell valami nélkül lenni, ha nagy úr is. Kénytelenek vagyunk a sorssal alkura menni. Annnyira megszoktam a magányosságot, hogy az emberek közt való ögyelgés halálos unalmamra lenne. A ki nek esze nincs, nem kell: a kiben örömemet találánám, hozzám lakni nem jó. Jó így is lenni a világnak sok mindenféle nyavajgásai közt.»

Telát dolgozik. Egészen csak megszokásból s unalomból-e? Eszméit nem érti senki körülötte; a kik megértenék a távolban, azok előtt nyelve ismeretlen. Ő nem ellensége a hatalomnak: de a hatalom azért ellensége neki. Könyveit nem engedi kinyomtatni. A tavaszi fény, melyben ifjan bízott, oda van. Dicsőségének sugarai szerte foszlottak; gyors aratásra kilátása nincs. De nem hajt-e ki soha többé kalászba a mag? Dolgozik, mint a szántóvető őszszel, ki tudja hogy az aláereszkedő ködök mind nehezebbek lesznek, zuzmara, talán hó és fagy követi őket, a föld kemény és sivatag lesz, a tájék hideg és elhagyatott: de a természet rendje szerint eljő a tavasz s tudjuk vagy nem, hogy ki vetette, kicsírázik a mag. József császár a magyarságot nyomta el, Ferencz császár a fölvilágosodásnak is hadat, még pedig véres hadat üzent, — és a száműzött, elfeledett Bessenyei kinézett a természet világába. Csüggedését hirdette szóval, de czáfolta tettel és hosszú éveken, évtizedeken keresztül fáradatlanul írta lelke gondolatait. «Nekem könyvházam a Természet,» írja Róma történetének előszavában. «Ebben van két írás helyheztetve: egyik a szívem, másik az eszem. Mindkettő ellenmondhatatlanul isteni kezeknek munkája. Valamikor próbálni kívánok valamit, ezekbe nézek és ítéllek. A mi benne írva nincs, nem kell; a mi ott van, másutt keresnem nem szükség . . . Sem historikus, sem theologus, sem philosophus, sem politikus stb. nem vagyok. Az írók közt *ember* nevezetnél egyebet viselni sem kívánok, sem akarok, sem reám nem illik egy is. Szántok, vetek, kaszálok, marhát tenyésztetek, malaczozt hagyok, és úgy vélem, hogy e csekélység és mocskos tudomány a méltóságosokkal és fényesekkel mind elérkezik».

Ír tanító költeményeket; 1796-ban *A méltóság keservét*, melynek bővebb, nyolcz kötetbe foglalt kidolgozását *Természet*

Világának nevezi el s 1794-től 1801-ig dolgozik rajta; a következő esztendőben *Debreczen sivalmát* énekli; 1803-ban Pope költeményét alakítja újra *Az ember* címmel. Ezek mellett történelmi és politikai munkákkal fárad, minők: *Rómának viselt dolgai* 1801-től 1803-ig két nagy kötetben; azután *Atársaságnak eredetéről és országlásáról*, majd 1804-ből *Magyarország törvényes állása* s hozzá egy *Toldalék*. Ugyanebből az esztendőből való philosophiai regénye, *Tariménes útazása* s két nagyobb bölcséleti munkája: a *Bihari remete* s ennek függelékeül az *Ertelemnek keresése*. Mindezek kéziratban maradtak s bizonyára még sok egyéb, melynek vagy csak a címét ismerjük, (*Dudásból lett doktor vígjáték*, *Sully miniszter élete*), vagy még azt sem. Egy részöket halála előtt a nemzeti múzeumnak küldötte, másikat Sárospatakra, agg napjaiban új erővel föltámadt gyermekemlékeinek hálás hangja mellett. «Helyheztesse nek a kollégium könyvesházába. Hadd lássák az utánunk következő maradékok, hogy volt a kegyelmetek tudós társaságának oly nevelt fia, ki iránta elkövetett atyai gondoskodásokat haláláig hálálni tudta».

E posthumus s maig kiadatlan munkák tárják föl előttünk legteljesebben Bessenyeinek érzés- és gondolatvilágát. A messze pusztán, hol embert nem lát, mintegy csak Istenével beszélget e lapokon, a hívő őszinteségével és bátorságával nyitván meg előtte szívét. Hátrahagyott munkái támogatják föntebbi fejtegetéseinket, melyekkel áttérésének történetét kísértük, másfelől határozottan megvilágítják Voltairehez, philosophiájához és egyéniségéhez való viszonyát.

BEÖTHY ZSOLT.

HORATIUS VILLÁJA.

Lehetetlen olvasni Horatiust a nélkül, hogy vágy ne támadna bennünk, ismerni a nyári lakot, melyben annyira boldog volt. Lehet-e pontosan megtudnunk, hol volt? Lehet-e megtalálnunk nem a villa köveit, melyeket az idő kétségtelenül szerteszórt, de a bájos pontot, melyet annyiszor leírt, a magas hegyeket, melyek «árnyékot adtak kecskéinek a nyár hőségében», azt a forrást, a melynek közelében megpihent a napnak rekkenő óráiban, azt az erdőt, azokat a patakokat, azokat a völgyeket, szóval azt a természetet, a mely szemei előtt volt életének leghosszabb s legjobb szakában?

A renaissance óta föl-fölvetik ezt a kérdést, s elég korán rájöttek a megoldására is. A XVI. század vége táján néhány tudós hozzá látván a Horatius villájának nyomozásához, gyanítá a helyet, a hol keresni kell azt; de mert nem valának biztos adataik s nem támaszkodtak mindig alapos bizonyítékokra, nem győzhettek meg mindenkit. Különböznéltek, a kik nem is akartak meggyőződni. A sabin föld minden zugában egymásik helység tudósai a magok vidéke számára igényelték Horatius vendéglátásának dicsőségét s hallani sem akartak e dicsőség elvesztéséről. Így történt, hogy a villát Tiburba, Curesbe, Reatéba, mindenhova helyezték, csak oda nem, a hol lennie kellett.

Véglegesen megoldá a kérdést a múlt század második felében egy francia, Capmartin de Chanpy abbé. Róma azon rajongói közé tartozott, a kik pár hónapi időzésre keresik föl az örök várost s ott maradnak egész életökön át. Midőn rászánta magát, hogy fölkutatja Horatius házáat, nem kimélt semmi

fáradtságot; *) bejárta csaknem egész Olaszországot, tanulmányozva az emlékeket, olvasva a föliratokat, megkérdezve a lakosságot és szemével keresve, mely pontok felelnek meg leginkább a költő leírásainak. Kis napi járó útakat tett egy lónak a hátán, a mely maga is csaknem archæologussá lett, oly sokszor vezették a régiségekhez. Mint gazdája mondja, magától kereste föl a romokat s fáradtsága tova látszott tűnni, a mint valamely antik út kövezetére értek.

Útazásait s az eredményeket, melyekhez a kitartó nyomozás juttatá, három vaskos, csaknem öt-ötszáz lapnyi kötetben írta le Capmartin de Chanpy. Sokkal több volt ez, mint a mennyit megbírt a kérdés; nem is szorítkozott tehát kizárólagosan tárgyára. Horatius nyári laka csak ürügy arra, hogy mindenről beszéljen. Úgy írt, a mint utazott, lépten-nyomon megállapodva, odahagyva az országútat, hogy elbolyongjon a mellékösvényeken. Nem hallgat el semmit; megvilágítja mellesleg a földrajz és történet homályos pontjait, kibetűzi a föliratokat, eltűnt nyaralókat talál föl s meghatározza a regi utak nyomait.

Ennek a módszernek, mely nagy divatban volt akkor a tudósok közt, igen jelentékeny hátránya vala Chanpyra nézve. A míg ennyire késlekedett útközben, majdnem elcsípték előle fölfedezésének dicsőségét. Egy római tudós, de Sanctis, a ki hallott valamit munkálatairól, megindult ugyanazon nyomokon s túlszárnyalva őt gyorsaságban, a mi épen nem volt nehéz, a kérdéstről egy kis értekezést adott ki, a mely kedvező fogadtatással találkozott. A szegény abbé nagyon le volt hangolva s keserű panaszokban tört ki. Szerencséjére a három kötet, melyekét nem sokára világgá bocsáthatott, részére terelte a közvéleményt s ma már senki sem vitatja el tőle a Horatius villája fölfedezésének dicsőségét, melyre annyira büszke volt.

Íme, miként győzi meg a leghitlenebbeket is arról, hogy nem csalatkozott? Megállapítja először is, hogy Horatius-

*) Meg kell említenünk azt is, hogy szenvedélyesen szerette Horatiust. Rögeszméje volt, mindent föltalálni akarni kedvencz költőjében. Elég sokáig élt, hogy tanúja lehessen a francia forradalomnak s úgy mondják, nem volt általa meglepetve. Horatius megtanította rá, hogy előre lássa s örömet mutogatta műveiben azokat a helyeket, melyek világos kifejezésekkel megjósolták a forradalmat.

nak nem volt több birtoka; ő maga mondja, hogy a sabini jószágon kívül nincsen egyebe s hogy be is éri evvel: satis beatus unicus Sabinis. Ebből következik, hogy minden leírása erre a birtokra vonatkozik s hogy rá is kell illeniök. Ebből az elvből kiindulva, sorra látogatja Chanpy mindazon pontokat, a melyekre a költő házáat helyezték s nem kerül nagy fáradságába kimutatnia, hogy egyik sem felel meg egészen az általa rajzolt képnek. Csakis Tivolitól keletre, Vicovaro környékén lehetett; ez az egyetlen hely, a hol teljesen összehangzik minden a Horatius verseivel.

Még inkább szembeszökő és meggyőző az a körülmény, hogy a modern nevek megtartották itt antik színezetöket. Tudjuk Horatiusból, hogy a házával legközelebb szomszédos s legfontosabb helységet, azt, a hová minden vásári napon elmentek majorosai, Variának nevezték. A Peutinger-térkép föl is említi Variát s nyolcz mérföldnyire helyezi Tiburtól; ám Tivolitól, a hajdani Tiburtól nyolcz mérföldnyire ott találjuk ma Vicovarót, a mely csaknem teljesen megőrizte régi elnevezését (Vicus Varia). Vicovaro mellett egy kis patak foly, melyet Licenzának neveznek: némi változtatással a Horatius Digen-tiája. Azt mondja a költő, hogy e patak öntözi a kis Mandelát; Mandelából ma már Bardela lett, a mi csaknem ugyanaz s hogy mi kétség se maradjon fön, egy itt talált fölirat egészen helyreállítja régi nevét. Végre a magas Lucretilis hegye, mely árnyékot vetett a költő lakára, a Corgnaletto, melyet még a középkori térképeken is Mons Lucretiinek neveztek.

Nem egyesíthette pusztá véletlen egy ponton a költő által említett összes helyneveket; az sem lehet pusztá véletlen, hogy a sabini kerület oly tökéletesen egybehangzik minden leírásával. Bizonyos, hogy nyári laka azon a síkon volt, melyet a Licenza öntöz, a Corgnaletto lejtőjén, nem messze Vicovarótól és Bardelától. Ide kell fordulniok Horatius imádoinak, ha kegyes zarándokútat akarnak tenni villájához.

I.

Mielőtt elvezetnök őket oda, mondjuk el röviden, miként lett Horatius tulajdonosává. Érdekes fejezete ez élettörténetének.

Tudva van, hogy részt vevén mint a köztársasági sereg katonai tribunja a philippii csatában, visszatért Horatius Rómába, melynek kapuit az amnestia megnyitotta előtte. Nagyon szomorú lehetett ez a visszatérés; elvesztette gyöngéden szeretett atyját, megfosztották javaitól. Tovaröppentek a vérmes remények, melyeket táplálhatott, midőn húsz éves korában Brutustól megkülönböztetve s egy legiónak élére állítva látta magát; levágták, úgy mondá, a szárnyait. Nagyravágyó ábrándjaiból visszaesett a zavarokkal küzködő életnek nyomorába; az egykori katonai tribun alárendelt állást volt kénytelen megvásárolni, hogy megélhessen. A szegénység azonban javára vált, ha igaz, a mit állít, hogy bátorságot adott neki verseket írni. Versei nagy sikert arattak; hogy rávonja azokra a közfigyelmet, jó fogáshoz nyúlt: megszólta az ismert egyéniségeket. Satyrái, melyekben szabadon beszélt akkor, a midőn senki sem mert beszélni, zajt ütöttek. Mæcenas kíváncsi volt megismerni őt s bemutatatta magának Varius és Virgilius által. Mindezek köztudomású dolgok, a melyeknél nincs miért hosszabban időznünk.

Mæcenas a birodalomnak egyik legkiválóbb személyisége volt akkor. Osztozkodott Agrippával Octavianus kegyeiben; de eljárásuk módja meglehetősen különböző volt. — A míg Agrippa, a szerencsés katona, szegény sorsú család gyermeke, a legfőbb állami méltóságok után törte magát, Mæcenas, a legelőbbskelő etruriai nemesség sarjadéka, készörömet maradt a háttérben. Csak kétszer, 717-ben, a Sextus Pompejus elleni siciliai hadjárat okozta zavar alkalmával, s 723-ban, midőn Octavianus harcza szállt Antonius ellen, nyert hivatalos megbízást a közhatalom gyakorlására; de új czímmel ruházták föl, mely a régi tisztviselők hierarchiájának körén kívül hagyta őt.*) Egyébkor nem akart semmi lenni; állhatatosan vonakodott a senatusba való belépéstől; életének végeig egyszerű lovag maradt s elviselte, hogy alatta maradjon azon nagy urak fiainak, a kiket családjuk neve s atyáik érdemei oly hamarosan az állam legfőbb tisztségeire emeltek.

*) Általában azt hiszik, hogy Róma præfectusának — præfectus urbi — nevezték ki; Virgiliusnak egy Veronában föltalált scholiastja azonban prætori præfectusnak czímezi, s Mommsen azt tartja, hogy csakugyan ezt a czímet viselte s ezt a tisztet állították föl az ő számára.

Nem könnyű megérteni ezt a sajátságos önzetlenséget, a mely épen olyan ritka volt akkor, mint ma. Az egykorúak elhalmozva öt dicséreteikkel, nem nyújtanak nekünk fölvilágosítást az indokokról. Meglehet, ő nekik sem volt könnyű megmagyarázni a dolgot; az ily finom politika rugóinak nehéz a fölismerése. Közönségesen azt tartják, hogy a természetes tunyaság egy neme visszaíjeszté a hivatalos ügyek kellemetlenségeitől; s ez a magyarázat meg is állhat, ha nem túlozzák. Egy történetíró, a ki nem hízelgett neki, azt mondja, hogy szakítani tudott a tunyasággal, midőn cselekedni kellett: ubi res vigilantiam exigeret, sane exsomnia, providens atque agendi sciens; de bizonyos alkalmakra tartá fönn magát s az emberi dolgok közt nem talált mindent érdemesnek arra, hogy foglalkozék vele. Szerette a politikát, volt hozzá tehetsége és hajlama, s hogy soha sem zárkózott el előle egészen, bizonyítja az is, miként Horatius szükségesnek látta egy izben így szólni hozzá: «Szűnjél meg a közdolgok gondjával zavarni meg nyugalmodat. Miután elég szerencsés vagy egyszerű magánzónak lenni, mint mi vagyunk, ne foglalkozzál túlságosan a veszélyekkel, melyek a birodalmat fenyegethetik». Többet foglalkozott hát azokkal, semmint epikureista barátainak tetszett.

Ámbár nem volt hivatalos czíme, éber szemekkel kísérte a pártok üzelmait, a partusok, cantabriaiak vagy dákok készülődéseit; kedvét lelte benne, hogy véleményt nyilvánítson a nagy kérdésekről, melyektől a világ nyugalma függött; de elmondván a maga nézetét, félre állott s másoknak engedte át a végrehajtás gondját. Magának azt tartá fönn, a mi csakis a gondolat megfeszítését követelte. Előkészíteni, megfontolni, összevetni, előre látni az események következményeit, meglepni az emberek szándokait, egy czél felé terelni az ellentétes akaratokat vagy érdekeket, körülményeket idézni elő és azokat fölhasználni, kétségtelenül egyik legkiválóbb alkalmazása az értelemnek, egyik legkellemesebb gyakorlata a szellemnek. Sőt e speculativ politikának oly nagy a bája, hogy a tanácsról a cselekvésre térve át, mintegy lealacsonyítani látsunk magunkat. Nagy tervek végrehajtása szorgos elővigyázatot kíván s a köznapi gondok egész tömegét vonja maga után. De az államférfiú csak akkor valóban az, ha kigondolni s tenni egyaránt képes, ha meg tudja valósítani, a mi elméjében megfogamzott, ha nem éri be a kérdések általános tekinteteinek fontolóra vevésével,

hanem le tud szállani a részletekig is. Úgy vélem tehát, hogy Mæcenas barátai, midőn dicsérik, a miért kivonta magát e bajoskodásokból s csak a legtekintélyesebb akart lenni Augustus tanácsosainak sorában, olyasminek magasztalásában részesítik, a mi voltaképen fogyatkozás volt.

S csalódnak, úgy hiszem, akkor is, midőn oly bölcseknek képzelik, a ki fél a zajtól, szereti a csöndet s elvonni igyekszik magát a tapsoktól és a dicsőségtől. Elhatározásának, meglehet, nem annyira a szerénység, mint a büszkeség volt a rugója. Nem tetszett neki a tömeg; a fitymáló gyönyörnek egy nemét talála abban, hogy küzdelembe bocsátkozzék a közvéleménnyel s ne gondolkozzék úgy, mint mindenki. Horatius megmondja, hogy daczolt a születésnek előítéletével, a mely annyira megrögződött körülte, s hogy nem kérdezte barátaitól, mely családból származtak. Félt a haláltól s a mi jóval ritkábban fordul elő, be is merte ezt vallani; de viszont nem félt attól, a mi a halált követi. A temetés gondja, mely annyi embert aggasztott, egészen közönyösen hagyta őt. «Nem törődöm a sírral», mondá, «ha megfelelkeznek valakinek eltakarításáról, magára vállalja azt a természet

Non tumulum curo; sepelit natura relictos.

Ez a vers kétségtelenül a legszebb mindabból, a mi tőle megmaradt. A büszke ellenmondásnak ugyanazon szellemével mutatta mindama kitüntetéseknek megvetését, a melyek után barátai futkostak. Jól tudta, hogy a köznapias véleményeknek e megvetése nem oly természetű volt, hogy árthatott volna hírnevének. A tömeg úgy van alkotva, hogy nem szereti azokat, a kik másként gondolkoznak, mint ő, de nem zárkozhatik el csodálásuktól; vannak hát oly emberek is, a kik elrejtőznek, hogy kerestessék magokat s úgy vélekednek, hogy inkább előtérben állanak a magányban, mint a hatalom polczán. Nem lehetetlen, hogy Mæcenas is ezek közé tartozott s föl lehet tenni, hogy midőn a politikától való megcsömörlést szenvedte, némi kaczer számítás is belevegyült magatartásába. Az önkénytes homálylyal, a melyre magát kárhoztatta, nemcsak alig vesztett valamit, hanem azt is hihette, hogy az jobban szolgálja dicsőségének érdekeit, mint a legfényesebb méltóságok. Midőn az államferfiakból csak a nagy név marad fönn, s azt hiszik, nagyon sokat tettek a nélkül, hogy szabatosan meg tudnák mondani,

hogy mit, igen gyakran hajlandók az emberek nekik tulajdonítani azt, a mi nem illeti őket meg s jelentékenyebbeknek tartani őket, mint a milyenek a valóságban voltak. Ez történt Mæcenas-sal is. Két századdal utóbb a császárságnak egyik történetírója, Dio Cassius, hosszú beszédet ad a szájába, a mely szerint ő sugalmazta volna Augustusnak mindazon reformokat, a melyeket e fejedelem később végrehajtott. E szerint a római lovagot s nem az uralkodót illeti meg azon intézmények dicsősége, a melyek annyi századon át kormányozták a világot. Látni ebből, hogy ha számítás okozta Mæcenasnál a homályban maradást, ez a számítás teljesen sikerült s ügyes magaviselete egy csapással biztosította a nyugalmát életén át s növelte hírnevét halála után.

Bármilyenek voltak is egyebiránt az indokok, melyek őt a közélettől való elvonulásra indították, annyi bizonyos, hogy ha vissza is utasítá a kitüntetések, nem volt szándokában a magányosságra kárhoztatni magát. Nem tartozott azon bölcselők közé, a kiknek, mint Lucretiusnak, nincs más szórakozásuk, mint rideg magányuknak magaslatáról nézni az embereket, kik «tapogatva keresik az életnek útját»; sőt inkább jó kedvű életet akart élni s különösen válogatott társasággal venni magát körül. A mi meglehetősen nehéz lett volna reá nézve, ha inkább beleelegyedik a közügyekbe. A politikus nem választhatja szabadon barátait; nem zárhatja el ajtaját a nyomatékos emberek előtt, a kik olykor unalmas személyiségek. A helyzet, melyet Mæcenas a maga számára teremtett, megengedte, hogy csakis szellemes egyéneket fogadhasson. Költöket és nagy urakat gyűjtött össze magánál. A költők a társadalom minden osztályából jöttek, a nagy urakat minden politikai pártból vette. Aristius Fuscus s a két Viscus, Octavianusnak barátai mellett ott lehetett látni Servius Sulpiciust, fiát a nagy jogtudósnak, a kit annyira magasztalt Cicero s Bibulust, a ki alkalmasint Catónak unokája volt. Föltehetni a kérdést: vajon a pártok ez egyesülése, a mely elfeledteté a régi gyűléteket, vajon a minden árnyalatú politikusoknak ez egyesülése új téren, a mely dicsőségét s erejét képezte Augustus kormányának, nem vette-e sajátképen Mæcenasnál kezdetét? A költők között, a kiket magához vonzott, ott volt a századnak két legnagyobb költője is. Nem várákozott, hogy magához fűzze őket remek műveiknek megalkotására: szárnypróbálgatásaikból

fölsimerte őket, a mi becsületére válik ízlésének. Virgil *Bucolicáinak* néhány részlete előre sejteté vele a *Georgicák* s az *Aeneis* hatalmas esetvonásait s Horatius *Epodáinak* fogyatkozásain át megpillantotta az ódákat. Így történt, hogy ez a ház, a mely makacsúl zárva maradt annyi előkelő személyiség előtt, már jókorán megnyílt a fiatal mantuai paraszt- s a venusiai rabszolga gyermeke számára.

Ezek az íróemberek s nagy urak nagyon kellemesen élhettek együtt. Mæcenasnak megengedte vagyoni helyzete, hogy kielégítse minden vágyát s bőven elláthassa mindennel azokat, a kik környezték. A római kíváncsiak nagyon vágyakozhattak megtudni, mit csinálhattak ebben a válogatott társaságban, a melybe nem hatolhattak be. Mi is egészen úgy vagyunk, mint ők; kedvünk támad akár hányszor utánózni azt az alkalmatlan embert, a ki egy ízben követte Horatiust — nagy bosszúságára — a Via Sacra egész hosszában, hogy rávegye egy kis beszédre. Szeretnénk némi fölvilágosítást nyerni tőle azon szellemes emberekről, a kiknek társaságában megfordúlt; lapozgatjuk műveit, hogy megtudjuk, nem mondják-e meg, miként éltek Mæcenasnál. Sajnos reánk nézve, Horatius hallgatag, csak itt-ott lebben el ajkairól néhány bizalmas nyilatkozat, a melyeket sietünk összegyűjteni. Egyik legrövidebb s leggyöngébb satyrája a nyolczadik az első könyvben, különösen érdekes ebből a szempontból, mert akkor készült, a midőn Mæcenas birtokba vette esquilinusi házáat.

Fontos esemény volt ez a házi úrra s barátaira nézve. Mæcenas oly palotát akart építtetni, a mely méltó legyen új helyzetéhez s ne kerüljön túlságosan sokba. A földadat nehéz vala, s ő csodásan oldá meg; az Esquilinus elhagyott vad halom volt akkor; ott temették el a rabszolgákat s ott végezték ki a halálra ítélteteket. Rómában senki sem választotta volna lakhelyének. Mæcenas, a ki, mint láttuk, kedvét lelte benne, hogy mit se tegyen úgy, mint mások, nagy telkeket vásárolt itt meg, a melyekhez fölötte olcsón jutott, gyönyörű kerteket ültetett, melyek hírneve csaknem addig tartott, mint a császárság; s tornyot emeltetett, a mely uralkodott az egész láthatár fölött. Kétségkívül nagy meglepetés volt Rómára nézve, midőn föl-emelkedni látták e fényes építkezéseket a város legrosszabb hírű pontján; de az ellenmondásnak az a szelleme, mely szeminkbe ötlött Mæcenasnál, itt is hasznára vált. Az Esquilinusról,

midőn eltávolították róla a sok rondaságot, kitünt, hogy sokkal egészségesebb, mint a város többi részei s olvassuk, hogy Augustus lázba esvén a Palatinuson, hogy ápoltassa s gyógyíttassa magát, néhány napra Mæcenas tornyába költözött. Mindez alkalmat nyújtott a költőnek nyolczadik satyrája megírására; ünnepli benne azt a csodás változást, mely az esquilinusi piszokfészket a városnak egyik legszebb helyévé alakította át:

Nunc licet Esquilis habitare salubribus, atque
Aggere in aprico spatium —

s hogy az ellentétbe helyezéssel jobban méltányolja e kerteknek kellemes voltát s e terrasseoknak pompáját, rámutat a jelentekekre, melyek akkor fordultak elő, midőn itt volt a tolvajoknak s kuruzslóknak találkozó helye. Valószínűnek tartom, hogy ezt a kis munkát azon ünnepélyek során olvasták föl, melyeket új házának fölavatásakor barátai számára rendezett Mæcenas s mert nem nélkülözötte legalább az alkalomszerűség érdemét, alkalmasint nagyon tetszett is a jelenvoltaknak. Némi fogalmat nyújthat hát nekünk arról, hogy mit szeretett s miben találta gyönyörűségét ez az előkelő társaság. A kik végig olvassák a satyrát, rá gondolván a körülményre, melynek alkalmából keletkezett, s az egyénekre, kik meghallgatták, alkalmasint némi meglepetést fognak érezni; mert kissé erős tréfában végződik, a melyet nehéz lenne lefordítanom. Íme, ez mulattatta Mæcenas asztalának vendégeit! Íme ezt hallgatták édes-örömet az esquilinusi ünnepélyeken ezek a szellemes emberek!*) Ne csodálkozzunk rajta túlságosan. A nagy klasszikus századok, melyek annyi álmélkodással töltenek el bennünket, rendesen erélyes s durva korszakokból támadtak s első éveikben gyakran megőriznek egyet-mást származásuk jellegéből. Minden finomságuk közepett megmarad némi salakja a brutális erőnek, mely könnyen a fölszínre emelkedik. A XVII. század embereinek társalgásában mennyi a ledér kifejezés, melyekben senki sem ütközött meg, s a melyeket alig lehetne ma némi zavar nélkül meghallgatni.

*) Ne feledjük, hogy ugyanazon társaság ez, a mely annyi mulatságot talált a brindisii úton két bohócnak buta vitatkozásában. Alig vagyunk képesek megérteni, miként mondhatja Horatius ez otromba tréfák meghallgatása után: «Valóban, kellemes estét töltöttünk el»

Mennyi oly szokás, melyeket durváknak tartunk ma, s a melyek akkor a legtermészetesebb dolgoknak tetszetek! Csak azután, hogy a nyelv esiszolódott s finomabbá lett, éri el befejezését az erkölcsök pallérozódása. Sajnos, e fejlődésnek igen gyakran hanyatlás az ára; a finomodással együtt jár a szellemre nézve az elgyöngülésnek s unalmassá levésnek kockázata. Ne ütközünk hát meg e néhány kitörésében az egészen még nem szabályozott természetnek; bizonyosságot tesznek legalább az erélyről, mely ott rejlik a jellemek mélyében s a melyből hasznot húz az irodalom. Ovidiusnak ideje még mindig elég korán érkezik meg.

Látjuk, hogy kiváló helyet foglal ekkor Horatius e társaságban. Tőle magától tudjuk, hogy nem érte el azt egy csapásra. Midőn Virgilius először mutatta be Mæcenasnak, elmondja, hogy elvesztette lélekjelenlétét s csak néhány kapcsolat nélküli szót volt képes hozzá intézni, mert nem hasonlított azon bőbeszédűekhez, a kiknek mindig van valami mondani való; csak oly emberek közt volt szellemes, a kiket ismert. Viszont Mæcenas egyike volt azon hallgatagoknak, «a kiké a világ»; alig néhány szóval válaszolt s valószínű, hogy egymással nem valami nagyon meglegedve váltak el, minthogy kilenc hónapig nem érezték szükségét az újabb találkozásnak. De tovatűnván ez az első hidegség, megmutatta a költő, hogy ki ő. Bizalmas viszonyukban csodálatot keltett pártfogójában szellemének sokoldalúságával s megszeretteté vele jellemének gyöngéd vonásait. El is halmozta Mæcenas kitüntetésekkel és jótéteményekkel. 717-ben, egy évvel azután, hogy megismerkedtek, útitársúl magával vitte Brundisiumba, a hol megkötendő volt a békét Antonius s Octavianus között. Néhány évvel utóbb, alkalmasint 720 táján, megajándékozta a sabini birtokkal.

II.

Nem ismerjük eléggé a körülményeket, melyek arra indíták Mæcenast, hogy e szép ajándékban részesítse barátját; de oly szellemes emberben, mint ő, bizonyára meg volt az a tulajdonság, melyet Seneca mindenek fölött megkíván az értelmes jötevőtől: tudott alkalomszerűleg adni. Azt gondolhatta, hogy ez a birtok nagy örömet fog szerezni Horatiusnak, s kétsége-

lenül nem esalatkozott. Vajon azt jelenti-e ez, hogy egészen olyan volt Horatius is, mint barátja Virgilius, a kiről azt olvasuk, hogy soha sem találta magát jól Rómában s csak akkor volt boldog, ha a vidéken élhetett? Nem hiszem. Kétségtelenül Horatiusnak is tetszett a falusi élet; szereti a mezőt s tudta azt lefesteni; a természet, kellő mértékkel leírva, nagy helyet foglal el költészetében. Mint Lucretius, fölhasználja, hogy több erőt és világosságot kölcsönözzön bölcséleti eszméi kifejtésének. Az évszakok megújulása arra tanítja, hogy semmi sem állandó s hogy nem szabad hosszúira nyúló reményeket táplálnunk. A nagy tölgyek, meghajtva a téli szelektől, a villám sújtotta bérczek segítségére szolgálnak annak kimutatásában, hogy a legnagyobb szerencse sincs mentesítve a véletlen esetektől. Visszatérését a tavasznak, mely ott «rezeg a zephyr lengette lombok közt», fölhasználja, hogy bátorságot öntsön a kétségbeesettekbe annak föltüntetésével, hogy nem tartanak örökre a rossz napok. Valamely boszús kedélynek az élet nyomorúságairól való megfélelkezést akarván tanácsolni, hogy elmondhassa kis erkölcsi leczkékét, kivezeti őt a szabadba, valamely szentelt forrás közelébe, a helyre, hol a fenyő és nyárfa összevegyítik vendégszerető árnyékukat. Bájosak e képek s megtartotta azokat minden irodalombarát emlékezete; de nincs bennök annyi mélység, mint a Virgilius vagy Lucretius által nyújtottakban. Horatiust soha sem fogják a természet ama nagy barátai közé sorolni, a kiknek boldogságát a vele való összeforrás képezi. Ennél szellemesebb, közönyösebb, bölcsőbb volt. Hozzáteszem, hogy bizonyos fokig saját bölcselete térítette el ettől. Több ízben kikelt azon beteg lelkek rögeszméje ellen, a kik szünet nélkül kódorognak a világban, keresve a belbékét. A béke nincs a mezők csendjében, se az utazások mozgalmában; mindenütt megtalálhatjuk, ha nyugodt a lelkünk s egészséges a szívünk. Ebből a morálból az a jogosúlt következtetés, hogy magunkban hordjuk boldogságunkat s ha a városban lakunk, nem kell odahagynunk azt, hogy boldogok lehessünk.

Úgy vélekedett tehát, hogy a kik a szabad természet szenvedélyes barátainak vallották magokat s azt szenvedték, hogy csakis ott lehet élni, nagyon messze mentek s egy ízben igen finoman gúnyolódott is velök. Egyik legkedvesebb epodája, fiatalkori műve, a mezei életnek legélénkebb s alkalmasint a legtökéletesebb magasztalását foglalja magában. «Boldog», úgy

mond, «a ki távol az ügyek gondjától, mint a régiek, saját barmaival míveli a földet, a melyet atyái míveltek». Belemelegdván, nem hagyja abba; a mezei élet minden kellemetessége egymás után vonúl el szemünk előtt. Nem marad el semmi, se a vadászat, se a halászat, se a vetés, se az aratás, se az a kedves látvány, melyet a legelő vagy a füven alvó nyáj nyújt, «miközben a víz susog a patakban s a madarak panaszkodnak a fák között». Mintha csak meg akarta volna újítani a maga módja szerint s hasonló őszinteséggel azt a szép mondását Virgiliusnak :

O fortunatos nimium, sua si bona norint,
Agricolas!

De várjuk be a végét; az utolsó versek meglepetést tartanak fönn számunkra. Nagy csodálkozással értesülünk belőlök, hogy nem Horatius az, a kit hallottunk. «Így beszélt», mondja, Alfius, az uzsorás. S elhatározván, hogy falusi lakossá lesz, nyomban beszedi idusra minden pénzét. Aztán jobban meggondolja a dolgot s a calendákra újabb elhelyezést keres.» A költő tehát tréfát üzött velünk s még erősebbé teszi tréfáját az, hogy csak a végén jö rá az olvasó s az utolsó versig föl van ültetve. Mindazon indokok közül, a melyekkel meg akarták magyarázni ezt az epodát,*) csak egyet tartok természetesnek és valószínűnek. Türelmetlenné tette annak látása, hogy annyian csodálják hidegen a természetet, nevetni akart azok rovására, a kik, nem levén saját nézetök, azt hiszik, el kell sajátítaniok, még pedig nagyítva, minden divatos ízlést. Mi is ismerjük a szép természetnek ezeket az unalmas bámészeit, a kik meglátogatják a jégmezőket s bérczeket csupán csak azért, mert a «bon ton»-hoz tartozik azok látása, s fölfogjuk a kellemetlen benyomást, melyet ez a megrendelésre való lelkesedés kelthetett egy igazságos s egyenes szellemben, mely csak a valóra fektetett súlyt.

De ha nem volt meg Horatiusban Alfius bankárnak a szabad természet iránti egész heve, ha örömet lakott is Rómában, csak oly föltétel alatt történt ez, hogy ne lakják folyvást ott. Akkor is, mint ma, távozni igyekeztek onnan a rekkenő hónapok alatt, «melyek annyi dolgot adnak a temetkezési

*) Néhány kritikus a *Georgicák* parodiáját látta ebben az epodában. Nem tartom annak. A gúny legföljebb azok ellen lehetett intézve, a kik föladatuknak hitték Virgil eszméit túlozni.

vállalkozónak s gyászos lictorainak». Mihelyt fujdogálni kezdett az «auster», «nehezen, mint az ólom», a ki csak tetette, odább állott. És Horatius is úgy tett, mint ők. Míg a gazdagok nagy személyzetet vittek magokkal, melyet numidiai futárok előztek meg, melyben védelmökre gladiatorok s mulattatásukra bölcselők valának: ő, a szegény, fölkapott egy kurta farkú öszvérnek a hátára, maga mögé tette kis málháját s vígan útnak indult.

Valószínű, hogy nem volt mindig ugyan az a célpontja utazásainak. A latiumi és sabini hegyek közt az Apennin lejtőinek mentén, a tengernek partján nem hiányzanak a kellemes fekvésű s egészséges helyek; a mai rómaiak itt töltik el a malarianak időszakát. Kétségtelenül ellátogatott ide Horatius is; de voltak kedvencz helyei is, a melyekről nagy élénkséggel szól: s a mit minden egyébnek föléje helyezett, Tibur és Tarentum volt, egymástól távol fekvő s nagyon különböző két hely, de a melyeket ugyanazon szeretetben látszott összefoglalni. Valószínű, hogy több ízben visszatért oda; s ámbár a korral változni szokott ízlésünk is, bizonyosságát bírjuk annak, hogy ifjúkora e hajlandóságához mindvégig hű maradt.

Ez évenkénti zarándoklások ellenére, melyek olykor Olaszországnak végpontjáig is elvezették, úgy vélem, jó ideig meglehetősen lanyha barátja volt Horatius a falusi életnek. Nem volt még villának tulajdonosa s meglehet, nem is bánta ezt. Készörömezt részt vett a nagy város szórakozásaiban, s mint láttuk, csak akkor távozott, midőn nehéz ott maradni. Elkövetkezett azonban a pillanat, midőn ezek az utazások, a melyek csak időtöltés, mulékony szórakozás valának, parancsoló szükséggő lettek reá nézve; midőn a Rómában való élés annyira terhessé, annyira gyűlöletessé vált szemeiben, hogy mint barátja, Bullatius, szükségét érezte az elrejtőzésnek valamely puszta faluban, «hogy elfelejtse ott az egész világot s önmagát is elfelejtse vele». Ez az érzés világosan kitetszik munkáinak egyes helyeiből s igen könnyű fölismernünk, honnan származott.

A helyett, hogy panaszkodnék a reá zúduló balesetek miatt, a mi hiába való dolog, az okos ember hasznára igyekszik fordítani azokat s elmúlt kárából okulást merít a jövőre nézve. Ezt tette, úgy vélem, Horatius is. A Philippiből való hazatérésére következett első évek termékenyek lehettek reá nézve mindenféle elmélkedésben s elhatározásban. Kis nyugágyán tünteti föl e korszakban magát, elgondolkozva az élet dolgairól s így

szólva magához: «Miként viselkedjem? Mit lesz a legjobb eslekednem?» Oly férfiura nézve, kit ennyire sajnálatos csalódás ért, legjobb volt, annak nem tenni ki magát újra. A philippii csapás sok mindenre megtanítá. Ettől kezdve ki volt gyógyvulva a nagyralátásból. Belátta, hogy a méltóságok sokba kerülnek, hogy polgártársai boldogságának megteremtésére vállalkozva, kockáztatja a magát, s hogy nincs boldogabb sors, mint távol tartani magát a közhivataloktól. És ez az, a mire el is határozta magát, a mit folyvást ajánl másoknak. Előkelő barátai kétségtelenül nem mondhattak egészen le a politikáról s nem hagyhatták oda a forumot; legalább azt tanácsolja nekik, hogy olykor-olykor távozzanak onnan. Quintiushoz, Mæcenashoz, Torquatushoz így szólt: «Engedjete magatoknak némi pihenőt; ügyfeleitek hadl duzzogjanak az előszobában, illanjatok el a hátsó ajtón, feledjétek Cantabriát és Daciát, ne törődjete mindig a birodalom ügyeivel». A mi őt illeti, föltette magában, hogy soha sem gondol azokkal. Nem hogy panaszkodnék, a miért nincs többé része bennök, boldognak érezte magát, hogy gondjokat levettek vállairól. Másutt vádolták Augustust, hogy megfosztotta a rómaiakat szabadságuktól; ő úgy találta, hogy megadta azt nekik, midőn fölmenté őket a közügyek kellemetlenségeitől. Egészen magáénak lenni, tanulmányozni, megismerni magát, mintegy benső visszavonulási helyet teremteni magának a tömeg közepett, szóval önmaga számára élni, volt ettől kezdve minden törekvése.

De vajmi ritkán rendezhetjük be életünket egészen úgy, a mint óhajtanók. Itt is, mint egyebekben, a véletlen uralkodik; az események mintegy kedvöket lelik abban, hogy megzavarják a legjobban kigondolt elhatározásokat. Mæcenas barátsága, a melynek kétségtelenül fölötte örült Horatius, nemsokára sok zavart okozott neki. Összeköttetésbe hozta előkelő személyiségekkel, a kik előtt jó arczot kellett vágnia, ámbár gyakran nem becsülhette őket. Kénytelen volt jó viszonyban élni egy Delliussal, kit egyik pártról a másikhoz való ügyes átszegődéséért a polgárháborúk kötél tánczosának — desultor bellorum civilium — neveztek; egy Licinius Murenával, a ki maga volt a könnyelműség, a ki elvégre Augustus ellen is összeesküdött; egy Munatius Planeussal, Antonius egykori tányérnyalójával, Cleopatra bohóczával, a kiről azt beszéltek, hogy véralkata következtében áruló, morbo proditor. Mindenik benső kapcsolatban

akart lenni vele; kérték, intézze hozzájuk a kis verseket, melyek nagy tisztességére voltak azoknak, a kihez czímezve valának; benne óhajtották látni nevöket azon művek gyűjteményeiben, a melyeknek halhatatlanságot jósoltak. Horatiusnak egyáltalán nem volt ez kedvére; kétségtelenül visszatetszett neki az udvar s a fejedelem banális költőjének tűnni föl. S a midőn kénytelen is volt engedni, nem mindig teszi jó kedvvel. Például nem ír csak egyszer Agrippához, hogy megmondja neki, miként nem fogja dicsőségét zengeni s útasítsa Variushoz, Homér utódjához, a ki egyedül méltó ily szép tárgynak földolgozására. Épen oly kevésbé akar Augustussal is foglalkozni; attól tart, úgymond, hogy őt ünnepelni, csorbát fog ejteni hősének dicsőségén; ily nagy föladathoz nem talál magában elég tehetséget. Ám Augustus nem érte be evvel a mentséggel, több ízben nógatta, kérte a túlszerény költőt. «Tudd meg, így írt hozzá, hogy neheztelek, a miért nem jutott eszedbe mindedig leveleidnek egyikét hozzám intézni. Talán attól tartasz, hogy szegyenletes lesz reád nézve a jövő előtt barátomnak látszani?» Ily szeretetreméltó szavaknak nem állhatott ellent Horatius, egyik előzékenységet a másik követte s végre is akarata ellenére hivatalos költője lett a dynastiának.

Annyi tekintélyes emberrel összeköttetésben, Mæcenasnál otthonosnak, a császár barátjának látva őt, nehéz volt úgy nem tekinteni reá, mint a magas állású egyéniségek egy nemére. Nem viselt közhivatalt, legföljebb a polgárháborúkban szerzett lovagi gyűrűjét hagyták meg; de nem volt szükség felöltenie a prætextát, hogy tekintélye legyen. Mæcenas, a ki nem volt semmi, Augustus tanácsosának tartották; nem teheték-e föl Horatiusról is, hogy Mæcenas meghittje? Együtt látván őket kikocsizni, a színházban egymás oldalánál ülni, mindenki így szólt: «Mily szerencsés ember!» Ha beszélgettek egymással, azt képzeltek, a világ sorsát vitatják meg. Hasztalan erősítette Horatius, hogy Mæcenas azt mondta neki: «Hány óra? Ma reggel hideg van», s más ily fontos titkokat; nem hittek szavainak. Nem sétálgathatott többé, mint előbb, a forumon vagy a Marsmezőn, hallgatva a bűvészeket s jóvendőmondókat, megkérdezve a kereskedőktől portékáik árát; meglesték, követték, körülvettek lépten-nyomon a kérvényezők vagy a kíváncsiak. Egy hírhajhász a hadseregek helyzetét óhajtotta megismerni, egy politikus fölvilágosítást kért Augustus terveiről s midőn azt vála-

szolta, hogy nem tud azokról semmit, dicsérték államférfiúi tartózkodását, diplomatahoz illő discretióját. A Via sacrá-n egy cselszövő egyénnel találkozott, a ki fölkérte, mutatná be Mæcenasnak. Támogatásáért folyamodtak hozzá, védelme alá helyezték magokat. Voltak írigyei, kik avval vádolták, hogy önző, csak magának akarja megtartani a kegyet, melyet élvez; ellenségei, kik fölhányták születését s diadalmas arczezal hirdették mindenütt, hogy egy rabszolgának a fia. Az igazat megvallva, ez a szemrehányás egészen közönyösen hagyta s avval, a mit szegyenként vetettek szemére, megtisztelő czímként kérkedett; de a napok teltek, nem volt többé ura önmagának, nem élhetett kedvére, minduntalan megfosztották kedves szabadságától. Mi haszna volt hát belőle, hogy távol tartotta magát a közhivataloktól, ha nyakába szakadt azoknak minden árnyoldala, előnyeik nélkül? Magán kívül volt ettől a sok kellemetlenségtől, tűrhetetlennek kezdte találni Rómát s kétségtelenül módokról gondolkozott, hogy menekülhessen a sarkában levő alkalmatlankodóktól s újra megtalálhassa elvesztett békéjét és szabadságát.

Akkor adta neki Mæcenas a sabini birtokot, biztos menedéket, a hol nem fogják háborgatni, hol csakis önmagának élhet. Bökezőség soha sem volt inkább helyén s soha sem részesült annyira örvedetes fogadtatásban. A jótett alkalmyszerűsége megmagyarázza a hála élénkségét.

III.

Tudjuk most már, hogyan lett Horatius nyári lakának tulajdonosává; hátra van megismerkednünk a vidékkel, melyen feküdt, kutatnunk, vajon megérdemli-e, a mit a költő felőle mond, s vajon mily tulajdonságai nyerték meg annyira tetszését.

Mint láttuk, Tivoli szomszédságában volt. Az oda vezető út a régi Via Valeria, egyike a legfontosabb római útnak Olaszországban. Az Anio mentén halad tova s termékeny vidéket szel át, magas hegyektől környezve, melyek csúcsán néhány helység emelkedik, valódi sasfészkek, melyek messziről hozzáférhetetleneknek látszanak. Itt-ott régi emlékek romjaival találkozunk, s néhány törmelékét tapossuk ama római kövezetnek,

melyen annyi nép ment át a nélkül, hogy összerombolhatta volna. Három-négy óra alatt elérjük Vicovarót, a mely mint febbebb említém, hajdan Varia, a vidék fontos városa volt. Itt le kell térnünk az országuítról, hogy balra egy ösvényre térjünk, mely a Licenza partjait követi. A zuhatag másik oldalán, kissé föllebb Vicovarónál, megpillantjuk Bardelát, nagy helységet egy kastélylyal melynek messziről tetszetős a benyomása. Horatius azt mondja, hogy ebben a helységben dideregtek a hidegtől, rugosus frigore pagus. Capmartin de Chanpy abbé is észrevehetni vélte, hogy ezt a helyet csakugyan megszállják olykor a szomszéd hegyekből leszálló ködök. Azt mondja, hogy egy ízben rajzolgatván, «hátulról épen oly maró, mint rögtöni hideg által érezte magát megrohantnak; de minthogy a Horatius iránti részrehajlás gyanújában áll, mint a ki azt akarja, hogy betű szerint igazolva legyen kedvencz költőjének minden állítása, föltehetjük, hogy didergésébe egy kis előzékenységet is vegyített. Én aprilisban, deltájt mentem itt át s úgy találtam, hogy nagy meleg volt. Elhagyva Bardelát, az út egyik kanyarulatánál balra Roccagioviniere esik tekintetünk; egyike ez a környék legfestőibb helységeinek, odatapadva egy sziklacsúcsra, a mely mintegy kiválni látszik a hegység tömegéből. Meredek az odavezető út s megmászásában fúradozva, teljesen értem a Horatius kifejezését, a ki azt mondja, miként fölkapaszkodni kénytelen az erődjéhez, hogy haza térhessen.

Találkozunk itt egy elnevezéssel, a mely kalauzolásunkra szolgál. Egyik bájos levelében, melyet legjobb barátainak egyikehez intézett Horatius, hogy tudtára adja, mennyire szereti a zöldet s Róma minden javai közül csak azt sajnálja, hogy nem láthatja őt, megjegyzi végezetül, hogy Vacunanak romokban heverő temploma mögött írta sorait:

Hæc tibi dictabam fanum post putre Vacunæ

Vacuna a sabinoknál nagy tiszteletben tartott istennő volt, mint Varro mondja, ugyanaz, a kit Rómában Victoriának neveztek. Ám a helység közelében napfényre került egy szép fölirat, melyből megtudjuk, hogy Vespasianus saját költségén újra fölépítteté a Victoria templomát, melyet az idő csaknem szetrombolt: Aedem Victoriæ vetustate dilapsam sua impensa restituit. Az összetalálkozás arra a gondolatra vezet, hogy a Vespasianus által helyreállított templom az volt, a mely Horatius

idejében romokban hevert; újra fölepíttetvén azt a császár, az istennőt római nevével ruházta föl a másik helyett, melyet nem értettek többé. Ma a fölirat be van foglalva az ódon kastély falaiba s a szomszédos tér lakosaitól a Piazza Vacuna nevet nyerte. Horatiust tehát nem feledték el egészen a vidéken, melynek lakója volt ezelőtt tizennyolcz évszázaddal.

Föl kell kapaszkodnunk RoccaGiovinebe, ha a magok természeti valóságukban ismerni akarjuk a sabini helységeket. Mi sem lehet festőibb, a míg beérjük a távolból való szemléléssel. El vagyunk bájolva, a mint megpillantjuk azokat a völgyből, valamely magas hegyormot koronázva, s a templom vagy a kastély körül csoportosulva. De minden megváltozik, a mint belejök hatoltunk. A házak silányabbak a viskóknál is, az utcák ronda közök, melyekben a trágya szolgál kövezetül, egy lépést is alig tehetünk a nélkül, hogy sétáló disznókkal ne találkoznánk. Urai a vidéknek, érzik fontosságukat és senki fia kedvéért nem zavartatják magokat. Az utca s olykor a ház is az övék.

Egészen így lehetett a rómaiak idejében; akkor is jójövedelmi forrását képezték a vidéknek s Varro mindig a legnagyobb tisztelettel beszél róluk. Megpillantok egy téren egyet, a mint egész kedvteléssel hempereg a feketés iszapban s azonnal eszembe jut a nagy mezőgazdának ez a kedves mondása: «Hempergetik magokat a mocsárban, a mi reájok nézve épen oly módja a fölüdülésnek, mint az emberekre nézve a fürdés». Egyébiránt mindenütt föltalálható itt a hajdan kor. A nők, a kikkel találkozunk, majdnem kivétel nélkül szépek, de szépségök erőteljes és férfias. Fölismerjük az egykori tagbaszakadt, napbarnította arcú, a legnehezebb munkához hozzá szokott sabin nőket. Ma is segítségükre vannak férjeiknek a mezei munkában. A völgyfenéken épülő vasútvonal ötlük szemeimbe; a nők össze vannak ott elegyedve a férfakkal s mint ezek köveket hordanak a fejükön. Midőn átmegyünk a helységen, nincsenek benne férfiak; körül vesz azonban bennünket egy csomó izmos gyermek, tüzes és értelmes szeműek. Kíváncsiak s alkalmatlanok, rendes hibájok ez; de legalább nem nyújtják ki kezeiket, mint Tivoliban, a hol mindenki koldúl. Ezen a félre eső vidéken tisztán maradt meg a vér; büszke s erős faj maradványai ezek, a melynek tetemes része volt Róma szerencséjében.

Ha, mint föltehető, Roccagiovine az egykori Fanum Vacunae helyén épült, úgy itt kellett lennie a Horatius birtoka bejárójának. Tovább kapaszkodunk tehát, jobbra térve, kavicsos úton, melyre itt-ott diófák és tölgyek vetnek árnyékot. Előttünk, a hegy lejtőin, művelés alatt álló földek nyúlnak el néhány paraszt házikóval. Mi sem bukkan föl a láthatáron, a miből antik ház romjaira ismerhetnénk s egy darabig tétovázva állunk, s nem tudjuk, merre forduljunk. De eszünkbe jut Horatiusnak az a mondása, hogy volt a háza közelében egy forrás, a mely nem szokott kiapadni, a mi ritka tulajdonság e délszaki vidékeken, s a mely elég jelentékeny volt, hogy róla nevezzék el a patakot, melybe szakadt.*) Ha eltűnt is a ház, legalább a forrásnak meg kell lennie s ha megtaláltuk, nem lesz nehéz megállapítani a többinek helyét. Egy kis ösvényen haladunk tovább, mely egy romokban heverő ódon templom, a Madonna delle case, mellett vonúl el, s kissé lejjebb elérkezünk a keresett forráshoz. A környékbeliek Fonte dell' Oratini-nek nevezik; vajon pusztán véletlen tartotta-e fenn a költővel annyira rokon hangzású nevét. Mindenesetre nehéz kételkednünk abban, hogy ez a forrás, melyről ő beszél. Nincs más jelentékenyebb a környéken; bőven omlik ki egy sziklaszakadékból s vén fügefatakarja be árnyékával.***) Nem tudom, ha vajon igaz-e, mint Horatius állítja, «hogy a vize jó hatással van a gyomorra s megkönnyíti a fejet, de friss és tiszta, bájos a környéke, egészen alkalmas az álmodozásra s föl tudom fogni, hogy a költő napjának legboldogabb pillanatai közé számította azokat, a melyekben némi pihenőt tartott itt: *prope rivum somnus in herba.*

Megtalálván a forrás fekvését, ki van találva a házé is. Horatius azt mondja, hogy egymás közelében voltak, tehát csak

*) Pietro Rosa megjegyzi, hogy Licenza ma is attól a ponttól kezdve viseli ezt a nevet, a hol a kis forrás vizét magába veszi. Addig csak il Rivonak nevezik.

**) Egészen így írta le Horatius a blandusiai forrást. Megemlíti a tölgyet ama szikla fölött, «melyből a csergedező hullám fakad». Ma tudjuk, hogy Blandusia Apuliában Venusia közelében feküdt. De lehetséges, hogy a költő a lízia mellett folydogáló kis forrást annak a nevével ruházta föl, a mely gyakran oltotta szomját ifjú korában, midőn még nem hagyta el szülőföldjét. A Horatius ódájában leírt táj s a dell' Oratini-forrás környéke közti hasonlatosság nagyon valószínűvé teszi ezt a töltevést.

a szomszédságban kereshetjük. Capmartin de Chanpy a házat lejjebb tette a forrásnál, a völgyfenék tájára, arra a helyre, hol antik falaknak némi nyomait ma is látni még. De e maradványok Augustus koránál újabb keletűeknek látszanak. Különbö is magától Horatiustól tudjuk, hogy, meredélyes fősíkon lakott, s úgy beszél a házáról, mint az erődnek egy neméről. Méltán helyezi tehát magasabbra Pietro Rosa. Úgy véli, hogy a Madonna della casenél valamivel fölebb kellett lennie, ott, hol mesterséges terrasseozást veszünk észre, a mely építmény számára készültnek látszik. A föld régóta művelés alatt áll, de az ekevas gyakran szakít ki a talajból téglá- és kődarabokat, melyek antik épület részeinek látszanak. Vajon csakugyan itt volt-e a Horatius háza? Elhíhetjük Rosának; annyi mindenestre bizonyos, hogy nem lehetett nagyon távol.

Vessünk ezen emelkedett helyről egy pillantást a benünket környező vidékre. Lábaiknál szűk és hosszú völgy nyúlik el, melynek fenekén a Licenza csörtet; uralkodnak fölötte a hegyek, melyek minden oldalról mintegy kezet látszanak nyújtani egymásnak. Balra a Licenza oly hirtelen kanyarulatot tesz, hogy nem is vesszük észre az ösvényt, melybe szakad; jobbról a szikla, melyen Roccagiovine áll, mintegy le akar gurulni a völgybe, hogy elzárja, úgy hogy egyik oldalról sem látható a nyílása. Olyannak ismerem föl a tájat, a minőnek Horatius leírta:

Continui montes, nisi dissocientur opaca
Valle.

A hegyeknek e szép csoportjára vetett pillantás után térjünk ismét ahhoz, a minek leginkább kell érdekelni benünket. A nagy területből, melyet szemeink átfognak, vajon mi lehetett a költőé? Soha sem nyilatkozott tisztán birtokának valódi határaitól. Olykor mintegy csökkenteni akarni látszik a jelentőségét: a háza csak házikó (villula), kis mező (agellus) által környezve, melyről a bérlője maga is megvetéssel beszél. Ámde Horatius okos ember, a ki örömet kisebbíti magát, hogy az irigységet lefegyverezze. Azt tartom, hogy tényleg jókora nagyságú volt az ő sabini birtoka. «Gazdaggá tettél», így szólt egy ízben Mæcenashoz; ha nem is oly gazdaggá, mint azok a nagy urak és lovagok, a kik roppant vagyont mondhattak a magokénak; de bizonyára jóval gazdagabbá, mint a minőnek

lenni valaha remélte vagy akár csak álmodta is. Bármily szerény legyen a természetünk, ritka dolog, hogy ne engedjünk meg magunknak valami csapongást, a midőn álmodozunk.

A csapongásokról, azon álmokról, melyeknek ifjúkorában átengedte magát a nélkül, hogy valaha reménylett volna megvalósulásukban, mondja Horatius, hogy a valóság túlszárnyalta azokat:

Auctius atque
Di melius fecere.

Néhány adat áll rendelkezésünkre, a melyek elég szabatos fogalmat adnak Horatius birtokáról. Nem tartotta meg saját kezelésében minden földjét; a nagy gazdasággal járó sok ügyesbajos dolog nem lehetett kedvére. Bérbe adta egy részét öt majorosnak, szabad férfiaknak, a kiknek saját házaik voltak s a kik minden nundinumra (vasárnap) bementek Variába vagy a saját magok, vagy a kis municipium dolgában. Öt majoros elég jelentékeny birtokot tesz föl; s meg kell jegyeznünk, hogy a mit magának tartott fönn, az sem lehetett csekélység, miután nyolcz rabszolga volt szükséges megművelésére. Úgy vélem tehát, az övé lehetett nagy része a földeknek, melyek a hegytetőtől a Licenzáig körültem elnyúlnak. E nagy terület úgy szólva különböző övekből állott, melyek különböző művelési ágakra valának alkalmasak s a tulajdonosnak változatos hőmérsékkel és így a szórakozásnak s élvezeteknek nem egy nemével kínálkoztak.

Középen volt a ház tartozékaival. Csak annyit tudunk róla, hogy egyszerű volt, hogy nem lehetett itt se arany táblákat látni, se elefántesont-dísz, se hymettusi vagy afrikai márványokat; a sabini föld e zugában nem volt helyén ily fényűzés. A ház szomszédságában kert volt, melyben az akkori divat szerint gyertyánfák által szegélyezett egyenes sétányok lehettek. Horatius kikel valahol az ő korában nagyon elterjedt azon szokás ellen, mely a szőlővesszővel egyesülő kis szilfát a platánnal, mint mondja, a magánzó fával cseréli föl; s megtámadja azokat, a kik mindent elhalmoznak magoknál ibolya-ültetvényekkel s myrtus-mezőkkel, az illatnak hiába való gazdagságai-
val. Hű maradt-e vajon elveihez? Nem engedett-e semmi helyet a gyönyörködtetőnek? Hasonló volt-e kertje a Catóéhoz, melyben csak hasznos fák és növények valának találhatóak? Nem

merném határozottan állítani. Akár hányszor megtörtént vele, hogy nem alkalmazta magára a másoknak adott szabályokat s szigorúbb volt verseiben, mint életében.

A ház s a kert alatt termékenyek valának a földek. Ez volt színhelye azoknak az aratásoknak, melyek, mint Horatius állítja, soha sem csalták meg várakozását; meglehet, itt termett az a gyöngé bor is, melyet durva amphorákban adott föl asztalánál s a melyet nem dicsér Mæcenas előtt. *)

Még lejjebb, a Licenza partjainak táján, nedvesebbé lesz a talaj s legelők váltják föl a művelés alatt álló földeket. Megtörtént akkor is, mint ma, hogy a záporosöktől földagasztott patak kilépett medréből s elárasztotta a környéket, boszúságára Horatius bérlőjének, a ki sajnosan tapasztalta, hogy töltést kellene emelni a földek ármentesítése érdekében. Mosolygó volt a vidék a völgyfenéken, de a Horatius háza fölött mind vadonszerűbbé lett. Voltak itt «szilvában s piros somban gazdag» fák, tölgyek, melyek elborították a hegy lejtőit. Ifjukora álmaiban, melyekről az imént szóltam, csak egy facsoportot kért a költő az istenektől, hogy megkoszorúzza kis birtokát. Mæcenas bőkezűbben járt el. Horatius erdei több holdra terjedtek. Volt itt annyi, hogy «táplálhatta a nyájakat makkal s sűrű árnyékot nyújthatott a gazdának».

Nem volt hát csupán egy író embernek kis kertje, Juvenal kifejezése szerint egy gyöködű az, a mit Horatius pártfogójától kapott; valóságos jószág volt rétekkal, szántóföldekkel, erdőkkel; egész mezei gazdaság, vagyon s egyúttal üdülőhely. Nem tudni, miként jutott Mæcenas kezeibe. Gonosz nyelvek azt állították, hogy alkalmasint politikai ellenfeleitől koboztatott el s Mæcenas oly földeket adott barátjának, melyek nem is voltak az övéi. Az ily semmibe sem kerülő bőkezűség nem is volt akkor egészen szokatlan. Olvassuk, hogy Augustus fölajánlotta egy

*) Nincs egészen tisztázva a kérdés, vajon termett-e bor Horatius jószágán. A költő e tekintetben ellent látszik mondani önmagának. Villicusához intézett levelében mondja: «Ez a földzug előbb teremne meg tömjént s borsot, mint egy szőlőfürtöt». Másfelől ebédre hívja Mæcenast, tudtára adván, hogy csak közepes sabini borral szolgálhat neki, a melyet maga húzott le palaczkokba, a mi azt látszik jelezni, hogy az ő termése volt. Annyi bizonyos, hogy ma szőlők vannak a Licenza völgyében s Roccagiovineben oly saját termésű bort isznak, a melyet nem lehet rossznak mondani.

ízen Virgiliusnak egy száműzött vagyonát s a költő visszautasította azt. Fölteszem, hogy Horatius sem lett volna kevésbé nemes gondolkodású, mint barátja. Ámde mindez csak hypothesis, a melynél nincs miért megállapodnunk. Mindössze is csak annyit tudunk Horatius birtokáról, hogy nagyon rossz karban volt, midőn ajándékul kapta. Gyom és tövis-bokor takarták a földet, s az ekevas régóta nem járt benne. Midőn birtokba revé, elég meggondolatlan volt, magával vinni a munkálatok vezetésére egyikét azon városi szolgálknak, a kik Columella szerint tunya és aluszékony faj (*socors et somniculosum genus*). A boldogtalan kétségtelenül csak Róma környékén oly nagyon gondozott kertekből ismerte a mezőgazdaságot. Midőn megérkezett s látta ezeket a kezelésére bízott földeket, azt hivé, vadonba jutott s kérte, bocsássák el minél előbb. Horatius maga is, a birtokához való minden vonzódása ellenére, nem túlozta annak előnyeit. A föld, úgy mond, távolról sem oly gazdag, mint Siciliában vagy Sardiniában; a nyájak nem fejlődnek annyira, mint Calabriában; s különösen a szőlők jóval mögötte állanak a campaniaiaknak. A mit föltétlenül magasztal, az a hőmérsék, a mely egyenletes minden évszakban, télen nem nagyon hideg, nyáron nem túlságosan meleg. E tekintetben nem fukarkodik a dicsérettel s nem nehéz megértenünk, miért volt ez iránt annyira fogékony. Vagy lehet-e nagyobb élvezet, mint odahagyva Róma olvasztó kemenczéjét, bájos magányba menekülni, hol a nagy fák árnya s a hegyek friss szellője legalább levegőhöz juttat?

Megjegyzem, hogy soha nem dicsérte túlságosan szépségét a vidéknek, mely nyári lakát környezé. A tulajdonos elfogultsága nem vett rajta annyira erőt, hogy Olaszország világhírű tájaihoz, Bajaehez, Tiburhoz, Prænestehez hasonlítsa. Bajae, úgymond, egyik csodája a világnak; oly szép helyet sehol nem találhatni:

Nullus in urbe sinus Baiis præluceat amœnis.

Præneste is csodálatos hely, a honnan a legváltozatosabb s a legmesszebbre terjedő látképeket élvezhetni. Horatius nagyon gyönyörködött bennök s gyakran visszatért ide. Be kell vallani, hogy nem hasonlítható ehhez a Licenza völgye s épen nem csodálnám, ha némi csalódást érezne az útas, a ki Palestrinából vagy Tivoliból érkeznék ide. Ám ez az ő hibája és nem a Hora-

tiusé, a ki nem igyekezett bennünket megcsalni. Csak magunkra vessünk ha várakozásunk nem lesz teljesen kielégítve. Ő sehol nem állítja, hogy ez a magányos kis völgy a világ legszebb helye, mint a hogy Bajaeről nyilatkozik; egyszerűen csak annyit mond, hogy boldog volt itt. És vajon föltétlenül szükséges-e a boldogsághoz, hogy szünetlenül végtelen láthatár legyen szemünk előtt s folytonos elragadtatásban éljünk? Nem szabad semmi irányban túlhajtani a dolgot; ha a sabini völgy fekvése nem hasonlítható is össze azon szép tájakkal, a melyekről imént szóltam, mégis nagyon tetszetős a maga kis arányai-ban. Hozzáteszem, hogy sok minden meg is változott a hajdankor óta. A hegyek ma kopaszak; egykor erdőkkel valának borítva. Ha el akarjuk képzelni, mily látványt nyújthattak, helyezzük gondolatunkban ide azt a csodás kis zöld tölgy-erdőt, a melyen átmegyünk, ha a subiacói sacro specohoz akarunk jutni. A völgy nem hasonlít az egykorihoz: elvesztette az árnyékokat, melyek annyira tetszettek Horatiusnak s Tarentum zöldjét jut-tatták eszébe.

Cre. la: adductum propius frondere Tarentum.

De a mi nem változott, a mi jellemző vonását képezte egykoron, s képezi most is e bájos vidéknek, az a csend, a nyugalom. Madonna della casetól délnek nem hallani egyebet elgyöngült moraján kívül a pataknak, mely a völgyfenékből előbukkan. S épen ezt kereste itt Horatius. Rendkívüli látványok a lelket egy nemébe az elragadtatásnak helyezik, a mely fölizgat, megzavar s ha soká tart, oly fáradsággal jár, a melyet nem lett volna könnyű elviselnie. Nem akarta, hogy a természet nagyon magához vonzza s megakadályozza abban, hogy önmagáé legyen. Misem lehetett tehát reá nézve kívánatosabb, mint ez a csöndes határ, a melyen minden nyugalom és magábavonulás. Ámbár elég közel volt Rómához, s rövid farkú öszvére egy nap alatt oda vihette,*) mégis azt hiheté, hogy ezer

*) A satyrában, mely brindisii útját leírja, elbeszéli Horatius, hogy a siető s fürgé emberek negyvenhárom római mérföldnyi útát (hatvanhárom kilométernél valamivel többet) is megtettek egy nap alatt. Ő, a ki szerette a kényelmet, két napot szánt erre az útra. A második napra huszonhét mérföld maradt. Róma és a sabini villa közt 31—32 mérföld (körülbelül negyvenöt kilométer) lehetett a távol-

mérföldnyire van onnan. Másutt nem volt így. Prænesteből, ha Homert olvasgatva, leült a Fortuna templomának lépcsőire, a ködön át ráesett tekintete a nagy város falaira. Bajaeiben minden lépten-nyomon a zajos ünnepélyek által elfoglalt ifjúsággal találkozott: Róma volt ez is, a távolból megpillantva, vagy az útczán bele botolva. A sabini völgybe nem jött el Róma; az előkelő ifjak közül ugyan ki is mert volna elkalandozni a Tiburon túli hegyek közé? Horatius tehát valóban otthon volt itt. Átlépve birtokának határát, elmondhatta: «Itt nem vagyok többé az alkalmatlankodóké; odahagytam a város gondjait és unalmait; elvégre élek és a magam ura vagyok: vivo et regno».

IV.

A sabini villának, mely annyi helyet foglal el a Horatius életében, az irodalomtörténetben sem jutott kisebb. Attól a naptól kezdve, hogy Mæcenas ajándékkul adta barátjának, ez a csendes ház kertjével, a szomszédos forrással s kis erdejével mintegy eszménynyé lett, a mely felé irányozták mindig a tekinteteket minden időknek költői. A rómaiak azon valának, hogy oly módon jussanak hozzá, mint Horatius: a gazdagok nagylelkűségéhez fordultak s csiklandozni igyekeztek hiuságokat verseikkel. Senki nem találta ezt visszatetszőnek s maga Juvenalis is, a ki dühös republicanus hírében áll, azt mondja, hogy a költészetre nézve nincs más jövő, mint a fejedelem pártfogása. Ez barátjának, Martialisnak, véleménye is, a ki egy nemét az

ság, az útra tehát elég volt egy nap. Valószínű azonban, hogy nem akarta magát kifárasztani s gyakran meghált Tiburban. Hogy kikerülje a vendéglőt, azt tartják, vásárolt vagy bérelt ott magának egy házikót, a mint ez szokásban volt a gazdag rómaiaknál. Sőt a mint Svetonius állítja, az ő korában mutogattak is Tiburban egy házat, a mely állítólag Horatiusé volt. De ez a föltevés nem talál szabatos bizonyítékot a költő egyetlen iratában sem. Midőn azt mondja, hogy visszatér Tiburba, vagy szeret ott lakni, valószínű, hogy a város nevét az egész vidékre alkalmazza. Julian Camille a római francia iskola által közzé tett *Mélanges d'archéologie et d'histoire*ban kimutatta, hogy Tibur, ámbár latin eredetű, székhelye volt egy sabin kerületnek, a melyhez Varia területe is tartozott. A midőn tehát Tiburról beszél Horatius, nyilván a sabini házát akarja érteni.

általános elméletnek alkotja belőle s azt sajátyszerű naivsággal fejti ki. Szerinte van egy biztos módja a nagy költők teremtésének: jól kell őket fizetni.

Sint Mæcenates: non deerunt, Flacce, Marones.

Ha szegénynek marad Virgilius, nem írt volna jobbat bucolicáinál; szerencsére volt bőkezű pártfogója, a ki így szólt hozzá: «Itt a vagyom, megszerezheted vele az élet minden élvezetét, láss hozzá az epepeádhoz». S nyomban megírta az *Aeneist*. A módszer csalhatatlan s a siker biztos. A szegény költő nagyon szerette volna, hogy reá is alkalmazzák; nem volt egyéb vágya, mint a legjobb ár fejében lángelméjű emberré lenni; föl is ajánlotta magát egymásután minden protectornak, de egyik sem vállalkozott a kísérlet megtevésére: a Mæcenások ideje már elmúlt.

Vannak, a kiket fölháborít ez az alacsonyság s a kik kötelességöknek velik erényes phrasisokban törni ki; Martialis megtámadásán kezdik s Horatius kárhoytatásával végzik. Nem egyszer nyerték már válaszul, hogy a mit alacsonyásznak mondanak, az szükségesség volt. Kimutatták előttök, hogy az irodalom nem adott akkor kenyeret művelőinek. A nyomtatás föltalálásaig nem is lehetett tiszta fogalmuk az embereknek arról, a mit szerzői jognak neveznek. A könyv, mihelyt megjelent, az egész viláé volt: azokat, kik megszerezték, misem gátolta benne, hogy annyiszor lemásolják, a hányszor nekik tetszett, s hogy áruba bocsássák a példányokat, melyekre nem volt szükségök. A könyvárús megvehette ugyan a szerzőtől azt a jogot, hogy minden másnál előbb adja ki a munkát; de mert semmi sem biztosítá számára annak állandó tulajdonát, minthogy megjelenése után bárkinek módjában volt azt többszörösíteni s terjeszteni, nagyon keveset fizetett, s a mit adott, abból nem élhetett meg a szerző.*) Nem volt hát egyéb hátra, ha éhen nem akart halni, mint valamely kiválóbb egyéniséghez fordulnia s nagylelkűségébe ajánlani magát.

*) Martialis sajnálja, hogy nem kereshet könyveivel annyit, hogy egy kis zugot vásároljon, a hol békében aludhassék. (X. 84.) Másutt azt mondja, hogy verseit veszik s olvassák Britanniában is. «De mit ér ez?» teszi hozzá, «az erszényem nem tud róla semmit». A miből kitetszik, hogy az ottani könyvárúsoktól egy fillért sem kapott.

Megjegyezték azt is, hogy a mit mi lealázónak s megszégyenítőnek látunk e szükségességben, sokkal kevésbé s jóformán nem is volt az a clientela következtében. Régi, tisztos, nemzeti intézmény volt ez s védelmében részesült a vallásnak s a törvényeknek. A cliens nem volt megalázva a szolgálatok által, a melyeket patronusának tett, s a díj által, melyet tőle kapott. Senki sem találta különösnek, hogy egy előkelő úr a saját pénzével fizesse, befolyásával támogassa s házában élmezze egész csapatját az embereknek, a kik reggelenként üdvözölték őt, kíséretét képezték, midőn hazuról távozott, támogatták jelöltségét, tapsoltak neki a szószerk előtt s kikeltek ellenfelei ellen; s abban sem ütközött meg senki, hogy e cliensek közt helyet adjon a költőknek is, a kik megénekelték viselt dolgait, a történetíróknak, a kik dicsőítették őseit, a tudós íróknak, a kik nekik ajánlották műveiket: nem volt semmi visszatetsző ebben az irodalmi clientelában, csak oly népszerű volt ez is, mint a másik. Hozzáteszem, hogy a nagyurak házához tartozó írók rendszerint alárendelt személyiségek valának, a kiknek nem volt joguk nagyon követelőleg lépni föl. Egyik-másik, mint például Martialis, távoli tartományt hagyott oda, a hol nyomorban élt, hogy szerencsét próbáljon; a többi jobbára egykori rabszolga volt. Rómában a rabszolgaságból toborozta művelőit az irodalom és a művészet. Speculatio volt a rabszolgatartók részéről, némelyeket igen jó nevelésben részesíteni, hogy drágán adhassanak rajtok túl. Ezek a rabszolgák akárhányszor kiváló emberekké lettek, tanítókká vagy titkárokká, olykor jeles írókká és költökké. S midőn megszerezték a szabadságot, a mely nem mindig adott nekik vagyont is, alig tehettek jobbat, minthogy csatlakoztak egykori urokhhoz, vagy valamely nagylelkű patronushoz, a ki kész volt őket pártfogásába venni. Az ily származású egyénekre nézve nem volt ez visszaesés; ellenkezőleg a clientela haladást jelentett annál, a ki a rabszolgaságot hagyta oda. Így történt, hogy az írók sokáig cliensei voltak a gazdag embereknek a nélkül, hogy bárki is megütközött vagy akárcsak csodálkozott volna rajta. Tanárokká lettek később, midőn a közoktatást szervezték Rómában és a tartományokban. A birodalom főiskoláinál alkalmazott grammaticusok, philosophusok és rhetorok három évszázadon át egyúttal történetírók és költők is valának s a mi szabad időt engedett nekik tisztók, azt az irodalomnak szentelték. Kétség-

kívül jobban megfelelt ez a helyzet méltóságoknak és függetlenségöknek; voltak azonban egyéb hátrányai, a melyek fejtegetése nem ide tartozik.

Könnyű megérteni, hogy mindezek a szükölködők, Mæcenast hajhászva, a kit nem volt könnyű találni, nem képzeltek a Horatiusénál boldogabb sorsot. Nemcsak a sabini birtokát irigyelték, alig tudtak magokhoz térni meglepetésökből, midőn látták, hogy oly meghitt viszonyban él pártfogójával. Nálók nem így volt. Midőn reggel üdvözölni jöttek az urat, alig kegyeskedett rájuk ismerni és mosolyogni. Ott hagyta őket a számtartójával, a ki sokáig kérette magát, a míg kiosztotta köztök a sportulát, hat-hét sestertiát (körülbelül egy forint). Ha a patronus ebédre hívta őket, csak azért történt, hogy mindenféle megaláztatásban részesüljenek. Valamelyik félreeső asztalhoz ültették őket, a hol ki voltak téve a rabszolgák durva bánásmódjának. A míg elvonulni látták szemeik előtt a kiváltságot vendégeknek szánt lazacokat s lúdnagyságú hizott tyúkokat, nekik alig jutott néhány rák vagy az emésztő csatornák közelében kihalászott s a Tiber tisztátalanságain hizott ponty. Alázatosak levén szükségből s büszkék jellemöknél fogva, felháborították őket e sértések, ámbár mindig készek valának kitenni magokat azoknak. Ilyenkor önkénytelenül is eszközbe jutott Horatius, író, mint ök, s rabszolgának a fia, a ki nemcsak egy miniszter asztalánál ült a legkiválóbb személyiségek társaságában, de meg is hívta őt a házához s csaknem magával egyenlőként viselkedett irányában. A mi épen oly csodálattal, mint meglepetéssel töltötte el őket. Idők folytán egy neme a legendának képződött a császár kegyence s a költő e viszonyáról. Úgy látszik, ott mintha soha nem zavarta volna semmi meg annak bensőségét; a két barát mintegy túlszárnyalni igyekezett egymást nagylelkűségben s hálában, az egyik folyvást adva, a másik folyvást köszönve, míg a római társaság elragadtatással szemlélte a megható képet.

A valóság nem egészen felel meg e legendának; meglehet kevésbé épületes, de tanulságosabb, s főleg nagyobb becsületére válik Horatiusnak. Midőn kortársai üdvözölték őt a szerencséért, hogy bejuthatott Mæcenas barátságába, büszkén válaszolta, hogy a szerencsés véletlennek mi része sincs ebben. Épen ezt a választ nyerték volna tőle a következő század írói, kik a helyzetet, melyet kivívott oly körben, a melytől születés-

sénél fogva távol állott, pusztán annak tulajdoníták, hogy kedvező környezetben élhetett, s a becsülésnek, melylyel akkor az irodalom és művelői iránt viseltettek. Csalódtak: ez a helyzet nem egy küzdelmébe került; megszerezte s megtartá azt jellemének szilárdságával, tehát önmagának köszönheti. Elmondhatta az öreg Appius Claudiussal, hogy csak önmaga volt szerencséjének kovácsa. Szigorú moralisták nem egyszer bántak el mostohán Horatiussal, s beszéltek úgy róla, mint alacsony lelkű s szolgai egyéniségről. Beulé egy ízben azt is mondá, hogy számüzni kellene őt nevelőintézeteinkből, mert csak rossz példát adhat az ifjúságnak. Hát az ifjúságnak nincs-e szüksége annak megtanulására, hogy kényes helyzetben miként segítsen magán, hogy a magánál nagyobbakkal miként éljen a nélkül, hogy lealázná magát, hogy miként ismertesse el szabadságát a nélkül, hogy bárkinek a méltóságát megsértené; hogy a merevség közt, mely vesztére van önmagának, s a szolgálatkészség közt, mely megbecsteleníti magát, miként helyezkedjek az ügyes becsületességnek azon fokára, melyet az életben senki nem nélkülözhet?

Nem állíthatni, hogy a Horatius és Mæcenas közti viszony egészen ment volt a viharoktól. A leggyöngédebb, a legbensőbb barátságok a legkényesebbek is, a legcsekélyebb surlódás ezeknél idézi elő a legérezhetőbb hatást. Törvény, hogy a szellemek egymáshoz közeledvén, összeütköznek; csak a közönyösek azok, a kik közt soha sincs összeszólalkozás. Bármilyen volt is a rokonszenv, mely Horatiust barátjához fűzte, a nézetkülönbségek okai nem hiányoztak. Először is Mæcenas költő és pedig igen rossz költő. Gyarló, kínos, modoros kifejezésekkel teljes versei egészen alkalmasak valának arra, hogy fölháborítsák a jó ízlésű embert. Mit gondolhatott, mit mondhatott Horatius, midőn azok meghallgatásának szerencséjében részesült. Mily veszély, ha ki meri mondani érzéseit. Mily lealázás reá, mily diadal ellenségeire nézve, ha kénytelen megcsodálni e verseket? Nem tudjuk bizalmas együttlétökben miként vágta ki magát; annyi bizonyos, hogy munkáiban soha egy szót sem szólt a Mæcenas verseiről. Tudós férfiúnak — docte Mæcenas — nevezi őt; munkái közül csak egy prózában írandó történetet említ, a mely nincs még megkezdve s alkalmasint nem is készült el soha; ezt tehát magasztalhatja a nélkül, hogy magát compromittálja. Ez a bölcs tartózkodás, úgy látszik, nem

sértette Mæcenast, a mi arra mutat, hogy szellemes ember volt, a szakszerű íróknak minden kicsinyessége nélkül. Becsületére válik ez a két barátnek.

Nagyobb veszélyvel járt Horatiusra nézve a nagyvilági s irodalmi embereknek az a vegyülete, melylyel találkoznia kellett az esquilinusi palotában. Ez a két társaság nincs mindig egyetértésben egymással s megkoczkáztatja összeütközésüket, a ki azt akarja, hogy együtt éljenek. Mæcenásnál a nagyvilági emberek Róma legelőkelőbb aristokráciájához tartoztak; kitünő ízlésű emberek voltak, ismertek s tiszteletben tartottak minden szokást, egészen a nap divatjához tartották magokat s olykor csinálták is azt. Önkenytelenül is gúnyolódniok kellett, midőn látták, hogy tudós szomszédaik vétenek azon szokások ellen, melyek hónapokon át szigorú törvényeket képeznek, hogy nyomban azután nevetséges ócskaságokká legyenek. A szegény költők beleestek ebbe a megbocsáthatatlan bűnbe, olykor a nélkül, hogy észre is vették volna. Nem tartották magokat mindig a szabályokhoz, melyeket a mester kijelölt a toilletteről szóló könyvében (*de Cultu suo*); rosszul fészülve, divatból kiment lábbelikben s ruhákban érkeztek meg; ócska fehérneműt viseltek új tunika alatt; nem fordítottak elég gondot togájoknak magokra illesztésére. A társaság nevetésben tört ki, midőn megpillantotta őket s Mæcenas is csakúgy nevetett, mint a többi. Nem gondolom, hogy ezt a gúnyt nagyon érzékenyen vették volna, a kik ellen intézve volt; Virgilius, a szórakozott, alkalmasint nem is vette észre; Horatius könnyedén túlteve magát rajta, de furfangos levén, alkalmasilag bosszút állott. Ezeknek a nagyuraknak is voltak árnyoldalaik s nevetséges szokásaik, melyek nem kerülhették ki az ő igen éles szemeit. A nagyvilági élet igen finom s nagyon követelő volt akkor: külön codexe és törvényei valának. Különösen az ebédek nagyon fontos szerepet játszottak; úgy tekintették ezeket, mintha valóságos állami ügyek lettek volna. Varro, még a jelentéktelen dolgokban is mindig pedans és komoly, didacticailag fejtette ki mindazon föltételeket, melyektől az ebédnek tökéletes volta függ. Nagyon bonyolult tudomány volt ez; Mæcenas környezetében sokat adtak rá, hogy kifogástalanul tudják alkalmazni. Horatius gúnyt űz ebből a kérdésből két satyrájában; az egyik bemutatja nekünk az epikureista Catiust, a mint a konyhareceptek összegyűjtésével foglalkozik; a másik elbeszéli az ebéd-

jét Nasidienusnak, a jó lakmározás mestersége egyik állítólagos tudósának. Nagyon tréfás ez a két kép; az epikureistánál mulattat a komolyság, melylyel az élet szabályait fitogtatja, a másikinál megnevettet az aprólékos gond, melylyel jó hírnevét föntartani igyekszik, s a terveit megzavaró comicus véletlen. Ez a gúny ismert egyéniségek, Mæcenas barátai ellen volt intézve s gyanítani lehet, hogy bizonyos tekintetben maga Mæcenas ellen is. Vajon nem dédelgette-e Nasidienus balgaságait az által, hogy elment hozzá ebédre? Nem talált-e föl, mint Catius, új ételneveket, melyekről azt mondja Plinius, hogy tekintélye következtében divatba jöttek, de nem élhették őt túl?

Beismerem kisszerű, nagyobb fontosság nélkül való összezörrenések ezek. Az igazi nehézségek valamivel később támadtak s épen Mæcenasnak bőkezűsége volt forrásuk. A nagyok jótéteményei bilincsek; jól tudta ezt Horatius s azon volt, hogy legalább könnyűekké tegye a magáéit. Először is nem akarta elfogadni mindazt, a mivel megkínálták. Barátságának hevében mindennap többet és többet akart neki ajándékozni Mæcenas. Nem fogadott el egyebet, csak a sabini birtokot, az elég, sőt sok is, így szólt hozzá:

Satis superque me benignitas tua
Ditavit.

Sőt erről a birtokról is, a mely annyira boldoggá tévé, épen akkor, a midőn legjobban élvezte, megjegyzé, hogy el lehetne nélküle is, ha meg kellene lennie. «Ha a szerencse hű marad hozzám, megköszönöm; de mihelyt mozgatni fogja szárnyait, hogy tovaröpüljön, visszaadom neki, a mit tőle kaptam; körül fogom övezni magamat erényemmel, tudni fogom beérni a becsületes szegénységgel.» — Érthetett belőle Mæcenas: barátja nem fogja föláldozni függetlenségét vagyonának; inkább szegény lesz, semhogy megszűnjék szabadnak lenni. S jött idő, midőn szükségét érezte annak, hogy még világosabban beszéljen. Augustus kezdetén odahagyta Rómát, megígérve, hogy csak négy-öt napig marad a vidéken; a mint megérkezett, olyan jól találta magát, hogy megfélekedett ígéretének beváltásáról. Eltelt az egész hónap a nélkül, hogy kiragadhatták volna onnan. Mæcenas, a ki nem lehetett el nélküle, némi keserőséggel panaszolja el a dolgot; meg-

lehet, sejteni engedte levelében azt is, hogy több hálára számított. Fönmaradt számunkra a Horatius levele, kétségtelenül legjobb műveinek egyike. Lehetetlen több szilárdságot nagyobb szelidségbe burkolni. Kellemes elbeszélések s tetszetős apologiák fátyolán át oly szabatosnak s tisztának látjuk elhatározását, a mint csak lehetséges. Nem fog néhány nap alatt visszatérni, a mint tőle kívánják; a míg az ősz tart, nem akarja kitenni magát a lúzbetegségeknek. Sőt ha a tél szigoruan indul meg, ha az Alburnus hegyet hó födi be, a tengerpartnak fogja venni útját s valamelyik meleg helyre fog elvonulni, hogy ott kedvére dolgozzék. Csak tavaszszal, «az első fecskével» fog visszatérni. Mint látjuk, ugyan csak távoli határidő. Számítással tűzte ily messzire; mintha döntő próbát akart volna tenni s biztosítani általa önmagának a szabadságot. Hogy csorbítatlanul megőrizze ezt, kész visszaadni mindazt, a mit kapott: *cuncta resigno*. Magát a sabini házat is nagyon drágán megfizetettnek találná nyugalma és függetlensége föláldozásával. «Ha valamely cserénél látjuk, hogy a mit kaptunk kevesebbet ér, mint a mit adunk, minél előbb ott kell hagyni az előbbenit s visszavenni azt, a mit elhagytunk.»

Ebből a hangból megértette Mæcenas, hogy szilárd a Horatius elhatározása s nem újította többé meg kívánságát. A költő magatartása ebben az esetben épen oly ügyes, mint tiszteletreméltó volt. Tudta, hogy a barátság bizonyos egyenlőséget kíván meg a személyek között, a kiket egymáshoz fűz. Tartózkodva a túlságos szolgálatkészségtől, örködve szabadsága fölött, féltékeny gonddal őrizve meg méltóságát és jellemét, fölemelkedett annak a magaslatára, a ki elhalmozá őt jótéteményeivel. Megváltozott eként viszonyuk természete s a helyett, hogy pártfogoltja maradt volna, barátjává lett. — Be kell vallanunk, hogy a következő időszak költői nem tartották szemek előtt ezt a példát. Nekik elég volt az, hogy az előkelő személyiségeket, a kiknek pártfogásában részesültek, elhalmozták hízelgéseikkel s meghunyászkodásokkal. Csoda-e, hogy ezek, látván, hogy uraiknak tartatnak, úgy bántak velök, mint szolgálkakkal?

V.

Kár, hogy Horatius, a ki oly részletesen írja le, miként tölté napjait, a míg Rómában tartózkodott, nem szól épen oly világossággal falusi életmódjáról. A mit bizonyosan tudunk, csak az, hogy nagyon boldognak érezte ott magát. Először ízele meg a földbirtokosság gyönyörét. «A saját magam laresei előtt étkezem», úgymond: Ante larem proprium vescor. Saját tűzhelyyel, házi istenekkel bírni, az életet önön házában élni át, a legnagyobb boldogság volt a rómaiakra nézve, Horatiusnak harmincz éves korán túl kellett várakoznia, a míg elérheté. Láttuk, hogy birtoka, midőn átvevé, nagyon el volt hanyagolva s a ház maga is düledező állapotban volt. Először is építnie s ültetnie kellett; nincs miért nagyon sajnálnunk őt, mert ezeknek a fáradalmaknak is megvan a magok bája; jobban szeretjük házunkat, ha magunk építettük vagy tataroztuk ki, s földünkhöz annál inkább ragaszkodunk, minél több gondunkba került. Horatius mindig örömmel jött ide s oly gyakran a mint csak teheté. Minden ürügyet szolgáltatott neki arra, hogy oda hagyja Rómát: nagyon meleg vagy nagyon hideg volt ott; közeledtek a saturnaliák, az évnek legterhesebb szaka, midőn az egész város a szabadban volt; be kellett fejezni valamely munkát, a melyet élénken sürgetett Mæcenas, már pedig semmit sem lehet jól megírni Rómában, hol az útcza zaja, az összeköttetések kellemetlenségei, az alkalmatlankodók, a kiket el kell fogadni vagy meg kell látogatni, a rossz versek, melyeket meg kell hallgatni, megfosztják az embert idejének legnagyobb részétől. Becsomagolta málhájába Platót és Menandert, magával vitte a megkezdett munkát, megígérve, hogy ugyancsak szorgalmas lesz, s útra kelt Tibur felé. Ám a mint haza érkezett, tovaröppentek szép elhatározásai. Nem zárkozhatott be dolgozó szobájába, egyéb teendői voltak, beszélnie kellett bérlőjével s fölügyelni a munkásokra. Meglátogatta őket a mezei munkánál s olykor maga is hozzálátott. Fölszántotta a földet, kiszedte belőle a kavicsokat, nagy multságára szomszédainak, a kik épen úgy megcsodálták buzgóságát, mint ügyetlenségét.

Rident vicini glebas et saxa moventem.

Este asztalánál fogadta egyikét, másikat a környékbeli birtokosoknak. Derék emberek valának, nem szólták meg szomszédaikat, nem beszéltek, mint a római gavallérok, kizárólag a futtatásokról és a színházakról. Komolyabb kérdéseket tárgyaltak s paraszt bölcseségeket többnyire közmondásokban s apologiákban fejezték ki. Legjobban tetszett Horatiusnak e falusi ebédek-nél az, hogy egészen fesztelenek voltak, hogy minden egyszerű volt itt, hogy nem kötötték magokat azokhoz a balga törvényekhez, melyeket Varro szerkesztett s melyek a társaság codexévé lettek. Nem választottak lakoma-királyt, a ki megszabja hány serleget kell kiüríteniök a vendégeknek. Mindenki az ehségéhez képest evett s a szomjúságához képest ivott; isteni étkezések voltak ezek, úgymond Horatius: *O noctes cœnæque Deum!*

De bármily jól találta is magát, mégsem maradt folyvást odahaza. Ez a rendezett viszonyok közt levő, rendszerető ember úgy gondolkozott, hogy szükséges olykor-olykor odahagyni az élet megszokott ösvényeit. Úgy hiszem, egy görög böles, Aristoteles ajánlja, hogy az egészség érdekében havonként egyszer czélszerű kirúgni a hámból. A mi legalább elejét veszi szokásaink megrögződésének. Így vélekedett Horatius is; ámbár egyáltalán nem tartozott az örült emberek közé, kellemesnek találta alkalmilag egy-egy balgaságot elkövetni: *dulce est desipere in loco*. A korról kevésbbé élénkek s ritkábbak lettek e balgaságok, de azért mindig szerette legalább egy-egy kéjútazással szakítani meg napjainak böles egyhangúságát. Ilyenkor visszatért aztán Prænestebe, Bajaebe, Tarentumba, melyeket annyira szeretett s oly gyakran meglátogatott ifjú éveiben. Egy ízben hűtelemné lett e régi hajlandóságához s reá nézve új helyet választott utazása célpontjának. A változtatásra ez szolgált alkalmúl: Antonius Musa, egy görög orvos, a hideg víz alkalmazásával kigyógyítá Augustust egy komoly bajból, a melyet már-már halálosnak hittek. Azonnal divatba jött a hidegvízgyógymód. Kerülték az imént még annyira látogatott meleg forrásokat, Clusiumba, Gabiibe, a hegyek közé mentek, a hol jég-hideg volt a források vize. Horatius is úgy tett. A 730-ik évnek telén nem tartott, mint közönségesen, Bajæ felé, hanem Salernumnak és Veliának irányozta kis lova lépteit. Egy idényre szorítkozott az egész.

A következő év során Marcellus, a császár veje és örököse,

súlyos betegségbe esvén, siettek elhívni Antonius Musat, ki a maga szokásos gyógymódját alkalmazta. Nem orvosolta azonban vele a bajt; hydrotherapia, a mely megmentette Augustust, nem ragadható ki a halál karjaiból Marcellust. Nyomban föl is hagytak vele s a betegek ismét Bajænek vették útjokat.

Midőn Horatius elindúlt e rendkívüli utak valamelyikére, megváltoztatta életrendjét. «Olahaza, úgymond akármivel beërem; gyöngé sabini borom kellemesnek tetszik s a kertemben termett főzeléket eszem, egy darab szalonnával tevén azt ízlete-sebbé. De a mint odahagytam házamat, válogatósabbá leszek s a bab, bármily atyafiságban álljon is Pythagorassal, nem elég-séges többé.» Mielőtt tehát a salernumi partoknak vette volna útját, a mely rend szerint nem erre vezette, megtudakolá valamelyik barátjától, miben bővelkedik az a vidék, van-e ott hal, nyúl, vadkan, s különösen, hogy mit isznak ott; jó bor kell neki, a mely bőbeszédűvé tegye, a mely erőt adjon neki s megfiatalítsa lucaniai ifjú kedvese mellett». Mint látjuk, ugyancsak messzire ment az elővigyázatban. Nem volt elég gazdag, hogy Bajæben, Prænesteben, Salernumban, a római előkelő világ által látogatott e helyeken saját háza lehetett volna; rendes megszállói voltak (*deversoria nota*), a melyekbe költözött. Ezek az alkalmi lakhelyek nem valának mindig kényelmesek. Senecának, a ki jóval gazdagabb volt Horatiusnál, Bajæben való idő-zése alatt egy nyilvános fürdő fölött volt lakhelye; igen mulatságosan írja le a sok mindenféle zajt, mely nyugalmlában megzavarta. Horatius szerette a kényelmet s háborítlanul akart lenni, nem időzhetett hát nagyon sokáig ezeken a mozgalmas helyeken. Mihelyt ki volt elégítve szeszélye, sietett visszatérni mezei lakába s még kellemesebbé tehetette azt szemeiben ez a néhány heti fáradság.

Figyelmesen olvasgatva műveit, észreveszszük, hogy a falusi élet iránti szeretete folyvást növekszik. Kezdetben ha néhány hetet ott töltött, meg-megújult gondolatában Róma emlékezete. Ezekből a nagyvárosokból, melyeket szidalmazunk, a míg kénytelenek vagyunk bennök elni, elég kilépnünk, hogy fölébredjen bennünk a sajnálkozás. Horatius rabszolgája azon a napon; midőn visszaélve a saturnaliák nyújtotta szabadsággal, annyi kellemetlen igazságot mond az urának, nem mulasztja el szemére lobbantani, hogy sohasem érzi magát jól ott, a hol van:

Romæ rus optas, absentem villicus urbem
Tollis ad astra levis.

Öt magát is bántja álhatalansága; vádolja magát, hogy «csak Rómát szereti, midőn Tiburban van s csak Tiburra gondol, ha Rómában tartózkodik». Végre is teljesen kigyógyúlt azonban ebből a könnyelműségéből, a mely boszantotta. Bizonyosságot tesz róla bérlőjéhez intézett levelében. «A mi engem illet, úgymond, tudod, hogy ma már következetes vagyok önmagamhoz, s hogy mindig szomorúsággal távozom innen, valahányszor gyűlöletes ügyek Rómába szólítanak?» Kétségtelenül úgy rendezte dolgait, hogy minél tovább maradhasson nyári lakában; remélte, hogy eljő az idő, midőn módjában lesz állandóan ott tartózkodni; számított erre, hogy könnyebben elviselhesse utolsó éveinek terhét.

Mert hát terhesek ezek, bármit tegyünk is, s az öregkor soha nem köszönt be a nélkül, hogy sok szomorúságot ne hozna magával. Először is, ha hosszúra nyúlik az élet, sok barátunkat el kell hagynunk útközben. Horatius is elvesztett olyanokat, a kikhez gyöngéd ragaszkodás fűzte: tíz évvel élte túl Tibullust és Virgiliust. Mennyi fájdalmat okozhatott neki a nagy költő halála, a kiről azt mondá, hogy «nem ismert az övénél tisztább lelket, s nem volt nálánál jobb barátja!» A nagy siker, melyet Virgilius hátrahagyott műve aratott, csak félig vigasztalhatta őt a veszteséért, mert épen úgy sajuálta benne az embert, mint a költőt. Mæcenas is, a kit annyira szeretett, nagy okot nyújtott neki a szomorúságra. A császárnak e kedvence, a divat e királya, kinek szerencsését mindenki irigvelte, végre is nagyon szerencsétlenné lett. Bármily óvatos legyen is valaki jólétének biztosításában, kerülje bár a közügyeket, keresse a gyönyört, halmozzon össze kincseket, vegye magát körül szellemes emberekkel s az életnek minden kellemetességével: gondok és a fájdalom, bármint erőlködjek is ajtót zárni előttök, mégis behatolnak hozzá. S legszomorúbb volt a dologban az, hogy Mæcenas a maga hibájából lett szerencsétlenné. Elég meggondolatlan volt — ő, az okos és bölcs ember — vén korában feleségül venni egy kaczer nőt s nagyon beleszeretni. Versenyhársakat adott neki ez a nő, köztök magát a császárt, a kire nem mert féltékeny lenni. Ő, a ki annyit nevetett eddig másokon, maga lett most neveltség tárgyává a rómaiak előtt. Terentiának elhagyá-

sával s újra visszavevésével töltötte az idejét. «Több mint százszor házasodott meg, mondja Seneca, ámbár csak egy felesége volt.» Betegségek járultak ezekhez a lelki gyötrelmekhez. Soha sem volt nagyon jó egészsége: a kor és a boszúság még rosszabbá tették. Plinius megemlíti, hogy három egész évig nem tudott aludni. S mert nehezen tűrte a szenvedést, kétségbe ejté barátait panaszkodásával; Horatius, a kivel folyvást közeledő végéről beszélt, e szép versekben válaszolt neki: «Te, Mæcenas, előbb hálnál meg! te szerencsémnek támasza, életemnek díze! Az istenek nem fogják megengedni s én nem egyezem bele. Ah! ha a sors, siettetve csapásait, elragadná tőlem benned lényemnek felét, mivé lenne a másik? Mit csinálnék azután, meggyülölve s csak félig élve túl önmagamat?»

Ezeknek a szomorúságoknak közepette maga Horatius is vénülni érezte magát. Komoly óra életünkben az, a melyben szemközt találjuk magunkat az öregséggel. Cicero, közeledvén hozzá, előre is bátorítani akarta magát s mert mindig írás közben talált vigasztalást, megírta *de Senectute*-jét, ezt a kedves könyvet, melyben némi szépségekkel igyekszik megaranyozni utolsó éveit az életnek. Nem került rá a sor, hogy fölhasználja az előre elkészített vigasztalásokat s nem tudni vajon kielégítőnek tüntek volna-e föl előtte a pillanat elérkeztével? Azt hiszem, ez a fiatal s életerős szellem csak fájdalommal törődött volna bele a kornak elkerülhetetlen pusztulásaiba. Horatius épen oly kevésbé szerette az öreg kort s meglehetősen mogorva képet festett róla *Ars poetica*-jában. Annál több oka volt neheztelni reá, mert ő nála ugyancsak korán kopogtathatott be. Egyikében azon íratainak, a melyekben oly örömet beszél magáról, elmondja, hogy korán megöszült a haja; hozzá még nagyon elhízott, s kis termetű lévén, a potrohosság meglehetősen elcsúfította. Augustus egyik levelében azon folyadék-mértékekhez hasonlítja, melyek szélessége nagyobb a magasságnál. S ha e nyilvánvaló jelek daczára, a melyek koráról értesítették, megkísérelte csalódásban ringatni magát, akadtak, a kik kiábrándítsák. Neaerának kapusa nem bocsátotta többé be a rabszolgáját, a mely sértést panaszkodás nélkül volt kénytelen eltűrni Horatius. «Szürkülő hajam, úgymond, figyelmeztet, hogy ne keressem a veszekedést. Nem lett volna ennyi türelmem heves ifjúkoromban, Plancus consulsága alatt». Majd Neera maga

is vonakodik meglátogatni őt, midőn hívatja; s a szegény költő ezúttal is zúgolódás nélkül beletörődik. Végre is úgy találta, hogy igaza volt a lyánynak s csak természetes, hogy a szerelem eléje helyezi az ifjúságot az érett kornak:

Abi

Quo blandæ juvenum te revocant preces.

Szerencsére nem volt oly melancholikus ember, mint barátai, Tibullus és Virgilius. E tekintetben a mieinktől is nagyon eltérők voltak a nézetei. A míg mi megszoktuk Lamartine óta a szomorúságot úgy tekinteni, mint a költészet egyik lényeges elemét, ő ellenkezőleg azt hitte, hogy a költészet kiváltsága visszatartani bennünket a szomorkodástól. «Az olyan ember úgy mond, kit a múzsák pártfogolnak, a szelek szárnyaira bizza, a melyek tovaragadják, gondjait s bosszúságait.» Philosophiája megtanította rá, hogy ne zúgolódjék a kikerülhetetlen bajok ellen. «Bármily fájdalmasak legyenek is, könnyebbekké teszszük őket a beletörődéssel.» Megnyugvással fogadta hát az öregkort, mert nem lehet kitérni előle, s mert nem találták még föl, miként lehet sokáig élni, megöregedés nélkül. Maga a halál sem rémítette meg; nem tartozott azok közé, a kik úgy a hogy, hozzá szoknak azon föltétel alatt, hogy soha ne foglalkozzanak vele. Ő ellenkezőleg azt tanácsolta, hogy mindig gondoljunk reá. «Ne számítsatok a jövőre; a napot, mely fölöttetek ragyog, gondoljátok utolsónak életetekben; a holnapnak annál több bája lesz reátok nézve, ha nem reméltétek megpillantását.

Omnem crede diem tibi diluxisse supremum;
Grata superveniet quæ non sperabitur hora.»

Nem a félénknek szájhösködése ez, ki a halál közelében kiabál, hogy ne hallja jöttét. Horatius sohasem volt nyugodtabb s erélyesebb, soha nem uralkodott inkább szelleme és lelke fölött, mint érett korának műveiben. Fönmaradt utolsó sorai a legszilárdabbak s a legderültebbek mindazok között, a melyeket valaha írt.

Inkább, mint valaha, tetszhetett neki ekkor a kis sabini völgy. Meglátogatván e szép és nyugalmas helyeket, úgy találjuk, hogy egészen alkalmasak menhelyül szolgálni egy böcs

ember öreg korának. Régi szolgálkkal, néhány hű baráttal, jól megválasztott könyvek gyűjteményével, szomorúság nélkül telhetik itt el az idő. De nem folytatom tovább: Horatius nem hagyott hátra följegyzéseket utolsó éveiről és senki sem írta le azokat ő utána; ha tehát beszélni akarnánk felőlök, conjecturákba kellene bocsátkoznunk, ezeket pedig lehetőleg kerülnünk kell oly ember életénél, a ki annyira szerette az igazságot.

DOISSIER GASTON *után, francziából*

MOLNÁR ANTAL.

GAZDASÁGTÖRTÉNET.

Bármit mondjanak egyes írók, kik a társadalmi tudományokat csak speculativ úton akarják fejleszteni, azon kutatások, melyek újabban mindenfelé megindultak és a gazdasági viszonyok történeti alakulását keresik, az elvont tudománynak is igen nagy szolgálatot tettek. Nincsen oly mély elme, nincsen oly magas röptű phantasia, mely az élet sokoldalúságát és az ezen sokoldalúságban érvényesülő általános irányokat a priori képes volna megalkotni. Egy jól megfigyelt ténynek gyakran több értéke van, mint köteteket megtöltő abstractióknak, melyeknek csak úgy lehet becsök, ha tényekből indulunk ki. Különösen áll az oly esetben, midőn a tényekről való tudás még nagyon szegényes, mert azt megengedjük, hogy ott, a hol a tények teljes complexumát bírjuk, az okoskodásnak nagyobb tere van. Tények nélkül az okoskodás csak olyan, mint a világosság, melyet semminemű test nem reflektál. Azért nem lehet eléggé elismerőleg nyilatkozni azon irányról, mely a gazdasági elméleteket a tények próbakövén vizsgálja meg és melynek egyúttal az az érdeme van, hogy a múltnak annyiszor eltorzított képeit helyesebben mutatja be. Örömmel konstatálhatjuk, hogy ez irány nálunk is lassanként utat tör magának és bizonyára hozzá fog járulni, hogy hazánk gazdasági életének történeti fejlődését jobban ismerjük. Az uralkodó nemzetgazdasági iskolák majdnem kivétel nélkül ez úton iparkodnak a nemzetgazdasági tan-
téseleket biztosabb alapra fektetni. Érdemesnek tartom ez irány némely termékeit, melyek figyelmünket teljesen megérdemlik, ha egyéb okból nem, már csak kulturtörténeti szempontból is, főbb eredményeikben időközönként bemutatni. Azon két munka, melylyel a következőkben foglalkozunk, a szász Jab-

lonowski-társaság által adatott ki és szerzőjük, bizonyára érdemet szerzett magának azzal, hogy a gazdasági élet két nagyfontosságú jelenségét, a nagyvárosokat és a gazdasági szabadság alakulását tőlünk távol fekvő múlt időkben tanulmányozza. A nagyvárosi életet tanulmányozza a régi Rómában, a gazdasági szabadság fejlődését a középkori Florenczben. Tanulmányai a következő eredményekben foglalhatók össze.

I.

A nagyvárosok *) túl-népesedésének kérdését csak a római világban tanulmányozhatjuk, midőn az egységes világbirodalom természetes fejlődésében nagyvárosok keletkezéséhez vezetett. Görögországban a szó szoros értelmében nagyvárosok nem léteztek; még Athén sem volt az. A hol nagyobb agglomeratiók voltak, ott azonnal új városok alapítottak, a melyekbe a fölösleges népesség levezettetett. A görög szellemnek, ha úgy lehet mondani, harmonicus és művészeti jellege sem engedte a nagyvárosi monstrumok keletkezését. Ellenben a keleti birodalmak mesés nagyságú városairól bő tudomást nyújt nekünk a történelem: Theben, Babylon és Niniveh különböző írók leírása szerint úgy tünnek föl, mint nagyvárosi óriások. Azonban részben nem állanak elég adatok rendelkezésre, hogy e városok viszonyait alaposan tanulmányozzuk, részben kétségtelen, hogy e városok határaihoz nagy mezőgazdasági területek is tartoztak, úgy hogy a mai városok jellegétől lényegesen elütnek.

Hatalmas elemi erők fejlesztették ama kis parasztvárost, melyet Romulus alapított, nagy világvárossá. A nép teremtő erejével kedvező természeti föltételek találkoztak, mindenek előtt pedig a kedvező fekvés a föld egy oly pontján, melyeken emelkedő kultúra mellett a népesség mindig természeti impetussal nagyvárosokká szokott összetömörülni. Míg azonban Róma a szerencsés körülmények találkozása mellett nagy világvárossá fejlődött, még sem nehezítette más nagy városi góczpontok

*) Pohlmann: *Die Uebevölkerung der antiken Grossstädte im Zusammenhang mit der Gesamtentwicklung städtischer Civilisation dargestellt.* Leipzig, 1884.

keletkezését. Sőt az imperium romanum egyetemes civilisatiója alapján, mely az orbis terrarum gazdag egyéniségű nemzetiségeit homogén egységgé forrasztotta össze ott, hol hasonló szerencsés föltételek találkoztak, igazi nagyvárosi élet pezsdült oly mérvben, minőt se a sémi ókor nagyvárosai: Niniveh, Babylon, Tyrus, Carthago, se a hellen központok, Korinth, Athen, Syrakusa nem ismertek. Különösen a forgalom biztossága, a nagy birodalomban, mely harmadfélszázadon élvezhette a béke áldásait, a közlekedés nagyszerű fejlődése és haladása, a közigazgatás egysége élénkítették a gazdasági életet és lehetőségessé tették, hogy egyes pontokon a népesség nagy tömegekben össztódúljon.

Róma népességének pontos megállapítása a tudomány minden fáradozása mellett sem sikerült. Mindazáltal egészen bizonyos, hogy e város épügy, mint a római birodalom más városai, igen népes volt és a folyton tartó beözönlés következtében túlnépességben szenvedett. Az iparban meghonosodott munkamegosztás, a városi gazdaság kapitalistikus jellege, a tőke fölhalmozódása és a provinciák fölött gyakorolt uralom következtében a személyes szolgálatoknak alacsony ára, a gabnaosztogatások eléggé bizonyítják a népesség nagy összetömörülését és a «veszélyes» osztályok (classes dangereuses) folytonos szaporodását. A császárok eljárása, az új keresztyén egyház szegényügyi politikája a nagyvárosi törekvést csak hatványozták. Hozzájárultak a gazdasági viszonyok, a mezőgazdaság hanyatlása és a kolonusok kizsákmányolása a földbirtokosok által. A rabszolgaság terjedése a szabad munka jövedelmezőségét leszállítván, széles rétegek porletárosodását vonta maga után és nehezítette a lét körüli harcztot. A pénz elhatalmasodása, a jövedelem egyenlőtlen megosztása, a fényűzés örült elfajulása is előmozdították, hogy Rómában physikai és erkölcsi piszok úgy összegyűlt, hogy számos költői és írói cloakának nevezik a világ központját. A klientela, a mint az a császárság alatt sajátságos irányban és terjedelemben kifejlődött, szintén bizonyítja, hogy a főváros tele volt fölösleges emberanyaggal. És daczára annak, hogy nyomorúlt keresetők volt, mégis oly jelentékeny százalékát tették a város népességének, hogy társadalmi életének egyik jellemző vonását képezték. E tényezők eredménye ama túlnépesség, melyet különösen Róma fölmutat. A város tele volt koldusokkal — mint azt Plautus-vígjátékaiból a római

társadalom egyik jellemvonásának ismerjük föl — csavargókkal, büntettesekkel annál inkább, minthogy a fővárosban legjobban lehetett rejtőzködni. Sokan laktak ott, kiknek rendes lakások nem volt, hanem utczákon, bokrok mögött töltötték az éjt, kik silány eledellel táplálkoztak, és egyedüli megváltásuk, mint Seneca mondja, a halál vala. Elég lesz csak néhány számnál időzni, hogy a közállapotok sülyedéséről és a proletariatus elszaporodásáról meggyőződjünk. Cæsar idejében 320,000 volt Rómában jogositva a gabnaosztogatásra, melynek költsége hetvenhat millió sestertiára rúgott. Nagy Gergely idejében a római hitközségnek szegénykönyve egy erős nagy kötetet (prægrande volumen) képezett. Antiochiában Chrisostomus idejében 100,000 lakosra 10,000 teljesen szegény egyén számíttatik, ki teljesen képtelen magát föntartani.

Kétségtelen tehát, hogy Rómának oly nagy népessége volt, mely a túlnépesség jellegét adá a városnak. Igen érdekesen illusztrálják azt azon adatok, melyek a nagy utczaiforgalomra vonatkoznak. Így Seneca írja, hogy az utczákon azon veszély fenyegeti az embert, hogy összeszorítják (Cogitato in hac civitate, in qua turba per latissima itinera sine intermissione defluens eliditur, quotius aliquid obstitit, quod cursum ejus velut torrentis rapidi moraretur). Még jobban leírja e nagy tolongást az utczákon Juvenalis:

nobis properantibus obstat

Unda prior; magno populos premit agmine lumbos,
Qui sequitur, ferit hic cubito, ferit assere duro
Alter; at hic tignum capiti inutit, ille metretam.
Pinguia crura luto; planta mox undique magna
Calcor et in digito clavus mihi militis hæret.

A tolongás az üzleti órákban oly terjedelmet vett, hogy kocsiközlekedésre nem is lehetett gondolni. Rómában azért Cæsar városi joga által a nap első tíz órájában napkeltétől számítva a kocsiforgalom tilos volt. Még a III. század végén Antiochiában a kocsi oly népszerűtlen volt, hogy Aurelianus, bár megsebesítve, nem mert a városba kocsival bevonulni. Emelte a kocsiforgalom nehézségeit még az, hogy üzletek stb. mind az utczán vagy az utcza felé voltak (mint azt még mai nap is láthatni), mi az összetódulást még nagyobbította.

A népesség összetorlódásának természetes következmé-

nye volt a lakviszonyok rosszabbulása, mi ép úgy, mint ma az akkori nagyvárosok sötét oldalát képezte. Sőt érintett kizárása a kocsiforgalomnak és egyáltalán a helyi forgalomnak hiánya, mely épen napjainkban a bajt jelentékenyen leszállította, mivel a városok peripheriáját kiterjesztette, a lakási nyomorúságokat még fokozta. Ezzel szemben csak némileg enyhítően szerepel azon körülmény, hogy dél felé a lakás iránt az igények csekélyebbek, mivel jobbadán csak a rossz időjárásban föltétlenül szükséges. Ellenben emelte a bajt az, hogy a nagy kereslet következtében itt mind ama kinövésekkel találkozunk, melyek modern nagyvárosainkat jellemzik: a háztelek-uzsora, a kaszárnyarendszer, mely nagy házakban szorította össze a lakókat, a lakásfeudalismus, mely a lakókat a háziurak tributariusaiivá tette, kik csak üzérkedésből építettek gyakran rozoga házakat és ezeket még egy általános bérlőnek tovább adták, ki a feleket még külön zsarolta, a lakviszonyoknak bizonytalansága, a házaknak szédelgő magasságba való fölépítése, a pinczelakások stb. A lakások száma már a köztársaság idejében kevés volt, későbbben még hozzájárult, hogy a gazdagok nagy palotákat építettek és a szegények házaikat leromboltatták, mi hasonló viszonyokat támasztott, mint a kis parasztbirtokosoknak összevásárlás következtében beállott kiszorítása a mezőgazdaságban. Egyes imperatorok szépítési vállalatai is épúgy csökkentették a lakások számát, mint az p. III. Napoleon boulevard-építései által Párisban bekövetkezett és hasonlóképen más városokban, csakhogy jelenleg mégis többnyire párhuzamosan munkás- és egyéb olcsó lakok előteremtésére fordítják a figyelmet. Hogy a lakások ily körülmények között drágák voltak, magától értetődik. Juvenalis azt mondja, hogy kisebb városban házat lehet venni azon összegben, mit Rómában egy sötét lyukért fizetnek egy évi házbér fejében. Már Cato idejében azonban panaszkodnak arról, hogy a lakberek elviselhetetlenek. Innét van, hogy a házbértartozások eltörlése és a házbérek leszállítása egy hatalmas izgató eszközzé vált, melyet többször alkalmaztak, így Cæsar, ki az összes 2000 sestertia (435 márk) alatti házbéreknek egy évre való elengedését elrendelte. Ciceróról tudjuk, hogy ő feleségének háza után 80,000 sestertia (17,400 márk) jövedelmet húzott és hogy cliense Cœlius egy lakásért 10,000 sestertiát fizetett. Mennyire emelkedett ezen viszonyok hatása alatt a telek értéke, már azon egy tényből látszik, hogy a Cæsar által épített forum-

hoz szükséges telek 100 millió sestertiába (17.541,000 márk) került. A telekkel való agiotage jövedelmező bevételi ággá vált, és a modern ház-uzsorások ősképe, Cassius, ennek köszönve rengeteg vagyonát. És ha bár a császárok több irányban intézkedéseket tettek az elmérgesedő bajok ellen, mégis csak igen kevés eredményt tudtak elérni.

Még kevesebb eredménye volt azon intézkedéseknek, melyek a nagyvárosi néptömeg élelmezése érdekében tettek. Daczára annak, hogy Róma ellátása élelmi szerekkel a közigazgatás egyik legfontosabb ága volt, a siker csak ritkán éretett el és jóformán a rendkívüli események közé tartozott, ha egy praefektusnak tényleg sikerült hivataloskodása alatt a nép panaszát az élelmi szerek hiánya miatt, mely Rómában Ammianus szerint napirenden volt, elcsitítani. Mily ingatag alapon nyugodott az egyensúly a roppant néptömeg és az élelmi cikkek készletei között, abból látszik, hogy már az imperator távolléte a városból elég volt arra, hogy éhség törjön ki, melyet legalább addig, míg a császár a városban volt, minden áron kikerülni iparkodtak. Tacitus világosan megjegyzi ezt s nincs okunk kétkedni, hogy túlzásra ragadta volna az ellenszenv, a melylyel a caesarismus iránt viseltetett. Számos éhség és drágaság, mely bizonyára csak részben jutott tudomásunkra, eléggé bizonyítja, mily visszásságokat szült ily nagy tömegek összecsdüldése egy városban az akkor létezett gazdasági viszonyok mellett.

A mi Róma egészségi viszonyait illeti, úgy erre már Seneca enged következtetni azon szavaival, mennyi megkönyebülést érez az ember, ha a város nyomasztó légköréből és a számtalan füstölgő konyha szagából szabadult, melyeken bűzhödtt gőzei a porfellegekkel egyesülnek. Martialis azt írja egy bizonyos Domitiusnak, ki Felső-Olaszországba utazik, hogy sápadt római barátjai a visszatérésnél nem is fogják megismerni és arcának üdeségét irigy szemmel fogják nézni. Azonban bár milyen napbarnítottan térne vissza, Róma majd nem sokára megfosztja a színtől, melyet az utazás neki adott. A fölíratok tanulmányozásából meggyőződünk arról, hogy a fővárosi népesség átlagos élettartama alacsony volt. Ammianus Marcellinus azt mondja, hogy a betegség dühe sehol sem oly nagy, mint Rómában és az egész orvosi tudomány csúfot vall. Mindenek előtt pedig Róma kedvelt helye volt azon borzasztó epidemiáknak — az

endemikus betegségeket nem tekintve — melyek rövid időközökben a Földközi tenger vidékeit fölkeresték. Egy író különösen kiemeli, hogy a Commodus császár alatti nagy járvány sehol sem pusztított annyira, bár egész Olaszország sokat szenvedett, mint az «embergazdag» Rómában. Ily viszonyokkal szemben a közigazgatásra igen nagy föladatak hárultak és a történelem nem késchetik azon elismeréssel, hogy Róma a nyilvános egészségügy azon három fő föltételei érdekében: utcatisztítás és kövezés, vízvezeték és csatornázás nagy alkotásokat vitt véghez, mint ezt már Strabo kifejti, midőn mondja, hogy míg a hellen városokban főleg szépségre és biztonságra, jó kikötőre és termékeny területre néztek, a rómaiak épen arra ügyeltek, mit amazok elhanyagoltak: utakra, vízvezetésekre és csatornákra. Milyen tökélyre vitte Róma az útépitést, az mai nap már általánosan el van ismerve. A kövezés Rómában már a második században Krisztus előtt széles alapon megindított; később külön hatóság működött a kövezés érdekében. Úgy szintén számos intézkedésről van tudomásunk, melyek az utcák tisztán tartására vonatkoznak. Azonban a római közigazgatás nagysága különösen a nagyszerűen keresztül vitt csatornázási és vízvezetési ügyben mutatkozik. Rómának csatornázása a városi közigazgatás egyik fontos ágát képezte és az utókor nem tagadhatja meg bámulatát azon nagyszabású munkálatoktól, melyekkel e téren találkozunk. Rengeteg nagy pénzáldozatokkal létesített e részben még mai nap is használt csatornahálózat, mely első sorban az ürületek eltávolítására, de egyúttal a város közeleiben fekvő területek trágyázására, továbbá az utcatisztításra, a csapadék levezetésére szolgált. A legnagyobb alkotás azonban e téren a római vízvezetési ügy szervezése volt. A római vízvezeték a császárság első szakaszában naponként 1.080,000 köbméter vizet szolgáltatott, azaz annyit, hogy kétmilliónyi népesség fejenként 540 literrel volt ellátható, azaz kétszeresével annak, a mi napjainkban a vízellátás eszményének tekintetik. És az antik vízvezeték számos helyen talált romjai bizonyítják, mit tudott az ókor a nagyvárosi civilizatio terén teremteni, ha egyszer valamely szükséglet egész jelentőségében fölismertetett. Az egész szervezet munkaképességéről fogalmat nyújt a Claudius császár alatt 700-ra szaporított személyzete a római vízvezetéknek és az ezen szervezeten fölépülő nagyszerű rendszere különösen a nyilvános fürdőknek. A római

császárság idejében a legkisebb városi község által megoldott feladat olcsó és jó fürdőket előállítani, Rómában a legtökéletesebb módon teljesítettet: Agrippa maga 170-tel szaporította a nyilvános fürdők számát és a negyedik században nem kevesebb, mint 856 fürdőház említettik. Milyen megbecsülhetetlen volt továbbá azon folyton pazarúl kibocsátott víztömeg, melylyel a fontainak a levegőt lehűtötték. A hegyi források, mérföldnyi távolságból földalatti csövekben vagy hatalmas ívsorokon a városba vezetve, mesterséges barlangokból ömöltek szét, gazdag díszítésű tartányokban elterülő széles tavakban összegyűltek, és zuhogva fölemelkedtek a szökőkútakból, melyeknek hűvös szellege a nyári levegőt lehűtötte és tisztította. A vízvezeték nagyságára következtethetünk a következő számokból: Nerva alatt volt Rómában 19 vízvezeték, 247 nagy reservoir, 591 bassin, és a kútak száma, mely Agrippa alatt 130 volt, Constantin idejében 1355-re emelkedett. Az egész rendszer betetőzése végre a magánhasználatra berendezett víz-szolgálat volt, kezdetben bár csak kivételesen megengedve, későbbben a legszélesebb alapra fektettetett, úgy hogy mindenki minden fizetés nélkül vizet vezethetett a házába. A vízbőség ez által annyira általános jószággá vált, hogy Strabo szerint Rómában minden háznak vízvezetéke volt. Sőt bizonyos, hogy a víz könnyelműen el is pazaroltatott, mi ellen különböző intézkedések is tétettek.

Míg e tények tanúságot tesznek arról, hogy a túlnépes városok megéllhetési viszonyainak javítására minden módon törekedtek, úgy másfelől nem hiányzanak kísérletek, melyeknek célja a bajnak gyökerestől való kiirtása és a népesség összehatalmasításának megakadályozása. Ide tartozik mindenek előtt a gyarmatosítás, melynél több ízben egyéb okok mellett azon törekvés is érvényesült, hogy a főváros népességének fölösleges része levezetést nyerjen. Voltak azonban oly államférfiak is, kik az ebbeli intézkedések hiányosságát fölismervén, egyéb módon is törekedtek a bajon segíteni, különösen a kereseti források szaporítása által. Kétségtelen, hogy számos állami építkezések stb. részben e célnak szolgáltak. Már Gajus Gracchust e szempontok vezérelték és Caesar csak nyomdokaiba lépett, midőn a szabad munkának nemcsak a vidéken, hanem a fővárosban is munkát iparkodott nyújtani; sőt Nerva egyik beszédjében buzdít a császárok által adott példa utánzására.

Végre találkozunk többször tömeges kiutasításokkal, mint

például Augustus uralkodása alatt, Krisztus után a 6-dik évben stb. Sőt annyira szokássá vált Rómában az élelmezési ügy kényes kérdését ez úton megoldani, hogy a szegény lakosság fölött mindig a kiutasítás Damokles kardja lebegett és ezek egyes-nesen császári kiváltságokat hajhásztak, hogy a kiutasítás veszélye őket ne fenyegeesse. Említést érdemel továbbá az is, hogy a népességi mozgalom folytonos ellenőrzése is keresztül-vitetett. Ez történt Konstantinápolyban, hol e célra egy külön hivatal is berendeztetett. E hivatal (quæstura) körülbelül egyesítette a mai bejelentési, statisztikai és szegényügyi hivatal teendőit. Azonban másfelől nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a népességi politika észszerű elvei még sem tudtak ama korban eléggé leszűrődni, hogy az ebbeli törekvések biztos úton haladhattak volna. A főkérdésnek megoldásával tudniillik a rabszolga-munka korlátozásával nem is foglalkoztak komolyan, és különben is több irányban hibás intézkedéseket tettek, melyek a bajt csak fokozták. Az állam tehetetlen volt a történelmi fejlődés elemi alakulásaival szemben.

II.

A középkor *) magaslátán alig találkoztak valahol a föld és a parasztság felszabadítását követelő tényezők oly kedvezőleg, mint Felső- és Közép-Olaszországban. Már akkor, midőn Siena polgársága erőteljes fejlődést vesz, Pisa a tengeren uralkodik s Florenz ipara virulásnak indul, daczára a köröskörül létező földesúri hatalmaknak, a telek és a paraszt itt nem volt annyira terhelve, mint Európa más részeiben. A feudalizmussal oly szorosán kapcsolatban álló családi elv korántsem emelkedett itt annyira érvényre, és a majoratus és hitbizomány itt csak a spanyol uralom idejében honosított meg. E tekintetben a földbirtokos osztály szokásai és a római jog befolyása alatt álló és a mobilisációnak kedvező városi örökösödési jog között elvi összhang uralkodott. A földesúr és paraszt között itt soha oly nagy ellentét nem lehetett, sőt már igen korán bocsáttatnak ki mindenféle szabályzatok — gyakran az alávetett néposztály

*) Pohlmann : *Die Wirthschaftspolitik der florentiner Renaissance und das Princip der Verkehrsfreiheit.* Leipzig, 1878.

hozzá járulásával — melyek a személyt és birtokot az önkény ellen védelmezték, mit például Anglia és Franciaország büszke bárói hatalmuk csorbításának tekintettek volna. Míg az ipar itt korán a munka értékének emelését hozta magával, mi a jobbágyság eltörléséhez vezetett, addig a korán fejlődött nagykereskedelem és különösen pénzüzet a naturálgazdaság helyébe a pénzgazdaságot ültette, mind megannyi körülmény, mely a mezőgazdasági termelést is más alapokra fektette. Már a XIII. század vége felé megindult Florenczben a jobbágyság eltörlése, melynek magna chartája az 1415-ben hozott törvény: a jobbágyság és úrbériség, a földhöz kötöttség, a robot és minden jogviszonynak eltörlése, melyből a személyes szabadságot sértő kötelezettségek, különösen feudalis függőség, vagy közjogi alárendeltség származik. Azonban itt is, mint más államokban, a szabadság zászlaja alatt és a pénz- és tőkebirtok elhatalmasodásával gyorsan más bajok mutatkoznak, különösen a tőkének átözönlése a földbirtokra, mely a földdel való üzérkedéshez vezetett és a parasztbirtokost csakhamar átváltoztatta haszonbér-lővé, úgy hogy egész községeknek föloszlása is bekövetkezett. Érdekes végre az, hogy ez időben is az állam a földművelés szabadságát több irányban a közjó érdekében megszorította, a mennyiben bizonyos művelési ágakat kényszerítőleg elrendelt, vagy a földművelés emelése érdekében, vagy — a mi szintén gyakran történt — az ipar érdekében, hogy a szükséges nyersanyagokban hiányt ne szenvedjen.

A mi a mezei termények forgalmát illeti, itt korántsem valósúlnak azon szabadelvű nézetek, melyek a mezőgazdaság terén útat törtek magoknak. A XIV. és XV. század majdnem folytonos háborúi a mezőgazdaság helyzetét annyira rosszabítták, hogy nem igen volt képes, a szükségletet fődözni. Torrigiani *Chronica georgica*jából kitűnik, hogy átlag minden 100 év között 33 szűk év volt; misem természetesebb, hogy közigazgatási téren iparkodtak mindenféle intézkedéseket tenni «ne ex mala administratione penuria existat». Azonnal a gabona betakarítása után kezdődik az állam gondoskodása, hogy az élelmiszerek minél egyenesebb és rövidebb úton, közvetítők nélkül, a a fogyasztóhoz jussanak. Tehát törvények az összevásárlás és közvetítő kereskedés ellen; nem volt szabad több gabonát, bort stb. összevásárolni, mint a mennyi egy évi szükséglet fődözésére elegendő, nem volt szabad készleteket gyűjteni és maga-

sabb árakra várni; mindenki tartozott a fölösleget piacra vinni és a hatóság által megállapított árakon eladni. Az élelmi szerek az erre kijelölt városi piacon — nem korcsmában, vagy magánházakban stb. — és pedig a törvény által előírt órákban eladandók. Hasonló intézkedések történtek a marhakereskedésre vonatkozólag. A hatóság megállapította az élelmiszerek maximális árait és mindent megtiltott, mi a megszabott árak kijátszására irányult (a termelők összebeszélését stb.). Sőt a törvények biztosítására az élelmi szerekkel való kereskedés a legtöbb ágban csak úgy engedtetett meg, ha az illetők óvadékokat tettek le, melyek gyakran igen magasán állapították meg. E törvényeket ugyan nem volt lehetséges mindig szigorúan keresztülvinni, de ennek daczára sem változott a törvényhozás, s megmaradt a szigorú szabályozás álláspontján. A külforgalom hasonló korlátoknak volt alávetve, mint a belforgalom. A kivitel szabály szerint meg volt tiltva, ellenben az államhoz tartozó egyéb területeken nem volt szabad hasonló kiviteli tilalmakat életbe léptetni, sőt számos esetben kényszerítettek élelmi cikkeit Florenzbe hozni eladásra, vagy legalább előbb idehozni, mielőtt máshova vinnék. A külfölddel való érintkezés sem volt más törvények által szabályozva. Csak kivételesen fordúlnak elő szabadelvű engedmények, így Pisa területének Florenzhez csatolása következtében, midőn e leginkább mezőgazdasággal foglalkozó vidéknek megengedtetett a gabona kivitele, ha annak ára bizonyos fokon alul csökkent, sőt további csökkenés esetére még a kiviteli vám is leszállított. A bevitel alacsonyabb vámok mellett meg volt engedve, sőt igen magas árak mellett a gabonabevitel jutalmak által előmozdított; gyakran az állam maga vásárolta össze a gabonát, hogy a nyugtalan városi tömeget kielégítse.

A középkori gazdaságnak egyik legjellemzőbb intézménye az ipar terén a czéh vala. Addig, míg ezek fönnállottak, a gazdasági politika egyik főkérdése az volt, milyen állást foglal el az állami intézmények körében. Sok helyen a czéhek csak érdekszövetkezetek voltak és azok határát nem lépték túl. Más helyen azonban, mint például Florenzben, egészen más irányt vettek. A czéhszervezet általános polgári intézmény volt, mely minden polgári szabadság alapja, épen úgy, mint a köztársaság alkotmányának. Ezért találjuk a czéhekben a tulajdonképeni iparosokon kívül, a szellemi nagyság képviselőit. A czéhek

tehát valóságos politikai intézményeket képeztek. És épen ez összeszövődése a czéhnek a politikai érdekekkel, megóvta azt a nyárspolgárius elsavanyodástól. Itt tehát nem kínálkozott talaj, oly szűk keblű érdekek melengetésének, melyek a közérdekkel ellentétben állottak. Minthogy a czéh az összes érdekekről gondoskodott és számos állami föladat teljesítésével meg volt bízva, misem természetesebb, minthogy az egyesnek nem volt szabad magát a czéhbe való belépés kötelezettsége alól kivonni és az egyesek gazdasági szabadsága ez által legkevésbé sem látszott veszélyeztetve. És habár néha egy-egy kísérlet tétetik a czéhjogok szigorítására, az többnyire meghiúsul, mit különben már azon körülmény bizonyít, hogy számtalan idegen iparos, a renaissance nagy tevékenysége által vonzva, letelepedett és mesterségét szabadon gyakorolta, legföljebb egy csekély adó lerovása mellett. A czéhbeliek tevékenysége sem volt nagyon szabályozva, Florenczben összesen csak húsz czéh volt, mely különböző iparágakat összefoglalt; így például maga a gyapjúczéh külön huszonöt iparágat és mindenki a ki egy kollegiumnak tagja volt, a többiekhez tartozó iparágakat is gyakorolhatta, legföljebb megfizette azt a különbséget, mely a saját czéhének díja és a másik közt fönnállott. Különben is szabad volt minden iparosnak mindazt előállítani, mi saját műhelyében és iparának folytatására szükséges volt, habár más iparba belenyúlt. Megjegyzendő továbbá az is, hogy nem is volt minden iparág, mely a húsz czéh egyikéhez tartozott, czéhszerűen berendezve és a nagy czéhek örködték is a fölött, hogy ne történjék, holott sok más helyen épen számos baj abból keletkezett, hogy a czéhek száma folytonosan szaporodott és a munkaszabadság körét mindig szűkebbre és szűkebbre szorította. Az uralkodó fölfogás minden tekintetben a szabadságnak hódolt. Az 1475-diki állami határozat kimondja, hogy a czéhbelépés megnehezítése sem a magán- sem a közérdeknek nem felel meg, mert a közönségre nézve nem különbös, vajon a kereskedők és iparosok száma csökken-e; mert ily csökkenés maga után vonja az árak emelkedését, ez pedig a népesség csökkenése által az állami bevételek apadását. Azért ne legyen semmi megszorítás, melynek elfogadásánál tekintetbe nem jöttek az összes érintett érdekek. Hogy ott, hol a tudatlanság nagy kárt okozhat, mint az orvosnál, bírónál, bizonyos képesítés kívántassék, az természetes. «De másképp áll ez az iparnál. Itt a rossz munka csak magának

a termelőnek árt.» Azért minden állampolgárnak szabad akár-mely ipart szabadon gyakorolni, ha a szokásos díjat lefizette. E fölfogás eléggé magyarázza az irányadó szellemet es ha itt-ott kivételek fordulnak elő, még azoknál is a gyakorlat szabad-elvűebb magyarázathoz vezetett. A képesítésre vonatkozólag és az uralkodó nézet a szabadság követelményének felelt meg; remekelés, vizsgák, ünnepélyeségek elvileg ki voltak zárva. A szabad szerződés irányadó a tanviszonyokra nézve, különösen annak tartamát illetőleg. A hol a tanuló mégis kivételesen meg van állapítva, ott az nagyon rövid. A mesterjog megszerzésére nézve a tanuló vagy segédi alkalmazás egészen jelentéktelen. A ki állítja, hogy az ipart megtanulta, mester lesz, ha soha mint segéd nem dolgozott. Csak nagyon kivételesen fordul elő bizonyos képesítés követelése. Egyes czéhek csak az egyének erkölcsiségére és jellemére nézve állítanak föl követelményeket. Míg ez irányokban tehát egy igen szabad szellem lengi át a czéh-rendszert, addig más irányban mégis a középkorias fölfogás győzelmével találkozunk, ott tudniillik a hol az ipar gyakorla-táról volt szó. Florenczben is épúgy, mint másutt számos tech-nikai szabályzat állapította meg az ipar gyakorlatának módo-zatait, a választandó nyersanyagokat, az alkalmazandó idomo-kat, a hatósági szemléket stb. mit különösen a kivétel érdeke látszott követelni. Azonban itt is az ellenhatás érezte magát és pedig első sorban azon iparágban, mely legjelentékenyebb és szabályzatokkal leginkább korlátolva volt, tudniillik a posztó-gyártásban. A kivétel érdekének feleltek meg azon megszorító intézkedések is, melyek szigorú büntetések alatt megtiltották a munkások kivándorlását, nehogy ezek által az ipar más álla-mokba átültetessék. Különben is a munkások irányában elég szigorú intézkedésekkel találkozunk. Az ipar fejlődésével itt is találkozunk már a kapitalismus számos jelenségével, és a töke több tekintetben gondoskodik arról, hogy saját érdeke kielégít-tessek, azokkal szemben, kik mint munkások és kis mesterek számára dolgoztak. A munkabér megállapítása, a munkára nézve megállapított kényszer a szabad szerződtetés megszorí-tása, továbbá a munkások összebeszélésének és egyesülésének tilalma, — melynek ellenére azonban munkaszünetelések gyak-rabban előfordultak — mindmegannyi eredményei e törekvé-seknek. Mily rideg ellentét fejlődött a kereskedők, gyárosok és tőkések egyfelől, és a munkások és gyári munkások («cionizi»,

«popolo minuto») közt másfelől, azt legjobban bizonyítják az 1378-diki munkásforradalom eszméi, melyek Macchiavelli által oly remekül előadattak. Nem szükséges megjegyezni, hogy a munkások ellenében fönnálló szabályokat sem lehetett mindig szigorú következetességgel érvényesíteni és ne felejtjük el, hogy e tekintetben is sokkal nagyobb szabadelvűséggel találkozunk, mint más államokban, Németországban és Franciaországban.

Áttérve a kereskedelemre, első sorban nézzük a hitelügy alakulását. A középkor uzsora-elmélete, melyet az egyház dogmája különösen föllállított, talált-e kifejezést azon városban, mely a legnagyobbszerű pénzműveletek központja volt? És ha e nép nagy írói és törvényhozóihoz, költőihez és hazafiaihoz fordulnak, kételkednünk kellene, hogy az uzsora-elmélet itt gyökeret vert, mert számtalan panasz hallatszék a nagy uzsora miatt, mely ily elharapódzott («i fiorentini sono grandi prestatori a usura», «città di Firenze piena di tanta usura» stb). A florenczi kereskedelemnek annyira domináló elemének látszott a pénzuzsora, hogy számosan a város politikai hatalmának tekintették. Számos panasz hallatszott a földbirtoknak magas kamatláb következtében való eladósodásáról, mely számos földbirtokost kiűzött házából és koldusbotra juttatta, továbbá a magánosok vagyoni viszonyaiban bekövetkezett irtózatosságról. Az elmélet tehát bizonyára erőtlen volt a viszonyok szükségszerűségével, de az volt-e az általános jogi meggyőződés és a törvényhozással szemben is? Bizonyos, hogy akkor midőn Bartolus a magánjogban az uzsora tilalmát győzelemre vitte, a kamatvétel rosszszalása a közvéleményben már uralkodóvá vált, a nélkül azonban, hogy ez irányban jogi tilalom fönnállott volna. Számos czéhszabály ugyan kívánja, hogy a kamatról lemondjanak, a ki azonban erre nem hajlandó, ne kényszerítettessék, csak ki legyen zárva bizonyos állásokból, méltóságokból. Látszólag kerülnek mindent, mi az uzsoratilalommal ellenkezik, de a kellő komolyság és szigor nélkül. A XIV. század második felében azonban változás áll be. Az uzsora-elmélet a törvényszékeknél általánosan érvényes joggá vált és ezzel a kánonjogi elmélet mindinkább lábra kap. Igaz, hogy e tilalmak folytonos ismétlése és a létesített inquisitio épen ez intézkedések hiúságát bizonyítja. A mellett számos következetlenség; a törvények minduntalan változhatnak, kiváltságok adatnak a zsidó uzsorásoknak, az állam maga épügy mint az egyház kamat mellett vesznek föl adóssá-

gokat és míg egész Európa Florenz nagy pénzfejedelmeihez fordul kölcsönökért, addig a kis polgár a tilalom következtében kénytelen a szomszéd városokba menni kölcsönök végett. Így tehát folytonos ingadozás: az uzsora ónsúlylyal nehezkedik egyesekre és egész osztályokra, mihelyt pedig engedményeket tesznek, ezer oldalról megújulnak a panaszok a túrhetetlen uzsora miatt. — Az ellenmondásokban ez annyira gazdag időnek épen egyik legérdekesebb és legrejtélyesebb jelensége az állami törvényhozásnak merev ragaszkodása egy merően valósíthatatlan eszméhez az akkori világ leggazdagabb forgalmi élete közepett, a hol az uzsora Vespasiano panasza szerint a XV. század végén annyira természetévé vált, hogy abban senki semmi rosszat nem talált. Mi sem természetesebb, mint hogy a forgalmi jog végbemenő kifejlődése a forgalomnak lépésről lépésre visszahódította mindazt, a mit a törvényhozás tőle megtagadott.

A kereskedelmi forgalom terén sem szerez magának a forgalmi szabadság érvényét. A belforgalom számos intézkedések által volt korlátozva. A kereskedelmi ágak mesterséges elválasztása, a hosszú hitelezés ellen hozott tilalmak, az árúknak nyilvános árúházakban való letétele, a hivatalos közegek által végrehajtott megszemlélése a forgalomba bocsátott árúknak, az üzleteknek alkuszok által való közvetítése — mindmegannyi intézmény volt, mely a forgalmi szabadságot akadályozta. Az egész korszak alatt az állam mindig kész volt a szabadság-ellenes irányt támogatni, habár itt-ott engedményeket tesz. Különösen a védvámi és tilalmi politika intézkedései azok, melyekhez folyamodtak mindazon esetekben, a hol az iparágakat kellett meghonosítani, fejletleneket éleszteni, hanyatlókat támogatni, sőt még ott is, hol szükségesnek látszott a legvirágzóbb, legfejlettebb és természetesen felnőtt iparágak érdekében valamit az állam részéről tenni. A kísérletek, melyek ez irányban tétettek, nagyon tanulságosak, mivel Pohlmann szerint mutatják, hogy a fiasco, melyet egyes iparágak mesterséges meghonosítása alkalmával tettek, a kereskedelmi politikát kényszerítették, későbbi tilalmi intézkedéseknél oly eljárást választani, mely az előbbi túlhajtással szemben már haladást jelez, de részben a forgalmi szabadsághoz visszatérni. Kezdetben ugyanis bizonyos ifjúkori hévvel jártak el. «Jónak találjuk — mondják a konzulok 1426-ban — hogy mindaz,

mit Florencz most nagy költséggel külföldről hoz be, az országban előállíttassék. Ha tilalmat mondunk ki, mindezen dolgok az országban fognak gyártatni, sokan fognak az új virágzó iparágak felé fordulni, és a szegények a legbővebb ellátásban fognak részesülni. E czélból egy egész sora a gyártmányoknak a szokásos beviteli és közbenső vámokon kívül 52 és fel, sőt egy nagy csoport 105 százaléknyi védvámokkal sújtatik. Sőt a remélt hatás biztosítására attól sem is irtóztak, hogy a közvetítő kereskedelem kockáztatásával a tilalom alá vett árukat még azonkívül egy három és fel egész tizenegy es fél százaléknyi átviteli vámmal terheljék. Az eredmény azonban nem felelt meg a várakozásnak; már 1434-ben hallatszik olyfele nyilatkozat, hogy számos árú, melyeknek azelőtt bővében voltak, a piacon hiányoznak. Mindamellet oly mélyen gyökerezett a meggyőződés, hogy ez úton célt érhetni, hogy a magas védvámok majdnem egy félszázadon át föntartattak, míg 1472-ben az 1426-ban behozott vámok megszünttetetnek, miután az illető árú gyártásához szükséges nyersanyagok Florenczben vagy csak nagyon drágán vagy egyáltalában nem állíthatók elő, a gyártmányoknak tehát mindig drágábbaknak kell lenniök, mint a külföldieknek. Hasonló tapasztalatok tétettek más irányokban, minek következménye az, hogy a XV. század második felében már sokkal ritkábban, sokkal óvatosabban tétettek ilyen intézkedések és rendszeren csak akkor, ha a fogyasztók érdekéről is tudtak gondoskodni és ha biztos kilátás volt, hogy az illető iparág rövid idő alatt fejlődni és a külfölddel versenyezhetni fog. A többi vámok pedig leszállítottak és úgy mint az általános be-, ki- és átviteli vámok csak pénzügyi céloknak szolgáltak, miután a közvetett adó az egész adórendszer alapját tette, ennek legfontosabb részét pedig a vámok képezték. Hasonló irányban mint a vámok, fejlődtek a hajózási politikára vonatkozó intézkedések. Midőn Florencz Pisa és Livorno megszerzése által tengeri hatalommá vált, maga részéről is elfogadta azon megszorító szabályokat, melyek akkortájt a tengeri kereskedelem és nemzeti hajózás fejlesztését célozták. Mindennemű intézkedések a nemzeti lobogó érdekében, a saját kikötők fejlesztésére stb., itt is, mint másutt szaporán tétettek. A gyakorlatban bizonyára gyakran mellőztettek, de későbben törvények által is helyesebb irányban tartattak.

Áttekintve azon gazdasági politikát, mely az említett tör-

vényekben kifejezést talál, kétségkívül igen nehéz annak jellemzésére egy általános, határozott képletet találni. Egy átmeneti korszak az, melyben régi intézmények helyébe lassanként újak lépnek. Ily korszakban a legkülönbözőbb fejlődési korszakok kezdet fognak. Még a legkezdetlegesebb gazdasági korszak árnyékával találkozunk, melyben az általános bizonytalanság a forgalmat békóba verte, legalább a nemzetközi érintkezésben, a mennyiben a gazdasági élet követelményei a politikai érdekeknek teljesen alárendeltettek és az állapot nem sokkal jobb volt, mint az ökológiai állapota. Találkozunk a középkor szellemével a csehrendszerben, a számos kiváltságokban egyfelől, megszorításokban másfelől, találkozunk különösen az újkor szellemével az államnak minden ponton érvényesülő beavatkozásában, de a gazdaság minden körében és rétegében egyúttal már medret ásott magának a gazdasági szabadság, belehatván a gazdasági szervezet minden részébe.

FÜLDES BÉLA.

POLICHINELLE.

Deszély.

I.

Sylvine barna leányka, szemei chinaiasan fölfelé metszvék oldalt, kissé ugyanily irányúak finom, rózsás orrocskájának rezgő czimpái, nemkülönbén ajkának végei, melyek élénk piros és mosolygó ívet alkotnak hegyes kis állának gödröcskéje fölött. Homlokfürtei össze vannak kúszálva, hajfonata gyakran szétborzolódvá csüng vállára s így egész arca kihívó, vakmerő, bohókás és gyermekes kis lény hatását teszi a szemlélőre, ki boszantó és elbűvölő. Alig állhatod meg, hogy össze ne csókold vagy meg ne tépászd. Amnyira szeretetreméltó, hogy szeretnéd megverni vagy élted dobni el érte. Valódi párisi ékszer, a mai nevelési rendszer szerint készítve, de oly nemes fémből, melyet csak a főúri családok kincses szekrényeiben találhatni.

Atyját Villemore herczegnek hívják. Őt magát, minthogy anyátlan árva, kis herczegnőnek szokták nevezni. Még nincs húsz éves, de az ismerős körök már is csodálják, hogy még nem ment férjhez. Pedig ő mindig azon a ponton látszik állni, hogy most választ. A mennyi agg delnő, mind egy-egy párfogolt fiatal emberrel áll elő és Sylvine mindeniköket ígérettel áltatja. Ha aztán szorítani találják, kisiklik, kilebben kezeik közül, tovaszökken, miközben nyilat lövell ferde metszésű szeme, üdén föl kaczag, kibomlott haja utána lobog, futtában szél verdesi ruháját, s azzal vége. Sylvine ott játszik a zsineget ugráló tacsókókkal, a gyerekszoba kis babáival, a kutyussal, cziczával, papa-

gálylyal, a park ösvényén szállingózó levelekkel, virágról virágra üldözi a megriadt lepkéket.

Mindenki azt hajtja körülötte: «Bohó gyermek!» De mikor egyedül van barátnejával, Margit grófnével, egy tizennyolcz éves kis asszonykával, Sylvine megmondja miért tesz így. Soha, de soha sem fog illemházasságra lépni. Szerelmi regény után áhitozik, azt akar minden áron. Ha nem követ házassága előtt el olyas ostobaságot, azután találná tenni. Szerelmesek számára találták ki az erkélyeket, hercegnők számára a szöktetést. Hajdan még a kolostorból is raboltak leányokat: ez szükségképi előzménye volt a főrangú esketéseknak. Ma már nyárspolgárius lett a házasság. Oly ízetlen, oly silány. Soha, de soha sem engedi a kis hercegnő, hogy őt úgy mátkásítsák el valamelyik öreg néni spanyol fala mögött az összes jelenlévő, előkelően meghatott rokonok, mi közben kezét egy kifogástalan, hideg gentleman keze tartja, a ki őt aztán komoly menuet-lépéssel, előre tartott karral, feszült izmú térdel vezeti székéhez.

— Hisz ezt se bánom — mondá Sylvine — a mi a szer-tartás hivatalos részét illeti, de csak aztán, ha már magunk közt titokban egymásnak ígérkeztünk.

— De te kis szerencsétlen — kiáltá föl Margit — a mi körünkben egy férfit sem fogsz találni, ki arra vetemedjék, ha még oly szerelmet keltesz is benne, hogy annyira megsértsen téged és szerelemről beszéljen neked, mielőtt elnyerte kezéd.

— Bizony azzal engem nem sértene meg — vitázott Sylvine. Sőt ha találkozna valaki, a ki nekem tetszenék s a kitől szerettetve tudnám magam, egyenesen értésére adnám, hogy előttem azon kell kezdeni a dolgot, mondja meg, hogy szeret.

— Így kompromittálni magad, Sylvine!

— Úgy bizony, kedvesem. Hidd el, ez mindig több becsületére válik egy előkelő családból való leánynak, mint az, ha engedi, hogy férjhez adják, mint valami bamba ügyefogyottat s aztán később gyalázatot hoz gyermekei nevére.

Egy alkalommal, mikor e vitatárgyba élenkebben bocsátkozott bele, mint bármikor, kitörő vakmerőséggel jegyezte meg:

— Egyébiránt a dolog megvan. Szerelmes vagyok, regényem elkezdődött.

— Jézusom — kiáltott föl Margit — hát ugyan milyen színű?

— Szöke.

— Hogy hívják?

— Ah, az ám, ha tudnám!

— Herczegnő, önnek elment az esze?

— Ugyan hagyj föl ezzel a tekintélyeskedéssel. A d'Erfeuilles-palotában lakik, ott mellettünk egy kerti lakban. A kert fala közös. Az ő gesztenyefáikról szedek virágot, pálmafáim fürtjei pedig hozzájuk hajlanak át. Ez a pavillon örökké csukva állt. De az idén alig tavaszodott ki, fölnyitották az ablakokat, függönyöket raktak. Körülbelül egy hete egy szőke főt fedeztem föl ott, a mint érdeklődve tekintett a fasor felé, a hol én pompás kis hintómat hajtottam, melybe a két dán eb volt fogva. A mint észrevette, hogy megláttam, a függöny azonnal visszahullt, de mindent jól láttam. S tudd meg, ha az ég maga nyílt volna meg s maga a jó Isten tekintett volna rám ablakából, akkor sem érezhettem volna mennyeyebb örömet annál, a melyik szívem most elárasztá. Rácsapkodtam kutyáimra, megriadva kezdtek ügetni, keresztül vágta az úton, neki-neki vittek a fák-nak. Csuda, hogy össze nem törtem, de mit! úgy száguldtam, mint valami örült álomban, mindegyre csattogtattam az ostorral, magasra emelve karomat, hajam lobogott, kiáltozva ösztökéltem az ebeket, melyek nyakokat előre nyújtva, megrémülve csengőjök ezüsthangjától és az oldalokat vágó ostor pattogásától, észveszve ragadtak tova. Végre magam is egészen belebőszültem, elvesztettem öntudatom, elfogott a düh attól a vágytól, hogy megint előcsaljам azt a szőke fejet, melyről sejtettem, hogy ott van a meg-megingő függöny mögött s oly kegyetlenül vagdostam az állatokat, hogy egyikök hirtelen összeesett, aranyos hintóm épen a pavillon alatt fölfordult, én a homokba estem, csinosan elterülve szétbomlott hajammal s mozdulatlanul maradtam ott. A függöny föllebbent s megjelent az ő arca, oly halványan, hogy majd meghaltam a gyönyörtől. Kihajolt és fölkiáltott:

— Sylvine!

Mint hogy nem mozdultam, rémülve dadogá:

— Istenem, alkalmasint megsértette magát, segítség!

Láttam, mint távoznék, hogy segítséget hívjon, de én hirtelen fölkeltem, nagyot sóhajtottam s a képzelhető leggyöngédebb hangon szóltam:

— Semmi, semmi baj, köszönöm. S mosolyogva tekintetem rá.

— Oktalan! — szólt közbe feddőleg Margit grófné.

— Az, az, csak hadd. A függöny rögtön száraz koppanással lecsapódott. Aztán egy hirtelen bezáruló ablak zaját hallottam s azzal vége volt. Eleinte meglepetve álltam; nagyon sértett. Majd fájó könnyekben tört ki addigi boldogságom. Mindazáltal a mit mondott, elsáppadása, rémülete, szelid kék szeme, az a gyöngéd hang, mind azt bizonyítá, hogy szeret. De hát akkor miért kerül? Ezen töprenkedve, valami nagy dologra szántam el magam.

— Megijesztesz!

— Írtam neki.

— Szentséges Isten, ezt tudatnom kell atyáddal!

— Megtiltom.

— Kötelességem, Sylvine.

— Na hát, ha egy lépést téssz, hercegnői szavamra, át-mászom a falon s hozzá megyek. Fogsz hát vesztég maradni? Igen? Akkor jó. Tehát írtam neki, körülbelül ennyit:

«Nem szeretem, hogy ön kerül. Okaim vannak rá.» Nemde elég discret? «Egyébiránt ez sértés is s nekem jogom van öntől tiszteletet kívánni. Ha szeret, följosítom rá, hogy kifejezze előttem. Nincs kötélhágsója, hogy átjőjön a parkba?» S aztán utóirat gyanánt hozzátettem: «Atyám, a herceg, minden akaratomat teljesíteni fogja».

— Mit felelt?

— Semmit.

— De ugyan kinek is címizedt leveled?

— Senkinek, egy köre kötöttem s egy reggel, mikor nyitva volt ablaka, bedobtam.

— Bohó vagy, bizonyosan az inas kapta kezébe.

— Majd írok másikat — válaszolt nyugodtan Sylvine.

II.

Ettől kezdve nagyon korán kelt a kis hercegnő s minden reggel szerte-szét kóborolt a kertben, mely akkora terjedelmű volt, mint egy miniature kiadású park. Nagy fák árasztottak ott titokzatos árnyat, mit a fasorok kereszteződéseinél egy-egy kis tisztás szagatott meg, átbocsátva a nap sugarait, vagy átszűrve esténként a csillagos ég kékes fényét. A nappali világosság vagy

a hold fénykévei kétes derűvel vonták be az ösvényeket, csak épen annyira világítva meg, hogy ábrándozva lehessen rajtok kóborolni, a nélkül, hogy teljes sötétség ijesztene. Pázsitkere-tekbe ragyogó virágcsoportok voltak illesztve helyenként. A d'Erfeuilles-palotával közös falon glycinák csüngtek, fehér kúszórózsákkal vegyülve, melyek virágsomói széles, kápráztató és illatos selyemfátylat képeztek a lombszőnyegen.

Sylvine ide s tova futkosott a fasorokban, nyomokat keresve a fővényen. Föltekintett a faltető bokrétájára, melynek virágai érintetlenül álltak ott, nem tiporta őket össze senki. Parányivá zsugorodva leste a sűrűből, előrenyújtott nyakkal s meredt tekintettel a lombozaton át azt az ablakot, mely most már folyton zárva volt, s melynek szerelmét köszönheté.

S ott maradt órákon át, csak azt látva, mint verdesi a szél a leeresztett függönyt, csak egy édes távoli hangot hallva, mely néha halk, könnyed hárfa-accordoktól kísért énekként morajlott fülébe.

E pavillon valami titkot látszott rejtegetni. Esténként gyöngén világítá meg a gyertyák fénye, alig lehet megkülönböztetni az ablak kárpitjain egy emberi alak odarajzolódó árnyát, mely sokáig, lassan és hosszasan föl és alá járt-kelt ott bent. Sylvine sokat tudakozódott a d'Erfeuilles-család és közelebbi hozzátartozói felől. Az utóbbiakról mi fölvilágosítást sem nyerhetett, nem tudták, hogy ily rokonság is léteznék. A marquis nem élt már, a komorságig ájtatos marquisé pedig majdnem remeteszerű elzárkózottságban élt a világtól. Egyedül a fiú, François d'Erfeuilles érintkezett a nagyvilági körökkel, de az ő lakosztálya teljesen el volt különözve a palotában anyjájától, különben is a vendégek sosem hatolhattak túl egy emelkedett terrasse határain. A kert és pavillon el volt zárva. E kertet, mint a Villemore-palotabelit, százados nagy fák hatalmas, sűrű ágai árnyazták be, melyek lombozata titokzatosan terjedt szét mindenüvé, a pavillon bejárásától egészen az elzáró korlátokig. Mindkét palota homlokzata a Champs-Élysées jobboldali fasora felé volt fordúlva, melytől azon udvar választotta el őket, hol a cselédházak álltak, s egy magas rácskapu, mely mintha valami kápolnaajtó lett volna, fölfelé meredő aranyos lándzsáival s koronával ékített rengeteg címerpaizzszal közepén. A két lak közt mindössze az volt a különbség, hogy a Villemore-palota kapujánál mindkét oldalán s valamivel beljebb

az oszlopecsarnok alatt kigyúltak estenként a lámpák, míg a d'Erfeuilles palota állandóan sötétkomor maradt.

Sylvine találkozott François marquisval, de ez nem volt volt az ő ismeretlene, nem ő volt; azonban az ismeretlen hasonlított hozzá, sápadtabb, szelidebb kiadásban, mint egy félig elmosódott arczkép.

Egy reggel, a mint szokott leshelyére jött Sylvine, észrevette, hogy egyik kertésze hágesón áll a fal tetejénél épen a pavillon ablaka alatt. A liánákat vagdosgatta, a glycinákat igazítgatta, a fehér rózsabokrokat nyírbálta, miközben széles kalapja alácsüngött s a nyers ágakat hasító olló élesen nyikorgott. Sylvine messziről észrevette azt is, hogy a kertész feje fölött ott lebeg az ő szerelmi víziója, az a szőke fej, félénken hajolva elő s nézve, merre hullnak ama rózsák, melyek a d'Erfeuilles-palota oldalára estek.

Elővette övéből a kutyasípot s ajkaihoz vitte. A kertész hátrafordult és látta, hogy parancsolólag intenek neki, szálljon le. Nagy sietve bucskázott alá a hágesón, s kalapját nagyon alázatosan tartva, Sylvinehez futott.

— Add azt ide — szolt a leány, s kivette kezéből durva, vöröses szalmából készült fejfedőjét — s fogd ezt. Ha esetleg valaki közelíteni talál, fujj bele. És most meg ne mocszanj. Azzal füléig húzta le a széles kalapot fejére, mely vállait is elborítá, oda kuszott a fal tövéhez a hágesó aljába, lassan mászott fölefele, csikorogtatva az ollót, mintha a kertész újra folytatná a nyesést. Így ért föl a tetejébe.

Eleinte a kalap alig emelkedett fölül a fal szélén, majd kissé magasabbra bátorkodott, aztán hirtelen a levegőbe röppent s Sylvine egész magasságában fölegyenesedve állt ott a falon, oly hirtelen, hogy a meglepett ismeretlen úgy maradt ott feléje hajolva fejével, elámúlt kék szemei lebilincselve meredtek ama fekete ragyogó szemekre, melyekkel Sylvine annyira boldogan s gyöngéden nézte merőn szembe. Az ifjún meglát szott, hogy ki akarja magát ragadni a tekintet e bűbája alól, mely egybeolvasztja a szíveket, szemhéjai rezegtek, elsápadt, de nem tudott elég erős lenni, legyőzötve állt, rámosolygott ajkaival Sylvine imádott arczára, míg szemei aggodás könnyeitől nedvesültek meg.

Sylvine, miután így diadalmaskodott, lesüté rojtos hosszú pilláit s ráült a falra, hogy kényelmesebben társaloghasson. De

a síp füttyentése rögtön fölugraszította, letépett egy csokor fehér rózsát, a fiatal ember arczába szórta, ezt kiáltva át neki:

— Holnap ott leszek a Margit grófné jelmezbálján — várni fogom oda. Akarom — tette hozzá, a mint észrevette, hogy az ifjú megrémülten rázza fejét.

— Könyörgök, ne szeressen engem! — szólt az ifjú kétségbeesett arcczal.

De Sylvine, ki leszállóban volt, merészen emelte rá homlokát:

— S én meg akarom szeretni önt — felelé. — Viszontlátásig holnapra!

III.

Margit grófné egy jelmezbállal fejezte be az idényt. Május vége felé járt az idő. A Varennes utcabeli öreg palota tárt kapuival nemes és antik külsejű, lövésektől lyuggatott homlokzata részén magára vonta a járókelők figyelmét, kik útjokban megállva nézték, mint örvénylenek be a bejárat boltozata alá Saint-Germain külváros legdíszesebb czímerű hintói. Egész lépcsősort képezett a hajporos szolgák fekete s aranyos egvenruhája a kifeszített brokát kapuernyőtől kezdve, a keleti szőnyegek mozaikjával fődött padlaton végig, egészen a fényt árasztó s virágokkal túlterhelt ajtónyílásig, mely az első termék tündöklő világát tárta a szem elé. Ily keretben volt látható Margit grófné, Titánia tündérkirálynőnek öltözve, szőke haja végig hullámozott azurszínű és csillagokkal behintett ruháján, ezüst varázspálczára támaszkodva állt ott s koronája drágaköveinek lángolása dicskört képezett feje körül.

Mögötte egy Üdvöskének (Mascotte) öltözött leányka mutogatá meztelen karjait, finom lábacskaikat, testszín trikóba bujtattott, orsóalakú ikráit; kertész nő, kalapjának ernyője alól hosszúkás, fekete szemek ragyogtak kápráztatóan, nyugtalan és merész tekintettel, nedves s átható fényök teljes erejével. Műértő rendetlenségben voltak ruhájára itt-ott fehér rózsák aggatva, oly természetes egyszerűséggel, hogy az ember majdnem érezni vélte az üde, zöld szagot, a szénaillatot ama füveken, melyek harmatban fürödve, csüngtek az Üdvöske fátyolozott keblén.

Sylvine volt. A «kis hercegnő» ismeretlenének megérkezésére lesett, várt.

— De ugyan, miként akard, hogy eljöjjön, ha nincs meghíva? — sugá a grófné, a mint tündérnői bókkal hajolt meg az érkezőknek.

— Eljön — felele Sylvine makacsúl.

S a tömeg egyre sűrűbbé vált, betöltve nagy világi mulatozásainak csodás zajával a termeket, mindenütt különöz jelmezeket árasztva szét, melyeket örületes szeszély, a gazdag fényűzés leleményessége előteremteni tudott. Colombinák és Pierot-k keringőztek az olasz pantomimikák kedves testtartásával, várúrnők támaszkodtak apródok karjára, keleti tánczosnők forogtak, kolibrik röpkedtek, tollpánczéllal tündöklő kis derékban, kék pillangók csápokkal fejkül, szállingóztak a rózsákra, melyek selyem szoknyája szirmonkint volt föltüzve egészen a zöldbársony derékig. Aranyszín fejű százszorszépek virítottak csipke-nyakdíszök keretében. Emitt egy fekete szarvasbogár zümmögött. S a velencei köpenyű főurak, a Giocondák, Francescák, s Esmeraldák, mely utóbbiaknak esörgött ruháján a sok aranypénz, a mint lábujjhegyen forogtak, csapatostúl hullámozottak végig a magas, ívezetes csarnokokon, melyeket az ősök barnult keretű arczképeinek hosszú dísz-sora örzött komoran.

A kis hercegnő növekedő haraggal tépdeste keztyűit s kopogott chinai lakcipőivel. Villemore hercege épen bemutatta neki François d'Erfeuillest és Sylvine már fölállt, hogy keringőzni menjen vele. Tánczosa hirtelen visszarántá magát s a terem azon pontjára meredt tekintetével, hol a tömeg kaczagva és tapsolva csoportosult. Bocsánatot kért s a csoport-hoz sietett.

A kis hercegnő így megmenekülve, futásnak eredt s Margit grófné boudoirjába rejtőzött el, hogy kedvére kisírhatta magát. Az ifjú nem jött el, pedig szerelemre nyilván való volt és Sylvine megmondta neki, hogy ő szeretni akarja. Mi mentséget sem tudott elgondolni e hallatlan eljárásra — neki nem volt mentsége, nem lehetett mentsége arra, hogy így tegyen.

Mit ér, hogy Villemore hercegnőnek született az ember, ha az sem áll hatalmában, hogy tetszése szerint intézze sorsát s úgy készítse el szerelmi regényét, a mint jónak látja. Tehát az ő, Sylvine, számára is létezhetnének akadályok? Akadályok! No majd átugrat ő azokon, miként átugratott Farewell lovával, ha jól megsarkantyúzta, azon sövényeken s árkokon,

melyeken senki sem mert utána keresztül szöktetni. Azon töprenkedett, hogy itt hagyja a bált, elszökik s elszántan behatol a d'Erfeuilles-palotába. Kihívólag rázta bohó fejét; öklét mutogatva a peluche-függönynek, mely a szalonok felől elzárta a boudoir bejáratát.

A függöny félrelebbent s Margit grófné megjelenve, nevetésben tört ki, a mint látta az őt fenyegető öklöt.

— Ugyan, már kire fenekedel? — kérdé. — Mit csinálsz itt?

— Pihenek.

— De hiszen nem is tánczoltál.

— Gondolod?

— Nézz a szemembe, te sirtál. Mondtam úgy-e, hogy nem fog eljönni. Ha előkelő férfi volna, talált volna módot arra, hogy eljöjjön. Reméllem, kigyógyultál a kalandvágýból. Ez a kaland kissé nevetségesen végződhetett volna rád nézve, ha ama titokzatos személyiség szerencsétlenségedre vakmerőbb vállalkozó talál lenni. Képzeld el, hátha valami lakáj által volna kompromittálva! Bizony akkor nem maradna más hátra számodra, szegény kis hercegnőm, minthogy kolostorba menj. Higy nekem, édesem, legjobb ha az ember hagyja, hogy örököljenek rá, vezéreljék s férjhez adják. Ah, Istenem, alapjában véve, mi csak gyermekek vagyunk, mert még úgy is megbotlunk, ha járszalagon vezetnek. Hát még akkor mi lenne belőlünk, ha ily vezetéken nem járatnának.

A míg a grófné így beszélt, Sylvine egy tervet állapított meg magában, melynek kivitelével egy perczig sem lehetett késlekednie.

Rendkívül komolykás naiv arcot öltött s azt suttogá:

— Jaj de megijesztesz. Hát ugyan abból mi származhatott volna, ha elszöktetni engedem magam?

— De ugyancsak komoly dolog — hebegé a grófné.

— Oh kérlek, kedves Margit, ijessz csak meg jól, hogy végleg elvedd tőle a kedvem. Mondj el mindent. Mondd meg, mi szokott történni, ha az embert elszöktetik? Legelőbb is, hová szokás menni — annak, a ki elszökik?

— Hát elmennek, mennek . . . egyenesen előre hajtának, úgy gondolom, mindaddig, míg a zsandár meg nem állítja őket, a mi pedig csakhamar megtörténik, mert azonnal üldözöbe veszik a szökevényeket. S aztán zsandár kíséretében kell haza térni, te Sylvine, gondold csak el!

Titánia tündérkirálynő megrémült és mély hangon beszelt, annyi komolysággal, a mennyi csak tizennyolcz évétől kitelt. S a kis hercegnő képmutatón lesüté szemeit, úgy hallgatá, és nagyon megrémülve ismételteté:

— Zsandár, Margit! Hát aztán? — kérdé.

— Hogyan, aztán? De hisz ez rettenetes botrány s az olyan leányt kolostorba csukják, ha ugyan a körülmények nem teszik szükségessé egybekelésöket.

— Miféle körülmények, Margit?

— Oh, ne untass annyi kérdéssel már, oly borzasztó dolgok, melyek örökre tönkre teszik egy fiatal leány jó hírét.

— Aztán hát . . . ezek a dolgok kocsiban történnek, mert a zsandár útközben tartóztatja le a szökevényeket?

A grófné azt hebegte: «Igen, nem, nem tudom» erősen elpirúlt s egész erejéből harapta rózsaajkait, melyekből majd kitört a bohó kaczagási vágy.

— Menjünk, jer — szólta, magával vonva Sylvinet — jőj táncolni kis Űdvöském, s ne gondoldj többé ezekre a csúf dolgokra — jőjj, válaszszunk egy férjet számodra. Franciaország-nak egész nemessége össze van itt gyűlve, csak egy szót kell szólnod, szép kis hercegnőm s a legszebbik, legelőbbkelő e nemes urak közül lábaidhoz borúl. Nézd csak, el ne felejtsem, különösen ajánlom neked pártfogoltomat, François d'Erfeuilles marquist.

— Igen csinos külsejű, felelte Sylvine fölötte őszinte arczczal. De hagyj magamra, rögtön utánad megyek.

Egyedül maradt s macskaszemével ott leselkedett a függöny melletti csekély nyílásnál. Az oldalra eső részeket vizsgálta, melyek egyedül a család meghittjeinek voltak nyitva s a hová elhalón verődtek a zenekar fátyolozott hangjaival az ünnepély zajának véghullámai. Néha egy-egy pár vonúlt át vagy valamely sürgő-forgó komorna, aztán ismét minden kihalt és Sylvine azt számítgatta, hány másodpercze volna szüksége, hogy az általa ismert szobákon át kirohanjon az útczára, a hol eselédei várták.

— Ah, gondolá a kis hercegnő, hát így szokás szöktetni, így szokták előidézni ama körülményeket, melyek szükségessé teszik, hogy az embert férjhez adják. Köszönöm a fölvilágosítást, Margit. — Egyszerre azt vette észre, hogy elfordított arczczal és mintha menekülne, egy imádandó szép Polichinelle jön

feléje, fehér atlasz ruhában. Egy díszmúraktárbeli polichinelle, aféle játékszer, bonbon-tartó, kicsiny, kedves finom és vékony, spanyol dudorú bugyogóban, selyem harisnyában, szalagrojtos faczipöcskében, buggyós kabátját rengeteg gyöngyházgombok tartották össze, malinesí csipkéből volt széles nyakfodra, nagy karimájú kalapján magas tollbokréta szárai inogtak. Fehér volt, egészen fehér; fehér volt a parókája is s egy csokor fehér kúszó rózsza volt tűzve egy csomó fehér atlasz-szalaggal melle púpjára.

Abba hagyta futását, a mint az ajtó függönye elé ért, mely mögött Sylvine a boldogságtól kipirulva rebegett; a kijárást látszott keresni. A folyosón egy lélek se volt, ott lent tánczoltak. Egy Gungl-mazurka epedő accordjai ütődtek Sylvine fülébe. Félre taszítá a függönyt, oda csúszott a polichinelle vállához s rátette meztelen karját.

— Tánczosnét keres — szólt hozzá. — Itt vagyok.

S azzal hátra dőlt, fölemelte faczipöcskéjét az ütemre várva: a polichinelle szó nélkül derékon ölelte és szépen, szeliden, szemét szemébe mélyítve, tova ragadá.

IV.

Így tánczolták körül a termeket, a lassú mazurka enyhe bájával, újjaikat összekulcsolva, ugyanazon szerelmi hangoktól ringatva, némán, az első ölelkezés első mámorában, a selymes és langyos érintkezéstől bágyatag testtel. Aztán ama helyen találták magokat, honnan kiindultak; a bécsi mazurka gyöngéd hangjai ép akkor haltak el. Most az ifjú ott állt előtte egész halványan, remegő ajkkal, mint a ki sirni készül.

Sylvine keresztbe tette ideges kezeit és így szólt:

— Nos és nincs több mondani valója önnek, mint ennyi?

— Bocsánat, nem merek — rebege amaz.

A leány még merészebben tekintett a fehér atlasz ruhájú csinos Polichinelle hosszúkás, szelid vonású arczába, észrevette, hogy a finom, szőke bajusz alatt bizonyos keserű kifejezés van az ajkak végén, s hogy a hosszú arany pillákkal rojtozott szemek aránylag véve igen nagyok e kis alaknál, mely oly felénknek és szenvedőnek látszott. Sylvine gyöngéden vállat vont. Arra gondolt, hogy a gondviselés fölcserélte szerepeiket, s neki

a merésznek és bátornak kell játszani a férfi szerepét az esküvőt megelőző regényben, melyet átélni eltökélt szándéka volt.

Herczegnői modort ölte és így szólt:

— Nem sokára húsz éves leszek. Hát ön?

— Huszonöt.

— Az én atyámat Villemore hercegnek hívják. Hát önt?

— Az én nevem Pierre d'Erfeuilles gróf — felelt az ifjú félhangon s mintegy félve.

Sylvine fölkiáltott:

— A marquis öcsce? .. De hisz azt mondták, hogy ő egyetlen gyermek!

A polichinelle büszke mozdulattal tiltakozott:

— Tévedés!

— Nős ön?

— Nem — felelt amaz elpirulva.

— Mátkás valakivel?

— Nem vagyok.

— Jó. -- Van-e önnek tudomása arról, hogy a mi családink közt valami olyas gyűlölködés léteznék, mint a Montechik és Capulettik közt?

— Nem tudnám — válaszolta Pierre gróf szomorú mosolyal.

— Nos hát, akkor uram, lenne oly szíves tudatni velem, miféle akadály gátolhatja önt abban, hogy engem nőül vegyen?

— Én? — kiáltott föl a Polichinelle hátra hőkkenve.

De a leány rendületlenül utánna lépett és daczczal mondá:

— Igen, igen ön. Emlékezem arra a napra, mikor ön Sylvinenek nevezett. Oh, a szív nem csalódik s az én szívem megérezte az ön szívének szerelmét. Ön tehát szeret. Ugyan mondja, ha meri, hogy nem szeret?

Ott állt vele szemtől szembe s kihívón tekintett rá ingerlő szépségével.

Pierre lesüté tekintetét s a fájdalomtól elfojtva suttogá:

— Ne tegyen nevetségessé, hagyjon békén. Nekem nem lehet, nem szabad önt szeretnem.

Sylvine összeránczolta chinai szemöldökeit.

— Ezennel parancsolom, uram, tudassa velem, micsoda akadály választ el bennünket.

— Soha.

— Tehát csakugyan létezik ilyféle?

Polichinelle lehajtá fejét, lábait nézte, míg szomorú ajkai keserű mosolytól még fájdalmasabbra vonultak.

— Nos hát, jó — szólt Sylvine. — Magamra vállalom. Várjon itt.

Belépett Margit boudoirjába s rögtön visszajött, titokzatosan lefátyolozva.

— Jöjjön — mondá, karon fogva őt.

És magával vonszolta.

Lesuhantak a lépcsőkön, a férfi meglepetten, eszét veszve, de vonakodva míg — a leány fürgén, erősen belekapaszkodva a férfi karjába, úgy vitte magával polichinellejét, mintha csak valóságos játékszer lett volna. Ott lent aztán előszólitattá Villemore herczeg cselédségét. A hintó odarobogott a kapuernyő alá, Sylvine bele taszítá Pierret s aztán maga is begrott utánna. A mint az inas becsukta az ajtót, büszke komolysággal szólt ehhez :

— Mondja meg a kocsisnak, hogy hajtson egyenesen előre s csak akkor álljon meg, ha a zsandárokat jönni látja. Előre !

Az inas mozdulatlanúl, komolyan tekintett rá.

Sylvine dühösen kiáltott rá :

— Előre hát !

A hintó megindult.

Most a fehér polichinellehez fordúlt, ki elájultnak látszott, s nyugodtan így szólt :

— Uram, én önt ezennel elszöktetem. Most már úgy látszik nincs egyéb hátra, mint előidéznünk azon körülményeket, melyek szükségessé teszik egybekelésünket.

Pierre végig simította nedves homlokát, mintha eszméletét akarná e mozdulattal visszahívni. Aztán hirtelen a csengő után nyúlt, hogy megállítsa a kocsist. Fölemelkedett, el akart rohanni. Sylvine megragadta kezét.

— Mit csinál? Felejti-e, hogy én kompromittálva vagyok. Oh ! uram ! . . .

— Sylvine, nem állom ki mormogá a fiatal ember. — Életem adom önért, hisz úgy kívánja. De engedjen elrohannom. Ön nem szerethet engem.

— Örült ön ? — kérdé a leány, nagyon fölindúltan e kétségbeesett hangtól ; hiszem itt vagyok ön mellett, tehát szeretem önt. Ugyan ne sirjon Pierre, megrémít vele. Minő rettene-

tes titok lehet az? Oh, mondja meg nekem, s ha volna oly hatalmas akadály, melyet előre nem láttam, s mely képes bennünket szétválasztani, esküszöm, önnel halok.

— Oh! ha lehetséges volna — fuldoklá a gróf. — Oh, ha megvalósulhatna ez örült álom! Sylvine, igen, én szeretem önt, egy félév óta egész nap csak önt lesem, a mikor lejön a parkba, csak azt nézem, mint játszik, futkos bohón vagy mereng, — ön sokáig azt hitte, senki sem látja, pedig én a lugasból, elrejtözve látom; mindenüvé kísérem lépteit, eszem, szívem megittasul szépségének szemlélésétől. Igen, én szeretem önt s oh! ha ön is szerethetne! Oh, miért ragadott ki lemondásomból, szomorú életem rejtekéből, hisz ez halálokat fogja okozni, Sylvine! De legalább azzal a gondolattal halok meg, hogy volt valaki, a ki engem szerethetett, s e gondolat lesz első és utolsó örömöm. Ön jót tesz velem: köszönöm. Adja a kezét. Szóljon, akarja ide adni? Csak épen egyetlen egyszer érintem ajkaimmal s aztán . .

Sylvine engedte megfogatni kezét, s a mint az ifjú remegő szájjal csókolá azt, Pierre vállára hajtá összekuszálódott fejét s behúnyta szemét.

— Szünet múlva lassú, édes hangon szólalt meg, mint valami boldog álomban:

— Akarja most már közölni velem, mi gátolhatna bennünket, hogy ezentúl egymáséi legyünk örökre?

A fiatal ember átölelte, megcsókolta haját s lassan szétterjesztve Sylvinenek csókjaival pulhított kezét a fehér atlasz púpra tette, mely polichinelle mellét fődte.

— Hogy ver a szívem — mondá erőlködve.

Sylvine fölsikoltva döbbent hátra.

— A szíve? Ez a papircsomó? De hát mi dobog benne? Pierre alig hallhatón, fuldokolva ismétlé:

— A szívem. Az dobog itt s nem képes szétrepedezni ezt a szemtelen s groteszk burkot, melyben oly régóta senyved. Mert ez a jelmez nem álöltözék, Sylvine: ez a ruha illet meg egy szomorú polichinellet, ki kétszeresen púpos, titkolt szégyene és fájdalma anyjának, ki őt soha be nem vallá a világ előtt, nevetség-tárgy egy oly családra nézve, mely soha sem szünt meg létezését gyászolni. Ime! az én titkom, Sylvine, ime az akadály, szolt Pierre kétségbeesett szívére szorítva karjait.

Mínthogy a leányka rémülten hallgatott, sebzett lélekkel folytató:

— Nos látja, hogy engem nem lehet szeretni. Tudtam én jól, hogy egy nőnek sem lesz bátorsága gúnynak tenni ki magát ily férjválasztással. Mert ugyan melyikök is lenne az, ki beleegyeznek, hogy Polichinellené asszonynak hívják! Bizonyára ön nem? Úgy-e? — kérde fájdalmas hangon, melyről Sylvine hirtelen észrevette, hogy egy kissé az orron át jött.

S azonnal odapillantott ferde metszésű szemeivel; látta a bevilágító kocsiaablak előtt a hosszúkás, szögletes profilt, mely a púposok sajátja, az ajkak íven a keserű marczangoló iróniát, a mint a szegény fehér atlasz polichinelle mozdulatlan, némán, ott feküdt mellette, mint egy széttört játékszer.

Sylvine egészen elhidegült, oly visszatetszés fogta el, mely a szájalom és bánat érzelmét még a keletkezés pillanatában elfojtá szívében.

Egyszerre összerezent; a zsandárok jutottak eszébe. Aggasztó szégyenérzet rohanta meg. Ha ily társaságban találnák meglepni, letartóztatni!

Hogy ő egy púpossal legyen kompromittálva! Ugyan szép szerelmi regény! Jaj! meghalna belé; pedig ő, a kis hercegnő, meglehetősen sok vágyat érzett az élethez. A csengőre vetette magát, de most Pierre maga tartóztatta föl:

— Fölösleges — mondá félig holtan a fájdalomtól, de büszke önmegtartóztatással s mélyen sértve Sylvine kegyetlensége által. — Fölösleges, ön itthon van.

Valóban a kocsis, ki nem mert felelősséget vállalni e dologban, a Villemore-palota felé hajtotta üetve lovait s haza vitte az oktan kis hercegnőt. Emez nagy hirtelen kilebbent a hintóból.

— Isten önnel — kiáltá a szerencsétlen polichinelle.

De ő csak a kocsishoz fordúlt s merész gögös arcczal parancsolá:

— Vigye haza d'Erfeuilles grófot.

V.

Egy hét múlva Sylvine huszonegyedik évébe lépett. A palota ünnepi fényben úszott. Ez az ünnep családias jellegű akart ugyan lenni, de a herceg szétküldetett egy csomó meghívót, melyek arra engedtek következtetni, hogy ez esté-

lyen valamely boldog mátkapár hivatalos bemutatása fog végbe menni.

E föltevés valószínűsége még inkább nagyobbodott, midőn az öreg d'Erfeuilles marquisé is megjelent az első érkezők sorában, kik Sylvinet körülvették és ajándékokkal halmozták el. Ez volt az első eset, hogy a marquisé a társaságban lehetett látni; ékes öltözéke, valamint az ifjú François marquisenak diadalmas magatartása sok kíváncsi beszélgetésre szolgáltatott alkalmat a legyezők mögött.

A kis hercegnő igen komoly volt, s a kik e miatt meglepetéseknek adtak kifejezést, azoknak azt felelé, hogy úgy illik évei számához.

Június eleje volt. A langyos este lehetővé tette, hogy levegyék az ablaktáblákat, melyek a park felől fődtek a máskülönbben nyílt csarnokszerű szalont.

Itt köröskörül a még friss zöld lombok képeztek háttéri díszletet, melyeket az akác-, orgona- s galagonya-illatot lehelő szellő ép úgy befelé látszott hajlítani a terem fényárasztó ablakai felé, mintha a napfény után hajoltak volna elő.

A középen, a csillárok alatt az asztalok mozaikját egész halmaza fődte ama ritka és drága csecsebecsékeknek, melyek Sylvinenek szóltak, s melyek mind magasabbra csoportosultak, a mint az estély ideje előbbre haladt s a kis hercegnő ott állt mellettök, udvarias csodálkozással viszonzozva az ajándékokat. Mintha valami jótékonyági bazár bájos elárusítónője lett volna, a mint ott állt csecsebecsétől környezve, díszes öltözékében, halvány rózsaszínű, alul virágokkal ékített, hosszú, uszályos ruhában, fényes arany nyíllal japáni módra fésült hajában. Margit grófné tette magát, mintha egy kézi tűzellenző foglalatát bámultatná Sylvinenel s egész halkán kérdé:

— Meglesz ma este?

— Tudom is én! — válaszolt Sylvine odavetöleg.

— De hiszen már beleegyeztél.

— Még nem.

— Sylvine, kérve kérlek — csak akkor fogom megbocsátani neked azt az iszonyú kalandot, ha lehetetlenné teszed magadra nézve, hogy újra kezdj ilyféléket.

— Ne félj semmit, kigyógyúltam már belőle. Iszonyodom a szerelmesektől. Egyet se láthatok most már, hogy azon ne tünődjem, vajon nem támad annak is egyszerre szarva vagy

valami oly rettenetes kinövése, mint a másiknak. Rettenetes dolog volt az, a mi velem történt. Soha, semmi sem fog megvígasztalni érte.

— De igen, menj nőül François-hoz, nagyon kedves, szeret téged

A kis hercegnő észrevette e perczben, hogy egy tálczát nyújtanak feléje, elvette róla a fehér, fényes papirt, melyen semmiféle czímer nem állt. E szavakat olvasá rajta: «A szilfánál, a kerek tisztáson fogja találhatni Sylvine ma éjfélnél az én ünnepi ajándékom».

— Már éjfélnél van — szólt Sylvine az órára tekintve. — Ki küldi ezt? Nem ismered?

S Margitnak nyújtotta a levélkét, melyet aztán kézzel kézre adtak a teremben.

Azzal fölkereste Villemore herceget, ki François d'Erfeuilles karjára támaszkodva, távozott volt. Majd maga kezdett parancsokat osztogatni. Ez ifjú nők kíváncsi érdeklődése ő reá is átragadt. Különbö is alkalmas eszközt látott e véletlenül közbejött eseményben, arra, hogy megtörje az estély komolyságát, melynek ünnepélyes czélja majdnem elzsibbasztotta az unalomtól. Fölélénkült: orczái rózsapírba borúltak, tovasiklott, maga után vonszolva uszályának virágait, s mindenkivel tudatta rendeletét az általa hirtelen kigondolt czerimoniára, vonatkozólag. A legyezők gyorsabban verdestek, mintha hirtelen egy csapat galamb rebbenne föl; a vígság villamos folyama áramlott végig a termen, suhogásba hozva az eddig mozdulatlan selyemruhákat, melyek uszályai most rücskölődni kezdtek. Csakhamar szolgák jelentek meg fáklyákkal, sorfalat képezve.

A sor a perron aljánál kezdődött s messzire nyult a kert rengeteg fősétányán, egészen a szilfa-tisztás bejáratáig, mely hirtelen kanyarulatot képezett és így sötétben maradt.

Sylvine legelső s egymaga akarta látni a számára jelzett meglepetést. Herczegi atyját gyanusítá e szeszélylyel s hogy kedvére tegyen, örvendő türelmetlenséget negélyezett. Az öreg hölgyek elnéző jóindulatból bent maradtak a teremben, míg az egész ifjúság kirepült a szabadba.

Sylvine mosolyogva s méltóságteljesen lépdelt a menet élén két dán ebe közt, melyek ezüst csengői hangoztatták az ünnepi indulót e tündéri menethez. Elegáns alakja rhythmicusan hullámozott halvány ruhájában; arany nyila vakítón csillo-

gott s könyökét magasra emelve, kaczerán játszott tollas legyezőjével, melylyel lassan végig simítgatá arczát. Mögötte párosával jött az egész bohó csapat, mindenik lovag egy-egy hölgyet vezetve kezén, s Sylvine magatartását utánozták. Mintha ama szerelmi galantériák éjjeli ünnepélyeinek díszmenete lett volna, milyeket a nagy király rendeztetett Versailles kertjeiben, egy-egy La Vallière tiszteletére. A férfiak oly kecsesen hordták klakkjokat mint megannyi forgós kalpagot; a nők magasra tartották kezöket, ingatták fejökön képzelt tollbokrétáikat, úgy tartották czipőiket, feszítették lábaikat lépés közben, mintha panier lett volna rajtok s ez oly elegans, trefás színt kölcsönzött mesterkéltné mozdulataiknak.

Méltóságos lassúsággal s föl-fölsengő kaczajjal vonúlt lefelé e csapat az inasok sora közt, kik összetett bokával, karjukat magasra emelve, tartották a fák lombosátora alatt a széltől csapkodott, füstölgő fáklyákat. Rohamosan váltakozott fény és árny a zöldelő fasor hosszú kupolája mentében.

A lángoktól megvörösödött és összezsugorodott a lomboszat, míg az ösvény virágos párkányai bíborvörös fényben gyúltak ki vagy ezüst tavacszkákként tündököltek szegfűkkel csillagozott széleiken. Sűrűn hulltak alá az akáczfavirágok a szellő hevesebb lehelletére. Az éj minden illata egyesült mámorba ejteni az ifjú sereget, mely boldogan, nevetve szíttá magába azokat.

Hirtelen zökkenés állt be, mitől kissé megzavarodott a párok sora. Sylvine okozta, ki ekkor a tisztás elé ért már, ott megállott s egy intésével megállítá egész kíséretét is. Aztán egymaga néhány lépést tett előre; de csakhamar rémes sikoltás hallatszott és az odarohanók látták, hogy az egyik szilfa erős ágán egy nagy polichinelle függött. Egészen fehér atlaszba volt öltöztetve, püpos mellének bal oldalán piros rózsafele látszott, melynek szirmai cseppenként hulltak alá. A kerek tisztásra befénylő hold költöien világítá meg sápadt arczát, melyen mosoly ült, fehér fogakat engedve látni. Merev szemei Sylvinerre szegeződtek. S a szél ingatásától a polichinelle lassan forogni kezdett. A kötél, mely tartotta, a kabát gallérjához volt erősítve, mint a játékszerek kirakatában.

Bugyogójára végig lefolydogáltak a rózsza szirmai. A fáklyák egyszerre kialudtak s az odatóduló tömeg Villemore herczeg által visszatartva megállt.

— Ízetlen tréfa az egész. Majd beviszik a szalonba ezt a játékszert, ott megláthatják. Fiatal nőknek nem tanácsos ily helyzetben látni. Menjenek be! — szólt a herceg, miközben François d'Erfeuilles elvezette a leányt.

Azzal szép csendben visszatért a menet, halkan suttogva s a gyöngébb fél ijedelmét gyöngéden lecsillapítva a nagy fák titokzatos árnya alatt.

A herceg rendelésére ekkor ünnepi harsona hangzott föl.

— Kárpótlással tartozom önnek — mondá François d'Erfeuilles Sylvinenek.

— Fölsmerték s el vagy veszve, ha nem egy d'Erfeuilles hez mégy férjhez — suttogá fülébe Margit grófné.

— Kinek akar inkább számot adni e kalandról, atyjának-e vagy férjének — kérdé Villemore herceg, hozzá közeledve.

— A mint kívánja — felelt szomorúan a leány.

Csakhamar helyre állt a csönd s a herceg ünnepélyesen bemutatta Sylvine mátkáját. François marquis anyjához vitte aztúan jegyesét.

S míg ők így ketten átmentek a szalonon, ama komoly menuet-lépéssel, melyet oly mulatságosan gúnyolt volt ki a kis hercegnő — a férfi fejét föntartva, merev mozdulatokkal — a leány lesütött szemmel, lassan és komolyan, a marquis keztyűjén tartva rezgő ujjai hegyét — ott kint, lent a szilfák kerek tisztásánál, a holdfényben Sylvine dán ebei mindegyre üvöltöttek a fehér atlaszos polichinellere, ki hidegen és mereven függött az ágon.

PEYREBRUNE GYÖRGY *után, francziából*

HARASZTI GYULA.

AZ ERDEI LAK.

Kies völgyben, a Bükk tövén,
Egy kis lakban tanyázom én;
Mohos sziklák, erdők védik,
Bár lakhatnám itt mindétig!

Csendes hely, csak a patak zúg,
Erdőn csak a vadgalamb bűg
Reggel ébreszt, este ringat,
Világ zajja ide nem hat.

Oh ne is! Volt benne részem,
Kifáradtam már egészen,
Úgy szeretnék megpihenni,
Egyedül magamé lenni.

Sebeim, mint itt a fának,
Lassanként begyógyulnának,
Derülnék a napsugárral,
Dallanék vidám madárral,

Hiú ábránd! . . . erdős kis lak,
Alig jöttem s már itt hagylak!
Sors ellen küzdök hiába,
Mennem kell világ zajába.

GYULAI PÁL.

A SÁHNAMEBŐL. *)

I.

MINÓCSEHR TALÁNYOKAT ADAT ZÁLNAK.

Magához hívá Zált a nagy Sehrijár
 S elé több talányt — őt kiismerni — tár.
 Gyűrűs sort ülének tudós bölcselők,
 Komoly móbedek s Zál együtt ült velök.
 Ki egyről, ki másról kikérdezgetik,
 Titokszót, talányt szórt elé mindenik.
 Az első — tanácsban, tudásban is az —
 Így ejté a kérdést: «Találd el mi az:
 Tizenkét fa zöldell, sudár czédrusok,
 Galyok karcsu, lombjok örök dalt susog.
 Mind harmincz galyat hajt, magast, egyenest
 S a galy mindig annyi, se' több, sem kevesb!»
 A másik pap így: «Két iramló lovat
 Tudok, mindenik szép, nemes vérű vad,
 Egyet vak-sötétszint, szurok habjakent,
 A mást, tiszta, kristályfehér fényű mént.
 Egymást folyton űzik, miolt' a világ,
 S nem éré be egyik soha másikat!»

Meg más szóla: «Harmincz lovag száll amott,
 A nagy sáh előtt, nézd, tovább vágatott.
 Vigyázd jól, im egygyel kevesbült a szám
 De harminczra telt, mig megint számolám!»

Negyedszerre szólt egy: «Van egy dús mező
 Virággal behintett, szines, zöldelő . . .
 Jön egy szörnyű sarlós mogorván neki,
 Kifent nagy kaszáját a rétnek veti.
 Levág asszu kórót, virágot vegvest,
 Könyörgöre sem hajt, akármennyit esd.»

*) A *Zál és Rudabe* című epizódból.

Ötödik beszélt: «Két kevély cziprus áll
 A tenger szivéből ki, órjás sudár. —
 E *kettőre* fészket raká *egy* madár
 Ha éjjel *ezen* hált, korán *arra* száll.
 A melyikről elszáll: legott hervad az,
 A melyikre röppen: virúl, illatoz'.
 Az egyik fa így hát örökké ragyog; —
 A másik fa hervadt, virág- s szinhagyott!»

Hatodszorra kérdék: «Hegyes bércz felett
 Magaslott egy órjás, szilárd épület;
 S a bölcselkedő nép hagyá hajlokát,
 A síkföldre jött, itt csinált büntanyát,
 Emelt büszke várost a hold szarvaig,
 Az ott szolga lett, itt kevély úr lakik.
 Idővel feledték a biztos hazát . . .
 Ki gondolna rá is, ki ölné magát!?

— De földindulás lön sebes-hirtelen
 A város ledőlt, tűnt, miként por szelen.
 S a vész visszahajtá szivök most oda
 A helyhez, mely áll és nem ing meg soha!»

Szakítsd, Zál, e szóknak feddő fátyolát
 A bölcsök előtt; mondd, ha mit benne lát
 A lelked; s ha éjét világgá teszed
 A föld rút porát is mosuszszá teszed.

II.

ZÁL MEGFELEL A MÓBEDEKNEK.

Kevéssé bemélyedt a gondokba Zál,
 De majd kart emelvén, kivánt szónak áll.
 Megoldá a nyelvét s szilárdul felett
 A bölcs móbedeknek, betűt sem feledt:

«Tizenkét fa — mondád — virul; nagy, nyulánk,
 Szegül mindre harmincz erős, karesu ág.
 — Tizenkétszer ujúl egy évben a hold,
 Rak ifju királyként, a felhőkre trónt.
 Havonként a harmincz napot fölleled,
 Ekép rendelé azt magas végezet.

Te két vers-futó mén felől mondod ezt:
 Rohannak vadul, mint az Ader-Guseszp.
 Sötét színben egy, más fehérben megyen,
 Nyomon hajtva egymást örök versenyen.

— Az éj és nap e két vetély-üzte mén
 Az égnek körutját ezek versenyén
 Mérjük fel. Be egymást nem érik, pedig
 Miként özet ebnyáj, nyomon kergetik.

Harmincz lovagról szólsz, imént láttad, ott
 A nagy sáh előtt el miként vágatott.
 S a harmincz lovagból csak eltűnik egy,
 Mig olvasva újból a harmincz kimegy.
 — No lásd hát, az ujhold ezenmód' kering
 Világ Istenének parancsa szerint.
 Panasz-szót ne ejts rá; egy-egy éjt alig
 Fogy el néha és már megint láttatik.

Vonom most hüvelyből a szó pengejét,
 Mi volt két fa és egy madárról elébb.
 A kosnak jegyétől el a mérlegig
 A nagy földet áldó világ s fény fedik. —
 S ha érinti a nap a hálnak jegyét
 Sötétség, homály rejt eget s földtekét.
 — A két cziprus így hát az ég két fele,
 Örömmek ma, majd meg borúnak helye.
 A fentszárnyaló nap a szálló madár,
 Mi aggályt emitt, ott reményt keltve jár.

A kőszirten épült szilárd palota
 A fénylő mennyország, a hitnek hona.
 A síkföldi hely meg e vendég-szerály,
 Mely itt kincs, nyomor, kéj s keserv-telten áll.
 Betud minden áldott lehelletvonást,
 E táplál s e huz sírba szemlátomást.

De szél támad és jó a földindulás,
 Nyomán kél a földön rívás, pusztulás.
 E földön hagyunk kéjt, vagyont, bút, sohajt;
 A kőszirtre térünk, a sors árja hajt.
 Jön uj nemzedék, — mit hagyánk, élvezi;
 Nem örvend soká — hajh tovább kél ez is.
 Imigy szabta Isten ki még kezdeten;
 Így is lesz, e törvény avult nem leszen!

Kinek sírja halmán a jóhír viraszt,
Örökfény s dicsőség, mik kísérik azt.
A rosszban leledző, a rögzött, gonosz
Megisméri a jajt, mit végperce hoz. —
Magas bár palotánk, Saturnust verő,
Mi abból miénk? — egy darab szemfedő. —

FIRDŰSZI *után, perzsából*

FIÓK KÁROLY.

A MAGYAR ZENE JÖVŐJE. *)

Midőn jelen sorainkkal az ugyanitt és ugyan ily cím alatt már egy lustrum lefolyta előtt **) közlött czikkünk vezérfonalát akarjuk ismét fölvenni, a fölszólalásra mintegy kényszerítve vagyunk az alatt jelzett munka által, a mennyiben az a hivatalos zenész-világ zenénk jövője — mert jövő zeneszerzőink — érdekében azóta tett erőfeszítéseit commentálja, s így öt év előtt megkoczkáztatott prognostikáink mellett vagy ellen első sorban beszél. Hosszas hallgatásunk megszakítását okozhatták volna ugyan azon észleletek is, melyeket a magyar zenének az országos tárlatról való kimagyarázhatatlan elmaradása keltett bennünk; miután azonban jól tudtuk, hogy a tárlat elnöksége mindent megtett, a mi hatalmában volt, a nehézségek kiegyenlítésére, s hogy tán mégis akadhatna, ki a szánalomra méltó eredményért felelőssé tenné, szívesen elnapoltuk a bepanaszolás reánk nézve szinte igen kellemetlen határidejét, őszintén reménylén, miszerint azt valami örvendetes váratlan úgy is tökéletesen fölöslegessé teendi. És miután már ennyi figyelemmel viseltettünk a tárlat rendezői iránt, könnyen elgondolható, hogy nem viseltettünk kevesebbel a közoktatásügyi miniszterium s különösen az igen tisztelt miniszter, Tréfort

*) 25 eredeti magyar dal énekhangra zongorakísérettel. A Liszt Ferencz elnöksége és az Erkel Ferencz igazgatása alatt álló országos magyar királyi zeneakadémia végzett hallgatóinak szerzeményei. Egybegyűjté és szerkeszté Ábrányi Kornél, az országos magyar királyi zeneakadémiának és ugyanott a magyar zenészetnek is tanára. Budapest, Táborshy és Parsch.

***) Lásd a *Budapesti Szemle* 1880-dik évi november-decemberi számában.

Ágoston úr iránt sem, kinek a kérdésben levő hangjegy ajánlva van, s ki a művészetek érdekében tőle kívánt áldozatokat mindig oly hazafias készséggel meghozza. Maradjon az ő érdemében oly gazdag egyénisége az alább kifejtendő érvek horderején messze kívül, annál is inkább, mert a korona és a parlament bizalma következtében elnyert fényes hivatala daczára, kezei zenei szempontból nem mozdhattak teljes szabadsággal, miután miniszteri hatásköréhez egy király — egy zongorakirály — tartozott, kinek a közvélemény teljhatalmat még Tréfort úr minisztersége előtt adott. A hangvilág ez ősz fejedelme ellen pedig nem emeltük volna szavunkat azért, mert meg voltunk győződve, hogy se zenei törekvéseinket, se szükségleteinket nem ismerte, s így reá nézve, ki az új német iskola fejlesztésének és terjesztésének szentelte minden idejét és tehetségét, a magyar zenei dolgok igen különbösek lehettek. Hasonlóképbűn volna felelősségre vonni az országos zeneakadémia igazgatóját és tanárait: ők tudományokat kétségtelenül lelkiismeretesen átültetik fiatal tanítványaik lelkébe.

Valójában tehát csak ama fiatal tehetségek felé fordulhatunk, kik szellemi zsengeikkel a szóban forgó gyűjteményhez járultak. Reájok gondoltunk mi, midőn a magyar zene jövőjét szépnak, nagynak, dicsteljesnek festettük; nekik kívántuk a babért, tehetségünk szerint értők dolgoztunk magunk is. Miután most az életbe lépnek mint az országos zeneakadémia tanulmányaikat végzett hallgatói, szabadjon nekik rövid vonásokban körülírni azon kötelességeket, melyekkel a művészetnek tartoznak, ha annak méltó papjaivá akarnak válni; a mieink között nem ismerünk fontosabbat, mint kevés tapasztalatainknak a kezdők szolgálatára való bocsátását; tőlök függ a magyar zene jövője, általok közvetve erre is hathatunk!

I.

A fiatal zeneszerzőnek mindenek előtt azzal kell tisztába jönnie, hogy miután a művészet a végtelenségig tökéletesíthető valami, ahhoz képest az ő alig megemésztett tudása elenyészőleg csekély. E kissé nyomasztó állítás beismerése két irányban válhatik előnyére: egy részt felköltvén tudványát, újult erővel buzdítja az előtöresre, másrészt méltányossá teszi kartársai

törekvéseivel szemben, kik bármily távol is vannak tőle, még sincsenek oly messzire, mint van az abszolút tökélytől egy emberi mű.

Ide vonatkozólag kellő tájékozás okáért nem szükség egyéb, mint őszinte önvallomásokat tenni magának a zeneszerzés megtanult és meg nem tanult szakaszairól. A «megtanulásra» nézve persze kétségbe vonhatatlanul igaz Mosonyi Mihály azon véleménye, melyet minden jóra való tanár bizonyosan aláír, miszerint csak akkor jutottunk igazán egy törvény birtokába, ha alkalmazása közben nem merül föl lelkünkben a legkisebb kétség sem. Hogy ily fokát érjük el az alaposágnak például az összhangzattanban, nem szabad megelégednünk az összhangzatok egyszerű megtanulásával, mert azokat könnyen oly kész egészeknek vehetjük, melyek tetszés szerint helyezhetők egymás mellé, ha a szólamvezetésben elkerültük a tiltott ötödöket és nyolczadokat stb. Valójában a dolog pedig úgy áll, hogy a szervesen kifejlett szólamokból kell előteremnie az összhangzatnak, mint előterem egy rajz a szöveteken, melyekben a fonál megtartja függetlenségét mindvégig, s csak a szomszéd fonalakkal való esetleges összeelgyedéséből képződik, a takács által tetszés szerint választott idom. A szólamokat ily függetlenül alkalmazni csak az képes, ki az ellenpontozatban járta; ebből tehát mindenki megértheti könnyen, miszerint összhangzatot ellenpont nélkül helyesen megtanulni lehetetlenség.

Közbevetőleg megérinthetjük itt, hogy a múlt zenéje és a jövő zenéje közötti nagy szakadásnak kezdete innen ered. Ugyanis az ellenpont elsajátítása igen sok időbe kerülván, egyszerűbbnek és jutányosabbnak találták az összhangzatokat csak függőleges irányban művelni, nem gondolva a bennök előforduló szólamok múltjával és jövőjével. És a tunyaság szülte e rendszert elősegítette az a körülmény, hogy a hangszerek tökéletesítése által lehetővé vált minden összhangzati hóbortot úgy a hogy érvényre juttatni, míg ellenben a régibb zenekar az ily extravagantiáknak nem bírt volna eleget tenni, a hangszerek hajdani hiányos szerkezete miatt. Az anyagi vívmányok tehát a szellemi sülyedés büntársai lettek s így állhatott elő azon iskola, melyben Schoppenhauer akaratán kívül törvény nincs, s melytől a józan ész és az ízles száműzve vannak, a tudatlanság legnagyobb örömére. Bizonyítja ezt azon körülmény, hogy minden ellenpontot tudó zenész távol marad a jövő zenéjétől,

s hogy ellenben a jövő zenészei nem képesek az ellenpontos munkára.

Újabb vitatkozás tárgyává válhatnak most az a kérdés, hogy vajon mikor is tanulta hát meg az ember az ellenpontot? miután annak dióhéjba összegyűrt szabályait könnyen átfuthatja mindenki rövid idő alatt. Ez esetben próbaköül szolgálhat a legegyszerűbb keretű szerzemény is, melynek összbonyomása eleven vagy gépies lesz, a mint belé az ellenpont életet vagy a tapasztalatlanság mesterkéeltséget öntött; ily próbakö az alhangok merész önállósága, a kíséret változatossága: a dallam ez esetben csak «*primus inter pares*», egy-egy láncszeme közé gyűjtve több összhangot, egy-egy összhang árjában hosszasan kéjelegve, s majd egyedül repdes, majd a kísérő szólamok egy részére támaszkodik.

Az ellenpont a fugában érte el tetőpontját, nem mintha ez a forma volna a legridegebb, de mert a szigorú *stylus* ebben egyesül az érzéssel és a képzelemmel s forgolódik legszabadabban, mint ezt a darab neve eléggé mutatja. (A francziában máig is megvan e szó «*kaland*» értelme, midőn házias nyelven ezt mondják: *faire une fugue*, mi mindig a rendes kerekvágásból való «*kikapást*» jelent.) Régente a zenedei tanulmányoknak koronája, a fuga lassanként megszűnt ily dicsőkörral hivatkozni, midőn bebizonyult száz példából, hogy a legügyesebb fuga-író még nem zeneszerző. A legutóbbi idők meg az ellenkező mellett tanúskodtak: az az bebizonyították, hogy fugát nem írva, sem *genie* a zenész. Ha a két rossz közül kellene választanunk, inkább szeretnők, hogy a kezdő fáradságot venne magának s megtanulná a fuga-írást, mi a legrosszabb esetben igen jó elme-gymnastika, azon kívül egyetlen mód elsajátítani a motívumok földolgozásában való jártasságot, a sonata-forma művelhetésének e «*conditio sine qua non*»-ját.

Újabb ellenvetésképen most azt hozhatnák föl, hogy talán e forma tudásának szüksége nincs is még kétségbevonhatatlanul megállapítva s hogy meg lehetne takarítani a tanuló ráparzartott idejét, miután ma úgy is kiki saját ízlését követve, szabja meg eszméinek az alak-keretet. De mily eredménnyel? kérdezzük mi viszont; van-e a sonata-forma szilárd alapját mellőző szerzemények között egyetlen egy, mely érthető volna s a hallgatót zeneileg kielégítné? Ha sikerültek, mint Chopin két balladája, a sikert csak annak köszönhetik, hogy a sonata-formát,

az új cím daczára, megtartották, vagy hogy sokat mondó elnevezéseik köpenye alatt hosszú lére eresztett mellék alakokat, minők az előjáték, az «intermezzo» stb. találtak föl, melyeknek szerény arányait erőfeszítés nélkül áttekintheti a legújdotsültebb zenebarát is.

De a sonata-forma nem csak a hangszeres zenére gyakorol döntő befolyást; a nagy áriák is mintája nyomán írtak, bár ezekben az emberi tudó kimélése szempontjából a motivumok kidolgozása sommásabb. A románca már szűkebb téren mozog, még szűkebben a szorosán vett dal, melyet a zenei érzékel bíró népek névtelen dalnokai úton-útszélén nem szereznek — ök e szó értelmét nem is bírnák fölfogni — hanem bocsátanak világgá pacsirta módjára öntudatlanúl, minden szerzői hiúság vizsketege nélkül!

Azon szempontból indulván ki, hogy bármily műfajban rendkívül tökéletest lehet teremteni, mint Petöfi népdalaival annyiszor megmutatta, nem tartanók mi azt magában kárhoztatandónak, miszerint ifjú zeneszerzők az így igen kezdetlegesnek bebizonyúlt dalformával kezdjék meg pályájokat, annál kevésbbé sem, miután huszonöt év előtt magunk is hasonló szerzeményekkel léptünk legelőször a világ elé. Legalább jó lélekkel elhíhetjük a tanítványok munkájának autentikus voltát; legalább megnyugodhatunk abban az eszmében, hogy a dolgot igazán a kezdeténél kezdik, mi nélkül az észszerű haladás lehetlenség volna. A helyzet csak akkor válik válságossá, ha ilyenemű szerzeményekkel, melyeknek belbecsét nem akarnók kétségbe vonni, ott találkozunk, hol a zeneszerzés legnagyobb és legnehezebb föladatainak van csak helye: azon hallgatók tárczáiban, kik az országos zeneakadémián tanulmányaikat már bevégezték.

Azonban fölteszszük, hogy az előttünk fekvő huszonöt magyar dal a végzett akadémikusok podgyászának legjelentéktelenebb részét képezik, készséggel megengedjük annak lehetőségét, hogy a kiadó csak ezt tartotta kiadásra alkalmasnak; örömet elfogadunk mindenféle enyhító körülményt: de végre mégis be kell vallanunk őszintén, hogy az ország által hozott áldozatokkal szemben az eredményt meglehetősen csekélynek találjuk. Tegyük föl ugyanis, miszerint a füzet minden dala igen sikerült, s valójában a gyűjtemény még akkor sem más, mint a naponként nagy számmal megjelenő szerzemények utánzata, annál is

inkább, mert erre is reá van nyomva a minden művészi érzéket mélyen sértő azon megjegyzés, hogy «a dallamhangok a zongorarészben is befoglaltatnak». Ez zeneileg oly barbarizmus, minő a könyv- és képművészetek megcsúszása, melyet csak az méltányol igazán, ki se szép metszést, se szép festést külön még nem látott. És ily zenei surrogatum utóvégre még megmagyarázható egy magasra nem törő kiadványban, melynél főczél a kelendőség és segélyével a darab énekesre, zongorázóra egyaránt reá erőszakolható. De mit szólnunk róla jelenleg, midőn az ország legnagyobb nevei mögé bujt, midőn tanulmányaikat végzett zenészek élnek vele?

Ezekre visszatérve, ki kell jelentenünk megütkezésünket azon kevésbé igazolható buzgalmukon, melylyel a cigányok modorát utánozzák a legtöbb esetben. Ha barna zenészeink babérjai nyugtalanítják éjeiket, úgy kár egy zeneakadémia tanfolyamait látogatni; egy-két összhang elsajátítása, azon helyek szorgalmas fölkeresése, hol a legjobb bandák pipaszó vagy vacsora mellé húzzák, elégséges arra, hogy kinek jó hallása van, ellessesse azokat a fogásokat, melyek leghatásosabbaknak bizonyúlnak be. Mindössze azután csak arra kell elkészülnünk, hogy a leghizelgőbb bók, mivel a közönség hódolatának adóját kifizeti, nem fog túl menni ezen a nálunk már stereotíppá vált mondaton: «Be jó cigányosan csinálja!», melylyel, reméljük, nem elégszik meg a fiatal zeneszerző nemzedék egy tagja sem, de nem az adófizető ország, nem a zeneakadémia tanárai kara.

Elidegenítőleg hat reánk a gondozás azon kis mértéke is, melyet a gyűjtemény szerzői a magyar verstan szabályainak megtartására fordítottak. Épen azon dalokban, melyek csak egy versű költeményre íratnak, melyekben ennél fogva nem szükség egy rhythmusi átlagnak föláldozni egyik vagy másik verssort, értelemzavaró beosztással találkozunk több ízben; mi annál meglepőbb, mert mint csodálkozva láttuk a huszonöt eredeti magyar dal cím tábláján, a zeneakadémián magyar zenészet tanszéke is létezik.

De mind e megjegyzések mellett sem titkolhatjuk el örömmünket azon, hogy nálunk ma már csoportosan lehet a fiatal zenetehetségek műveit közé tenni. A sokaság nemcsak a harctéren döntő; elkerülhetetlenül szükséges mindenütt, hol küzdeni kell. S hol kell küzdeni többet, mint a zenészetben,

melynek dicsteljes magaslataira ezer művész közül egy-egy ér föl hosszú időközökben. Hogy ez «egy» itt van-e a zeneakadémia végzett hallgatói között? erre felelni nem merünk, mert a sokat mondó kezdet épen oly kevéssé záloga a fényes jövőnek, mint nem határozó a szegletes föllépés.

A művészi pályát a versenytérhez szeretjük hasonlítani, melyen sok az «induló», de nyertes csak egy lehet. Pedig minden versenyző előtt egyaránt el van simítva, ki van czölöpölve a befutandó távolság, holott a zenében folyvást göröngyös talajon kell haladni, tapogatódzva keresve az igaz ösvényt, százszor tévútra vezetettve, tátongó ösvényeket kerülgetve. Vajon a kezdő zeneszerző elég erővel bír-e a nagy pályakör befutásához, hogy jól válaszítja-e irányát, megtartja-e, nem bukik-e el azon cselekbe, melyeket eléje mozgalmas élte folyamában oly pazarul vet a sors, a szenvedély? Felelni erre botorság volna; a földolog az, hogy a kezdet már megvan: jövő teendői ugyan számosak és nehezek, de nem elvégezhetetlenek, ha híven ragaszkodik azon elvekhez, melyeknek részletes megbeszélése legközelebbi föladatunk.

II.

Fönnebb csodálkozásunkat fejeztük ki az országos zeneakadémián létező «magyar zenészeti tanszék» miatt; ha jobban megfontoljuk szavainkat «sajnálatot» kellene írunk, miután e hazafias külszínnel bíró, ártatlannak tetsző elnevezés finom iróniát vagy káros fölületességet foglal magában: iróniát, mert Buda-Pesten, Magyarország fővárosában, alkalmaztatott; fölületességet, mert a művészet lényegének teljes félreismerését teszi föl.

Ugyanis kétséget nem szenved, hogy a művészet föladata egy és ugyanaz a térben és időben, hogy változatosságot csak azoknak egyénisége következtében nyer, kik művelői. Úgy de egy fajhoz tartozó, egy éghajlat alatt lakó, hasonló vérmérésű egyének egyformán művelik: innen származnak a műveszi iskolák. E tételből két következtetést lehet levonni: hogy egy fajhoz tartozó, egy éghajlat alatt lakó, egy vérmérésű egyének csak egy iskolát bírnak igazán jól művelni, s hogy ez iskola csak általok műveltethetik természetesen; mit például konkrét

esetre alkalmazva így fejezhetnénk ki: az olasz csak olasz zenét írhat s az olasz zenét csak olasz írhatja.

A magyart a józanesség jellemzi különösen; ha e fő jellemvonása ellenére is egy ily egyszerű és világos kérdésben, minő e művészeti kérdés, tétovázni és csalatkozni látszik, egyedül azon áramlatoknak rovandó föl, melyet lelkében részben magok a magyarok, részben a köztünk lakó idegenek indítottak meg. Amazok nem lévén elkészülve kellőleg a művészet alapos műveléséhez, tudományuk hiányos voltát akarták elpálástolni, emezek tán kissé előhaladottabbak, de nem magyarok lévén, idegen áruiknak kívántak piacot nyitni; amazok a művészetben chinai falakat emeltek, hogy mögöttök biztosságban érezhessék magokat, emezek e chinai falakat fölemelni készséggel segítették, hogy így nekik a nagyobb, szabad téréség megmaradjon.

Engedjük meg azonban egy perczig a dolog lehetőségét, de az eredmény ezért nem lesz kecsagetőbb. Mert ha külön magyar zenészet létezhetnék, csak két eset adhatná elő magát, mint Omár mondta a Koránról s az alexandriai könyvtárról: a zenészet vagy magában foglal minden szabályt s akkor nincs szükség még kivüle külön magyar zenészetre, vagy az utóbbiban oly szabályok foglaltatnak, melyek a zenészetéitől eltérők, akkor pedig elfogadhatatlanok. Tegyük még hozzá, hogy a világ egy conservatoriumában sem található ennek megfelelő tanszéket, nem a lipcei s a bécsi zenedében, nem a párisiban, miután mindennütt alattomban értetik, miszerint a zenészet az illető nemzetiségű tanárok által hason nemzetiségű tanítványoknak előadva, az említett városokban csak német vagy franczia modorú lehet.

Egyébiránt a dolog kellő megmagyarázásához nem szükséges egyéb, mint azon pillanatba helyezni át magunkat, midőn valaki «ihletett». Lehető-e, hogy akkor — ha a zenész magyar — másnemű érzés vehetne rajta erőt, mint az, melyet egy magyar érezhet? hogy lelkében különféle — bocsánat a realistikus kifejezésért — érzelemcsap fölött rendelkezhetnék, melyből majd magyar, majd idegen eszmék csordulnak ki, képzelődésének forma-medenczéjébe? Ily föltevés csak úgy volna a valósággal azonosnak tekinthető, ha a szerző saját érzélemvilággal nem bírna, azaz nem volna eredeti, — mit senki sem lesz hajlandó beismerni — s tanulmányok által sajátíthatta volna el a különféle zeneiskolák modorút; vagy ismét, ha

külső okoknál fogva képzeletének bizonyos, a rendestől eltérő medret kellene követnie, de ekkor kétségtelenül mindig alantabb maradand, mint a magáéban, s mint azon szerzőé, kire nézve meg nemzetiségénél fogva ez a meder a természetes.

A magyar zenészetnek az országos zeneakadémián való rendszeres tanítását azon tévedés okozhatta, melyben a legtöbben élnek a zenészet jelentőségét illetőleg. Az tudniillik az általános hiedelem, hogy a költészettan s a zeneszerzés egyenértékű fogalom, holott didaktikai szempontból amaz bizonyos nyelv grammatikájának, syntaxisának teljes bírását föltételezi s csak a költészettel foglalkozik, emez pedig a technikai, kezdetleges részt is magába foglalja, melynek nem lehet nemzeti jellege.

Ha tehát szorosán, szó szerint ítélnök meg e különös tantárgyat, azt kellene hinnünk, hogy Magyarország fővárosában, a «magyar zenészet» oly idegenszerű tanulmány a tanulókra nézve, miszerint azt csak hetenkénti ennyi meg ennyi órában lehet megtanulniok.

Nem byzanci szörszállhasogatás mondatta el velünk mindezeket; meggyőződésünk szerint egy ily tantárgy czíme a fiatal zenészeket örökre tévútra vezetheti s oly eszmezavart szülhet bennök, melynek gyászos befolyását egész életökben megsínlhetik. Ugyanis azon gondolatra jöhetnek, hogy míg máshol a zenész előtt csak egy pálya áll nyitva, addig a magyar szerző a gondviselés különös kegye következtében már két pálya fölött rendelkezhetik: a magyar és egy másik fölött, melynek nemzetisége iránt kétségünk nem lehet, ha figyelembe vesszük, mily titkos befolyást gyakorol a közvetlen szomszédság, különösen, midőn sok tevékeny ügynöke akadt magunk között is. Miután pedig a szomszéd nagyon hatalmas s vele szövetekezve messze mehet az ember, magától érthetőleg először az ő modorában kísérli meg szárnyait csattogtatni az ifjú zenész s csak üres óráiban, vagy ha szárnya csattogása visszhangra nem talált, szánja rá magát, hogy a magyar zenészet művelését fölkarolja, természetesen örökké sajnálván cosmopolitikus álmait, lelkesültségének felével, gépiesen, úgy, a hogy már mi megérdemeljük!

Íme! észszerűleg csak ez lehet a következmények egymásutánja művészi pályánkon, ha oly téves eszme zászlaja alá esküdtünk fel, minő a zenétől különválasztott «magyar zenészet». Mennyivel dicsőbb ellenben a jövő, mely arra vár, ki ma-

gáévá tevén az összhangzattan, az ellenpont, az alak-isme titkait, egyszerűen magyar szívére hallgatva, magyar észjárását követve, kezd a munkához! Óriási az, de halhatatlan dicsőséggel fizet!

Először nagy lesz meglepetése, midőn észreveendi, hogy közte és kora között nincs összekötő láncszem. Mindenütt az újat hajhússzák lázasan, örjögve, összehordván a legösszeférhetlenebb hangszínezést a legsivárabb dallamok alá, fölhányván az összhangok Peliomát a polyphonia Ossájára. Ezerféle rendszer állja útját lépten nyomon: az egyik színpadi alakjait néhány hanggal jellemzi úgy a közönség mint saját kényelmére, megkímélvén mindkettőjüket a drámai helyzetek földolgozásának, átértésének szellemi fáradtságától; a másik zenei essaiket ír nagy és különösen dörgedelmes zenekarra, melyek ép úgy szétrobbantják a zenei kereteket, mint az érzelemvilág rejtélyes mindenségét. Emez az utolsó ítélet trombitáiról akár fogalmat adni nagyszámú, szanaszét fölállított rézfúvó hangszerek harsogtatása által; amannak hősnője egy faasztalhoz intézi szerelmes búcsúját; van, ki az égi karok zsolozsmáit a koldus asszonyok imájának szótagozó mormogísává devalválja.

Újítások ezek ott, hol a zene természetes fejlődésének leg-szélsőbb határait már elérte a klasszikusokban, hol a nemzeti jellem minden főbb vonásának találkozott méltó zenei képviselője. Hogy ily nemzeteknél a mai zeneszerző-nemzedék vagy csak szerényen böngészhet csupán a zenészek lángeszű elődei által rég learatott mezején, vagy a nihilisták módjára, tagadván minden fönnálló törvényt, az elévülhetetlen termést akarja megsemmítni: azt ne csodáljuk. Az emberi lélekbe oltott újságvágy nem szűnik meg soha hatalmat gyakorolni rajtunk s ha a szép, a jó, az igaz már sajátunk, még is újat keresünk, legyen az bár az erkölcsi háromság ellenkezője.

A haladás, ha csak látszólagos is, mindig vonzalmat ébreszt; ezért késztet erősen fiatal szívünk az «újítók» sorába lépni; oda hajt magyar lényünk, a külfölddel szemben való újdonságának homályos tudata szintén. Reméljük öntudatlanul, hogy a bennünk rejlő őanyag ott leghamarább talál pártfogóra, s hogy azt az új elvek segélyével leszünk képesek legelőnyösebben érvényre juttatni, annál is inkább, mert a hagyományok őrei rendesen gyanus szemekkel méregetik jövővénnyé voltunkat.

De lelkesültségünk nem tarthat sokáig: hamar eljő a kiábrándulás szomorú órája! A túltengés következtében elsatnyúlt zeneiskolák beteges modorával sehogy sem férhetnek össze egészséges, üde frisseségű, hatalmas árként hömpölygő magyar eszméink, melynek eredetisége vagy visszariasztja a külsőségekben eredetit hajhászó zenészeket, vagy náluk csak külsőségeire vonatkozólag tud maga iránt érdeket kelteni. Így egyrészt hamisan értelmezve, másrészt félreismerve lassanként magába fog térni a magyar szerző, s miután meggyőződött, hogy a zenevilágban küzdő pártok egyikéhez sem tartozhatik, miután belátta, hogy az egybeolvadás egyiknek zenéjével sem lehetséges, egyenként adja föl a korával való érintkezési pontokat s mindinkább függetlenül engedi át magát múzsájának.

És ez elszigeteltség, melynek se művészi gőg, se különczködő szeszély nem szolgált indokul, mint rendszeren szokott, nem jár meddőséggel. A teremteni óhajtó fiatal lélek önkénytelenül elfordul a jelentől, melyhez viszonyulva tehetsége majd nagyon kezdetleges, majd kelleténél szilajabb, — csüggedten keresi föl a divatból háttérbe szorított klasszikus stylus remekeit, s oh csoda! a zenészet fénykorának e maradandó emlékei s az ő magyar érzelmvilága között könnyen kimutatható rokonságra talál, mely ismét ernyedetlen munkára serkenti őt s büszke önérzetet ébreszt benne.

Igen, a rokonság kétségbevonhatatlan, a mennyiben magyar szívünk is képes minden emberi érzést erélylyel visszahangoztatni és megindulásának minden árnyalatát hangokban kifejezni; a mennyiben zenei kifejezéseinkben is megvan mindazon elem, melyből a szerző nagyszabású művet alkothat. És miután kezdetben a többi, ma már zeneiskolával bíró nemzetek zenéje sem szolgáltatott a mienkenél különb ősanyagot, mely legközvetlenebbül a klasszikus formákban nyilvánul, naiv de változatos zenei eszméinkhez hasonló számtalan akad a remekíróknál, kik ily igénytelennek látszó csirákból virágoztatják föl műveiket.

S ha ők úgy, miért ne mi is? e kérdésre vezet a száraz okoskodás utolsó következtetése; miért ne kezdeni rendszeresen ott, hol nemzet-társaink kezdték, s honnan oly messzire emelkedtek? Nem követtünk-e hasonló utat a költészetben, mely nálunk akkor volt élén Vörösmartyval a legklasszikusabb, midőn Német- és Franciaországban a legféltelenebb romantiz-

mus uralkodott? Nem volt-e hazánk újjászületésénél fő rugó Széchenyi azon böles gondolata, hogy mindenek előtt tudományos akadémiát alapítson, midőn egyebütt az ily intézeteket nem bírták eléggé kigúnyolni?..

A példa, a logika tehát arra utalnak, hegy nem ügyelve a külföldön uralgó æsthetikai küzdelmekkel, de hasznunkra fordítva minden észszerű vívmányát az előre haladottabb nemzeteknek, mi is, mint ezek annak idején, csakhogy az általok megtört ösvényen nagyobb gyorsasággal, fokról fokra emelkedjünk az abszolút tökély fele. Erős alapra fektetve, a magyar zene a létező iskolák méltó társának fog bizonyulni s a magyar költők mellett magyar zenészeinknek is fog jutni hervadatlan babérkoszorú, még pedig nem csupán általunk font, hanem a legtöbb olyan, melyet a világ négy sarkáról hord össze a hálás emberiség.

III.

Ellenmondásba látszunk jönni önmagunkkal, midőn még a föntebb mondottak után is most az egész emberiségre fölebezüünk. Hiszen nem-magyar kortársainkat zenei túltengésben szenvedőknek festettük; hiszen napjaink zenéjében megjelöltük az elsatnyulás kórjellegeit: mily körülmények között várhatnók tehát mégis, hogy amazok végre fölfogják a magyar zene lényegét, s hogy a zenészet pedig megifjodjék a mienkkeli érintkezése következtében? Bizonyára nem akkor, ha ezentúl is exotikus terméknek neveljük, mely csak a cigány vonója alatt virágzik igazán, ha a jövőben is nélkülözni fogja az alaposág, az átgondoltság, a művészi szorgalom bélyegét. Képzeljük el ellenben, hogy fiatal zenész-nemzedékünknek egykor sikerülni fog zenénk megnemesítése, a különböző műfajokba való átültetése, hogy lesz magyar érzésből kifolyó nagy és víg operánk, egyházi, kamara- és symphoniai zenénk, s kételkedhetünk-e akkor azon mély benyomásban, melyet egy ily teljesen kifejlett zeneiskola gyakorland a világra? tarthatunk-e akkor is a mai kedvezőtlen hangulattól?

Semmiképen sem; sőt meggyőződésünk szerint a zenei hanyatlás addig már oly mérveket ölt, hogy a megjőzanodás vágya a zenevilágot ellenállhatatlanul fogja meglepni, s hogy

épen az újonnan keletkezett, pezsgő vértől duzzadozó, tudományal vértezett magyar zeneiskola lesz hivatva a zenei ízlés, stílus, rendszerek reformálásának nagy föladatára.

E hazafias hiedelmünket két oknál fogva nem engedjük egyszerűen a légvárok sorába osztályoztatni: mert fajunk haladásra képes voltát már egyebekben rég bebizonyította — a költészetben, a tudományokban, a politikában stb. — ennél fogva elvárhatjuk tőle a zenészetben is a tökéletes kifejlődést; mert a zenészet terén komoly vetélytársaktól nem kell tartanunk, miután az ifjabb, zeneiskolával még nem bíró nemzetek eddigi, ide vonatkozó eljárása oly fonák volt, hogy az általok követett úton kielégítő eredmény elérésére számítaniok tiszta önámítás volna.

Az orosz, skandináv, spanyol zenészek iránti figyelemből sietjük itt megjegyezni, miszerint ők e részben mentségül bátran fölhozhatják illető nemzeti zenéik könnyen kimutatható hiányait, melyeknél fogva azok egy zeneiskola széles kereteinek betöltéséhez kellő anyagot nem szolgáltathatnak. Így nyerjük természetes magyarázatát a nevezett szerzők eljárásának, kik az olasz vagy német iskola tanítványai közé sorakoztak, mert józanon belátták az érintett tényállást s mert ennek következtében meg kell elégedniök a darabokba szőtt hazai hangokkal, az olykori nemzeties visszaemlékezésekkel.*)

De hiszünk még a magyar zene jövőjébe azon rendkívüli érdekeltségnél fogva szinte, melylyel a világ Magyarország tüzetes tanulmányozásához fogott, s mely elébb-utóbb arra fog kényszeríteni, hogy észrevegyük, méltányoljuk kincseinket magunk is. A művelt osztály egy nagy része például ma zenénk

*) Előérzetünk azt súgja, hogy ez egyszerű megjegyzésünket ismét föl fogja használni valami jó lelkű fordító — egy igazi traditore — s hogy belőle ismét valami kivitelre szánt mérges fegyvert fog kovácsolni ellenünk. Egy ily szomorú eshetőséggel szemben csak azt jelenthetjük ki előlegesen, hogy az ily nemű eljárás nem érdemli meg a fáradságot. Ezt bizonyítja azon szép tárcza-czikk, melyet a *Le Telegraphe* nevű párisi esti lapban írt Levallois úr védelmünkre (1884, június 23), midőn ott a *Budapesti Szemlé*ben közölt *A magyar zene és a francia sajtó* című elmefuttatásunkat Buda-Pesten létünk alatt úgy tüntették föl, mintha a francziák ellen lett volna irányozva. A lendületes apologia föltünést keltett az irodalmi és művészi körökben; ártatlanságunk kiderült, s a traditore munkája kárba veszett.

íránt közönyt mutat, miután azt a cigányok egyedárúként birtokolják s belőle nem képesek semmi, az æsthetikai igényeknek megfelelőt alkotni. Csak határozná el azonban magát egy szellemi rövid erőfeszítésre, s fejtené ki népdalainkat, tánczainkat azon nem házi, hanem «sátor-ipar» teremtette pólyából, melybe az euphemiával «népzene-társaságnak» nevezett bandák naponként gyöngyölgetik az utolsó ítéletig, s bevallaná velünk együtt, hogy ellenszenve indokolatlan, mert zenénk lényege végtelenül értékes s a benne elharapódzott rossz szokások és barbarismusoktól igen könnyen megmenthető, mint ezt belőle kiérzi minden külföldi zenész. Ha a finomításához szükséges munkát szerzőink még alig kezdték meg, ezért a magyar zenekedvelő leginkább magát okozhatja, miután az ő közönye veszi el kedvöket a szorgalmasabb munkálkodástól.

Kell-e dal, szép és varázsló,
Kell-e szép rege,
Vészbe játszó és derübe,
Mint hazánk ege?
Van-e kedvetek figyelni?

Vörösmarty e negyven év előtt «a magyar hölgyekhez» intézett szavait kell itt ismételnünk, midőn közönségünknek a magyar zenéhez való viszonyát akarnók találóan jellemezni. Mert ha napjainkban — Istennek hála — «az úri hölgy» már csak mythikus alak, igen kevesen tartják hazafiúi kötelezettségnek a nemzeti zene fölkarolását. Pedig a szellemi világ egy szakadatlan lánczolatot képez, melyből egy szemet sem ejthetünk el a nélkül, hogy a folytonosság megszünte következtében az egész többé-kevésbé kárt ne szenvedjen. S ez esetben «az egész» nemzeti geniuszunk, az ország legszentebb palladiuma; ennek bája, fénye, vonzereje van első sorban hivatta a polgárisulás jelen korszakában a most egyedül eszközölhető békés hódításokra. Tőle csak egy oldalról is megvonni a szükséges szellemi és anyagi támogatást: nemzet-sértés, melyet keservesen bünhödnének meg egykor unokáink.

De nemzet-sértés az is, ha kíméletlenek vagyunk egymás iránt s ha mindenben, mi a magyarság érdekét közvetve vagy közvetlenül, a jelenben vagy a jövőben elősegítheti, nem a jó akaratot tekintjük. Ezért hát újból is üdvözljük ama fiatal szerzőket, kik a huszonöt eredeti magyar dal gyűjteményben

közreműködtek, s tanáraikat, kik őket a zenészet elemeivel megismertették. És üdvözljük újra zenénk jövőjét, melynek majdani vakító dicsősége az uralgó homályon keresztül is oly lelkesítőleg világít lelkünkbe, melynek éltető melege szívünket már ma hevíti. Ha kifejlődésének tetőpontján a zenészet általános hanyatlását megállító gátnak rajzoltuk a magyar zenét, nem kételkedünk, hogy nagysága ne járna karöltve a hazáéval: növekvő reményeink mielőbbi beteljesültét, ennél fogva egyformán óhajtja velünk együtt minden gondolkozó zenész és minden magyar érzelmű honpolgár!

BERTHA SÁNDOR.

É R T E S I T Ő.

De tragedie van den mensch. Dramatisch gedicht van Emerich Madách : Naar het hongarsch bewerkt en ingeleid door A. S. Wallis. Amsterdam, 1887. — (Az ember tragédiája. Drámai költemény Madách Imrétől. A magyarból fordította s bevezetéssel ellátta A. V. C. Wallis.)

Jellemző a kis Hollandiára s annak néhány millió lakosára nézve, hogy viszonylag első, önállóan pedig a negyedik helyen áll az európai államok között, az olvasás mennyiségét tekintve. — Legtöbbet olvasnak Angol-, Német- és Franciaországban, utánok jó Hollandia, s így e négy milliányi nép többet olvas, mint a mi monarchiánk összes lakossága, többet mint Olasz- vagy Spanyol- vagy Oroszország népei.

Mint a legtöbb jelenségnek, úgy ennek is többféle oka van ugyan, de ez okok között bizonyára nem utolsó helyet foglal el az a körülmény, hogy Hollandiában az idegen nemzetű írók műveinek utánnomása vagy holland nyelvre átfordítása — az író vagy kiadó beleegyezése nélkül is — törvényellenes cselekményt nem képez. E szabadítékot legkevésbé nézik jó szemmel a német szomszédok, s ha meggondoljuk, hogy a holland olvasó közönség legnagyobb része németül — már a nyelv rokonságánál fogva is — igen jól olvas, s ha ehhez hozzá vesszük, hogy a megjelent művek rögtön átfordítása által (Ebers *Nilbrautja* megjelenése után három hétre már hollandul is olvasható volt) a német kiadók vevőik jelentékeny

részét elvesztik: azt hiszem, nem csodálkozhatunk azon, ha éppen a németek azok, kik az írói jog tiszteletben tartására vonatkozó törvénynek Hollandiába is behozatalát sürgetik.

Egészen másképp vagyunk e tekintetben mi. — Jelen mű fordítóján kívül — tudtommal — csak a nagy hírű leydeni tanár, Kern, foglalkozik nyelvünkkel s irodalmunkkal. Magyar műnek hollandra fordítása által a mi könyvkiadóink nem veszítenek semmit, s minden egyes kísérlet, irodalmunkat a művelt holland néppel megismertetni, ránk nézve csak nyereségnek tekinthető.

Nyereségnek tekinthető e munka átfordítása is, és pedig nemcsak a fordítás igen sikerült voltaért s nem is pusztán azért, mert a fordító neve a holland irodalom barátai előtt a legjobb hangzásúak közé tartozik, hanem különösen azért, mert e fordítással van irodalmunk a holland közönségnek bemutatva, ez levén az első munka, Jókai néhány rövid elbeszélésén kívül — mely magyarból hollandra fordított és még azért is, hogy e munkát egy negyvenöt lapsos bevezetés előzi meg, mely úgy nemzetünket, mint irodalmunkat a lehetőleg előnyös színben tünteti föl.

Nem célom e bevezetésből, mely a legsikerültebb essay-k közé sorolható, egyes részeket fölmutatni; a tájékoztatásul írt néhány lap oly egyöntetű egészszé domborúl, hogy egyes helyeket belőle kiszakítani alig lehet, az egész közlését pedig e folyóirat tere nem engedi meg; röviden vázolom csak a tartalmat.

A költő életét nemzetünk életével összefonódva látjuk. A szabadságharcz leveretése után bekövetkezett gyászos idők s a neje hűtlensége következtében lelkére szállt árnyék egyformán hatnak a szenvedések iránt a nélkül is fogékony költő lelkére s e két hatás alatt születik meg az ember tragédiája, mely daczára egyetemességének, minden sorában a költő egyéniségét tükrözi vissza.

A rövid életrajz után következik a mű méltatása s hogy fordító mennyire ura a tárgynak, tanúskodik eme megjegyzése: Három alak foglalkoztatta a művészetet századok óta: Ahasverus, Don Juan és Faust. Ez alakok mindegyikéhez fűződik bizonyos eszme, mind-egyikök az ember egy-egy tulajdonságának megtestesítője. Faustban az olihatatlan tudvány s kétkedés nyer alakot, Don Juanban a fékezhetetlen érzékiség, s Ahasverusban az örökös nyugalom, a halál utáni vágy. Madách darabja e három elem vegyülete.

A pessimismus vádjá ellen nyilatkozik fordítónk is. Arany ismert szavait ismételve, arra emlékezteti az olvasót, hogy a költeményt már csak azért sem lehet pessimistikusnak nevezni, mert végül nem

Luczifer, hanem Ádám diadalmaskodik, daczára a sötét képeknek, melyeket Luczifer célja elérése szempontjából útitársának mutogatott. Rámutat továbbá arra a mesteri színezésre, melylyel Madách a történeti jeleneteket, a Pharaot, Romát, Rudolfot stb. festi s azokat plastikailag szemünk elé állítja.

Jól érzem, hogy a tartalom eme túlságosan rövid ismertetése által az olvasónak alig nyújtottam valami homályos képet azon művészetről, melyet a fordító bevezetése megírásában kifejtett, de ez alkalommal kénytelen vagyok e csekélylyel megelégedni s a kis esszayt, mely oly alaposan s annyi műgonddal van írva, talán más úton fogom az olvasó közönséggel megismertetni.

Végül logyen szabad a fordításból mutatványúl a római jelenetből Évának amaz örökszépségű szavait: «úgy érzem, mintha álomban feküdném». A németül olvasók — azt hiszem — minden nagyobb nehézség nélkül megértik e sorokat.

Het is mij of ik nederlig in droomen,
 De bevend zachte akkoorden zijn als vlangels,
 Die mij wegdragen naar het verleden,
 Daarheen war palmen staan in 't zonnlicht,
 Waar ik onschuldig was en speelde als kind,
 Waar groot en edel mijner ziele drang was.
 Vergef mij, ach, dit alles is maar drommbeeld,
 Thaus kan ik u wer kussen — ik ontwaak. —l. —a.

*Prém József. Eljegyzés után. Bertalan szerelme. Két elbeszélés.
 Buda-Pest, Aigner Lajos. 1887.*

Az előkelőbb olvasó is bátran léphet a társaságba, melyben a két beszélyünk alakjai mozognak. Igen elegáns és kifogástalan társaság. Tagjai közül még az is, kinek szívében «századunk száműzött idealismusa» menhelyet talált, nem jár-kel szórakozott arczczal és elhanyagolt külsővel, hanem «újonnan kikeményített inget» visel s e körülményt ép akkor adja tudtunkra, midőn ingét egy érzékeny barátja «végig önti» szerelmi csalódása könnyeivel. De nem csupán a ruha teszi az embert, illik, hogy a kikeményített ing alatt oly szív dobogjon, mely az illemszerű társadalmi erkölcsért minden perczen kész vérét ontani. Azért e beszélyek hősei sűrűn párbajoznak s a «becsületaffaire»-ek művészi megindítása és lebonyolítása titkainak ismerete talán legfőbb büszkeségök. Ez életnézettel szemben törekszik ugyan a szerző némi művészi iróniafélére, de hamar megadja magát s meg van fogva ama fölfogások hálójában, melyeket rajzolni akar. Nem csoda, hogy így történt, az ellenállás sikeréhez több

tartalmi súly kellett volna, a tanulmányokból megmaradt közhelyek s a divatlapok hasábjaiából merített érzelmek nem voltak arra elégségesek. Valóban hasonlítanak e beszélek alakjai a divatlapok «műmellékleteihez» a sima arcú urakhoz és delnőkhöz, kiknek idomain a legújabb divatot szokás bemutatni. Úgy gondoljuk, hogy tetszeni fog e könyv a *Hajnalok és Reményfüzék* előfizetőinek, kik a nyalka hősoket és a «szép érzelmekkel» ékesített előadást nagyon becsülik.

Néhány részletet is kell említenünk. Az *Eljegyzés után* hősenek Dénesy Aladárt vehetjük, a csinos huszártisztet.

Jellemrajzából s egyszersmind stylumutatóványúl idézzük e sorokat: «Göndör haja rendetlenül folyta be homlokát, és halvány arca, éles tekintetű sötétkék szeme s hetyke bajusza együttvéve egész hódító hatalmat képviseltek». E hatalmi képviselő szív dolgában is a tökéletességek akkora tárlháza, hogy a kölcsönkönyvtárak pártolónőinek legédesebb álmái sem teremthetnek külön eszményt.

A hódító hatalommal szemben áll a majdnem démoni hatalom, Berényi Miklós, egy zöldes barna szemű vézna alak, ki Angliában képezte ki magát mezőgazdának és itthon egy magyar földesúr jószágát három év alatt «nagyreszt kitisztította az adósságokból», sőt az illető úr elvesztett birtokának egy részét is visszaszerezte. Ez valóban herculesi munka volt; jönnének bár haza csapatostúl a Berényiek Angliából. A mellett Miklós kitünő vívó s mint a megmentett földesúr leányának vőlegénye, vetélytársát, a hódító hatalmat, megsebesíti, majd kutyáját akarja reáuszítani. Azonban Irén nem szereti a zöldes barna szemeket s az angol stílű gazdát, egy szöktevés következik, mennydörgés és villámfény mellett, miközben Irént megszállja a kötelességérzet rohama s nem bírja bevárni a találka helyén a hódítót, ki e közben második párbaját vívja a zöldes szeművel. Most Aladár a győztes, de csalódva Irénben, duzzogó Achilles lesz, míg végre az angol gazda egy szolidabb leánynyal vált jegyet, az éjjeli lovaglás óta betegen fekvő Irén kigyógyúl, Achilles meglágyúl és szívérvány terül az égboltra. És mi is fölszabadulván, örülünk az örvendezőkkel.

Nem sokkal különb a *Bertalan szerelme*, a második hosszabb beszély. Itt is ugyanaz a vizenyős érzelgősség s nagyotmondani akarás. Itt bíró Vajthay Bertalan a hódító hatalom, ki megszereti gróf Szalánczi Annát; Anna is szereti őt, hanem Rikhárdhoz megy nőül «jószívűséghől». Bertalan tehát csalódott, lelke elveszíti az egyensúlyt, először élveket vadász, majd nagyobb vadakat Afrikában. A szerző hősei igen könnyen vesznek el az «egyensúlyt» — csupa mély érze-

lemből. Mikorára Bertalan haza érkezik, Anna férje meghalt, Bertalan egy táncmulatságban találkozik az özvegygyel, de most már nem szereti, «nem tekintheti oltárnak másnak dáridóasztalát», csak «boszúálló» szerelmet érez iránta, vállon ragadja a védtelen nőt s megcsókolja, sőt tökéletes gentleman létére meglehetősen gorombaságokat mondogat neki. De látja s hallja ezt Komódy, a kifáradt roué, kibe háltni jár a lélek s ki most alvó mécese utolsó lángjával Annaért ég. Következnie az elmaradhatatlan párbaj, hanem a galambepéjű Anna meg akarja azt akadályozni, hivatja Komódyt, ki végre megígéri, hogy visszalép. Valóban messze lép vissza, mert opiummal megmérgezi magát. Hogy Bertalan aztán nőül veszi Jolánt, kinek akkor udvarolt, mikor «az egyensúlya» megbillent, ezt már alig szükséges elmondani, de az mégis szívre ható, hogy Bertalan föllép képviselőjelöltnek s faluról falura vezető küzdelmeiben mély érzésű leveleket kap Jolántól. «Ezek a levelek erősen kifejtett jellemről tanúskodnak, melynek szigorúságát, egyenességét a kiábrándult ifju nem is sejté, s mely most oly örömmel tölté el, mint a mikor rokon lélekre akadunk. Ez a leány miniszterné akar lenni!» — kiáltott föl sugárzó arczezal.»

Ilyennek képzeleli szerző a high life világot. Valóban «fátyolozott» szemmel, mint ő szereti mondani, tekintett a földi dicsőség legmagasabb létrafokára. Mellékesen találunk könyvében egy-egy türhető észrevételt, vagy helyesebben megfigyelt vonást, de valamennyire érdekes és sikerült jellemrajzot még mellékesen sem. A mi a stylt illeti, ízelítőül talán elégségesek voltak az eddigi idézetek, de hadd álljanak itt még a következők: «Hát csak ennyire áll a szénád Anna grófnénál?» «Ön Bertalanért félt?» «a régi önérzetes leány változatlan szépségét erőltetett kacérsággal, mohó engesztelés-vágygyal találta viszont?» Pedig tud a szerző ennél szabatosabban is írni, de úgy látszik, hogy nagy eszményeknek élve, nem vigyázhat mindig a kifejezés tisztaságára. —l.

A Nyelvről és szépirodalmunk.

A *Nyelvről* ez évi V. füzetében Frecskay Jánostól *Egy tudós, a ki szépiró* című czikk olvasható. A czikk tulajdonképen nem egyéb, mint szertelen dicsőítése nyelv, stylus s általában írói művészet tekintetében Herman Ottó *A magyar halászat könyve* című munkájának, a melyet mintegy követendő példányúl állít föl szépirodalmi íróinknak. Frecskay nagyon elégedetlen a szépirodalmi írókkal s midőn cikke végén nyelvünk és eredeti szellemének diadalra

jutását a költészetben is a Herman Ottó munkája világlása mellett csak a jövőtől várja, úgy látszik Vörösmartyt, Petőfit és Aranyt sem tartja magyar nyelvművészeknek s így Herman Ottó nemcsak a jelen, hanem a múlt költőit is fölülmúlja, mint szépíró.

S vajon miben áll Herman Ottó szépírósága? A cikk szerint először is abban, hogy a *Nyelvőr* híve s nem használ oly szót és kifejezést, a mely a *Nyelvőr* elveivel ellenkezik, másodsor: mert Frecskay szépírónak tartja, a ki maga meglehetősen lapos és nehézkes nyelven ír. Úgy hisszük, hogy e két körülmény még senkit sem tett szépíróvá. Így nagyon könnyű volna a szépíróság. Csak emlékezetbe kellene tartanunk a *Nyelvőr* hibáztatta szókat és kifejezéseket, csak *idény* helyett *évadot*, *tömkeleg* helyett *útvessztőt*, *láthatár* helyett *látóhatárt*, *elnök* helyett *előülőt*, *pénztárnok*, *fegyvernök*, *asztalnok*, helyett *pénztárost*, *jegyverest*, *asztalost*, *indokol* helyett *megokolt*, *tehetségre mutat* helyett *tehetségre rallt* stb. kellene írniunk s tüstént szépírók vagyunk. Csodálkozunk, hogy Frecskay nem hirdeti szépírónak azokat az újdonságírókat is, a kik a *pénz-*, *ruhatáros*, *hordáros*, *pincesz* stb. szók használatával oly nagyra vannak, mintha már legalább is a hazát mentették volna meg.

Azonban sajnos, senki sem oly nagy, mint a milyennek mondják, s a napban is vannak foltok. Ha ki egy kissé figyelmesen olvassuk Herman Ottó munkáját s a *Nyelvőr*nek azt a füzetét, melyben Frecskay panegyrisé megjelent, azt tapasztaljuk, hogy ezek sem mentek a nyelvrontás bűnétől vagy helyesebben szólva, nem egy helyt ellenkeznek a *Nyelvőr* elveivel. Herman például ily szókat is használ: ön (*Sie*, *Vous* értelmében), *elem*, *tömeg*, *tan*, *lény*, *eszme*, *viszony*, *szellem*, *szenvedély*, *roham*, *szilárd*, *alap*, *szabály*, *áram*, *tömb*, *emlék*, *zöm*, *ipar*, *telep*, *szerc*, *regényes rajz*, *ábra* stb. Sőt itt-ott megakad oly mondat is, melyet a *Nyelvőr* uralkodása előtt sem igen tartottak magyarosnak, péld.: Mind ezek fölött lehetne megdöbenni, e helyett mindezen meg lehetne döbenni vagy mindez megdöbentő volna. A *Nyelvőr* V. füzetében pedig a következő nyelvérelenes szókat találtuk: *tan*, *keret*, *viszony*, *anyag*, *elv*, *elmélet*, *árnyal*, de a mi több, magának a szerkesztőnek a füzetben megjelent cikkeiben sem hiányzanak oly szók, a melyeket elvben kárhóztatni szokott. Ilyenek: *Ön* (*Sie*, *Vous* értelmében), *elem*, *tan*, *alany*, *tény*. Ha már Szarvas Gábor is használja a *tan* elvont gyököt, vajon miért ne használhatnók mi is az *indokolni* szót, a melynek első része szintén ily elvont gyök, hisz a népnyelvben is találunk gyökelvontást s az ajánlott *megokolni* bizony nem pótolja az *indokolni* szót, mert *indok*

helyett nem mondhatjuk: *megok*. Továbbá, ha Szarvas Gábor nem veti meg az úgynevezett kihalt képzővel alkotott szókat, mint *tény*, *alany*, miért vetnők meg mi is az *idény* szót, midőn a helyette ajánlott *érad* szónak értelmét voltaképp maig sem tudjuk s minden esetre az *idény* sokkal érthetőbb, mert bizonyos kapcsolatban van az *idén* szóval, a melyet a nép ragozni is szokott (*ebben az idénben*) és a mely Csokonai *Dorottyájában* (IV. könyv) már majdnem a *saison* értelmében olvasható:

És azok az ifjak, kik most csekély tüzzel
Láttatnak traktálni akármelyik szüzzel,
Jővő idén mintha nem is ők volnának,
Úgy neki dühödnek ők is a dámának.

Mindezzel nem becsmérelni akarjuk Herman Ottó munkáját, sőt szívesen elismerjük, hogy az jeles munka, nemcsak természet- és néprajzi, hanem nyelvészeti tekintetben is, a mennyiben szerzője a halászat körébe tartozó népi műszókat összegyűjtötte s egész mesterszótárt igyekszik megállapítani. Azonban mint szépmű nem igen jöhet szóba. Herman Ottó elég világosan, folyékonyan, s nyelvtanilag elég szabatosan ír, van néhány élénkebb lapja is, de nyelvének épen nincs valami különösebb fordulatosága, festőisége, plasztikaisága, hangzatossága, kelleme. Mindez hagyjún; van a munkának nagyobb baja is s ez a szerkezet iazasága s a szertelen bőbeszédűség. Herman Ottó az előadás szempontjából nem ura tárgyának; sok mindent megfigyelt, összeolvasott, gondolatai sem hiányoznak, de hogy mit hol és hogyan mondjon el, azzal nincs eléggé tisztában. Tárgya és szeszélye ide-oda ragadják s mint az úszót az ár hullámai mind messzebb hajtják a parttól, a hova igyekszik. Innen művében a lényegest gyakran háttérbe szorítja a kevésbbé lényeges; innen, hogy a mit el lehetne mondani néhány lapon, íveken mondja el; innen nem egy helyt az ismétlések; innen a szövegbe nyomott terjedelmes okiratok, idézetek, a melyek inkább a függelékben foglalhatnának helyet; innen néha a tárgyalás hézagossága, az átmenetek nehézkessége, sőt erőltettség, melyek untalan magyarázatra szorulnak. Ide járúl még a szerzőnek nem épen vonzó alanyisága, a melyet művébe be-bevegyít. Bizonyos hol negédes, hol követelő hang épen nem emeli a munka művészi hatását. Egy szóval a könyv tartalmilag érdekes, de formailag nem valami sikerült.

Mégis mi az oka, hogy Frecskay oly szép műnek hirdeti, a mely korszakot alkot irodalmunkban és példányul szolgálhat tudományos és szépirodalmi íróinknak egyaránt? Már fönnebb megmon-

dottuk. Freeskaynak tetszik, hogy Herman Ottó az orthologusokhoz hajlik, megörvendett, hogy könyvében *láthatár* helyett *lítóhatárt* olvashat, az pedig épen elragadta, hogy a czímlap hátulján a *Franklin-Társulat nyomdája* helyett *Franklin társulat könyrsajtója* áll. Mi kell ennél több, hogy Herman Ottó a legkitünőbb szépíró legyen mindazok között, a kik valaha csak a négy folyam partján éltek?

Valóban újabb orthologusaink egy pár pontban szakasztott másai a régieknek. Épen úgy nincs érzékök a stylus művészi oldalához, épen úgy kedvelik az idiotismust, a közmondásos, népies kifejezést, ha nem illik is a stylus tárgyához vagy hangulatiba, épen úgy megtagadják a költői nyelv sajátosságait és ellenségei a költői szabadságnak. Társaságukban úgy érezzük magunkat, mintha egy rég elmúlt korban élénk, mintha nyom nélkül viharzott volna el Magyarország fölött egy egész század, mintha velök szemben újra hirdetni kellene, mint egykor Kazinczynak, az irodalom azon elemi igazságait, melyekről irodalmi fölvirágzásunkat tekintve, azt hittük, hogy immár vérré váltak. T. i. hogy a szépprózában és költészetben egyaránt, minden műnemnek, műfajnak megvan a maga stylusa: az ódát nem lehet a dal nyelvén írni, az epikai előadás különbözik a drámaitól, más az elbeszélő, más a szónoki, más az értekező próza; a beszédnek nemcsak nyelvtana van, hanem művészete is s a magyaros magában még nem művészi; a költői nyelvnek vannak oly sajátosságai is, melyek prózában épen nem vagy csak kivételesen alkalmazhatók; a költői szabadság nem szeszély, önkény, hanem a művészet adta jog, sőt kényszerűség, a melyet minden nemzet nép- és műköltészete használt, s melyet nálunk Gyöngyösi már a XVII-ik században rendszerbe kezdett foglalni, egy egész értekezést írva róla. Jól tudjuk, hogy Kazinczy a magyarost és művészt nem tudta kibékeltetni, s ez utóbbit, kivált fordításaiban, az idegenszerűben kereste, de nem azért törtük össze a neologusok igáját, hogy az orthologusokéba hajoljunk.

Freeskay, mint telivér orthologus, nem kedveli e század magyar költőit. Kölcsönbe esik, ezek sem barátjai az orthologusoknak s nem is hiszszük, hogy valaha kibéküljenek velök. Azonban Freeskay téved, azt hirdetve, hogy a neologia túlságai ellen való visszahatás csak ezelőtt tizenöt évvel kezdődött a *Nyelvrőr* megindulásival. Régibb dolog az, nem is a nyelvészek kezdték, hanem a költők: Vörösmarty, Petőfi, Arany; csak azután jöttek a nyelvészek: Brassai, Imre Sándor s mások, míg végre a múlt évtizedben egy egész

orthologus párt alakult. Azt hiszszük, hogy se Herman, se Frecskay, sőt még maga Szarvas Gábor sem merítették többet s annyi izléssel és oly sikerrel a régi és népi nyelvből, mint ama három költő. De ők nem voltak orthologusok, épen nem vetették meg a neologia vívmányait, a régi népi és a megújított nyelv összeolvasztásából alkoták meg költői nyelvünket. E hagyományhoz ragaszkodnak a mostani jobb költők is s épen nem akarnak az orthologia zászlaja alá esküdni. Azt hiszik, hogy a nyelv nemcsak a természet, hanem a történelem alkotása is, sőt bizonyos tekintetben, kivált a mi a szókat illeti, része van benne a conventiónak is. Azt hiszik, hogy ha a népnyelv szükségből vagy szeszélyből hibás analogiába téved, szabálytalanságokat követ el a szóalkotásban, az írói nép ily alkotásait is szentesítheti egy egész század szokása vagy a mint Horatius mondja:

Si volet usus,
Quem penes arbitrium est et jus et norma loquendi.

Azt hiszik, hogy a neologusok sokkal merészebbek voltak gyakorlatban, mint elméletben, ellenben az orthologusok az elméletben merészebbek s gyakorlatban meglehetősen ellenkeznek elveikkel. Azt hiszik, hogy mind a két részen sok a túlság s csak művészetöknek ártanak, ha bármelyik túlsághoz szegődnek. Becsülik a *Nyelvőrt*, mert gyűjti a néphagyományokat és sikerrel műveli a szorosabb értelemben vett magyar nyelvtudományt, hanem azt tartják, hogy egy egész század neologijája ellen indított irtó hadjáratában oly tételekből indul ki, a melyekhez sok szó fér, sőt vannak köztök meglehetősen önkényesek is, mint például az idegen származású szóképzők és a gyökelvonás elvi elítélése, s a kihalt képzőkről szóló elmélet. Azt tartják, hogy az orthologia teljes sikere e század elejére vetné vissza nyelvünket a nélkül, hogy új fejlődést indíthatna meg. Az irodalmi és politikai életben nem ismétlődnek a korszakok, a megtörténtet nem lehet meg nem törtétté tenni s az orthologia törekvése igen hasonlít azon meg sem kísérelt politikai irányhoz, mely alkotmányunkat az 1792-ki állapotra akarná visszahelyezni, mert a reformerek hibákat, nagy hibákat követtek el.

Frecksay mindent szentírásnak tart, a mit a *Nyelvőr* hirdet. Épen azért nem vesszük tőle rossz néven, ha haragszik a költőkre, a kik nem hajlanak az orthologiához. Azonban saját érdekében tanácsoljuk neki, hogy ha a szépprózáról akar ítélni, ne csak a *Nyelvőrtől* tanuljon, hanem az annyira lenézett Kazinczytól is, a ki jól értette a nyelv aesthetikai oldalát s a széppróza elméletét először hirdette irodalmunkban.

